

DUNYA ƏDƏBİYYATI

L.N.TOLSTOY

HƏRB və SÜLH

LEV NİKOLAYEVIÇ TOLSTOY

Ш 6/2)
Т 72

246885.

**HƏRB
VƏ
SÜLH**

DÖRD CİLDDƏ

IV CİLD

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

"ŞƏRQ-QƏRB"

BAKI-2006

*Bu kitab "L.N.Tolstoy. Hərb və sülh. Dörd cildə, IV cild"
(Bakı, Azərənəşr, 1953) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Rus dilindən tərcümə edəni:

Məmməd Arif

891.7/33-dc22

AZE

Lev Nikolayeviç Tolstoy. **Hərb və sülh.** Dörd cildə. IV cild. Bakı,
"Şərq-Qərb", 2006, 344 səh.

ISBN10 9952-34-130-X

ISBN13 978-9952-34-130-0

© "ŞƏRQ-QƏRB", 2006

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN
**"Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında"**

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

HƏRB və SÜLH

DÖRDÜNCÜ CİLD

BİRİNCİ HİSSƏ

I

Peterburqun yüksək dairələrində Rumyantsev, fransızlar, Marya Fyodrovna, vəliəhd və başqalarının dəstələri arasında həmişəkindən daha qızğın, müəkkəb bir mübarizə gedirdi. Həmişəki kimi də bu mübarizə saray tüfeylilərinin dedi-qodusu ilə örtülüb basdırılırdı. Lakin həyatın ancaq kölgə və xəyallarının qayğısını çəkən sakit və ehtişamlı Peterburq həyatı köhnə qayda ilə gedirdi. Bu həyatın gedişi arasından hazırkı təhlükəni və rus xalqının düşdüyü ağır vəziyyəti dərk etmək üçün çox çalışmaq və səy göstərmək lazım gəlirdi. Eyni təntənəli qəbullar, ballar, eyni fransız teatrı, eyni saray söhbətləri, qulluq söhbətləri, eyni fitnələr davam etməkdə idi. Yalnız ən yüksək dairələrdə hazırkı vəziyyətin ağırlığını xatırlatmaq üçün təşəbbüs edilirdi. Pıçıltı ilə danışib, hər iki imperatriçanın çox ağır bir şəraitdə bir-birinə zidd hərəkət etdiklərini söyləyirdilər. İxtiyarında olan xeyriyyə idarələrinin və tərbiyə müəssisələrinin qeydinə qalan imperatriça Marya Fyodorovna bütün idarələrin Qazana köçürülməsi əmrini vermişdi. Həmin idarələrin şeyləri çoxdan qablanıb hazırlanmışdı. İmperatriça Yelizaveta Alekseyevna isə onun əmrini gözləyənlərə özünə məxsus bir rus vətənpərvərliyi ilə cavab vermişdi ki, dövlət müəssisələri barədə mən heç bir əmr verə bilmərəm, çünki bu, padşahın öz işidir. Şəxsən özündən asılı olan məsələyə gəldikdə isə, o öz elədi ki, özü Peterburqdan ən axırda çıxacaqdır.

Avqust ayının 26-da, lap Borodino döyüşü günü, Anna Pavlovnanın evində məclis vardı. Məclisin əsas işi yepiskop həzrətlərinin padşaha müqəddəs Sergiyin surətini göndərdiyi zaman yazdığı məktubun oxunması idi. Bu məktub vətənpərvərlik və ruhanilik bəlağətinin nümunəsi hesab olunurdu. Məktubu məharətli qiraəti ilə məşhur olan knyaz Vasili özü oxumalı idi. (İmperatriçanın yanında o oxuyardı). Qiraətlə oxumaq məharəti o idi ki, sözlər mənasından qətiyyətlə asılı olmayaraq gah bərkdən, gah mülayim bir səslə, gah şiddətli bir ulama, gah da ahla, fəğanla oxunurdu. Belə oxunduqda tamamilə

tosadüfi olaraq bir söz inilti ilə, o biri söz isə gurultu ilə səslənirdi. Anna Pavlovnanın düzəltməyi bütün yığıncalar kimi, bu qıraətin də siyasi əhəmiyyəti vardı. Bu yığıncaya bir neçə hörmətli şəxs gəlməli idi, onları fransız teatrına gətirdikləri üçün utandırmaq və onlarda votənpərvərlik hissi oyatmaq lazım idi. Çox adam toplaşmışdı, amma Anna Pavlovna lazım olan adamların hələ qonaq otağında olmadığını görüb, qıraəti başlamır və araya ümumi söhbətlər salırdı.

O gün Peterburqda ən təzə xəbər qəşəng qrafinya Bezuxovanın xəstəliyi idi. Bir neçə gün əvvəl qrafinya birdən-birə xəstələnmiş, yaraşığı olduğu məclislərdən bir neçəsini buraxmışdı. Deyirdilər ki, qrafinya heç kəsi qəbul etmir və bu vaxtdək onu müalicə edən məşhur Peterburq həkimləri əvəzinə, indi özünü bir italyan həkiminə müalicə etdirir və həmin həkim də onu nə isə yeni, qəribə bir üsulla müalicə edir.

Həm çox gözəl bilirdi ki, qəşəng qrafinyanın xəstəliyinə səbəb onun eyni zamanda iki ərə getməsinə mane olan əngəldir. İndi italyan həkiminin müalicəsi bu əngəli aradan qaldırmaqdan ibarətdir, Lakin Anna Pavlovnanın hüsurunda nəinki heç kəs bu barədə danışmağa cəsarət etmirdi, hətta özlərini elə aparırdılar ki, guya heç kəsin bundan xəbəri yoxdur.

– *On dit que la pauvre comtesse est très mal. Le médecin dit que c'est l'angine pectorale.*

– *L'angine? Oh, c'est une maladie terrible!*

– *On dit que les rivaux se sont reconciliés grâce à l'angine...¹*

Angine sözünü böyük bir zövq ilə təkrar edirdilər.

– *Le vieux comte est touchant à ce qu'on dit. Il a pleuré comme un enfant quand le médecin lui a dit que le cas était dangereux.*

– *Oh, ce serait une perte terrible. C'est une femme ravissante.*

Anna Pavlovna:

– *Vous parlez de la pauvre comtesse, – deyə onlara yaxınlaşdı.*

– *J'ai envoyé savoir de ses nouvelles. On m'a dit qu'elle allait un peu mieux. Oh, sans doute, c'est la plus charmante femme du monde,*

– *deyə özünün vəcdə gəlməsinə gülümsündü. – Nous appartenons à des camps différents, mais cela ne m'empêche pas de l'estimer, comme*

¹ Deyirlər ki, zavallı qrafinya çox pisdir. Həkim deyib ki, xəstəliyi döş anginasıdır.

– Angina? Ah, bu çox döşətli bir xəstəlikdir!

– Deyirlər ki, bu angina sayosində roqiblər barışdır...

elle le mérite. Elle est bien malheureuse¹, – deyə Anna Pavlovna olavə etdi.

Bu sözlərlə Anna Pavlovnanın qrafinyanın xəstəliyinə dair sirtin üstünü bir qədər açdığı zənn edən ehtiyatsız bir gənc ağzından söz qaçırıb, töəcəüblə dedi ki, qrafinya üçün məşhur həkimlər çağırılmamışdır, onu müalicə edən bir şərlatandır, xəstəyə təhlükəli dərmanlar verə bilər.

– *Vos informations peuvent être meilleures que les miennes² – deyə Anna Pavlovna birdən açıqlı-acıqlı təcrübəsiz gəncə baxdı.*

– *Mais je sais de bonne source que ce médecin est un homme très savant et très habile. C'est le médecin intime de la Reine d'Espagne³.*

Bu surətlə gənc oğlanı məğlub edən Anna Pavlovna üzünü Bilibinə tutdu. Bilibin o biri dəstədə oturub, avstriyalılardan danışır və məzəli bir söz söyləmək üçün bir an əvvəl yığıldığı üz dərısını buraxmağa hazırlaşdı.

Peterburqda *le héros de Pétropol⁴* adlanan Vitqenşteyn tərəfindən alınmış Avstriya bayraqlarını Vyanaya göndərərək yazılmış diplomatik məktub barədə danışan Bilibin:

– *Je trouve que c'est charmant!⁵ – dedi.*

– Nəcə, nəcə oldu? – deyə Anna Pavlovna ona müraciət etdi və bildiyi bir məzəli sözün eşidilməsi üçün sakitlik əmələ gətirdi.

Bilibin də özü düzəltməyi diplomatik məktubun aşağıdakı əsil sözlərini təkrar etdi:

– *L'Empereur renvoie les drapeaux Autrichiens, drapeaux amis et égarés qu'il a trouvés hors de la route⁶, – deyə Bilibin üzünün dərısını buraxaraq məktubu bitirdi.*

¹ Deyirlər, qoca qraf çox mütaəssirdir. Həkimlər xəstəliyin qorxulu olduğunu dedikdə, uşaq kimi ağlamışdır.

– Ah, bu çox böyük bir itki olardı. Belə qəşəng bir qadın!

– Siz zavallı qrafinyanı deyərsiniz? Mən onun səhətinə öyrənmək üçün adam göndərmişəm. Mənə dedilər ki, halı bir qədər yaxşıdır. Ah, şübhəsiz ki, o, bütün dünyada ən gözəl qadındır. Biz başqa-başqa cəbhəyə mənsub adamlarıq, lakin buna baxmayaraq, mən ona layiq olduğu hörmət edirəm. O, çox bədbəxtdir.

² Sizin məlumatınız mənimkindən düzgün ola bilər.

³ Lakin mən yaxşı mənbələrdən biliyəm ki, o həkim çox cəmlı və məhir bir adamdır. O, İspaniya kraliçasının saray həkimidir.

⁴ Petropol qəhrəmanı

⁵ Mənə elə gəlir ki, bu, çox gözəldir.

⁶ İmperator, hoqqı yoldan kənarda tapdığı bayraqları, dustana və azmış Avstriya bayraqlarını geri göndərir.

Knyaz Vasili:

– *Charmant, charmant*¹, – dedi.

Knyaz İppolit ucadan və gözlənilmədən:

– *C'est la route de Varsovie peut-etre*², – dedi.

Hamı knyazın bu sözlərlə nə demək istədiyini anlamayıb ona baxdı.

Knyaz İppolit də nəşəli bir heyərlə ətrafındakılara baxdı. O, özü də başqaları kimi, dediyi sözlərin mənasını başa düşməmişdi. Öz diplomatik vəzifəsi zamanı o, belə gözlənilmədən söylənilən sözlərin çox gülməli çıxdığını dəfələrlə görmüşdü, buna görə də o, indi ağzına gələn sözləri qarasına söyləmişdi. “Bəlkə, çox yaxşı çıxdı, – deyə düşünmüşdü, – əgər çıxmasa, özləri düzəldə bilərlər”. Doğrudan da, belə uyğunsuz bir sükut əmələ gələn zaman Anna Pavlovnanın gözlədiyi, kifayət qədər vətənpərvər olmayan şəxs içəriyə girdi. Anna Pavlovna barmağı ilə İppoliti təhdid edərək knyaz Vasilini stolun başına çağırırdı, iki şamı və əlyazmasını ona təqdim edərək, başlamasını xahiş etdi. Hamı susdu.

– Əlahəzrət imperator! – deyə knyaz Vasili ciddi bir əda ilə qıra-ətə başladı və camaata nəzər saldı, sanki: “buna etiraz edən yoxdur ki?” – deyə soruşdu. Lakin heç kəs bir söz demədi. – “Qədim paytaxt şəhəri olan Moskva, bu yeni Qüds-i Şərif, öz Məsihini qəbul edəcək”, – birdən öz sözünü bərkdən oxudu, – “necə ki, ana öz sevimli övladlarını bağrına basır və çökməkdə olan zülmətin arasından sənin dövlətinin şan-şöhrətini görüb sevinclə oxuyacaq: *Osanna*³, xeyir-duanı qəbul elə!”

Knyaz Vasili axırıncı sözləri ağlamsınaraq oxudu.

Bilibin diqqətlə öz dırnaqlarına baxırdı, bir çoxları isə sanki biz nəyin günahkarıyıq? – deyə soruşaraq qorxurdular. Anna Pavlovna dua vird edən bir qarı kimi onu qabaqlayaraq pıçıltı ilə sözləri təkrar edirdi: “Qoy kobud və həyasız Qolias?..”

Knyaz Vasili davam etdi:

– “Qoy kobud və həyasız Qolias Fransa məmləkətindən Rusiya torpağına ölüm dəhşətləri yağdırsın. Rusiya Davudunun sapandı olan dini-mübinimiz o, qana susamış mütəkəbbirin başını qəflədən əzəcək. Vətənimizin xoşbəxtliyi yolunda əzəl gündən məşəqqət çəkən müqəddəs Serginin bu surəti əlahəzrət imperatora təqdim olunur. Təəssüb

¹ Çox gözəl, çox gözəl

² Bəlkə, Varşava yolunda olmuşdur.

³ *O s a n n a* – yunanca “xilas et!” deməkdir, dua zamanı işlənir.

edirəm ki, taqətdən düşdüyüm üçün gəlib, sizin sevimli üzünüə baxıb həzz ala bilmirəm. Sidqi-dillə göylərə əl qaldırıb dua və sənə edirəm. Tanrı haqq və ədalət sahiblərinin mövqeyini uca etsin və siz əlahəzrətin xeyirxah arzularını yerinə yetirsin”.

– *Quelle force! Quel style!*¹ – deyə məktubu oxuyanın və yazanın ünvanına təriflər eşidildi. Anna Pavlovnanın qonaqları bu nitqdən ruhlanıb uzun zaman vətənin vəziyyəti və bu günlərdə başlanacaq döyüşlərin aqibəti haqqında müxtəlif mülahizələr yürütməyə başladılar.

Anna Pavlovna dedi:

– *Vous verrez*², – sabah, padşah anadan olan gün, bizə yaxşı xəbər gələcək. Ürəyimə damıbdır.

II

Anna Pavlovnanın ürəyinə daman şey doğrudan da oldu. Ertəsi gün, padşahın anadan olması münasibətilə sarayda dua oxunanda knyaz Bolkonskini kilsədən çağırıb, knyaz Kutuzovdan gələn konverti ona verdilər. Bu, Kutuzovun Tatarinovadan döyüş günü yazdığı məlumat idi. Kutuzov yazırdı ki, ruslar bir addım da olsun geri çəkilmənilər, fransızların itkisi bizimkindən daha çoxdur, mən bu məlumatı tələsik, döyüş meydanında yazıram, hələ son məlumatı toplaya bilməmişəm. Deməli, bu, qələbə idi. Həmin saat kilsədən çıxmamış göstərdiyi kömək və qələbə üçün Allaha şükür və sənə etdilər.

Anna Pavlovnanın ürəyinə daman şey oldu, bütün səhər vaxtı şəhərdə toy-bayram əhvali-ruhiyyəsi hökm sürürdü. Hamı tam qələbədən danışdı, bəziləri, hətta Napoleonun özünün əsir alındığını, taxtdan salındığını və Fransaya başqa bir imperator təyin edildiyini də deyirdilər.

İşdən uzaq bir yerdə, saray həyatı şəraitində hadisələrin tam və dolğun təsviri çox çətindir. İstər-istəməz ümumi hadisələr bir xüsusi hadisənin ətrafında qruplaşır. İndi də saray adamlarının sevincinə səbəb yalnız qələbə haqqındakı xəbər deyildi, eyni zamanda bu xəbərin padşahın anadan olması günü gəlməsi idi. Bu, çox yerinə düşmüş bir müjdə idi. Kutuzovun məlumatında rusların verdiyi itkidən də yazılmışdı, həlak olanlar içərisində Tuçkovun, Baqrationun, Kutaysovun da adı çəkilmişdi. Bu xəbərin də kədərli cəhəti burada, Peterburq

¹ Nə qədər qüvvətlidir! Nə gözəl üslubdur!

² Görürsünüz

mühitində təkcə bir hadisəni – Kutaysovun ölümünün ətrafında qruplaşdı. Onu hamı tanıyırdı, padşah da onu sevirdi. O, gənc və gözəl idi, həmin gün adamlar bir-birilə görüşəndə belə deyirdilər:

– Nə əcəb oldu, lap dua oxunan zaman. Amma Kutaysovun ölümü ağır itkidir! Ah, heyf!

İndi knyaz Vasili bir peyğəmbər təkəbbürü ilə deyirdi:

– Kutuzov barəsində mən sizə nə deyirdim? Mən həmişə deyirdim ki, Napoleona bircə o qalib gələ bilər.

Lakin ertəsi gün cəbhədən xəbər gəlmədi, hamı təşvilə düşdü. Saray adamları da əzab çəkməkdə idilər, çünki xəbər gəlmədiyini üçün padşah da özü əzab çəkməkdə idi.

– Padşahın vəziyyəti ağırdır! – deyərək, saray adamları daha bayaqkı kimi Kutuzovu tərifləmir, əksinə, padşahın narahatlığına səbəb olduğu üçün onu taqsırlandırır dılar. Knyaz Vasili də bu gün daha öz sevimlisi olan Kutuzov ilə öyünmürdü, Baş ordu komandanından söhbət düşəndə o susurdu. Bundan başqa, axşam tərəfi sanki bütün qüvvələr Peterburq əhalisini qorxudub narahat etmək üçün birləşdi, bir dəhşətli xəbər də buna əlavə edildi. Qrafınyə Elena Bezuxova adı ləzzətlə tələffüz edilən o qorxulu xəstəlikdən qəflətən vəfat etdi. Böyük cəmiyyətlərdə rəsmi olaraq qrafınyə Bezuxovanın dəhşətli *angine pectorale*¹ xəstəliyinin şiddətindən öldüyünü deyirdilər, lakin xüsusi dairələrdə bu barədəki təfsilatı nağıl edib deyirdilər ki, *le medecin intime de la Reine d'Espagne*² Elenə müəyyən təsir bağışlamaq üçün hansı dərmandan isə kiçik bir doza yazıb, amma qoca qrafın ondan şübhələndiyindən və əri (bədbəxt, pozğun Pyer) məktubuna cavab vermədiyindən əzab çəkən Elen həkimin yazdığı dərmandan böyük bir doza içib, əzab və əziyyətlə ölmüşdür, ona vaxtında kömək edə bilməyiblər. Deyirdilər ki, knyaz Vasili ilə qoca qraf italyan həkiminin yaxasından yapışmışlar, amma italyan zavallı Eləndən elə məktublar göstərmiş ki, onu dərhal buraxıblar.

Ümumi söhbət üç kədərli hadisə üzərində mərkəzləşmişdi: – Padşahın xəbərsizlikdən narahat olması, Kutaysovun həlak olması və Elenin ölümü.

Kutuzovun məlumatından üç gün sonra Moskvadan Peterburqa bir mülkədar gəldi və Moskvanın fransızlara təslim edilməsi xəbəri bütün şəhərə yayıldı. Bu dəhşətli idi! Padşahın vəziyyəti ağır idi!

¹ Döş anginası

² İspaniya kraliçasının saray həkimi

Kutuzov xain çıxmışdı ki, knyaz Vasili də qızının ölümü münasibətilə *visites de condoléance*¹ zamanı əvvəllər tərif etdiyi Kutuzov haqqında deyirdi ki, o, kor və əxlaqsız qocadan bundan artıq bir şey gözləmək olmazdı (əvvəl dediklərini müsibət içində yadımdan çıxara bildiyi üçün onu əfv etmək olardı).

– Ancaq buna təəccüb edirəm, necə olub ki, Rusiyanın taleyini belə bir adama tapşırıblar.

Hələlik bu xəbər qeyri-rəsmi idi, ona hələ şübhə etmək olardı, lakin o biri gün qraf Rastopçindən belə bir məlumat gəldi:

“Knyaz Kutuzovun adyutantı mənə bir məktub gətirib, məktubda xahiş edir ki, ordunu Ryazan yoluna müsayiət etmək üçün ona polis zabitləri verim. O yazır ki, təəssüflə Moskvanı tərk edir. Padşah! Kutuzovun hərəkəti paytaxtın və sizin imperiyanızın taleyini həll edir. Rusiyanın əzəmətini özündə toplayan və əcdadınızın mədfəni olan bir şəhərin əldən verilməsi bütün Rusiyanı sarsıdacaqdır. Mən də ordunun dalmıca gedəcəyəm. Hər şeyi şəhərdən çıxarmışam, vətənimin halına ağlamaqdan başqa bir çarəm qalmamışdır”.

Bu məlumatı alan padşah, knyaz Bolkonski vasitəsilə Kutuzova belə bir məktub göndərdi:

“Knyaz Mixail İllarionoviç! Avqustun 29–dan bu yana sizdən heç bir xəbər almıram. Sentyabrın 1–də Yaroslavl vasitəsilə Moskva ali komandanından belə qəmgin bir məlumat aldım ki, siz ordu ilə bərabər Moskvanı boşaltmağı qərara almısınız. Bu xəbərin mənə necə təsir etdiyini siz özünüz təsəvvür edə bilərsiniz, amma sizin sükut etməyiniz mənim təəccübümü daha da artırır. Mən bu məktubla general-adyutant knyaz Bolkonskini göndərirəm ki, sizdən ordunun vəziyyətini və sizi bu kədərli qərara məcbur edən səbəbləri öyrənsin”.

III

Moskva boşaldıldıqdan doqquz gün sonra Kutuzovun elçisi Moskvanın tərk edilməsi barədə rəsmi məlumatla Peterburqa gəldi. Elçi fransız Mişo idi. O, rusca bilmirdi, amma özü öz barəsində dedi ki: *quoique etranger, Russe de Coeur et d'ame*².

Padşah dərhal elçini Kamenni ostrovdakı sarayda öz kabinetində qəbul etdi. Müharibəyədək heç vaxt Moskvanı görməmiş və rusca

¹ Baş sağlığı vizitləri

² Əcnəbi olsa da, bütün qəlbi və ruhu ilə rus idi.

bilməyən Mişo *don't les flammes éclairaient sa route*¹ Moskva yanğıni haqqındakı xəbərlə, (özünün yazdığı kimi) *notre très gracieux souverain*² qarşısında dayandıqda yenə özünü çox həyəcanlı hiss edirdi.

Cənab Mişonun müsibətinin səbəbi rus adamlarının müsibətinin səbəbindən fərqli olmasına baxmayaraq, Mişonun üzü elə qəmgin idi ki, onu padşahın kabinetinə ötürəndə padşah dərhal ondan soruşdu:

– *M'apportez vous de tristes nouvelles, colonel?*

– *Bien tristes, sire*, – deyə Mişo cavab verdi və köksünü ötürüb başını aşağı saldı, – *labandon de Moscou*.

– *Aurait on livré mon ancienne capitale sans se battre?*³ – deyə padşah birdən coşaraq cəld soruşdu.

Mişo Kutuzovun əmrinə əsasən deməli olduğu sözləri hörmətlə dedi. O dedi ki, Moskva altında döyüşmək imkan xaricində idi, ikisindən birini seçmək lazım idi – ordunu və Moskvanı itirmək və ya ancaq Moskvanı itirmək, buna görə də feldmarşal ikincini seçməli oldu.

Padşah Mişoya baxmadan dinməz-söyləməz qulaq asdı və:

– *L'ennemi est-il en ville?* – deyə soruşdu:

Mişo qəti olaraq:

– *Oui, sire, et elle est en cendres à l'heure qu'il est. Je l'ai laissée toute en flammes*⁴, – dedi, lakin padşaha baxanda Mişo tutduğu işdən qorxdı. Padşah tez-tez və çətinliklə nəfəs almağa başladı, alt dodağı titrədi və qəşəng mavi gözləri bir an içində yaşla doldu.

Lakin bu, bir dəqiqə davam etdi. Padşah öz zəifliyinə görə özünü məzəmmət edirmiş kimi qaşqabağını tökdü. Başını qaldırıb möhkəm bir səslə Mişoya dedi:

– *Je vois, colonel, par tout ce qui nous arrive – que la Providence exige de grands sacrifices de nous... Je suis prêt à me soumettre à toutes Ses volantes; mais dites moi, Michaud, comment avez-vous*

¹ Bizim mərhəmətli hökmdar

² Alovu yolunu işıqlandırır.

³ Siz mənə nə kimi məlumat götürmisiniz? Kədərli mi, polkovnik?

– Çox kədərli, əlahəzrət, Moskvanın tərک edilməsi xəbərini

– Mənim qədim paytaxtımın döyüşçüsünü verdiniz?

⁴ Düşmən şəhərə giribmi?

– Bəli, əlahəzrət, Moskva hazırda külə döndərilmişdir. Mən onu alov içində qoyub gəlmişəm.

*laisse l'armée, en voyant ainsi, sans coup férir, abandonner mon ancienne capitale? N'avez-vous pas aperçu du découragement?..*¹

Mişo da öz *très gracieux souverain*², sakitləşdiyini görüb sakitləşdi, lakin padşahın düz cavab tələb edən mühüm sualına düz cavab hazırlaya bilməmişdi.

Vaxt qazanmaq üçün o dedi:

– *Sire, me permettez-vous de vous parler franchement en loyal militaire?*

– *Colonel, je l'exige toujours*³, – deyə padşah cavab verdi. – *Ne me cachez rien, je veux savoir absolument ce qu'il en est*⁴.

Mişo öz cavabını yüngül və müvəffəqiyyətli bir *jeu de mots*⁵ şəklinə hazırlayıb, xəlifcə hiss edilən zərif bir təbəssümlə dedi:

– *Sire! j'ai laissé toute l'armée depuis les chefs jusqu'au dernier soldat, sans exception, dans une crainte épouvantable, affrayante...*⁶

Padşah ciddi surətdə qaş-qabağını sallayaraq, onun sözünü kəsdi:

– *Comment ca?*

– *Mes Russes se laisseront-ils abattre par le malheur... Jamais!..*⁷

Mişo da elə bunu gözləyirdi ki, öz söz oyuncağını tətbiq etsin. O, hörmətkarane oynaq bir ifadə ilə dedi:

– *Sire, ils craignent seulement que Votre Majesté par bonté de coeur ne se laisse persuader de faire la paix. Ils brûlent de combattre, et de prouver a Votre Majesté par le sacrifice de leur vie, combine ils lui sont dévoués...*⁸ rus xalqının vəkili belə danışdı.

¹ Polkovnik, mən hadisələrin gedişindən görürəm ki, fələk bizdən çox qurbanlar tələb edir... Mən hər barədə onun əmrinə itaət etməyə hazırım, lakin, Mişo, bir mənə deyiniz görüm, siz mənim qədim paytaxtımı döyüşsüz təslim edən ordunu necə gördünüz? Onda əhvali-ruhiyyənin düşdüyünü görmədiniz ki?

² Mərhəmətli hökmdarın

³ Hökmdar, siz mənə, sədaqətli bir döyüşçüyə layiq açıq danışmağa icazə verərsinizmi?

Polkovnik, mən həmişə onu tələb edirəm.

⁴ Heç bir şeyi gizlətməyin, mən mütləq bütün həqiqəti bilmək istəyirəm.

⁵ Söz oyuncağı

⁶ Hökmdar! Mən bütün ordunu, komandirlərdən tutmuş ən axırıncı əsgərədək, istisnasız olaraq, böyük, dəhşətli bir qorxu içində qoyub gəlmişəm.

⁷ Bu nə deməkdir?

Mənim rusların müvəffəqiyyətsizliyə uğramaqla ruhdan düşə biləcəkləri... Heç vaxt!..

⁸ Hökmdar, onlar ancaq bundan qorxurlar ki, əlahəzrət üroyinin yumşaqlığından sülh bağlamaq qərarına gələr. Onlar döyüş həvəsilə coşmuşlar və öz canlarını fəda etməklə zati-alilərinə nə qədər sədaqətli olduqlarını sübut etmək istəyirlər.

gördükləri bütün işlər, Pyerin və Mamonovun rus köndlərini soyub-talayan alayları, xanımlar tərəfindən didişdirilərək, yarahlara gedib çatmayan sarğı materialı və sairə kimi faydasız və mənasız olurdu. Hətta əllaməlik etmək və öz hisslərini ifadə etmək həvəsilə Rusiyanın həqiqi vəziyyəti haqqında mühakimə yürüdənlər də öz nitqlərində istər-istəməz ya hiyləyə və yalana, yaxud da müqəssir olma-dıqları bir şeydə ittiham edilən adamlara qarşı faydasız töhmət və hiddətə yol verirdilər. Tarixi hadisələrdə hər şeydən çox idrak ağacı meyvəsinin qadağan olunduğu nəzərə çarpmaqdadır. Təkcə şüursuz fəaliyyət səmərə verir ki, tarixi hadisələrdə iştirak edən adam onun əhəmiyyətini heç bir vaxt anlamır. Bu adam onu anlamağa təşəbbüs etdikdə isə heç bir səmərəli nəticə vermir.

İnsan Rusiyada baş verən hadisələrdə daha yaxından iştirak etdikcə bu hadisələrin əhəmiyyəti daha az hiss olunurdu. Peterburqda və Moskvadan uzaqdakı quberniyalarda xalq qoşunu mundiri geymiş qadınlar və kişilər Rusiyanın və Moskvanın halına yanır, fədakarlıq-dan və sairədən danışirdilər. Moskvadan uzaqlaşib geriyyə çəkilən ordudakılar isə, demək olar ki, heç Moskvadan danışmır və o barədə düşünmürdülər, Moskvanın yanğınlarına baxarkən heç kəs fransız-lardan intiqam almağa and içmirdi, ancaq almalı olduqları maaşın üçdə birini, növbəti düşərgəni, satıcı qadın Matryoşkanı və sairəni düşünmürdülər...

Nikolay Rostov heç bir fədakarlıq məqsədi güdmədən, xidmətdə olduğu zaman müharibə başladığı üçün, təsadüfən vətən müdafiə-sində yaxından və uzun zaman iştirak etməli olmuşdu. Buna görə də, o zaman Rusiyada baş verən hadisələrə ümitsizliyə və bədbinliyə düşmədən baxırdı. Əgər ondan soruşsaydılar ki, Rusiyanın indiki vəziyyəti barədə nə düşünürsən, o deyərdi ki, mən nə düşünə bilərəm, bu barədə Kutuzov və başqaları düşünməlidirlər, lakin mən eşitmişəm ki, alayları komplektləşdirirlər, yəqin ki, hələ xeyli vuruşacaqlar və indiki şəraitdə mən ancaq iki ildən sonra alay komandiri ola bilərəm.

İşə belə baxdığına görə də o, diviziya üçün at tədarük etməkdən ötrü Voronejə ezamiyyətə göndərilməsi xəbərini eşidəndə son və qəti vuruşda iştirak etməkdən əli çıxdığı üçün heç də narahat olmadı, əksinə, çox məmnun qaldı, o, öz məmnuniyyətini gizlətmirdi və yoldaşları da bunu çox yaxşı başa düşürdülər.

Borodino vuruşundan bir neçə gün əvvəl Nikolay pullarını və vəsiqələrini aldı, qusarları qabaqca göndərib, özü də poçt arabasında Voronejə yola düşdü.

Yalnız bir neçə ay aramsız olaraq müharibə və döyüş şəraitində yaşamış adam Nikolayın indi duyduğu həzzi duya bilər. Qoşunların ələf və ərzaq arabaları, hospitalları ilə birlikdə gəlib çatdığı rayondan çıxandan sonra əsgərsiz, arabasız və düşərgəyə məxsus natəmizlik əlamətlərindən uzaq bir yerdə, müjklərin və müjik arvadlarının yaşadığı köndləri, mülkədar evlərini, mal-qara otlayan çölləri, stansiya evlərini və orada yatan stansiya baxıcılarını gördükdə Nikolay elə bir sevinc hiss etdi ki, elə bil, bunların hamısını birinci dəfə görürdü. Onu ən çox sevindirən və təəccübləndirən cavan və sağlam qadınlar idi. Bu qadınların hər birinin ətrafına on zabit toplaşmırdı, yol keçən bir zabit onlarla zarafat edəndə bu qadınlar sevinir və lovğalanırdılar.

Nikolay kefi kök bir halda gecə Voronejə mehmanxanaya gəlib çatdı, orduda uzun müddət məhrum olduğu şeylərin hamısını sifariş elədi, səhəri isə üzünü təmiz qırqıb, çoxdan geymədiyi rəsmi keçid formasını geydi və rəislərin hüzuruna getdi.

Xalq ordusu rəisi statski-general rütbəsində qoca bir kişi idi, o sanki öz hərbi biliyi və rütbəsi ilə əylənirdi. Rəis Nikolayı acıqlı qəbul elədi (o, hərbi qaydanın bundan ibarət olduğunu zənn edirdi) və haqqı var-muş kimi, özünü yüksək tutaraq, işin ümumi gedişini qiymətləndirən, ya bəyənen və ya pisləyən adamlar kimi onu sorğu-suala tutdu. Nikolayın kefi elə kök idi ki, rəisin bu hərəkəti onu ancaq əyləndirirdi.

Xalq ordusu rəisinin yanından çıxan Nikolay qubernatorun yanına gəldi. Qubernator balacaboy, diribaş, çox xoşsifət və sadə bir adam idi. O, Nikolaya at ala biləcəyi zavodları nişan verdi, şəhərdəki at dəllahını və şəhərdən 20 verst kənarda yaşayan bir mülkədarı ona tövsiyə etdi, bu adamlardan ən yaxşı at almaq olardı; özü də hər cür kömək etməyə söz verdi.

Qubernator onu azad edəndə belə dedi:

– Siz qraf İlya Andreyeviçin oğlusunuzmu? Arvadım sizin ananızla çox dost idi. Cümə axşamları bizə qonaq gəlirlər, bu gün də cümə axşamıdır, xahiş edirəm, siz də bizə buyurasınız.

Qubernatorun yanından çıxan kimi Nikolay poçt arabası tutdu, vaxmistri də özü ilə götürüb 20 verstlikdəki at zavoduna, mülkədarın yanına sürdü. Voronejə keçirdiyi bu ilk günlərdə hər şey Nikolaya

nəşəli və asan görünürdü, kefi kök adamlar kimi onun da hər işi yaxşı gətirir, uğurla başa gəlirdi.

Nikolayın yanına gəlidiyi mülkədar köhnə subay bir süvari idi. Yaxşı attanıyan və ovçu idi, yüzillik meyvə arağı, macar çaxırını və qəşəng atları vardı.

Nikolay çənə-boğazsız 6 min manata öz tədarükünə zinət vermək üçün (özü dediyi kimi) 17 seçmə ürgə aldı. Nahar etdikdən və bir qədər artıq macar çaxırını içdikdən sonra Rostov mülkədarla öpüşüb ayrıldı (o, artıq mülkədara “sən” – deyə müraciət edirdi), həmin mənfur yol ilə kefi kök bir halda geriyyə qayıtdı, axşamədək qubernatorun evinə çatmaq üçün o, aramsız surətdə sürücünü tələsdirirdi.

Paltarını dəyişdi, ətirləndi və başına soyuq su vurduqdan sonra bir qədər gecikmiş olsa da, qubernatorgələ gəldi. O, cavab üçün söz hazırlamışdı: *vaut mieux tard que jamais*¹, – deyəcəkdə.

Buradakı bal deyildi, rəqs barədə də heç bir söz deməmişdilər, lakin hamı bilirdi ki, Katerina Petrovna klavikordlarda vals və esko-sezlər çalacaq və rəqs edəcəklər, hamı bunu nəzərə aldığı üçün bala layiq geyimdə gəlmişdi.

1812-ci ildə də quberniya həyatı həmişə olduğu kimi idi, ancaq bir fərqi vardı ki, Moskvadan bir çox zəngin ailələr gəlidiyi üçün şəhər daha canlı idi və bir də o zaman Rusiyada baş verən hər bir işdə olduğu kimi burada da bir israfçılıq nəzərə çarpmaqda idi. Dünya heç kəsin vecinə deyildi, hər kəs öz kefində idi, həm də adamlar arasında zəruri olan bayağı söhbətlər, əvvəllər havadan və ümumi tanış-bilişdən getdiyi halda indi Moskvadan, qoşundan və Napoleondan gedirdi.

Qubernatorun evində toplaşan cəmiyyət Voronejdə ən yaxşı cəmiyyət idi.

Qadın çox idi, Nikolayın Moskva tanışlarından bir neçəsi də burada idi, amma kişi cinsindən elə bir adam yox idi ki, Georgi ordeni kavaləri, tədarükçü qusar və həm də xoşrəftar və tərbiyəli qraf Rostovla az-çox rəqəbat apara bilsin. Kişilərin içində fransız ordusunda xidmət edən bir əsir italyan zabiti vardı. Nikolay hiss edirdi ki, əsirin burada olması bir rus qəhrəmanı kimi onun əhəmiyyətini daha da artırır. O, bir müharibə qəniməti misalında idi. Nikolay bunu hiss edirdi, ona elə gəlirdi ki, hamı italyaliyə cyni nəzərlə baxır, Nikolay da bu zabitə ləyaqət və təmkinlə hörmət edirdi.

Nikolay qusar formasında içəri girib, ətir və şorab qoxusunu ətrafa yaydı, *“vaut mieux tard que jamais”*¹, sözlərini bir neçə dəfə özü dedi və başqalarından eşitdi. Bundan sonra onu ortaya aldılar, bütün nəzərlər ona tikildi, Nikolay dərhal hiss etdi ki, quberniyada özünün layiq olduğu və həmişə xoşagələn bir mühitə düşmüşdür, xüsusilə indi, uzun məhrumiyyətdən sonra onu hamının sevimlisi edən bu mühitə öz ləzzəti ilə Nikolayı məst etmişdi. Nəinki stansiyalarda və yol düşərgələrində, hətta mülkədarın toxucu emalatxanasında da Nikolayın baxışları ilə xoşhallanan xidmətçi qadınlar olmuşdu, amma qubernatorun evindəki ziyafətdə (Nikolaya elə gəlirdi) hədsiz-hesabsız cavan xanımlar və qəşəng qızlar vardı və bunlar səbirsizliklə gözləyirdilər ki, Nikolay onlara diqqət yetirsin. Xanımlar və qızlar ona naz satır, qocalar isə birinci gündən bu cavan dələduz qusarı evləndirmək və əl-ayağını yığışdırmaq barədə əlləşirdilər. Sonuncuların sırasında qubernatorun arvadı da vardı. Bu qadın Rostovu öz yaxın qohumu kimi qəbul edib, “Nikolas” və “sən” – deyə çağırmağa başladı.

Katerina Petrovna doğrudan da vals və ekosez çaldı, rəqslər başlandı, rəqs zamanı Nikolay öz çəvik hərəkətləri ilə quberniya cəmiyyətini daha çox məftun etdi. Rəqsədəki xüsusi sərbəst ədaləti ilə o hətta hamını təəccübləndirdi də. Nikolay özü də bu gecəki rəqslərdəki hərəkətlərinə təəccüb edirdi. O, Moskvada heç vaxt belə rəqs etməzdi. O, belə bir həddindən artıq sərbəst rəqs ədasını hətta ədəbsizlik, nalayiq bir hərəkət hesab edərdi, lakin burada o, hamını nə isə qəribə bir şeylə heyətləndirmək, paytaxtda adi bir şey hesab olunsada, əyalət şəhərində naməlum olan qəribə bir hərəkətlə adamları təəccübləndirmək ehtiyacı hiss edirdi.

Bütün gecəni Nikolay hamıdan artıq quberniya çinovniklərindən birinin arvadı olan göy-göz, doluəndamlı, xoşsifət, sarışın bir qadına diqqət yetirdi. Bütün nəşələnen cavanlar elə güman edirlər ki, özgə arvadlarının hamısı onlar üçün yaranmışdır. Rostov da bu əqidədə olduğu üçün sarışın qadıncıdan uzaqlaşmırdı və onun ərinə dostcasına və bir qədər də sui-qəsdçi kimi müraciət edirdi. Elə bil ki, onlar bu barədə bir söz danışmasalar da, Nikolayla bu qadının asanca dostlaşacağını bilirdilər. Qadının əri isə sanki bu əqidədə deyildi və Rostovla qaş-qabaqlı danışmağa çalışırdı. Amma Nikolay o qədər sadələv və rəhmətli idi ki, qadının əri də bəzən, ixtiyarsız olaraq, Nikolayın

¹ Heç olmamaqdansa, gec olmaq yaxşıdır.

¹ “Heç olmamaqdansa, gec olmaq yaxşıdır”.

nəşəli əhvali-ruhiyyəsinin təsiri altına düşürdü. Lakin ziyafətin axırına yaxın, arvadının üzünü qızarıb canlandıqca, ərinin sifəti qəmginləşir və ciddiləşirdi. Elə bil ki hər ikisinə bir miqdarda canlanma payı verilmişdi, arvadının ki çoxaldıqca, ərininki azalırdı.

V

Nikolay dodağında daimi bir təbəssüm, kreslodə oturub, sarışın qadına tərəf əyilərək ona əsatiri komplimentlər söyləyirdi.

Tarım reyvtuzlu qıçlarının vəziyyətini çevik bir hərəkətlə dəyişdirən, ətrafa ətir qoxusu yayan, öz xanımından və özündən, özünün tarım şalvardakı qıçlarının gözəl formasından xoşlanan Nikolay sarışın qadına deyirdi ki, buradan, Voronejlən bir xanım qaçırmıq istəyirəm.

– O, hansı xanımdır?

– Gözəl, ilahi bir xanımdır. Onun gözləri (Nikolay öz müsahibinə baxdı) mavi, dodaqları mərcan, ağılığı ... – Nikolay qadının çiyinlərinə baxdı, – lap Diana vücudu kimi ağappaq...

Qadının əri onlara yanaşdı və qasqabaqlı halda arvadının nə barədə danışdığını soruşdu.

Nikolay hörmətlə ayağa durub: – A! Nikita İvaniç, – dedi. Nikita İvaniçin də zarafatda iştirak etməsini istəyirmiş kimi, sarışın bir xanıma qaçırmıq istədiyini ona da söylədi.

Qadının əri kədərlə, qadın özü isə nəşə ilə güldü. Mərhəmətli qubernator arvadı narazı bir halda onlara yaxınlaşdı.

– Nicolas, – Anna İqnatyevna səni görmək istəyir, – dedi. Qadın “Anna İqnatyevna” sözlərini elə bir səslə dedi ki, Rostov dərhal Anna İqnatyevnanın çox kübar bir qadın olduğunu anladı. – Gedək, Nicolas. Səni bu adla çağırmağa özün icazə vermişən, deyilmi?

– Bəli, bəli, *ma tante*¹. O, kimdir?

– Anna İqnatyeva Malvintseva. Sənin o qızı necə xilas etməyini öz bacısı qızından eşidib... Tanıdınmı?

– Mən orada o qədər adam xilas etmişəm ki! – deyərək Nikolay cavab verdi.

Bacısı qızını, knyaz qızı Bolkonskayanı xilas etmişiniz. O, burada, Voronejdə, xalasinin yanındadır. Aha, necə də qızardın! Yoxsa?..

– Heç ağılıma da götürməmişəm, bədsir *ma tante*.

– Yaxşı, yaxşı. Hə! Sən belə imişsən!

Qubernator arvadı Nikolayı ucaboy və çox dolu əndamlı bir qarının yanına apardı. Başında hündür mavi papaq olan bu qadın kart oyununu yenicə qurtarmışdı və özü də şəhərdə ən kübar şəxslərdən biri idi. Bu qadın Malvintseva idi, knyaz qızı Maryanın xalası, varlı, sonsuz dul bir qadın idi, həmişə də Voronejdə yaşayırdı. Rostov ona yanaşanda qadın ayaq üstündə dayanıb kartların hesabını verirdi. Qadın ciddi və təkəbbürlü bir tərzdə gözlərini qıyıb Nikolaya baxdı və onu udan generalı söyməkdə davam etdi.

– Çox şadam, əzizim, – deyərək qadın əlini Nikolaya uzatdı. – Buyurun, yanıma gəlin.

Knyaz qızı Maryadan, onun rəhmətlik atasından (Malvintsevanın o kişini xoşlamadığı görünürdü) danışdıqdan və Nikolayın knyaz Andrey barədə (deyərsən, Andrey də onun hörmətini qazana bilməmişdi) nə bildiyini soruşduqdan sonra bu təkəbbürlü qarı Nikolayı yenə də təkrarən öz evinə dəvət edib onu buraxdı.

Nikolay söz verdi və Malvintsevaya təzim edəndə yenə də qızardı. Knyaz qızı Maryanın adı çəkiləndə Rostov özü də anlamadan bir utancaqlıq, hətta qorxu hiss edirdi.

Malvintsevadan aralanandan sonra Rostov rəqs edənlərin yanına qayıtmaq istədi, lakin qubernatorun balacaboy arvadı öz totuq əlilə Nikolayın qolundan tutub, onunla danışmaq istədiyini bildirdi və onu istirahət otağına çəkdi, oradakılar qubernator arvadına mane olmamaq üçün dərhal bayıra çıxdılar.

Qubernator arvadının kiçik və mərhəmətli üzündə bir ciddiyyət vardı. O, Nikolaya dedi:

– Bilirsənmi, *mon cher*, bu qız lap sənə layiqdir, istəyirsən, sənin üçün elçilik edim?

– Kimə, *ma tante*? – deyərək Nikolay soruşdu.

– Knyaz qızına elçiliyə. Katerina Petrovna deyir Lili, amma mənə yox, knyaz qızı. İstəyirsənmi? Mən əminəm ki, sənin maman səndən razı qalar. Doğrudan da, nə qədər qəşəng bir qızıdır, lap qiyamətdir!

– Əsla, – deyərək Nikolay incimmiş kimi cavab verdi. – Mən bir əsgər olduğum üçün heç bir yerə soxulmuram və heç bir şeydən də imtina etmirəm, – deyərək Rostov dediyi sözləri fikirləşmədən cavab verdi.

– Elə isə yadımdan çıxartma ki, bu, zarafat deyildir.

– Nə zarafat!

¹ Xalacığım

– Bəli, bəli, – deyə qubernator arvadı öz-özünə danışmış kimi davam etdi. – Bir də, *mon cher, entre autre. Vous êtes trop assidu auprès de l'autre, la blonde*¹. Əri, doğrudur, çox zavallıdır...

Nikolay sadəilliklə:

– Yox, yox, biz onunla dostuq, – dedi. Onun heç ağına da gəlməzdi ki, özünün belə nəşəli bir vaxt keçirməsi başqa biri üçün nəşə-siz ola bilər.

Axşam yeməyi zamanı Nikolay birdən bu əhvalatı xatırlayıb: “Mən, nə axmaq söz idi, qubernator arvadına dedim! Doğrudan da, elçilik etməyə başlar, bəs onda Sonya necə olar?..” – deyə öz-özünə düşünməyə başladı. Qubernatorun arvadı ilə görüşüb ayrılanda, o gülümsəyərək: “Yadımdan çıxartma ha!” – dedikdə Nikolay onu kənara çəkib dedi:

– Bilirsinizmi nə var, *ma tante*, doğrusunu bilmək istəsəniz...

– Necə, necə, əzizim? Gedək bax, orada oturaq.

Nikolay birdən özündə (heç anasına, bacısına, dostuna söyləməyəcəyi) bütün gizli fikirlərini açıb bu yad qadına söyləmək arzusu və zərurəti hiss etdi. Sonralar Nikolay öz səbəbsiz və anlaşılmaz açıqlıq həvəsini xatırlarkən, bu açıqlığın onun üçün çox mühüm nəticəsi olsa da, bu əhvalat ona çox qərribə gəlmişdi (adamlara həmişə belə gəlir), əslində isə bu açıqlıq həvəsi, başqa xırda hadisələrlə birlikdə onun özü üçün və bütün ailəsi üçün böyük nəticələr vermişdi.

– Bilirsinizmi nə var, *ma tante*. Maman məni çoxdan varlı bir qıza evləndirmək istəyir, mən isə pul üçün evlənmək fikrinə nifrət edirəm.

– Bəli, anlayıram, – deyə qubernator arvadı cavab verdi.

– Knyaz qızı Bolkonskaya isə başqa bir şeydir. Əvvələn, sizə doğrusunu demək istəyirəm, o, çox xoşuma gəlir, ürəyimə yatır və bir də mən onu belə bir vəziyyətdə görəndən sonra, qərribədir, tez-tez ağıma gəlir ki, bu, mənim baxtımaya çıxıb. Çox maraqlıdır, maman bu barədə çoxdan düşünürdü, amma əvvəllər mən ona heç təsadüf etməmişdim, iş elə gətirmişdi ki, bir-birimizə rast gəlməmişdik. Bir də ki, mənim bacım Nataşa onun qardaşının nişanlısı olduğu üçün, onunla evlənmək barədə mən düşünə də bilməzdim. Ancaq iş belə gətirdi ki, mən onunla yalnız Nataşanın toyu pozulandan sonra görüşə bildim, sonra isə hamısı... Bir də ki, mən heç kəsə bir söz deməmişəm və deməməm də. Ancaq sizə deyirəm.

¹ Əzizim, öz aramızda. Sən o sarışın qadına lap çox yaxınlıq edirsən.

Qubernator arvadı razılıq əlaməti olaraq onun qolunu sıxdı.

– Siz Sofini, bibi qızımı tanıyırsınız mı? Mən onu sevirəm, ona evlənməyə söz vermişəm və ona evlənəcəyəm... Odur ki, görürsünüz, bu barədə söz belə ola bilməz, – deyə Nikolay qızara-qızara bu rabitəsiz sözləri söylədi.

– *Mon cher, mon cher*¹, sən nələr düşünürsən? Sofinin ki, heç bir şeyi yoxdur, amma sən özün deyirdin ki, sənin atanın işləri çox pisdir. Hələ sənin anan? Bu əhvalat onu birdəfəlik öldürər. Və bir də əgər Sofi həssas qəlbə malik bir qızsa, onun günü bir gün olmayacaq. Anan qəzəbli, işləriniz bərbad... Yox, əzizim, sən də, Sofi də bunu anlamırsınız.

Nikolay susurdu. O, bu mülahizələri məmnuniyyətlə dinləyirdi.

Nikolay bir az susduqdan sonra köksünü ötürərək:

– Hər halda, *ma tante*, bu ola bilməyəcək. Bir də knyaz qızı mənə gələrmə? O, indi yas saxlayır. Bu barədə fikirləşmək olarmı!

Qubernator arvadı dedi:

– Sən elə bilirsən ki, mən səni bu saat evləndirirəm? *Il y a manière*² et *maniere*.

Nikolay onun totuq əlini öpüb dedi:

– Siz nə yaxşı elçisiniz, *ma tante*...

VI

Rostov ilə görüşəndən sonra Moskvaya gələn knyaz qızı Marya, quvernyoru ilə oraya gəlmiş qardaşı oğlunu gördü. Knyaz Andrey göndərdiyi məktubda Voronejə, bibisinin yanına necə getməyin yolunu yazıb göstərmişdi. Yol getmək fikri, qardaşı haqqında nigarançılığı, yeni evdə həyat qurmaq qayğısı, yeni adamlar, qardaşı oğlunun tərbiyəsi – bütün bunlar knyaz qızı Maryanın qəlbindəki günaha oxşayan hissi unutturdu. Bu hiss atasının xəstəliyi zamanı və atası öləndən sonra, xüsusən Rostovla görüşəndən sonra ona əzab verməkdə idi. O, qəmgin idi. Qəlbində Rusiyanın məhvi ilə birləşən ata ölümü təəssüratını, indi dinc həyat şəraitində keçən bir aydan sonra o daha qüvvətlə hiss etməkdə idi. O, tələş içində idi. Sağ qalmış yeganə yaxın adamı olan qardaşının təhlükəli vəziyyəti haqqındakı fikir onu narahat

¹ Mənim əzizim

² Hər şeyin bir qaydası var.

edirdi. O, qardaşı oğlunun tərbiyəsini öz boynuna götürmüşdü, lakin özünü bu işdə həmişə bacarıqsız hiss edirdi. Buna baxmayaraq qəlbinin dərinliklərində o, özündən razı idi. Ona görə razı idi ki, Rostovla əlaqədar olaraq əmələ gələn şəxsi arzu və ümidlərini susdura bildiyini dərk edirdi.

Qubernator arvadı, təşkil etdiyi ziyafətin səhəri günü Malvintsevanın yanına gəldi, öz planları haqqında onunla danışdı (söz arası dedi ki, indiki şəraitdə rəsmi elçilik barədə düşünmək olmaz, amma hər halda gəncləri görüşdürmək, bir-birini tanımalarına imkan yaratmaq olar) və bibisinin razılığını aldıqdan sonra qubernator arvadı knyaz qızı Maryanın yanında Rostovdan söhbət salıb, onu təriflədi və dedi ki, sənin adını çəkəndə Nikolay qızardı. Bu sözə knyaz qızı Marya çevinmədi, əksinə, kədərləndi. Daxili müvazinəti pozuldu, yenə də qəlbində arzular, şübhələr, məzəmmətlər və ümidlər baş qaldırdı.

Bu xəbərdən və Rostovun gəlişindən sonrakı iki gün ərzində knyaz qızı Marya özünü Rostovun yanında necə aparması barədə heyfirləşirdi. Gah bu qərara gəlirdi ki, Nikolay bibisinin yanına gələndə qonaq otağına çıxmasın, çünki onun kimi dərin mətəm içərisində olan bir adamın qonaq qəbul etməsi yaxşı deyildir. Gah düşünürdü ki, Nikolayın ona qarşı göstərdiyi fədakarlıqdan sonra bu rəftar kobud olar, gah da ağlına gəlirdi ki, bibisi ilə qubernator arvadının onun və Rostovun barəsində müəyyən bir fikirləri vardır (onların baxışları və sözləri sanki bəzən bu gümanı təsdiq edirdi), gah öz-özünə deyirdi ki, ancaq mənim kimi qəbahətli bir adam onların barəsində belə düşünə bilər. O qadınlar yaddan çıxara bilməzlər ki, yas paltarını əynindən çıxarmamış elçilik fikrinə düşmək həm mənim üçün, həm də atamın xatirəsi üçün bir təhqir olar. Knyaz qızı Marya Rostovun görüşünə çıxacağını güman edərək, Nikolayın ona deyəcəyi və onun Nikolaya deyəcəyi sözləri fikirləşirdi. Bu sözlər ona gah həddindən artıq soyuq, gah da çox mənalı görünürdü. Knyaz qızı hər şeydən çox, Nikolayla görüşəndə öz həyəcanını gizlədə bilməyib, utandığını bürüzə verəcəyindən qorxurdu.

Lakin bazar günü kilsə ibadətindən sonra, xidmətçi qonaq otağına girib, qraf Rostovun gəldiyini xəbər verəndə knyaz qızı heç bir narahatlıq ifadə etmədi. Yalnız yanaqlarına xəfif bir qızartı çökdü və gözləri yeni şəfəqli bir işıqla parladı.

Knyaz qızı Marya sakit bir səsle:

– Bibi, siz onu görmüsünüzmü? – dedi və zahirən belə sakit və təbii dayana bilməsinə özü də təəccüb etdi.

Rostov otağa girəndə, Marya qonağa bibisi ilə görüşmək üçün vaxt vermiş kimi bir an başını aşağı dikdi. Sonra isə lap Nikolay ona müraciət etdiyi anda başını qaldırdı və parıldayan gözləri onun baxışları ilə rastlaşdı. Knyaz qızı Marya tam ləyaqətli və incə bir hərəkətlə, nəşəli bir təbəssümlə azacıq qalxıb, nazik və zərif əlini ona uzatdı və ilk dəfə olaraq yeni gözəl, qadın səsi ifadə edən bir səsle danışdı. Qonaq otağında olan *m-lle Bourienne*¹ heyrət və təəccüblə knyaz qızı Maryaya baxırdı. O, özü ən mahir bir işvəbaz olsa da, xoşa gəlmək istədiyi bir adama qarşı bundan daha yaxşı bir hərəkət göstərə bilməzdi.

M-lle Bourienne belə düşündü: “Ya qara paltar ona belə yaxşı yaraşır, ya da o, çox gözəlləşib, mən heç fikir verməmişəm. Hələ hər şeydən artıq – bu qəşəng hərəkət, bu zəriflik!”

Əgər knyaz qızı Marya bu dəqiqə düşünə bilsəydi, o, özündə əmələ gələn dəyişikliyə m-lle Bourienne-dən daha çox təəccüb edərdi. Bu əziz və sevimli simanı gördükdə, knyaz qızına nə isə yeni bir həyat qüvvəsi gəldi və onu öz iradəsinin ziddinə olaraq danışmağa və hərəkət etməyə məcbur etdi. Rostov içəri girdikdən sonra qızın siması tamamlıq dəyişdi. Çəkili və naxışlı bir fanarın içində işıq yananda heç gözlənilmədən fanarın əvvəllər kobud, qaranlıq və mənasız görünən divarlarında öz gözəlliyi insanı heyrətə salan mürəkəb və mahirənə bədii sənətkarlıq canlandığı kimi, knyaz qızı Maryanın siması da beləcə birdən-birə dəyişdi. Bu vaxtadək yaşadığı təmiz mənəvi, daxili keyfiyyətlər ilk dəfə olaraq bütün varlığı ilə aşkara çıxdı. Bu qızın daxili, özündən narazı hiss və duyğuları, bütün əzabları, xeyirxahlığı, itaətkarlığı, məhəbbəti, fədakarlığı – bütün bunlar indi bu şəfəq saçan gözlərdə, incə təbəssümdə, onun zərif çöhrəsinin hər bir cizgisində əks olundu.

Rostov qızın bütün həyatını bilirmiş kimi bütün bunları aydın bir surətdə görürdü. O hiss edirdi ki, qarşısındakı xilqət bu vaxta qədər gördüklərindən tamamilə fərqli və yaxşıdır, ən başlıca cəhət isə bu idi ki, Marya onun özündən də yaxşı idi.

Onlar ən adi və əhəmiyyətsiz şeylərdən söhbət edirdilər. Onlar müharibədən danışır və hər kəs kimi onlar da bu hadisə ilə əlaqədar olaraq öz kədərlərini şişirtməyə çalışırdılar. Axırıncı görüşdən söhbət

¹ Mammazel Buryen

edirdilər, lakin Nikolay söhbəti dəyişdirməyə cəhd edirdi, mərhəmətli qubernator arvadından, Nikolayın və knyaz qızı Maryanın qohumlarından danışdı.

Bibisi Andreydən söhbət salan kimi knyaz qızı Marya qardaşından danışmayıb, söhbəti dəyişdirmək istədi. O, Rusiyanın fəlakətləri haqqında hiyləgərliklə danışa bilərdi, lakin qardaşı onun qəlbinə daha yaxın bir mövzu idi, o, bu barədə səthi danışmaq istəmirdi və danışa da bilməzdi. Nikolay özünə xas olmayan bir diqqətli müşahidəçiliklə knyaz qızı Maryanın xarakterindəki bütün incəlikləri gördüyü kimi bunu da gördü. Bütün bunlar bir daha onu sübut etdi ki, Marya tamamilə xüsusi və qeyri-adi bir xilqətdir. Nikolay da lap knyaz qızı Marya kimi ona knyaz qızından danışanda və hətta özü də onun barəsində düşünəndə qızarıb və sıxılırdı, amma onun yanında özünü tamamilə sərbəst hiss edir və hazırladığı sözləri deyil, ani olaraq ağına gələn və həmişə də yerinə düşən sözləri danışdı.

Nikolayın qısa müddətli gəlişi zamanı həmişə uşaqlı evlərdə olduğu kimi, sükut anlarından birində Nikolay knyaz Andreyin kiçik oğluna yaxınlaşdı, oxşaya-oxşaya ondan “qusar olmaq istəyirsənmi?” – deyər soruşdu. O, Maryaya baxdı. Maryanın lütfkar, xoşbəxt və ürək baxışları sevimli adamın qucağındakı sevimli uşağı təqib edirdi. Nikolay bu baxışları da gördü və bunların mənasını anlamış kimi sevincindən qızardı və uşağı mehriban-mehriban öpməyə başladı.

Knyaz qızı Marya yas saxladığı üçün bir yana çıxmırdı, Nikolay isə onlara gəlməyi ləyaqətli hesab etmirdi. Qubernator arvadı isə yenə də öz elçilik fəaliyyətini davam etdirir, knyaz qızı Maryanın Nikolay haqqında dediyi tərifli sözləri Nikolaya çatdırırdıqdan sonra, qayıdıb Rostovun knyaz qızı Maryaya məhəbbət elan etməsini təkid edirdi. Bunun üçün də o, gənclərin kilsə ibadətindən əvvəl baş keşişin yanında görüşməsini təşkil etmişdi.

Rostov qubernator arvadına knyaz qızı Maryaya heç bir şey elan etməyəcəyini desə də, yenə də gəlməyə söz verdi.

Tilziddə Rostov hamı tərəfindən yaxşı deyər qəbul edilən bir şeyin yaxşılığına şübhə etməzdi, indi də öz həyatını öz ağı ilə qurmaq təşəbbüsü ilə hadisələrə itaətkarlıqla tabe olmaq arasındakı qısa, lakin səmimi mübarizədən sonra Rostov ikincini seçdi və özünü amansız surətdə haraya isə çəkib aparan (o, bunu hiss edirdi) qüvvəyə tabe etdi. O bilirdi ki, Sonyaya söz verdiyi halda öz hisslərini knyaz qızı Maryaya açmaq alçaqlıq olardı. Eyni zamanda, o bilirdi ki, heç bir

vaxt alçaqlıq etməyəcək. Lakin onu da bilirdi (nəinki bilirdi, hətta qəlbinin dərinliklərində hiss edirdi) ki, özünü, hərəkətlərini təyin edən hadisə və adamların ixtiyarına verməklə indi o nəinki heç bir pis iş görmür, əksinə, hətta nə isə çox mühüm bir iş görür, elə mühüm bir iş ki, ömründə elə bir iş görməmişdir.

Knyaz qızı Marya ilə görüşəndən sonra onun həyatı zahirən eyni şəkildə qalsa da, bütün əvvəlki həzz və nəşələr onun üçün öz gözəlliyini itirmişdi. O, tez-tez knyaz qızı Maryanı düşünürdü; lakin onun, knyaz qızı haqqındakı fikri həyatda rast gəldiyi, istisnasız olaraq, bütün xanımlar haqqındakı fikrindən də, uzun zaman və bir vaxtlar heyranlıqla düşündüyü Sonya barədəki fikrindən də fərqli idi. Bütün namuslu gənc oğlanlar kimi, o da bütün xanımlar haqqında düşünəndə öz gələcək arvadı kimi düşünür, ailə həyatının bütün şərtlərini xəyalən onlara tətbiq edirdi. Əyinlərinə ağ kapot geydirir, onları samovar yanında təsəvvür edir, karetdə, mama və papa deyən uşaqlarla birlikdə görür, uşaqların anaya münasibətini və s. və s. xəyalında canlandırır. Gələcək haqqındakı bu təsəvvürlər ona ləzzət verirdi, lakin onu evləndirmək istədikləri knyaz qızı Marya haqqında düşünəndə o, gələcək ailə həyatını qətiyyətlə təsəvvürünə gətirə bilmirdi. Bunu təsəvvür etmək istəyəndə də, hər bir şey biçimsiz və saxta çıxırdı. Ürəyi qorxu içində döyünməyə başlayırdı.

VII

Borodino döyüşü, bizim öldürülmüş və yaralanmış adamlarımız haqqındakı dəhşətli xəbər və Moskvanın tərk edilməsi barədəki ondan daha dəhşətli xəbər Voronejə sentyabrın ortalarında çatdı. Knyaz qızı Marya qardaşının yaralanması barədə ancaq qəzətlərdə oxumuşdu, ondan heç bir xəbəri yox idi, Nikolayın eşitdiyinə görə (özü isə onu görməmişdi) Marya Andreyi axtarmağa getməyə hazırlaşdı.

Borodino döyüşü və Moskvanın tərk edilməsi xəbərini aldıqda Rostovu ümitsizlik, qəzəb və intiqam və ya bunlar kimi başqa hisslər bürüdü, hətta ona Voronejə hər şey birdən kədərli, utandırıcı göründü. O, bir növ sıxılır, vicdan əzabı çəkirdi. Eşitdiyi bütün söhbətlər ona hiyləgərcəsinə görünürdü. O, bu barədə nə fikrə gəlməli olduğunu bilmədi və düşündü ki, ancaq alayda yenə də onunçün hər şey aydın olacaqdır. O, tezliklə at tedarükünü qurtarmağa tələsir və tez-tez haqsız yerə öz xidmətçisi ilə və vaxmistrlə dalaşdı.

Rostovun yola düşməsindən bir neçə gün qabaq, rus qoşunlarının qələbəsi münasibətilə kilsədə dua oxunacaqdı, Nikolay da kilsəyə getdi. O, qubernatordan bir az arxa tərəfdə, əsgəri bir vəziyyətdə durub, müxtəlif şeylər fikirləşməyə başladı. Dua bitdikdən sonra qubernator arvadı onu yanına çağırırdı.

Kliros arxasında dayanan qara paltarlı bir qadını başı ilə ona nişan verib:

– Sən knyaz qızını gördünmü? – deyər soruşdu.

Nikolay knyaz qızı Maryanı o saat tanıdı, buna səbəb knyaz qızının şlyapa altından görünən profili deyildi, buna səbəb Nikolayı birdən-birə bürüyən ehtiyat, qorxu və şəfqət hissi idi. Ehtimal ki, düşüncələrə qərq olmuş knyaz qızı Marya kilsədən çıxmaq üçün son dəfə xəç çəkirdi.

Nikolay təəccüblə onun üzünə baxdı. Bu, onun övvəllər gördüyü üz idi. Yəni də orada incə, daxili, mənəvi bir aləmin ümumi ifadəsi oxunmaqda idi, lakin knyaz qızının çöhrəsi indi tamamilə başqa cür işıqlanmışdı. Bu çöhrədə təsirli kədər, yalvarış və ümid ifadəsi oxunurdu. Həmişə knyaz qızının hüsurunda olduğu kimi, bu dəfə də Nikolay qubernator arvadının ona yaxınlaşmaq haqqında məsləhətini gözləmədən, kilsədə ona yanaşmağın yaxşı düşüb-düşməyəcəyini fikirləşmədən knyaz qızına yaxınlaşdı və başına gələn müsibəti eşitdiyini və bütün varlığı ilə ona heyfsləndiyini söylədi. Nikolayın səsinə eşidən kimi qızın çöhrəsi işıqlandı, onun üzündəki kədər və sevinc daha aydın təzahür etdi.

Rostov dedi:

– Xanım qız, mən sizə onu demək istəyirdim ki, əgər knyaz Andrey Nikolayeviç sağ olmasaydı, alay komandiri olduğu üçün, bu əhvalatı qəzətlərdə o saat yazardılar.

Knyaz qızı onun sözlərini anlamaya-anlamaya üzünə baxdı, lakin üzündəki heyfslənmə ifadəsini görüb sevindi.

Nikolay dedi:

– Mən çox görmüşəm, bilirəm ki, qəlpə yarası (qəzətlərdə əl qumbarası yazılmışdı) ya dərhal öldürür və ya da, əksinə, çox yüngül olur. Ümidvaram ki, yüngüldür, mən əminəm...

Knyaz qızı Marya onun sözünü kəsdi:

– Oh, bu çox dəhşətli... – deyər knyaz qızı başladı, lakin höyəcəndən sözünü qurtara bilmədi, qəşəng bir hərəkətlə (Nikolayın yanındakı

hər bir hərəkəti kimi) başını əydi, razılıqla ona baxdı və bibisinin dalınca getdi.

O günün axşamı Nikolay heç yərə getməyib evdə qaldı ki, at satanlarla bəzi haqq-hesabını qurtarsın. İşlərini qurtarandan sonra isə bir yana getmək üçün gec idi, amma uzanıb yatmaq vaxtı da deyildi. Buna görə də Nikolay evin içində var-göl edib, öz həyatını düşünməyə başladı, belə hallar onda çox az-az olardı.

Knyaz qızı Marya Smolensk yanında ona çox yaxşı təsir bağışlamışdı. O zaman knyaz qızını xüsusi bir şərəitdə görməsi və bir zamanlar anasının onu varlı bir qız kimi ona nişan verməsi Nikolayı məcbur etdi ki, bu qıza xüsusi bir diqqət yetirsin. Voronejə gəlmiş zaman bu təəssürat nəinki yalnız xoş idi, həm də qüvvətli idi. Nikolay bu dəfə qızda gördüyü xüsusi, əxlaqi gözəlliyə heyran olmuşdu. Buna baxmayaraq, o getməyə hazırlaşdı və Voronejdən getməklə knyaz qızını görmək fürsətindən məhrum olacağına heyfslənmək heç onun ağına da gəlmirdi. Lakin knyaz qızı Marya ilə bu səfər kilsədə görüşməsi (Nikolay bunu hiss edirdi) onun zənn etdiyindən və öz rahatlığı üçün arzu etdiyindən daha dərin bir şəkildə qəlbinə işlədi. Qızın ağı, zərif, qəmgin çöhrəsi, şəfqət saçan baxışları, sakit, qəşəng hərəkəti və başlıca olaraq, hər bir cizgisində ifadə olunan dərin və incə kədər Nikolayı təlaşa salır və onun iştirakını tələb edirdi. Rostov kişilərdə yüksək mənəvi həyat təzahürünü xoşlamazdı (knyaz Andreyi də buna görə sevməzdi), belə əhvali-ruhiyyəni o, nifətlə fəlsəfə və ya xəyal-pərəstlik adlandırardı, lakin knyaz qızı Maryada Nikolaya yabançı olan mənəvi aləmin bütün dərinliyini ifadə edən möhür bu kədərdə o, çox qüvvətli bir cazibədarlıq hiss edirdi.

Nikolay öz-özünə belə deyirdi: “Yəqin ki, çox yaxşı qızıdır! Mələkdir, mələk! Nə üçün mən azad deyiləm, nə üçün mən Sonyaya söz verməyə tələsdim?” – Belə düşündüyü zaman Nikolay ixtiyarsız olaraq iki qızı öz təəvvüründə müqayisə edirdi. Bir tərəfdə Nikolayda olmayan və buna görə də onun yüksək qiymətləndirdiyi mənəvi nemətlərin zənginliyi, digər tərəfdə isə bu nemətlərin yoxsulluğu. Nikolay sərbəst olduğu zaman nələr ola biləcəyini təəvvür etməyə çalışdı. O, öz məhəbbətini knyaz qızına necə açə bilərdi və knyaz qızı Marya necə onun arvadı ola bilərdi? Yox, o, bunu xəyalına gətirə bilmədi. O, çox narahət olur və xəyalına heç bir aydın şey gəlmirdi. Sonya ilə keçirəcəyi gələcək həyatın mənzərəsini o, çoxdan yaratmışdı. Bu, çox sadə və aydın idi, çünki bunların hamısı uydurulmuşdu

və o, Sonyanı bütün varlığı ilə tanıyırdı. Knyaz qızı Marya ilə keçirəcəyi gələcək həyatın mənzərəsini təsəvvür etmək isə mümkün deyildi, çünki Nikolay onu anlamırdı, ancaq sevirdi.

Sonya haqqında düşünmək nəşəli, əyləncəli bir şeydir. Amma knyaz qızı Marya haqqında düşünmək həmişə çətin idi və bir qədər də qorxulu idi.

“Ah, o, nə qədər ruhən və qəlbən ibadət edirdi!” – deyə Nikolay xatırlamağa başladı. – “Görürdü ki, ruhunu, qəlbini, bütün varlığını duaya vermişdi. Bəli, bu elə bir duadır ki, dağları yerindən oynadar. Mən əminəm ki, onun duası yerinə yetəcəkdir. Bəs mən nə üçün mənə lazım olan şey barədə dua edə bilmirəm? – deyə Nikolayın yadına düşdü. – “Mənə nə lazımdır? Sərbəstlik, Sonyadan ayrılmaq. O qadın doğru deyirdi” – Nikolay qubernator arvadının sözlərini xatırladı, – “Mən ona evlənsəm, bədbəxtlikdən başqa bir şey ola bilməz. Hərc-mərclik olar, anamın dərdi artar... işlərimiz pozular... hərc-mərclik, dəhşətli bir hərc-mərclik olar! Bir də mən onu heç sevmirəm. Bəli, necə ki lazımdır, elə sevmirəm. İlahi, sən məni bu dəhşətli və çıxılmaz vəziyyətdən xilas et!” – deyə Nikolay birdən dua etməyə başladı. – “Bəli, dua dağları yerindən oynadar, lakin inanmaq lazımdır, biz uşaqlıqda Nataşa ilə dua etdiyimiz kimi indi dua etməməliyəm. O zaman biz dua edərdik ki, qar dönüb qənd olsun və həyata çıxıb baxardığ ki, görək qar dönüb qənd olub, ya yox. Yox, mən indi belə boş şeylər üçün dua etmərəm”, – bu sözləri deyib, Nikolay çubuğunu bucağa qoydu, əllərini cütləyib müqəddəs surətin qarşısında dayandı. O, knyaz qızı Marya haqqındakı xatirələri ilə ürəyi yumşalmış bir halda dua etməyə başladı, çoxdan idi ki, o, belə dua etməmişdi. Gözlərində və boğazında göz yaşları yığıldığı zaman, Lavruşka əlində bir neçə kağız qarıdan içəri girdi.

Nikoly cəld vəziyyətini dəyişib:

– Axmaq, səni çağırın yoxdur, hara soxulursan? – dedi.

Lavruşka yuxulu bir səsle:

– Qubernatorun yanından kuryer gəlib, sizə məktub var, – dedi.

– Di yaxşı, sağ ol, get!

Nikolaya iki məktub gəlmişdi. Biri anasından, o biri isə Sonyadan idi. O, məktubları xətlərindən tanıdı və əvvəlcə Sonyanın məktubunu açdı. Bir neçə sətir oxumamışdı ki, birdən bənizi qaçdı, gözləri isə qorxmuş və sevincək bir halda açıla qaldı.

– Yox, bu ola bilməz! – deyə o, ucadan səsləndi. Yerində otura bilməyib, əlindəki məktubu oxuya-oxuya otaqda var-gəl etməyə başladı. O, məktubu cəld başa vurdu, sonra bir də oxudu, iki də oxudu və çiyinlərini çəkərək, əllərini açaraq, ağız açıq, gözləri donuq bir halda otağın ortasında dayandı. İndicə müstəcab olacağına əmin bir halda etdiyi dua yerini tapmışdı. lakin Nikolay bu işə elə təəccüb edirdi ki, elə bil bu iş qeyri-adi bir iş idi. Elə bil bunu o, heç bir vaxt gözləməirdi və elə bil ki, bu işin belə sürətlə yerinə yetməsi onun, Allaha dua vasitəsilə deyil, adi bir təsadüf nəticəsində əmələ gəlməsini sübut edirdi.

Rostovun əl-qolunu bağlayan və açılması müşkül hesab edilən düyümü Sonyanın göndərdiyi bu səbəbsiz və (Nikolayın zənn etdiyi kimi) gözlənilməz məktub açdı. Sonya yazırdı ki, son vaxtlardakı bədbəxt hadisələr: Rostovgilin Moskvada az qala bütün əmlaklarını itirməsi, Nikolayın knyaz qızı Maryaya evlənməsi barədə qrafinyanın öz arzusunu dəfəllə bildirməsi, Nikolayın özünün axır vaxtlarda susub soyuqluq göstərməsi, bütün bunlar onu məcbur edir ki, Rostovun verdiyi vədlərdən əl çəksin və ona tam sərbəstlik versin.

Sonya yazırdı: “Mənə xeyirxahlıq etmiş bir ailənin içində qəm-qüssə və ya çəkişmə düşməsinə səbəb ola biləcəyimi düşünmək mənə çox ağır gəlir. Mənim məhəbbətimin bircə məqsədi var ki, o da sevdiyim adamın xoşbəxtliyidir. Odur ki, Nicolas, yalvarıram sizə, özünüzü sərbəst hesab edin və bilin ki, heç bir şeyə baxmayaraq, sizi heç kəs Sonya qədər dərinə sevmə bilməz”.

Məktubların hər ikisi Troitsadan gəlmişdi. O biri məktub qrafinyadan idi. Bu məktubda Moskvanın son günləri, şəhəri tərk etmək, yanğın və bütün əmlakın əldən çıxması təsvir olunurdu. Məktubda söz arası yazılmışdı ki, knyaz Andrey də yaralıların içində onlarla bərabər gəlmişdir. Yazıldığına görə, onun vəziyyəti təhlükəli idi, amma indi həkim böyük ümid olduğunu söyləyirdi. Sonya ilə Nataşa dayə kimi yanında oturub ona xidmət edirlər.

Ertəsi gün Nikolay bu məktubla knyaz qızı Maryanın yanına getdi. Nə Nikolay və nə də knyaz qızı Marya: “Nataşa ona xidmət edir” sözlərinin nə demək olduğu barədə bir kəlmə də danışmadı, lakin bu məktubun sayəsində Nikolay birdən knyaz qızı Maryaya bir qohum kimi yaxınlıq etməyə başladı.

Ertəsi gün Rostov knyaz qızı Maryanı Yaroslavlə yola saldı, bir neçə gündən sonra isə özü alaya yola düşdü.

Sonyanın Nikolaya göndərdiyi və Nikolayın duasını həyata keçirən məktub Troitsadan yazılmışdı. Məktubun yazılmasına səbəb bu idi: Nikolayın varlı bir qıza evlənməsi məsələsi qoca qrafınyanı getdikcə daha çox məşğul edirdi. O bilirdi ki, bu iş əsas maneə törədən Sonyadır. Sonyanın isə həyatı, son vaxtlarda, xüsusən Nikolay öz məktubunda Boquçarovda knyaz qızı Marya ilə görüşdüyünü təsvir edəndən sonra, qrafınyanın evində getdikcə daha da ağır keçirdi. Qrafınyaya Sonyanı təhqir etmək və amansızcasına eyham vurmaq üçün heç bir fürsəti əldən buraxmırdı.

Lakin Moskvadan çıxmamışdan bir neçə gün əvvəl baş verən hadisələrdən təsirlənən və həyəcanlanan qrafınyaya Sonyanı yanına çağırdı, tələb və töhmət əvəzinə, göz yaşları axıdaraq ona yalvarmağa başladı ki, edilən yaxşılıqların əvəzində Sonya özünü qurban versin, yəni Nikolayla əlaqəsini kəssin.

– Sən mənə bu barədə söz verməyincə mən rahat olmayacağam.

Sonya əsəbi halda hönkürüb ağladı, hiçqıra-hiçqıra cavab verdi ki, mən hər şeyə hazırım, hər şeyi edəcəyəm, lakin qəti söz vermədi, çünki tələb olunan şeyə ürəkdən razı ola bilmirdi. Onu yedirib tərbiyə etmiş bir ailənin səadəti üçün o, özünü qurban verməli idi. Başqasının səadəti üçün özünü qurban vermək Sonyanın adəti idi. Onun bu evdəki vəziyyəti elə idi ki, ancaq fədakarlıq yolu ilə öz məziyyətlərini meydana çıxarırdı, o, özünü fəda etməyə alışmışdı, o, fədakarlığı sevirdi. Lakin əvvəllər göstərdiyi fədakarlığın hər bir təzahüründə Sonya sevinclə dərk edirdi ki, özünü qurban verərkən o həm öz nəzərində və həm də başqalarının nəzərində öz qiymətini yüksəldir və bununla da, həyatda ən çox sevdiyi Nikolaya daha çox layiq olur. Amma indi onun fədakarlığı, bu fədakarlığın mükafatından, həyatının bütün mənasından əl çəkməkdən ibarət olmalı idi. Həyatında birinci dəfə olaraq Sonya onu daha çox incitmək üçün yaxşılıq edən adamlara dərinlən heyfsləndi. Nataşaya paxıllığı tutdu, çünki o, ömründə belə hallar keçirməmişdi, heç bir fədakarlığa ehtiyac hiss etməmişdi, əksinə, başqaların öz yolunda fədakarlığa məcbur etmişdi və buna baxmayaraq, yenə də onu hamı sevirdi. Ömründə birinci dəfə hiss etdi ki, Nikolaya olan sakit və təmiz məhəbbətindən əl əhtiraslı bir hiss əmələ gəlir ki, bu hiss hər hansı bir qayda-qanundan, xeyirxahlıqdan və dindən yüksəkdə durur və bu hiss

təsiri altında, asılı həyat şəraitində bilaxtiyar sirt saxlamağa alışmış Sonya qrafınyaya qeyri-müəyyən ümumi sözlərlə cavab verib, onunla danışıqdan çəkindi və Nikolayla görüşməyi gözləmək qərarına gəldi; Fikri bu idi ki, bu görüşdə Nikolayla əlaqəsini kəsməyib, özünü həmişəlik onunla bağlasın.

Rostovgilin son günlərdə Moskvada başlarına gələn dəhşətlər və iş-güc Sonyaya əzab verən qara fikirləri unutturdu. Sonya əməli işlər sayəsində qara fikirdən azad olmasına sevinirdi. Lakin knyaz Andreyin öz evlərində olduğunu bildikdə, Andreyə və Nataşaya səmimi olaraq acımasına baxmayaraq, onun qəlbində şad və mövhum bir hiss oyandı. O elə güman etdi ki, onun Nikolaydan ayrı düşməsinə Allah özü rəva görmür. Sonya bilirdi ki, Nataşa bircə knyaz Andreyi sevir və yenə də sevməkdədir. O bilirdi ki, belə qorxulu bir şəraitdə bir yerdə görüşdükləri üçün onlar yenə də bir-birlərini sevecəklər və bunun da nəticəsində onların arasında əmələ gələcək qohumluq səbəbinə Nikolayın knyaz qızı Maryaya evlənməsi mümkün olmayacaq. Son günlərdə və səyahətlərinin ilk günlərində baş verən hadisələrin bütün dəhşətinə baxmayaraq, qəzavü-qədər in onun şəxsi işinə qarışması Sonyanı sevindirirdi.

Troitskaya *lavrada*¹ Rostovgil birinci dəfə olaraq səfər zamanı dincəlməyə dayandılar.

Lavra mehmanxanasında Rostovgil üçün üç böyük otaq ayırdılar, bu otaqlardan birində knyaz Andrey yatırdı. Yaralının halı bu gün xeyli yaxşı idi. Nataşa onun yanında oturmuşdu. Qonşu otaqda qraf ilə qrafınyaya oturub, öz köhnə tanışlarını və əmanətçilərini görməyə gəlmiş baş rahib ilə ehtiramla söhbət edirdilər. Sonya da burada oturmuşdu, içəridə knyaz Andreyin Nataşa ilə nə barədə danışdığını bilmək arzusu onu narahat edirdi. Sonya qapının o üzündən onların səs-lərinə qulaq asırdı. Knyaz Andreyin otağının qapısı açıldı. Nataşa həyəcanlı bir halda oradan çıxdı və onu qarşılamağa qalxıb, paltarının sağ qolundan yapışan rahibi görmədən Sonyaya yanaşdı, əlindən yapışdı.

Qrafınyaya dedi:

– Nataşa, sənə nə olub? Buraya gəl.

Nataşa xeyir-dua almaq üçün baş rabitə yaxınlaşdı, rahib ona məsləhət gördü ki, kömək üçün Allaha və müqəddəslərə müraciət etsin.

¹ Monastırında

Baş rahib çıxan kimi, Nataşa yoldaşının qolundan tutub onunla boş otağa getdi.

Nataşa dedi:

– Sonya, doğrudurmu? Q sağalacaqmı? Sonya, mən nə qədər xoşbəxt və nə qədər də bədbəxtəm! Sonya, özizim, hər şey olduğu kimi qalaydı, təki o sağalaydı. O dözə bilmir... çünki, çünki... – Nataşa ağlamağa başladı.

Sonya dedi:

– Bəli! Mən bunu bilirdim! Allaha şükür. O sağalacaq!

Sonya həm Nataşanın qorxu və dərdi üçün və həm də özünün şəxsi, heç kəsə deyilməmiş fikirləri üçün ondan heç də az həyəcanlanmamışdı. O hiçqıraraq Nataşanı öpür və ovundurmağa çalışır. “Təki o, sağ qalaydı!” – deyərək Sonya düşünürdü. Ağlayıb, danışır, göz yaşlarını sildikdən sonra hər ikisi knyaz Andreyin otağının qapısına yanaşdı. Nataşa ehtiyatla qapını aralayır otağa baxdı. Sonya da onun yanında yarı açılmış qapının qabağında dayanmışdı.

Knyaz Andrey başını üç balişa söykəyərək yatmışdı. Ağarmış üzünü sakit, gözləri yumulu idi, müntəzəm nəfəs alırdı.

Sonya: – Ah, Nataşa! – deyərək birdən səsləndi və yoldaşının qolundan yapışdırıb, qapıdan kənara çəkildi.

– Nədir? Nədir? – deyərək Nataşa soruşdu.

Sonya bənizi ağarmış halda, dodaqları əsə-əsə:

– Odur, odur, bax... – dedi.

Nataşa Sonyanın nə dediyini anlamayıb, yavaşca qapını örtürdü və Sonya ilə pəncərəyə tərəf çəkildi.

– Yadındadırmı? – Sonya üzündə qorxu və sevinc əlamətləri olaraq danışmağa başladı. – Yadındadırmı, sənin üçün güzgüyə fəla baxdığım yadındadırmı?... Otradnoyeda, milad bayramı günlərində... Orada nə görmüşdüm, yadındadırmı?..

– Hə, hə! – deyərək Nataşa gözlərini geniş açır, bir vaxt Sonyanın knyaz Andreyi yatmış halda gördüyü barədə nə isə dediyini dumanlı bir şəkildə xatırlamağa başladı.

– Yadındadırmı? – Sonya davam etdi. – Mən o vaxt onu görmüşdüm və bu barədə hamıya, sənə və Dunyaşaya söyləmişdim. – Mən onu yataqda uzanmış görmüşdüm, – deyərək Sonya hər təfəsilatla keçdikcə əlini hərəkətə gətirir, barmağını qaldırırdı, – gözləri yumulu idi, üstündə də çəhrayı yorğan vardı, əllərini də beləcə bir-birinin üstünə qoymuşdu. – Sonya danışır və indi gördüyü təfəsilatı təsvir

etdikcə o daha çox inanırdı ki, həmin bu təfəsilatı o zaman görmüşdü. O zaman Sonya heç bir şey görməmişdi, ancaq ağına gələni söyləyir və deyirdi ki, bunları görmüşəm, lakin Sonyanın o zaman uydurduğu şeylər indi ona hər hansı başqa bir xatirə kimi həqiqi görünürdü. O zaman Sonya demişdi ki, Andrey ona baxıb gülümsünmüşdü və üstünə nə isə qırmızı bir şey çəkmişdi, bütün bunlar Sonya nəinki xatırlayırdı, o hətta inanırdı ki, bu sözləri o, hələ o zaman söyləmişdi və görmüşdü ki, Andreyin üstünə çəhrayı, lap çəhrayı yorğan örtülmüşdür, gözləri də yumuludur.

– Hə, hə, lap çəhrayı, – deyərək Nataşa da təsdiq etdi, elə bil ki, o da vaxtilə Sonyanın çəhrayı dediyini xatırlayırdı və xəbərin əsas qeyri-adiliyini və əsrarəngliyini də bunda görürdü.

– Bəs bunun mənası nədir? – deyərək Nataşa soruşdu.

Sonya başını tutaraq:

– Ah, heç bilmirəm, bu işlər nə qədər də qəribədir! – dedi.

Bir neçə dəqiqə sonra knyaz Andrey zəng vurdu, Nataşa onun yanına girdi. Sonya isə nadir hallarda keçirdiyi bir həyəcan və şəfqət hissələrlə pəncərənin qabağında qalıb, hadisənin bütün qeyri-adiliyini düşünməyə başladı.

* * *

Həmin gün orduya məktub yollamaq fürsəti olduğu üçün qrafinya da oğluna məktub yazırdı.

Qrafinya başını məktubdan qaldırıb, yanından keçən qardaşı qızına dedi:

– Sonya, Sonya, sən Nikolinkaya məktub yazmayacaqsanmı? – Qrafinya bu sözləri sakit və titrək bir səslə söylədi. Onun gözlük arxasından baxan yorğun gözlərindən Sonya qrafinyanın nə demək istədiyini başa düşdü. Bu baxışlarda həm yalvarış, həm rədd edilmək qorxusu, həm etdiyi xahiş üçün utanmaq, həm də xahişi rədd edildiyi zaman amansız bir nifrətə hazırlıq ifadə edilməkdə idi.

Sonya qrafinyaya yanaşır, qabağında diz çökdü və əlini öpdü.

– Yazacağam, maman, – dedi.

Sonya bugünkü hadisələrdən, xüsusən bu saat gördüyü kimi, fəlinin çox əsrarəngiz bir şəkildə doğruya çıxmasından yumşalmış, həyəcanlanmış və şəfqət hissələrlə dolmuşdu. İndi Nataşa ilə knyaz Andreyin əlaqəsi bərpa edildiyi üçün Nikolayın knyaz qızı Maryaya evlənmə

bilməyəcəyini bildikdə Sonya çox sevdiyi və adət etdiyi fədakarlıq əhvali-ruhiyyəsinin yenə özünə qayıtdığını sevinclə hiss etdi. Həm gözləri yaşla dolu olan və həm də səxavətli bir iş tutduğunu dərk etdiyi üçün sevinən Sonya qara, məxməri gözlərini dumanlandırان göz yaşını silmək üçün bir neçə dəfə fasilə verərək, Nikolayı heyrətə salan təsirli məktubu yazdı.

IX

Pyerin salındığı qaupvaxtda onu əsir tutan zabit və əsgərlər onunla bir düşmən kimi və eyni zamanda hörmətlə rəftar edirdilər. Rəftarlarından hiss olunurdu ki, onlar bir tərəfdən Pyerin kimliyinə (yəni çox kübar bir adam ola biləcəyinə) şübhə edir, o biri tərəfdən isə onunla təzəcə mübarizə apardıqları üçün düşmənçilik bəsləyirdilər.

Lakin ertəsi gün səhər növbə dəyişdikdə, Pyer hiss etdi ki, yeni qarovul növbəsinin, yəni zabit və əsgərlərin yanında, dünən onu əsir tutanların yanında olduğu qədər mənə və əhəmiyyəti yoxdur. Doğrudan da, bu, mujik kaftanı geymiş yekə və yoğun adamda ikinci günün qarovul növbəsi dünənki diribaş adamı, ölü soyanlarla və mühafizəçi əsgərlərlə qızgın döyüşən və körpənin xilas edilməsi haqqında təntənəli bir ibarə işlədən Pyeri görmədi. Onun üçün bu adam ali komandanlığın əmrilə nə üçünsə saxlanmış rus əsirlərindən 17-ci adam olmaqdan başqa bir şey deyildi. Pyerdə nəzəri cəlb edəcək bir şey vardsa, o da onun cürətli, dərin düşüncəli görünüşü və fransızları heyrətə salacaq dərəcədə yaxşı fransızca danışması idi. Buna baxmayaraq, Pyerin yaşadığı ayrıca otaq zabitə lazım olduğu üçün sabahı gün onu da tutulmuş başqa şübhəli adamlara qatdılar.

Pyerlə birlikdə tutulmuş rusların hamısı ön aşağı rütbəli adamlar idi. Pyerin ağa olduğunu bilən bu adamların hamısı ondan çəkinirdilər və bir də Pyer fransızca danışdı. Pyer fransızların onu necə ələ saldıqlarını eşidir və kədərlənirdi.

Ertəsi gün axşam Pyer öyrəndi ki, bütün tutulanlar (ehtimal ki, özü də onlarla bir yerdə) yanğın salmaq üstündə mühakimə edilməlidirlər. Üçüncü gün Pyeri o birilərlə bərabər bir evə apardılar. Orada ağ bıçlı bir fransız generalı, iki polkovnik və əllərində şarf olan başqa fransızlar oturmuşdular. Pyerə də başları ilə bərabər, adətən müttəhimlərə sual veriləndə ifadə edilən süni bir ədə, dəqiqlik və müəyyənliklə

müraciət edib, kim olduğunu, harada olduğunu, nə məqsədlə olduğunu və i. a. soruşdular.

Bu suallar da məhkəmələrdə verilən başqa suallar kimi, həyatı məsələnin əsil mahiyyətini bir kənara qoyaraq və bu mahiyyətin aydınlaşdırılması imkanını aradan qaldıraraq, ancaq müttəhimin qabağına bir novça qoyub, onun cavablarını bir istiqamətdə axıtmaq, yəni axırda gətirib müttəhimi müqəssirliyə çıxarmaq məqsədi daşıyırdı. Müttəhim müqəssirlik məqsədini təmin etməyən söz danışmağa başlayan kimi, novçanı götürdülər, su da istədiyi səmtə axıb gedirdi. Bundan başqa Pyer bütün müttəhimlərin bütün məhkəmələrdə hiss etdiyi bir şeyi hiss edirdi. O da bu sualların nə məqsədlə verilməsi ilə əlaqədar olan təəccüb hissi idi. Ona elə gəlirdi ki, bu novça qoymaq hiyləsi ancaq bir güzəşt və ya hörmət olaraq işə salınmışdır. O, bu adamların hakimiyyəti altında olduğunu bilirdi, o bilirdi ki, bu yığılmanın əsas məqsədi onu müqəssir etməkdir. Buna görə də, hakimiyyət və müqəssir etmək həvəsi olan yerdə bu suallara və məhkəmə hiyləsinə ehtiyac da yox idi. Məlum idi ki, bütün cavablar nəticə etibarilə onu müqəssir etməyə kömək etməli idi. "Tutulmuş vaxt nə iş görürdün" sualına Pyer bir qədər məyus cavab verib, *qu'il avait sauve des flames*¹ körpəni ata-anasına aparırdım dedi. Ona sual verdilər ki, ölü soyanla niyə dalaşırdın? Pyer cavab verdi ki, qadını müdafiə edirdim, təhqir olunan qadını müdafiə etmək hər bir insanın borcudur, çünki... Onu dayandırdılar, bu cavab işə yaramadı. Ondən soruşdular ki, şahidlər səni yanan evin həyətində görüblər, sən orada nə edirdin? O cavab verdi ki, Moskvada nələr olduğuna baxmağa gedirdim. Onu yenə də dayandırdılar, ondan hara getdiyini soruşurdular, nə üçün yanğının yanında dayandığını soruşurdular. Sən kimsən? – deyərək onun cavab vermək istəmədiyini birinci sualı təkrar etdilər. O, bu suala yenə də cavab vermək istəmədiyini bildirdi.

– Yazınız, bu yaxşı deyil. Heç yaxşı deyil, – deyərək ağ bıçlı, qırmızı-sifət general ciddi xəbərdarlıq etdi.

Dördüncü gün Zubovski valda yanğınlara başlandı.

13 nəfərlə bərabər Pyeri də Kırımki Broda bir tacir evinin kareta anbarına gətirdilər. Pyer küçələrdən keçəndə az qala tüstüdən boğulurdu, elə bil ki, bütün şəhəri tüstü ağzına almışdı. Müxtəlif tərəflərdən yanğın görünürdü. O zaman hələ yandırılan Moskvanın əhəmiyyətini başa düşməyən Pyer bu yanğınlara dəhşətlə baxırdı.

¹ Alov içindən xilas etdiyim

Krımski Broddakı evin karet anbarında Pyeri dörd gün də saxladılar. Bu günlər ərzində o, fransız əsgərlərinin söhbətlərindən anladı ki, burada saxlananların hamısı hər gün marşalın qərarını gözləyirlər.

Bu marşalın kim olduğunu Pyer əsgərlərdən öyrənə bilmədi. Görünür ki, əsgərlər üçün marşal hakimiyyətin yüksək və bir qədər də sirli bir halqası idi.

Əsirlərin ikinci dəfə istintaqa getdiyi 8 sentyabra qədər keçən bu ilk günlər Pyer üçün ən ağır günlər idi.

X

Sentyabrın 8-də anbara, əsirlərin yanına bir zabit gəldi, qarovulların onunla çox hörmətlə danışmasından görünürdü ki, bu zabit çox böyük bir şəxsdir. Ehtimal ki, qərargah adamı olan bu zabitin əlində siyahı vardı, bütün rusların adını oxudu, Pyeri də: *celui qui n'avoue pas son nom*¹ adlandırdı. Zabit əsirlərə soyuqqanlı və tənbel-tənbel baxıb, qarovul zabitinə əmr etdi ki, onları marşalın yanına aparmamışdan qabaq abırılı geyindirib, səliqəyə salsın. Bir saat sonra bir bölük əsgər gəldi, Pyeri 13 nəfərlə bir yerdə Devičyə poleyə apardılar. Yağışdan sonra hava aydın və günəşli, həm də olduqca təmiz idi. Pyeri Zubovski val qaupvaxtından çıxaranda olduğu kimi bu gün tüstü aşağıya yayılmamışdı, sütun halında təmiz havaya qalxmışdı. Heç yerdə yağın alovu görünmürdü, lakin hər tərəfdən tüstü sütunları qalxırdı, bütün Moskva, Pyerin gördüyü hər şey ancaq yağından ibarət idi. Hər tərəfdə peç və baca görünən boşluqlar, hərdən bir isə daş evlərin yanmış divarları nəzərə çarpırdı. Pyer yağın yerlərinə diqqətlə baxır, lakin şəhərin tanınmış məhəllələrini seçə bilmirdi. Tək-tük salamat qalmış kilsə görünürdü. Dağılmamış Kreml uzaqdan öz qüllələri və İvan Veliki kilsəsi ilə ağarırdı. Yaxındakı Novodeviçi monastırının günbəzi parıldayırdı və oradan çox aydın zəng səsləri eşidilirdi. Bu zəng səsləri Pyerə bu gün bazar və həzrət Məryəmin təvəllüd günü olduğunu xatırladırdı. Lakin, deyəsən, bu bayramı etməyə adam yox idi. Hər yerdə yağın xarabalara gözə çarpırdı, rus xalqından isə hərdən bir cır-cındırlı, qorxmış adamlara rast gəlmək olurdu ki, onlar da fransızları görəndə gizləndirilirdi.

Görünür ki, rus xanımını xaraba qoyulmuş və məhv edilmişdi, lakin bu rus qayda-qanunun məhvi arxasından Pyer, şüursuz olaraq

hiss edirdi ki, dağıdılmış xanımın üzərində tamamilə başqa, möhkəm fransız qayda-qanunu yaranmışdır. O, bunu müntəzəm sıralarla gümrah və nəşəli bir halda addımlayan əsgərlərdən hiss edirdi. Əsgərlər onu və başqa caniləri müşayiət edirdilər. O, bunu bir əsgərin sürdüyü qoşa atlı kalyaskada üzbəüz gələn bir böyük məmurun görkəmindən hiss edirdi. O, bunu sol tərəfdən gələn alay musiqisinin nəşəli səsindən hiss edirdi, o, bunu daha aydın şəkildə bu gün səhər gələn fransız zabitinin əsirlərin adını oxuduğu siyahıdan hiss edib anlamışdı. Pyeri təkcə əsgərlər, onlarca başqa adamlarla birlikdə gah bu, gah başqa bir yerə aparmışdılar, belə güman etmək olardı ki, onu yaddan çıxara bilər və ya başqaları ilə qarışdırıla bilərlər. Amma yox, istintaqda verdiyi cavab indi: *celui qui n'avoue pas son nom*¹ şəklində onun özünə qaytarılmışdı. Pyerə qorxunc görünən bu ad altında indi onu haraya isə aparırdılar. Gedənlərin sifətində, şübhəsiz, bir arxayınlıq vardı ki, guya başqa əsirlərin hamısı və Pyer özü lazım olan adamlardılar və onları lazım olan yerə aparırdılar. Pyer özünü tanımadığı, lakin düzgün hərəkət edən bir maşının təkəri arasına düşmüş əhəmiyyətsiz bir taxta qırıntısı hesab edirdi.

Pyeri başqa canilərlə birlikdə monastırın yaxınlığındakı Devičyə polenin sağ tərəfinə, böyük bağı olan iri, ağ bir evə gətirildilər. Bu ev knyaz Şerbatovun evi idi, Pyer əvvəllər tez-tez bu evin sahibinin yanına gələrdi, indi isə əsgərin danışığından məlum olduğu kimi, burada marşal, hersoq Ekmülski yaşayırdı.

Onları eyvanın yanına gətirib, bir-bir içəriyə saldılar. Pyeri altıncı buraxdılar. Pyeri tanış olduğu şüşəbənddən, dəhlizdən keçirib, uzun və alçaq bir kabinetə gətirildilər, kabinetin qapısında adyutant dayanmışdı.

Davu burnunda çəsmək, otağın o biri başında, stolun dalında oturmuşdu. Pyer ona yaxınlaşdı. Davu gözlərini qabağındakı kağızdan çəkmədi, ehtimal ki, o, kağızdan nə isə öyrənmək istəyirdi. Gözlərini kağızdan çəkmədən sakitcə: *Qui êtes vous?*² – deyər soruşdu.

Pyerin danışmağa iqtidarı olmadığı üçün dinmədi. Pyer üçün Davu sadəcə bir fransız generalı deyildi. Davu Pyer üçün öz qəddarlığı ilə məşhur olan bir adam idi. Ciddi bir müəllim kimi müəyyən vaxta qədər dayanıb, cavab gözləməyə razı olan Davunun soyuq üzünə baxan Pyer hiss edirdi ki, gecikməyin hər bir saniyəsi onun həyatı bahasına başa gələ bilər, lakin buna baxmayaraq Pyer nə cavab

¹ Öz adını demək istəməyən adam

¹ Öz adını demək istəməyən adam

² Siz kimsiniz?

verəcəyini bilmirdi. Birinci istintaqda dediklərini burada da deməyə cəsarət etmirdi. Öz adını və kimliyini açıb söyləmək isə həm qorxulu və həm də ayıb idi. Pyer susurdu. Pyer bir qərara gələnədək Davu başını qaldırdı, çəynəyini alına qoydu, gözlərini qıyıb, diqqətlə Pyerə baxdı.

Aram, soyuq bir səslə, ehtimal ki, Pyeri qorxutmaq üçün:

– Mən bu adamı tanıyıram, – dedi. Əvvəlcə Pyerin kürəyindən keçən soyuq bir məngənə kimi başını sıxmağa başladı.

Mon general, vous ne pouvez pas me connaître, je ne vous ai jamais vu...

– *C'est un espion russe*¹ – deyər Davu onun sözünü kəşib otaqda oturan, lakin Pyerin görmədiyini başqa bir generala müraciət etdi. Bu sözü deyib, Davu üzünü o tərəfə çevirdi. Pyer heç gözlənilmədən səsi açılmış kimi birdən tez-tez danışmağa başladı:

– *Non, Monseigneur*, – birdən Davunun hersoq olduğunu xatırlayıb dedi. – *Non, Monseigneur, vous n'avez pas pu me connaître. Je suis un officier militaire et je n'ai pas quitté Moscou.*

– *Votre nom?* – deyər Davu təkrar etdi.

– *Besouhof.*

– *Qu'est ce qui me prouvera que vous ne mentez pas?*

Pyer incimiş yox, yalvarıcı bir səslə: – *Monseigneur!*² – deyər səsləndi.

Davu gözlərini qaldıraraq, diqqətlə Pyerə baxdı. Onlar bir neçə saniyə bir-birlərinə baxdılar və bu baxış Pyeri xilas etdi. Bütün müharibə və məhkəmə şərtlərindən başqa, bu baxış vasitəsilə iki adamın arasında insani münasibətlər yarandı. Onların hər ikisi bir dəqiqədə dumanlı bir şəkildə saysız-hesabsız şeylər hiss edib, başa düşdülər ki, hər ikisi bəşər övlətidir, hər ikisi qaradaşdır.

İnsanların işlərini və həyatını nömrələrlə təyin edən siyahıdan gözlərini ayıraraq, başını qaldıran Davu üçün Pyer sadə bir hadisədən

¹ Siz məni tanıya bilməzsiniz, general, mən heç vaxt sizi görməmişəm...

– Bu rus casusudur.

² Yox, əlahəzrət... Yox, əlahəzrət, siz məni tanıya bilməzsiniz. Mən millioner zabitəm və Moskvadan kənara çıxmamışam.

– Adınız nədir?

– Bezuxov.

– Kim mənə sübut edərsiniz ki, siz yalan demirsiniz?

– Əlahəzrət!

başqa bir şey deyildi, buna görə də Davu vicdan əzabı çəkmədən onu güllələyər bilirdi, amma indi, Pyer Davu üçün bir insan idi. Davu bir anlığa düşündü.

Soyuqanlıqla:

– *Comment me prouverez vous la vérité de ce que vous me dites?*¹

– dedi.

Rambal Pyerin yadına düşdü, Pyer onun alayını, ailəsini və evin küçəsini söylədi.

Davu yenə də:

– *Vous n'êtes pas ce que vous dites*², – dedi.

Pyer titrək və kəşik-kəşik bir səslə öz sözlərinin doğruluğunu sübut etməyə çalışdı.

Lakin elə bu vaxt adyutant içəriyə girib, Davuya nə isə dedi.

Davu adyutantın verdiyi xəbərdən şad olub, yaxasını düymələməyə başladı. Elə bil ki, Pyeri lap yaddan çıxardı.

Adyutant əsiri onun yadına salanda, o, qaşqabağını sallayıb, Pyerə tərəf işarə edərək aparılmasını əmr etdi. Amma Pyer bilmirdi ki, onu haraya aparacaqlar: geriyyə anbarını, yoxsa Devičye pələndən keçər-kən yoldaşların göstərdiyi edam üçün hazırlanan yerəmi?

Pyer geriyyə baxıb gördü ki, adyutant Davudan nə isə soruşur.

Davu: – *Oui, sans doute!*³ – dedi.

Amma Pyer bu “böli”-nin nəyə aid olduğunu bilmədi.

Pyer çoxmu yol getdiyini və haraya getdiyini xatırlaya bilmədi. Tamamilə şüursuz və keyimiş bir halda, ətrafındakı şeyləri görməyərək, başqaları ilə birlikdə addım atdı, hamı dayananda o da dayandı.

Bu zaman Pyerin başında ancaq bir fikir gəzirdi. O da onu kim edam cəzasına məhkum etmişdir sualından ibarət idi. Bu edam cəzasını verən dünən onu istintaq edən komissiyadakı adamlar deyildilər. Onlardan heç biri belə bir şeyi arzu etmirdi və ehtimal ki, icra da etməzdi. Pyerə insancasına baxan Davu da bunu etməzdi. Bircə dəqiqə artıq danışsaydı, Davu başa düşərdi ki, onlar pis iş görürlər, lakin adyutant içəri girib bu bir dəqiqəyə mane oldu. Həmin adyutant da, yəqin ki, heç pislik etmək istəmirdi, amma o, içəriyə girməyə də bilirdi. Bəs Pyeri, onun xatirələrini, arzu və ümidlərini, onun xəyal-

¹ Sözlərinizin doğruluğunu nə ilə sübut edərsiniz?

² Siz, dediyiniz adam deyilsiniz.

³ Böli, olbotto.

larını edam edən, öldürən, onu həyatdan məhrum edən kim idi? Bu işləri görən kim idi? Pyer hiss etdi ki, bu işləri görən heç kəs deyildir.

Bu işləri görən idarə üsulu idi, şərait idi.

Hansı üsul isə Pyeri öldürür, onu həyatdan, hər şeydən məhrum edir, məhv edirdi.

XI

Əsirləri knyaz Şerbatovun evindən Deviçye pole ilə düz aşağıya, Deviçye monastırının sol tərəfinə aparıb, ortasında dirək basdırılmış bostana gətirdilər. Dirəyin dal tərəfində böyük bir xəndək qazılmışdı, yanında təzəcə qazılmış torpaq vardı, xəndəyin ətrafına yarımdaire şəklində bir dəstə adam toplaşmışdı. Dəstədəki adamların az bir hissəsi ruslardan, böyük bir hissəsi isə intizamsız halda dayanmış Napoleon qoşunu nəfərlərindən: müxtəlif mundirlər geymiş almanlardan, italyanlardan və fransızlardan ibarət idi. Dirəyin sağ və solunda göy mundirli, qırmızı epoletli, ştiblet və kiver geymiş fransız qoşunu səfəri dayanmışdı.

Caniləri siyahıdakı məlum sıra ilə düzüb (Pyer altıncı idi), dirəyə yaxınlaşdırdılar. Birdən hər iki tərəfdən bir neçə baraban səsləndi, Pyerə elə gəldi ki, bu səslə onun qəlbinin bir hissəsi qoparıldı. O, düşüncə və mühakimə qabiliyyətini itirdi. O ancaq görür və eşidirdi. Pyerin bircə arzusu vardı, baş verəcək dəhşətli hadisə tez olsun. Pyer yoldaşlarına tərəf dönüb, onları nəzərdən keçirdi.

Kənardakı iki nəfər dustağın başı qırılmışdı. Biri ucaboy, arıq, o biri isə qara, tüklü, əzələli və yastıburun bir adam idi. Üçüncüsü 45 yaşında bir mülkədar nökrəri idi, saçlarına dən düşmüşdü, dolu və yaxşı bəslənmiş bir bədəni vardı. Dördüncüsü çox gözəl, top sarısaq-qal, qaragöz bir mujik idi. Beşincisi 18 yaşlı sarı, arıq bir fabrik fəhləsi idi, əynində xalat vardı.

Pyer fransızların caniləri bir-birini və ya iki-ikimi güllələmək barədə məsləhətləşdiklərini eşitdi. – İki-iki, – deyər böyük zabit sakit və soyuqqanlı cavab verdi. Əsgərlər yerlərini dəyişdirməyə başladılar, tələdikləri görünürdü, lakin bu tələsmə hamının başa düşdüyü bir şeyi yerinə yetirmək üçün tələsən adamların tələsməsi deyildi, bu tələsmə zəruri, lakin xoşa gəlməyən və ağıl kəsməyən bir işi yerinə yetirmək üçün tələsmə idi.

Şarflı fransız məmuru canilər sırasının sağ tərəfinə keçib, hökmü rus və fransız dillərində oxudu.

Sonra iki cüt fransız canilərə yanaşdı, zabitin göstərişi ilə, kənarda dayanmış iki dustağı irəliyə çəkdi. Dustaqlar dirəyə yaxınlaşıb dayandı, kişiləri götürənə qədər onlar dinməz-söyləməz ətrafa baxmağa başladılar, elə bil ki yaralanmış vəhşi heyvan yaxınlaşmaqda olan ovçuya baxırdı. Biri tez-tez xaç vurur, o biri isə kürəyini qaşırır və dodaqlarını tərpedirdi, elə bil ki gülümsünürdü. Əsgərlər əllərilə tələsə-tələsə onların gözlərini bağlayır, başlarına kisə keçirir və onları dirəyə bağlayırdılar.

12 nəfər silahlı nişançı müntəzəm və möhkəm addımlarla sıradan aralanıb, dirəyin 8 addımlığında dayandı. Pyer baş verəcək hadisəni görməmək üçün üzünü kənara çevirdi. Birdən şaqqıltı və gurultu eşidildi, bu səslər Pyerə ən dəhşətli göy gurultusundan daha qüvvətli gəldi, o dönüb baxdı. Tüstü idi, bənizləri ağarmış fransızlar əlləri əsə-əsə xəndəyin yanında nə isə edirdilər. O biri iki nəfəri gətirdilər. Bu iki nəfər də eyni nəzərlərlə hamıya baxır və bihudə yerə, yalnız gözlərilə, dinməz-söyləməz, aman diləyir və elə bil ki, olacaq şeyi anlamır və inanmırdılar. Onlar inana bilmirdilər, çünki həyatın onlar üçün nə demək olduğunu təkcə onlar bilir və bu həyatın onlardan alınma biləcəyini anlamır və buna inanmırdılar.

Pyer baxmaq istəməyib, yenə də üzünü kənara çevirdi, lakin yenə elə bil ki, dəhşətli bir partlayış qulaqlarını batırdı və yenə də həmin partlayışla birlikdə gözlərinə tüstü, qan, yenə də dirəyin dibində titrək əllərilə bir-birini itələyə-itələyə nə isə edən, qorxudan bənizləri ağarmış fransızlar göründü. Pyer ağır-ağır nəfəs alır və ətrafına baxırdı, elə bil: “bu nədir?” – deyər soruşurdu. Pyerin gözünə sataşan bütün nəzərlərdə bu sual oxunurdu.

Hamının üzündə, rusların, fransızların, əsgərlərin, zabitlərin, istisnasız olaraq hamının üzündə Pyer öz qəlbində olan eyni qorxunu, dəhşəti və mübarizəni görürdü. Pyerin qəlbində ani bir sual doğdu: “Axı, bunları edən kimdir? Hamı mən çəkdiyim əzabı çəkir. Bəs kimdir? Kimdir?”

– *Tirailleurs du 86-me, en avant!*¹ – deyər bir səs eşidildi. Pyerlə yanaşı dayanan bir nəfəri, beşinci əsiri apardılar. Pyer özünün xilas edildiyini, onun da qalan əsirlərlə bərabər buraya ancaq edama tamaşa etmək üçün gətirildiyini anlamadı. Getdikcə daha çox dəhşətə gələn Pyer, heç bir sevinc və təskinlik hiss etmədən baş verən hadisələrə

¹ 86-cı alayın nişançıları, irəlilə

baxırdı. Beşinci əsir əyninə xalat geymiş bir fabrik fəhləsi idi. Ona toxunan kimi dəhşətlə geriyyə sıçrayıb, Pyerdən yapışdı (Pyer diksinib, özünü ondan xilas etdi). Fəhlə gedə bilmirdi. Qoltuğuna girib sürüyürdülər. O nə isə çığırırdı. Dirəyin yanına gətirən kimi birdən susdu. Elə bil ki, birdən nəyi isə anladı. Çığırmağın nahaq olduğunu anlamışdı və ya adamların onu öldürməsinin mümkün olmadığını anlamışdı, hər halda o, dirəyin yanında dayanıb, yaralı heyvan kimi parıldayan gözlərlə ətrafına baxa-baxa o birilərlə birlikdə gözlərinin bağlanmasını gözlədi.

Pyer daha üzünü kənara çevirib, gözlərini yuma bilmədi. Bu beşinci güllələnməkdə onun və bütün dəstənin marağı və həyəcanı ən yüksək bir nöqtəyə çatmışdı. Beşinci əsir də o biriləri kimi sakit görünürdü, xalatına bürünüb, yalın ayağının biri ilə o birisini qaşıyırdı.

Gözlərini bağlayanda o, özü boynunun ardını kəsən düyünü düzəltdi. Onu qanlı dirəyə dayadıqda isə geriyyə əyildi və belə bir vəziyyətdə özünü rahat hiss etdiyi üçün düzəldi, ayaqlarını bərabərləşdirdi və rahatca dirəyə söykədi. Pyer ondan gözünü çəkmir, ən kiçik bir hərəkətini də gözdən qaçırmırdı.

Deyəsən, komanda səsi eşidildi, deyəsən, komandadan sonra 8 silahdan atəş açıldı. Amma Pyer sonra nə qədər xatırlamağa çalışdısa, zəif bir güllə səsi olsun belə eşitdiyini xatırlaya bilmədi. Pyer ancaq onu gördü ki, kəndirlə bağlanmış fəhlə nədənsə birdən boşaldı, iki yerdən qan ləkəsi göründü, bədənin ağırlığından kəndirlər açıldı və fəhlə qeyri-təbii bir halda başını əydi, qıçını бүkdü və oturdu. Pyer dirəyə tərəf yüyürdü. Ona heç kəs mane olmadı. Qorxmuş və bənizləri ağarmış adamlar fəhlənin ətrafında nə isə edirdilər. Kəndiri açan qoca, bığlı fransızın alt çənəsi əsirdi. Fəhlənin meyiti yerə düşdü. Əsgərlər yəndəmsiz və tələsik bir hərəkətlə onu dirəyin o tərəfinə sürüyüb xəndəyə itələməyə başladılar.

Görünür ki, hamı canı olduğunu yaqin bilir və öz cinayətinin izini tez silib, yox etməyə çalışırdı.

Pyer xəndəyə baxıb gördü ki, uzanan fəhlənin dizləri yuxarıya, başına tərəf əyilmişdilər, bir çinyi o birindən hündürdür. Hündür çinyi əsəbi və müntəzəm halda enib-qalxırdı. Lakin bellərlə atılan torpaq onun bütün bədənini örtürdü. Əsgərlərdən biri acıqlı, qəzəbli və əsəbi halda Pyerin üstünə çığırıb, geri qayıtmasını əmr etdi. Amma Pyer onun sözünü başa düşmədi və dirəyin yanında dayandı, onu heç kəs oradan qovmadı.

Xəndək ağzındək torpaqla dolduqdan sonra komanda səsi eşidildi. Pyeri öz yerinə apardılar, dirəyin hər iki tərəfində sıra ilə dayanan fransız əsgərləri dönüb, müntəzəm addımlarla dirəyin yanından keçdilər. Bölüklər gəlib yanlarından keçəndə, dairənin ortasında dayanan 24 nəfər nişançı boşaldılmış silahları ilə yüyürüb öz yerlərində dayandılar.

İndi Pyer mənasız gözləri ilə dairədən cüt-cüt çıxıb öz yerlərini tutan nişançılara baxırdı. Birindən başqa, hamı bölüklərə qoşuldu. Sifəti ölü kimi ağarmış cavan əsgər hələ də atəş açdığı yerdə, xəndəyin qabağında dayanmışdı, onun kiveri daha əyilmiş, silahı sallanmışdı. Yıxılmaqda olan bədənini saxlamaq üçün o, kefli adamlar kimi səntirəyə-səntirəyə irəliyə və geriyyə bir neçə addım atdı. Köhnə bir əsgər olan kiçik zabit sıradan yüyürüb, cavan əsgərin çiyindən tutdu və çəkib bölüyə apardı. Toplaşan ruslar və fransızlar dağılmağa başladılar. Hamı başını aşağı salıb dinməzəcə gedirdi.

Fransızlardan biri.

– *Ca leur apprendra à incendier*¹, – dedi. Pyer bu sözləri deyən adama tərəf baxdı, bu, gördüklərindən bir təsəlli almaq istəyən əsgər idi, lakin o, təsəlli tapa bilmirdi. Başladığı sözü yarımcıq qoyub, əlini yellədi və çıxıb getdi.

XII

Edamdan sonra Pyeri o biri dustaqlardan ayırıb, qarət edilmiş və murdarlanmış kilsədə tək saxladılar.

Axşam çağı keşikçi kiçik zabit iki əsgərlə kilsəyə gəlib, Pyerə xəbər verdi ki, onun təqsirindən keçiblər və indi o, hərbi əsirlərin barakına getməlidir. Onun nə dediyini başa düşməyən Pyer ayağa durdu və əsgərlərə qoşulub getdi. Onu çölün başında, yanmış taxtaşalbandan qayırılmış anbarların yanına gətirib, onlardan birinə saldı. Qaranlıqda Pyeri iyirmiyə qədər müxtəlif adam əhatə etdi. Pyer onlara baxır və bu adamların kim olduğunu, nə üçün buraya gəldiklərini və ondan nə istədiklərini anlaya bilmirdi. O, bu adamların dediyi sözləri eşidirdi, amma onları başa düşmür və bir nəticə çıxara bilmirdi, çünki deyilən sözlərin mənasını anlamırdı. Özü suallara cavab verirdi, amma ona kimin qulaq asdığını, verdiyi cavabların onlara necə təsir

¹ Bu, yanğın salanlara bir dərəcə olar.

edəcəyini dərk edə bilmirdi. Pyer adamların üzünə və duruşuna baxırdı, hamısı ona eyni şəkildə mənasız görünürdü.

Adamların istəməyə-istəməyə icra etdikləri o dəhşətli güllələmə səhnəsini görəndən ələ bil ki, Pyerin qəlbində əsas bir tel, üzərində sanki hər şeyin qərar tutub, canlı göründüyü tel qırılmış və tel qırıldıqdan sonra isə ələ bil, hər şey mənasız zibil yığını kimi tökülüb qalmışdı. Özü başa düşməsə də, onun qəlbində dünyanın düzgün quruluşuna, bəşəriyyətə, öz qəlbinə və Allaha olan inam məhv olmuşdu. Pyerdə əvvəllər də belə hisslər olmuşdu, lakin heç bir vaxt bu hisslər indiki kimi qüvvətli olmamışdı. Əvvəllər Pyerin ağına belə şübhələr gələndə, bu şübhələrin mənbəyini öz günahlarında axtarırdı. Pyer öz qəlbinin dərinliklərində hiss edirdi ki, bu fikirlərdən və şübhələrdən xilas olmaq onun özündən asılıdır. İndi isə o, hiss edirdi ki, dünyanın onun gözündən düşməsinə və mənasız bir xarabazara çevrilməsinə səbəb onun öz günahları deyildir. O hiss edirdi ki, bir də yenidən həyata inanmaq onun ixtiyarında deyildir.

Qaranlıqda adamlar onun başına yığılmışdılar. Görünür ki, onları nə isə çox maraqlandırırdı. Ona nə isə danışdılar, ondan nə isə soruşdular, sonra hara isə apardılar, nəhayət, onu anbarın bir bucağına gətirdilər, buradakı adamlar yerbəyerdən danışır və gülüşürdülər.

Anbarın o biri bucağında biri deyirdi:

– Qardaşlar, həmin şahzadə, hansı ki (o, hansı ki, sözünü xüsusi bir ifadə ilə tələffüz edirdi)...

Divar dibində külək üstündə hərəkətsiz və dinməz oturan Pyer gözlərini gah açıq, gah da yumurdu. Bu dəfə də gözünü yumanda Pyer öz sadəliyilə insanı dəhşətə gətirən fəhlənin simasını və öz narahatlıqları ilə ondan daha dəhşətli görünən məcburi qatillərin simasını qarşısında gördü. O, yenə də gözlərini açdı və mənasız nəzərlərlə qaranlıqda öz ətrafına baxmağa başladı.

Yanında kiçik bir adam büzüşüb oturmuşdu. Onun varlığını Pyer əvvəlcə tünd tər qoxusundan hiss etdi, hər tərəpəndə ondan tər iyi qalxırdı. Bu adam qaranlıqda ayaqları ilə nə isə edirdi, Pyer onun üzünü görməsə də, bu adamın aramsız olaraq ona baxdığını hiss edirdi. Qaranlıqda diqqətlə baxdıqda Pyer onun ayaqlarını soyunduğunu anladı. Pyer onun ayaqlarını necə soyunması ilə maraqlandı.

Bir ayağına sarınmış vişi açıqdən sonra onu səliqə ilə sarıyıb, Pyerə baxa-baxa o biri ayağına keçdi. Bir əlində viş, o biri əlilə ikinci ayağının vişini açmağa başladı. Beləcə, səliqə ilə, bir-birini təqib

edən səmərəli, cəld və sürətli hərəkətlərlə ayaqlarını soyunandan sonra o, ayaqqabılarını başının üstünə vurulmuş payacıqlardan asdı, sonra bıçağını çıxarıb, nəyi isə kəsdi, bıçağı qatlayıb, başının altına qoydu və rahat oturub, qaldırılmış dizlərini hər iki əlilə qucaqladı, gözlərini Pyerə zillədi. Pyer onun bu sakit və səyli hərəkətlərində, səliqəli bucağında, hətta onun qoxusunda bir məmnuniyyət, təskinlik, mülayimlik hiss etdi və gözlərini çəkmədən ona baxdı.

– Ağa, siz çoxmu ehtiyac görmüsunüz? – deyə kiçik adam birdən soruşdu. Onun xoş səsində ələ bir nəvaziş və sadəlik vardı ki, Pyer ona cavab vermək istədi, lakin çənəsi əsdi, gözlərinin yaşardığını hiss etdi. Kiçik adam Pyerə öz kədərini ifadə etməyə imkan vermədən, tez eyni xoş bir səsle danışmağa başladı.

Qoca rus arvadları kimi incə, xoş bir nəvazişlə:

– Eh, laçımın, qəm yemə, – dedi. – Qəm yemə, əzizim, bir saat səbr yüz il ömrə bərabərdir! Belədir, əzizim! Allaha şükür, dolanırq burada, dəyib-dolaşan yoxdur. Bunlar da adamlardır, pisi də var, yaxşısı da var, – deyə kiçik adam cəld bir hərəkətlə dizi üstə qalxıb, ayağa durdu və öskürə-öskürə hara isə getdi.

– Bax, ölmüş gəldi! – Pyer anbarın o biri başından eyni xoş səsi eşitdi. – Gəldi ölmüş, yadında qalıb! Yaxşı, yaxşı, bəsdir. – Əsgər üstünə atılan balaca iti özündən uzaqlaşdırıb, yenə də öz yerinə qayıtdı və oturdu. Əlində cındıra bükülü bir şey vardı, onu açdı:

– Alın, yeyin, ağa! – əsgər Pyerə bir neçə bişmiş kartof verərək, yenə də bayaqkı lütfkar bir əda ilə danışmağa başladı. – Nahara şorba vermişdilər. Amma kartofun yeri yoxdur!

Pyer bütün günü bir şey yeməmişdi, kartofun iyi ona olduqca xoş gəldi. O, əsgərə təşəkkür edib, yeməyə başladı.

– Elə niyə bəs? – əsgər gülümsünə-gülümsünə kartofdan birini götürdü. – Bax, belə. – O yenə də qatlama bıçağını çıxartdı, kartofu ovcunda tən ikiyə böldü, cındırdan duz götürüb səpdi və Pyerə uzatdı.

– Kartofun yeri yoxdur, – deyə təkrar etdi. – Bax, belə yeginən. Pyerə ələ gəldi ki, ömründə bundan dadlı bir şey yeməyib.

– Yox, mən heç, yola gedərəm, – deyə Pyer cavab verdi, – axı onlar bu yazıqları niyə güllələdilər!.. Axırncının iyirmicə yaşı vardı.

Kiçik adam:

– Sus, ss... – dedi. – Günahdır, günahdır... – deyə o, tez əlavə etdi, sanki sözlər ağzında hazır dayanmışdı və qəfildən ağzından çıxırdı.

– Axı, ağa, necə oldu ki, siz Moskvada qaldınız? – deyə o, sözüünə davam etdi.

– Mən onların belə tez gələcəyini güman etmirdim. Birdən gəldilər, çıxıb bilməyib qaldım, – deyə Pyer cavab verdi.

– Bəs, laçınım, necə oldu ki, sən öz evində əsir tutdular?

– Yox, mən yanğına baxmağa getmişdim, mənə orada tutub, yanğı salan adı ilə mühakimə etdilər.

– Məhkəmə olan yerdə ədalətsizlik olar, – deyə kiçik adam nəticə çıxartdı.

Pyer axırıncı kartofu çeynəyə-çeynəyə soruşdu:

– Bəs sən çoxdan buradasan?

– Mənmi? Məni keçən bazar Moskvada hospitaldan çıxardılar.

– Sən kimsən, əsgərsənmi?

– Apşeron alayının əsgərlərindənəm. Qızdırmadan ölürdüm. Bizə heç bir şey deməmişdilər. Bizimkilərdən iyirmi nəfərəcən yatırdı. Heç ağılımıza da gəlmirdi, güman eləmədik.

– Darıxırsanmı burada? – deyə Pyer soruşdu.

– Bəs darıxmırammı, laçınım. Mənim adım Platondur, bizə Karatayevlər deyirlər, – deyə o, ehtimal ki, Pyer üçün onu çağırmaq asan olsun deyə əlavə etdi. – Əsgərlikdə mənə laçın deyirdilər. Necə darıxmıyım, laçınım! Moskva şəhərlərin anasıdır. Ona baxanda adam darıxmazmı? Qocalar deyirdilər ki, qurd kələmi içindən yeyər, amma özü kələmdən qabaq məhv olar, – deyə o, cəld əlavə etdi.

– Necə, onu sən necə dedin? – deyə Pyer soruşdu.

– Mənmi? – deyə Karatayev soruşdu. – Mən öz ağılımla yox, Allahın hökmü ilə danışırım, deyə o dediyini təkrar etdiyini güman edərək cavab verdi və dərhal davam edib dedi: – Ağa, sizin yaqın ki, torpağınız da var, eviniz də var, hə? Deməli, hər bir dəstgahınız yerindədir? Arvadınız da varmı? Qocalar – ata-ananız sağdırlarmı? – Qaranlıqda Pyer onu görmürdü, amma hiss edirdi ki, bu sözləri soruşarkən əsgərin dodaqları nəvazişkar bir təbəssümlə büzüşür. O sanki Pyerin ata-anası, xüsusən anası olmamasına kədərlənirdi.

– Arvad məsləhət üçün, qayınana hörmət üçündür, amma adama doğma anadan əziz adam yoxdur! – deyib soruşdu: – Bəs oğul-uşaq necə? – Pyerin yox cavabı onu, elə bil yenə kədərləndirdi. O, cəld əlavə etdi: – Eybi yoxdur, cavansız, Allah kərimdir, olar. Təki sağlıq və dinclik olsun...

– Bundan sonra nə olur olsun, – deyə Pyer ixtiyarsız olaraq cavab verdi.

– Eh, əzizim, – deyə Platon etiraz etdi. – Dilənçi torbasından və bir də həbsxanadan heç vaxt boyun qaçırma. – O, yerini rahatladı, öskürdü və uzun bir hekayə başlayacağı kimi dedi: – Əziz dostum, mən o zaman hələ evdə idim. Varlı güzəranımız, çoxlu torpağımız vardı, köndlilər yaxşı dolanırdılar, bizim evimiz də, Allaha şükür, heç bir şeydən korluq çəkmirdi. Atam bir biçənəyi yeddi dəfə çalırdı. Yaxşıca dolanırdıq. Əsl xristianlar idik. Amma iş elə düşdü ki... – deyə Platon Karatayev uzun bir əhvalat nağıl etməyə başladı. Odun üçün özgə meşəsinə getdiyindən, gözətçiyə rast gəldiyindən, tutulub döyüldüyündən, mühakimə edildiyindən və əsgərliyə verildiyindən danışdı. – Bilirsənmi nə oldu, laçınım, – deyə o, təbəssümdən dəyişən səsilə sözüünə davam etdi, – biz müsibət hesab elədik, amma xoşbəxtlik oldu! Əgər mənim günahım olmasaydı, görək qardaşım əsgər gedəydi. Kiçik qardaşımın isə beş baş uşağı var idi, mənim isə indi evdə birçə arvadım qalıb. Bir qızım vardı, hələ əsgərliyə getməmişdən Allah əlimdən aldı. Sənə bir söz deyim, icazə alıb evə gəlmişdim, gördüm əvvəlkindən də yaxşı yaşayırlar, həyat mal-qara ilə dolu, arvadlar evdə, iki qardaşım qazanc dalınca getmişdi. Ancaq kiçik qardaşım Mixaylo evdə idi. Atam deyirdi ki, uşaqların hamısı bərabərdir, barmağın hansını kəssən ağrıdır. O vaxt Platonu aparmasaydılar, Mixaylo getməli idi. İnanırsanmı, atam hamımızı çağırıb müqəddəs surətin qabağında saxladı. Mixaylo, dedi, bəri gəl, Platonun ayağına düş, təzim elə, sən də arvad, siz də nəvələrim, təzim edin. Başa düşdünüzmü! – dedi. – Belədir, əziz dostum. Baş ki oldu, dərdi də olacaq. Amma biz hələ deyirik ki, bu yaxşı deyil, bu gözəl deyil. Əzizim, insanın baxtı balıq toru kimidir, suya atırsan dolur, çəkirsən bomboş. Belədir. Platon küləşin üstündə yerini dəyişirdi.

Bir qədər susduqdan sonra Platon qalxdı.

– Deyəsən, yatmaq istəyirsən? – O, cəld xaç vurub, bu sözləri deməyə başladı:

– İlahi, İsa Məsih, müqəddəs Nikola, Frola və Lavra, İlahi İsa Məsih, İsa Məsih, müqəddəs Nikola! Frola və Lavra! İlahi İsa Məsih, – bizə rəhm elə, bələdan xilas elə! – deyə Platon yerə səcdə etdi, qalxdı, köksünü ötürdü və öz küləşinin üstündə oturdu. – Belədir ha. İlahi, dəş kimi yattır, kalac kimi qaldır, – deyə o, uzandı və şinelini üstünə çəkdi.

– O hansı dua idi sən oxuyurdun? – deyə Pyer ondan soruşdu:

– Hə? – deyə Platon səsləndi (o, deyəsən, yuxuya getmişdi). – Nə oxuyurdum? Allaha dua edirdim. Məgər sən dua eləmirsən?

– Yox, mən də dua edirəm, – deyə Pyer cavab verdi. – O nə idi sən deyirdin: Frola və Lavra?

– Bəs necə, – deyə Platon cəld cavab verdi, – at bayramıdır. Heyvanlara da gərəkdir adamin rəhmi gəlsin. Görürsənmi, ölmüş necə büzüşüb. Köpəyin qızı qızım, – deyə Platon ayaqlarının yanındakı iti ölümlə yoxladı, yenə də çevrildi və dərhal yuxuya getdi.

Bayırda uzaqdan, haradansa ağlamaq və çığırıtı səsi gəlirdi, anbarın yarıqlarından işıq görünürdü, anbarın içi isə sakit və qaranlıq idi. Pyer xeyli müddət yata bilmədi, gözləri açıq halda qaranlıqda öz yerində uzandı, yanında uzanan Platonun müntəzəm xorultusuna qulaq asdı və hiss etdi ki, bir az əvvəl dağılmış dünya indi qəlbində yeni bir gözəlliklə, yeni və sarsılmaz əsaslar üzərində canlanmağa başlayır.

XIII

Pyerin düşdüyü və dörd həftə yaşadığı anbarda 23 nəfər əsir əsgər, üç zabit və iki məmur vardı.

Bu adamlar sonralar Pyerin təsəvvüründə dumanlı bir şəkildə qalmışdı Platon Karatayev isə Pyerin qəlbində ən qiymətli və əziz bir xatirə kimi, bütün rus xasiyyətini təmsil edən mərhəmətli, mülayim və kamil bir varlıq kimi həmişəlik olaraq yaşadı. O biri gün səhər tezdən Pyer öz qonşusunu görəndə ilk dəfə hiss etdiyi mülayimlik – kamillik təsiri tamamilə təsdiq olundu. Fransız şinli geyib, belini kəndirlə bağlamış, başına furajka, ayağına çarıq geymiş Platonun bütün bədəni girdə idi. Baş tamamilə girdə, kürəkləri, döşü, çiyinləri, hətta həmişə bir adamı qucaqlamaq istəyirmiş kimi tutduğu qolları da girdə idi, xoş təbəssümlü və böyük incə qonur gözləri də girdə idi.

Köhnə bir əsgər kimi iştirak etdiyi hücumlardan danışmağına görə Platon Karatayevin 50-dən çox yaşı olmalı idi. Neçə yaşı olduğunu o, özü bilmirdi və heç cürə təyin edə bilmirdi, amma ağappaq və möhkəm dişlərinin hamısı sağ və yaxşı idi. Güləndə (o, çox vaxt gülərdi) dişləri iki yarım dairə şəklində görünürdü. Saqqalında və saçlarında bir donə də olsun ağ tük yox idi, bütün bədəninə bir gümrəlik, xüsusilə bir möhkəmlik və mətinlik görkəmi vardı.

Xırda girdə qırıqlarına baxmayaraq, üzündən məsumluq və gənclik yağırdı, səsi xoş və ahəngdar idi. Lakin danışığının əsas xüsu-

siyyəti onun təbiiyyəti və səlisliliyi idi. Görünür ki, danışdığı və danışacağı söz barədə heç bir vaxt düşünməzdə, buna görə də onun tələffüzündəki sürət və düzgünlükdə şübhəyə yol verməyən bir yəqinlik vardı.

Əsir düşdüyü ilk günlərdə onun fiziki qüvvəti və hərəkəti elə idi ki, sanki o, yorğunluq və xəstəlik olduğunu başa düşmürdü. Hər gün səhər və axşam yatanda deyirdi: “İlahi, daş kimi yadır, kömbə kimi qaldır!”; səhərlər duranda həmişə çiyinlərini çəkib deyirdi: “Uzandım büzüldüm, qalxdım silkindim”. Doğrudan da, uzanar-uzanmaz daş kimi düşüb, dərhal yuxuya gedərdi, qalxıb silkələndikdə isə o saat, bir saniyə belə yubanmadan, uşaqlar yuxudan duranda oyuncuğa əl atan kimi, bir iş görməyə başlardı. Əlindən hər iş gələrdi, çox yaxşı iş görməsə də, paltar tikər, taxta rəndələr, çəkmə pinəyərdi. O, həmişə məşğul olardı, ancaq gecələr çox sevdiyi söhbətə və mahniyə girirdi. O, mahniyə qulaq asan olduğunu bilən peşəkar mahni oxuyanlar kimi oxumazdı, ehtimal ki, oxumaq da onun üçün uzanmaq və görmək kimi bir ehtiyac halı almışdı. Onun oxuduğu mahnilərin səsi həmişə qadın səsi kimi incə, zərif və kədərli olardı, oxuduğu zaman siması ciddi bir şəkildə alardı.

Əsir düşdükdə və saç-saqqal basdıqda, o, görünür, hər cür yabançı və əsgərə məxsus şeyi özündən kənar edib, əvvəlki kəndli, xalq təbiətinə qayıtmışdı.

O, tez-tez deyirdi ki, əsgərin məzuniyyətə çıxması tumandan köynək geymək kimi bir şeydir. Öz əsgərlik günlərindən könülsüz danışardı, lakin şikayət etməzdə və tez-tez təkrar edərdi ki, bütün əsgəri xidmət zamanı bir dəfə də olsun döyülməmişdir. Danışanda o, əksəriyyətlə öz köhnə, ehtimal ki, öziz “xristian”, özünün dediyi kimi, kəndli məişəti xatirələrindən danışardı. Danışdığı zaman çox-çox işlətdiyi məsəllər, əsgərlərin işlətdiyi ədəbsiz və əyləndirici məsəllərdən deyildi. Bu məsəllər xalq kəlamlarından ibarət idi, ayrı-ayrılıqda götürdükdə bu sözlər mənasız görünürdü, amma yerində deyildikdə onlar dərin mənalı həkimanə sözlər kimi səslənirdi.

Çox vaxt o, əvvəl danışdığı tamamilə ziddinə sözlər danışardı, lakin onun sözləri həmişə ədalətli sözlər olardı. O danışmağı çox sevərdi və nitqini atalar sözləri ilə bəzəyərək gözəl və nəvazişli bir dillə danışardı, Pyerə elə gələrdi ki, o, bu sözləri özündən qondartır, lakin onun söhbətinin əsas məziyyəti orasında idi ki, orada ən sadə

hadisələr, hətta bəzən Pyerin görüb, fikir vermədiyi şeylər təntənəli bir gözəllik kəsb edirdi. O, əsgərlərdən birinin axşamlar danışdığı (eyni) nağılları sevərdi, amma ən çox sevdiyi şey canlı həyat haqqındakı söhbətlər idi. Belə söhbətlərə qulaq asanda o, nəşə ilə gülümsünər, söhbətə qoşular, sual verər və beləliklə də, danışılan şeyin gözəlliyini özünə aydınlaşdırmağa çalışardı. Pyerin başa düşdüyü ünsiyyətdən, dostluqdan və məhəbbətdən Karatayev məhrum idi, lakin o, həyatda rast gəldiyi hər bir adamı, həm də məşhur bir adamı yox, gözünün qabağında olan hər adamı sevir və hamı ilə mehriban dolanırdı. O, öz itini, yoldaşlarını, fransızları, qonşusu Pyeri sevirdi, amma Pyer hiss edirdi ki, bütün nəvazişlərinə və xoş rəftarına (bu rəftarı ilə Karatayev Pyerin mənəvi aləmini ixtiyarsız olaraq qiymətləndirirdi) baxmayaraq, o, Pyerdən ayrılmasına bir dəqiqə belə olsun heylflənməzdi. Pyer də Karatayevə münasibətdə belə bir hiss ilə yaşamağa başladı.

Platon Karatayev qalan əsirlərin hamısı üçün ən adi bir əsgər idi. Onu laçın və ya Platoşa deyər çağırır, mehribanlıqla əylənir, qulluğa göndərirdilər. Lakin Pyerin təsəvvüründə Karatayev birinci gecə olduğu kimi, sadəlik və həqiqət ruhunun əlçatmaz, kamil və əbədi təmsali olaraq yaşamaqda idi və həmişə də belə yaşayacaqdı.

Platon Karatayev öz duasından başqa əzbərdən heç bir şey bilmirdi. O danışmağa başlayanda sanki öz sözünü nə ilə qurtaracağını bilmirdi.

Bəzən Pyer onun danışdığındakı mənadan heyrətə gəlib, bir cümləni təkrar etməsini xahiş etdikdə Platon bir dəqiqə əvvəl dediyi sözləri xatırlaya bilməzdi. O cür də Platon öz sevimli mahnısını da sözlə söyləyə bilməzdi. Mahnıda deyilirdi: “Canım, ciyərim, tabım qalmayıb”, sözlə dedikdə bunlardan heç bir mənə çıxırmırdı. O oxuduğu sözləri ayrılıqda götürdükdə sözlərin mənasını başa düşürü və düşə də bilməzdi. Onun hər bir sözü və hər bir hərəkəti ona məlum olan bir fəaliyyətin, yəni onun həyatının təzahürü idi. Lakin onun təsəvvürünə, onun şəxsi həyatının ayrılıqda heç bir mənası yox idi. Bu həyat ancaq onun daim hiss etdiyi küllün bir hissəciyi kimi mənaya malik idi. Çiçək ətir saçdığı kimi, onun da varlığından söz və hərəkət eləcə müntəzəm, zəruri və təbii bir şey kimi ayrılırdı. Ayrılıqda götürülmüş sözün və hərəkətin o, nə qiymətini anlaya bilirdi, nə də mənasını.

Knyaz qızı Marya Nikolaydan aldığı məktubdan qardaşının Rostovgillə bir yerdə Yaroslavlda olduğunu öyrəndikdən sonra, bibisinin mane olmasına baxmayaraq, dərhal getməyə hazırlaşdı, həm də tək yox, öz qardaşı oğlu ilə. O getməyin çətinmi, asanmı, mümkünmü və ya qeyri-mümkünmü olduğunu soruşmur və bilmək də istəmirdi. Onun vəzifəsi yalnız, bəlkə də, can verən qardaşının yanında olmaq deyildi, həm də oğlunu qardaşına çatdırmaq üçün əlindən gələni etmək idi. Odur ki, yola düşməyə hazırlaşdı. Andreyin öz barəsində şəxsən xəbər verməməsi knyaz qızı Maryaya Andreyin çox zəif olub yazı yaza bilməməsilə, ya da Andreyin bu uzaq yolu Marya üçün və öz oğlu üçün çox ağır və təhlükəli hesab etməsi ilə izah edirdi.

Knyaz qızı Marya bir neçə günə yola hazırlaşdı. Maryanın miniyi böyük bir knyaz karetindən (həmin karet ilə Marya Voronej gəlmişdi), briçkadan və arabadan ibarət idi. Marya ilə bərabər m-llə Bourienne, Nikoluşka mürəbbisi ilə, qoca dayə, üç qız, Tixon, cavan xidmətçi və bibisinin ona qoşduğu xidmətçi gedirdi.

Moskvaya adi yolla getmək barədə düşünmək belə olmazdı, buna görə də Maryanın gedəcəyi kəsmə Lipetsk, Ryazan, Vladimir və Şuy yolu çox uzun, hər yerdə poçt atları olmadığı üçün çox ağır, Ryazan ətrafında isə (deyildiyinə görə) fransızlar göründüyü üçün, hətta qorxulu idi də.

Bu çətin səfər zamanı m-llə Bourienne, Desal və xanım qız Maryanın xidmətçisi onun mənəvi möhkəmliyinə və diribaşlığına təəccüb edirdilər. O, hamıdan gec yatır, hamıdan tez qalxırdı, heç bir çətinlik onu dayandıra bilmirdi. Onun fəallığı və enerjisi yol yoldaşlarını da ruhlandırırdı üçün, ikinci həftənin axırında onlar Yaroslavlə yaxınlaşdılar.

Voronejə keçirdiyi son vaxtlarda knyaz qızı Marya həyatının ən xoşbəxt günlərini yaşamışdı. Rostova məhəbbəti daha ona əzab vermir və onu təşvilə salmırdı. Bu məhəbbət onun bütün qəlbini doldurmuş, onun ayrılmaz bir hissəsi olmuşdu, buna görə də o daha bu məhəbbətə qarşı mübarizə aparmırdı. Xanım qız Marya bunu heç bir vaxt aydın surətdə sözlə özünə etiraf etməsə də, son zamanlarda inanmışdı ki, o sevir və sevilir. Buna o, son dəfə Nikolayla görüşəndə tamamilə inanmışdı. Nikolay onun yanına gəlib qardaşının Rostovgildə olduğunu söyləmişdi. Nikolay bir sözlə belə olsun indi, yəni

knyaz Andrey sağaldığı təqdirdə, Andreylə Nataşa arasındakı əvvəlki əlaqənin bərpə edilə biləcəyi barədə işarə etməmişdi. Lakin knyaz qızı Marya Nikolayın simasında gördü ki, o, bunu bilir və bu barədə düşünür. Buna baxmayaraq, Nikolayın Maryaya olan ehtiyatlı, incə və aşıqanə əlaqəsi nəinki dəyişməmişdi, hətta adama elə gəlirdi ki, Nikolay sevinir, o sevinir ki, indi knyaz qızı Marya ilə öz arasında əmələ gələn qohumluq ona öz dostluğunu, məhəbbətini daha sərbəst ifadə etməyə imkan verəcəkdir. Marya da bəzən belə düşünürdü. Knyaz qızı Marya həyatda ilk və son dəfə sevdiyini bildirdi və hiss edirdi ki, onu da sevirələr, bu barədə o, xoşbəxt və arxayın idi.

Lakin qəlbinin bir hissəsini əhatə edən bu xoşbəxtlik nəinki qardaşının müsibətinin bütün qüvvətilə hiss etməsinə mane olmurdu, hətta, əksinə, bu mənəvi arxayınlıq ona tamamilə qardaşı ilə məşğul olmağa daha çox imkan verirdi. Voronejdən çıxdığı ilk dəqiqələrdə bu hissiyat o qədər qüvvətli idi ki, onu müşayiət edən adamlar özabəkəş və həyəcanlı üzünə baxanda yəqin edirdilər ki, knyaz qızı yolda xəstələnəcəkdir, lakin xanım qız Maryanın çox diribaşlıqla dəf etdiyi yol qayğı və çətinlikləri onu müvəqqəti olaraq dərddən xilas edir və ona qüvvət verir.

Həmişə səfər zamanı olduğu kimi, knyaz qızı Marya da əsas məqsədi yaddan çıxarıb, təkcə səfər haqqında düşünürdü. Lakin Yaroslavlə yaxınlaşdıqda, Maryanın həyəcanı son həddinə çatdı, çünki onu gözləyən şey daha uzaqda deyil, lap yaxında idi, bu gün axşam onunla üz-üzə gələcəkdir.

Rostovgilin Yaroslavlə harada düşdüklərini, knyaz Andreyin nə vəziyyətdə olduğunu öyrənmək üçün qabaqcadan şəhərə göndərilmiş xidmətçi şəhər qapısı yanında şəhərə girən böyük karetdə rast gəldi. Karetin pəncərəsindən boylanmış knyaz qızının qorxunc, ağarmış sifətini gördükdə xidmətçinin canına qorxu düşdü. O dedi:

– Möhtərəm xanım, hamısını öyrəndim. Rostovgil meydanda tacir Bronnikovun evində düşüblər. Uzaqda deyil, lap Volqanın sahilindədir.

Knyaz qızı Marya qorxmış və sual edici gözlərilə onun üzünə baxdı, xidmətçinin əsas suala, yəni qardaşının nə halda olması sualına nə üçün cavab vermədiyini başa düşə bilmədi. M–lle Bourienne Maryanın əvəzinə soruşdu:

– Knyaz necədir?

– O cənab da onlarla bir evdə düşüb.

Knyaz qızı: “Deməli, sağdır” – deyər düşündü və sakitcə “Hali necədir?” – deyər soruşdu.

– Deyirlər ki, yenə əvvəlki kimidir.

“Əvvəlki kimidir” sözünün artıq nə demək olduğunu knyaz qızı soruşmadı və qarşısında oturub, şəhərə baxaraq sevinən yeddi yaşlı Nikoluşkaya ötəri, duyulmuş bir nəzər saldı və bir də başını qaldırmadı. Ağır karetdə gurultu ilə, silkələnə-silkələnə gedib bir yerdə dayandı. Qatlama ayaqaltılar səsləndi.

Qapılar açıldı. Sol tərəf su – böyük bir çay, sağ tərəf isə cyvan idi. Eyvanda adamlar, xidmətçilər görünürdü. Böyük qara hörüklü qırmızıyanaq bir qız (bu qız Sonya idi) Maryanın güman etdiyi kimi, hiyləgərcəsinə, mənfur bir təbəssümlə gülümsünürdü. Knyaz qızı pillə ilə tez yuxarıya qalxdı. Hiyləgərcəsinə gülümsəyən qız: – buraya, buraya! – dedi, knyaz qızı Marya dəhlizdə şərq simalı qoca bir qadına rast gəldi, qadın həyəcanlı bir ifadə ilə cəld knyaz qızına tərəf gəlirdi. Bu qadın qoca qrafınyası idi. O, knyaz qızı Maryanı qucaqlayıb öpməyə başladı:

– *Mon enfant! je vous aime et vous connais depuis longtemps!*

Çox həyəcanlı olmasına baxmayaraq, xanım qız Marya bu qadının qrafınyası olduğunu anladı və ona bir neçə söz deməli olduğunu düşündü. Özü də fərqi nə varmadan, özünə müraciət edilən bir əda ilə fransızca bir neçə lütfkar söz söylədi və qardaşının halını soruşdu.

– Həkim deyir ki, qorxusu yoxdur, – deyər qrafınyası cavab verdi, lakin bu sözləri deyərəkən köksünü ötürüb gözlərini yuxarıya qaldırdı. Bu hərəkətdəki ifadə onun dediyi sözlərin ziddinə idi.

– O, haradadır? Onu görmək olarmı, olarmı? – deyər knyaz qızı soruşdu.

– Bu saat, xanım qız, bu saat, əzizim. Bu, onun oğludurmu? – qrafınyası Desal ilə içəriyə girən Nikoluşkaya üzünü tutdu. – Hamımız yerləşərik, ev böyükdür. Ah, nə gözəl uşaqdır!

Qrafınyası knyaz qızını qonaq otağına apardı. Sonya m–lle Bourienne ilə söhbət edirdi. Qrafınyası uşağı oxşayırdı. Qoca qraf otağa girib xanım qız Marya ilə görüşdü. Marya onu axırıncı dəfə görəndən bəri qoca qraf çox dəyişmişdi. O zaman qraf gümrah, nəşəli, özünə güvənən bir qoca idi, indi isə zavallı və unudulmuş bir adama oxşayırdı. Marya ilə danışdıqda o, aramsız surətdə ətrafına baxır və elə bil ki, düzümü hərəkət edib–etmədiyini soruşmaq istəyirdi. Moskva və onun

¹ Monim balam, mən sizi sevirəm və çoxdan tanıyıram.

malikanəsi dağılandan sonra var-yoxunu itirən qraf, ehtimal ki, artıq qədir–qiymətdən düşüb həyatda yeri olmadığını hiss edirdi.

Ancaq tezliklə qardaşını görməyi arzu etməsinə və qardaşını görməyi arzu etdiyi bir zamanda onu başqa şeylə məşğul edib, hiyləgər-cəsinə qardaşı oğlunu tərifi-dikləri üçün pört olmasına baxmayaraq, knyaz qızı ətrafında baş verən hər şeyi görür və daxil olduğu bu yeni aləmin qaydalarına tabe olmağa bir zərurət hiss edirdi. O, bütün bunların zəruri olduğunu bilir və nə qədər çətin olsa da dözüdü.

Qraf Sonyanı təqdim edib:

– Bu mənim qardaşım qızıdır, xanım qız, siz onu tanıyırsınız mı?

Marya Sonyaya tərəf döndü və bu qıza qarşı qəlbində coşmaqla olan düşmənçilik hissini söndürməyə çalışaraq, onu öpdü, lakin bütün ətrafındakı adamların əhvali–ruhiyyəsi onun qəlbindəki hissələrdən çox uzaq olduğu üçün knyaz qızı özünü yaxşı hiss etmirdi.

Knyaz qızı hamıya müraciət edərək bir də:

– O, haradadır? – deyərək soruşdu.

– O, aşağıdadır, Nataşa onun yanında, – deyərək Sonya qızara qızara cavab verdi. – Xəbər bilməyə gediblər. Məncə, xanım qız, siz yorulmusunuz?

Hirsindən Maryanın gözləri yaşardı. O, özünü o tərəfə döndərərək, yenə də qrafıyadan Andreyin yanına necə getməyi soruşmaq istəyirdi ki, qapıda yüngül, cəld və elə bil nəşəli addım səsləri eşidildi. Marya dönüb baxdı və az qala yüyürə–yüyürə içəri girən Nataşanı gördü. Bu Nataşa keçmişdə, Moskvada rast gəldiyi zaman xoşuna gəlməyən Nataşa idi.

Amma Marya hələ Nataşanın üzünə baxmamışdı ki, onun səmimi müsibət yoldaşı olduğunu və buna görə də dostu olduğunu başa düşdü. Marya özünü onun üstünə atdı, qucaqladı və başını çiyninə qoyub ağlamağa başladı.

Knyaz Andreyin başı üzərində oturan Nataşa Maryanın gəldiyini eşidən kimi sakitcə otaqdan çıxıb, knyaz qızının zənn etdiyi kimi cəld və sanki nəşəli addımlarla onun yanına yüyürdü.

Nataşa otağa girəndə onun həyəcanlı simasında ancaq bircə ifadə vardı – Andreyə, bacısına, sevdiyi adama yaxın olan hər şeyə məhəbbət. Ucsuz–bucasız bir məhəbbət ifadəsi, başqalarının halına yanaşmaq, onlara kömək etmək üçün özünü qurban vermək arzusu, ehtiraslı bir arzu ifadəsi. Görünürdü ki, bu dəqiqə Nataşanın qəlbində özü haqqında, özünün Andreyə münasibəti haqqında bir fikir belə olsun yox idi.

Həssas qız olan Marya Nataşanın üzünə baxan kimi bütün bunları anladı və başını onun çiyninə qoyub kədərli və xoş bir hiss ilə ağladı.

Nataşa onu o biri otağa apara–apara:

– Mari, gedək, gedək onun yanına, – dedi.

Xanım qız Marya üzünü onun çiynindən qaldırdı, gözlərini sildi və Nataşaya müraciət etdi. O hiss edirdi ki, Nataşadan hər şeyi öyrənəcək və başa düşəcək.

– Nə... – deyərək sualı başladı, lakin birdən dayandı. O hiss etdi ki, sözlə nə soruşmaq mümkündür, nə də cavab vermək. Nataşanın siması və gözləri hər şeyi daha aydın və daha dərin ifadə etməli idi.

Nataşa ona baxır, amma elə bil ki, bildiklərini ona söyləməyə qorxur və tərəddüd edirdi. Ona elə gəlirdi ki, adamın ürəyinin dərinliklərinə nüfuz edən bu parlaq gözlərin qarşısında bütün həqiqəti, onun gördüyü kimi etiraf etməmək mümkün deyildir. Birdən Nataşanın dodağı əsdi, ağzının kənarında eybəcər qırıqlar əmələ gəldi, o hönkürüb ağlayaraq əllərilə üzünü tutdu.

Knyaz qızı Marya hər şeyi başa düşdü.

Lakin o, hələ də ümidini itirməmişdi, odur ki, inanmadığı sözlərlə soruşdu:

– Onun yarası necədir? Ümumiyyətlə, nə vəziyyətdədir?

– Siz, siz... görürsünüz, – Nataşa ancaq bu sözləri deyərək bildi.

Ağlamaqlarını kəsmək və Andreyin yanına tamamilə sakit bir üzlə girmək üçün onlar aşağıda, Andreyin otağının qabağında bir qədər oturdular.

Knyaz qızı Marya soruşmağa başladı:

– Xəstəliyi necə davam edirdi? Çoxdanmı halı xarab olmuşdur? Bu nə zaman olmuşdur?

Nataşa dedi ki, ilk zamanlar qızdırması çox olduğu və əzab çəkdiyi üçün vəziyyəti qorxulu idi, amma Troitsada böhran keçdi, həkim qorxurdu ki, qanqrena olmasın. Lakin bu qorxu da keçdi. Yaroslavla gələndə yarası çirk verməyə başladı (Nataşa çirk vermə və sairə barədə hər şeyi bilirdi). Həkim dedi ki, çirk vermə düz yolla gedə bilər. Titrətmə–qızdırma başladı. Həkim dedi ki, bu çox təhlükəli deyildir.

– Lakin iki gün əvvəl, – deyərək Nataşa davam etdi, – birdən bu başladı... – Qız hönkürtüsünü saxladı. – Mən səbəbini bilmirəm, ancaq özünüz görəcəksiniz ki, nə hala düşüb.

– Zəifləyibmi? Arıqlayıbmı? – deyərək Marya soruşdu.

– Yox, ondan da pis. Özünüz görürsünüz. Ax, Mari o, çox yaxşı adamdır, o yaşaya bilməyəcək, çünki...

Nataşa adət etdiyi bir hərəkətlə Andreyin otağının qapısını açıb Maryanı özündən qabaq içəri saldıqda knyaz qızı Marya qəhərləndiyini və indicə hiçqıracağı hiss etdi. Xeyli vaxtdan bəri hazırlaşmasına və özünü sakit aparmağa çalışmasına baxmayaraq, o bildirdi ki, Andreyi görəndə göz yaşlarını saxlaya bilməyəcək.

Knyaz qızı Marya Nataşanın: Bu hadisə iki gün əvvəl başladı sözlərilə nə dediyini başa düşürdü. O başa düşürdü ki, Andrey birdən yumşalmış, rəhmə gəlmişdir, bu isə ölmə əlamətidir. Marya qarıya yaxınlaşanda xəyalında Andryuşanın uşaqlıqdan ona tanış olan zərif, həlim və sevimli üzünü canlandırdı, Andryuşanın üzü çox nadir hallarda belə olduğu üçün bacısına həmişə çox təsir edirdi. Knyaz qızı bildirdi ki, Andrey də ona, atası ölümdən qabaq söylədiyi kimi sakit və həzin sözlər söyləyəcək, o, bu sözlərə dözməyib, hiçqıraraq ağlayacaq. Lakin bu, tez-gec olmalı idi, ona görə də otağa girdi. Hiçqırıq getdikcə onun boğazına yığılırdı. Uzaqdan pis görün gözlərilə knyaz qızı getdikcə Andreyi daha aydın görməyə başlayanda onun sifətinin xətlərini axtardı, budur, Andreyin üzünü gördü və gözü gözüne sataşdı.

Andrey əlində dələ dərisindən xalat, divanda uzanıb başını balıqlara dayamışdı. O, arıq idi, rəngi sapsarı saralmışdı. Arıq, şəffafcasına ağ əlində yaylıq vardı, o biri əlinin barmaqlarını yavaş-yavaş tərpedib uzanmış zərif bıqlarına toxundururdu. Gözləri içəri girenlərə baxırdı.

Onun üzünü görəndə kimi və gözləri gözlərinə sataşan kimi xanım qız Marya birdən addımlarının sürətini azaltdı və birdən göz yaşlarının qurduğunu və hiçqırığının kəsildiyini hiss etdi.

Andreyin üzünün ifadəsini və baxışlarını görəndə kimi Marya qorxdu və özünü müqəssir hiss etdi.

“Axı mənim taqsırım nədir?” – deyər özü-özündən soruşdu. – “Sənin taqsırım odur ki, yaşayarsan və canlılar haqqında düşünürsən, amma mən!” – deyər Andreyin soyuq və ciddi nəzərləri cavab verdi.

Andrey yavaş-yavaş bacısına və Nataşaya baxdıqca onun özündən kənara yox, bəlkə, öz içərisinə baxan dərin baxışlarında bir düşmənçilik oxunurdu.

O, bacısı ilə, adəti üzrə, çox səmimi görüşüb öpüşdü.

– Xoş gördük, Mari, sən necə buraya gəlib çıxdın? – deyər Andrey səlis və baxışları kimi qərib bir səslə dilləndi. Əgər Andrey əsəbi bir

halda çıxır-bağırsaydı, knyaz qızı Marya onun indiki səsindən qorxduğundan daha az qorxardı.

– Nikoluşkanı da gətirmisənmi? – Andrey eyni səlis və aram bir səslə davam etdi, sanki nəyi isə xatırladı.

Knyaz qızı Marya öz sözlərinə heyrət edərək:

– İndi səhhətin necədir? – deyər soruşdu.

– Bunu, özizim, həkimdən soruşmaq lazımdır, – deyər Andrey cavab verdi. Aydın görünürdü ki, o, mülayim danışmaq üçün özünü zorlayır. O, təkcə ağzı ilə danışdı (görünür, o heç də danışdığı barədə düşünmürdü):

– *Merci, chère amie, d' être venue!*

Knyaz qızı Marya onun əlini sıxdı. O, əlinin sıxılmasından bir azca üz-gözünü qırıqdırdı. Andrey susur, bacısı isə nə deyəcəyini bilmirdi. Marya iki gün əvvəl Andreyin başına gələn işi anlayırdı. Andreyin sözlərində, səsində, xüsusən onun bu soyuq, həttə demək olar ki, düşmənçisinə baxışlarında canlı adamlar üçün çox qorxunc olan bir tərki-dünyalıq hiss edilməkdə idi. Görünür, o, canlı həyatı çox çətin başa düşürdü, lakin eyni zamanda hiss olunurdu ki, Andreyin bu canlı həyatı başa düşməməsinin səbəbi o deyildi ki, o, anlamaq qabiliyyətindən məhrum olmuşdu, bunun səbəbi o idi ki, Andrey canlı adamların başa düşmədiyi və başa düşə bilməyəcəyi başqa bir şeyi bilirdi və bu şey onun bütün varlığını məşğul etmişdi.

Andrey sükutu pozub:

– Gör, tale bizi necə qəribə bir şəkildə görüşdürdü! – dedi və sonra Nataşanı göstərib: – Bu, həmişə mənə qulluq edir, – deyər əlavə etdi.

Knyaz qızı Marya qulaq asır, lakin Andreyin nə dediyini anlamırdı. Həssas və incə qəlblə knyaz Andrey, onu sevən və özü tərəfindən sevilən bir adam haqqında bu sözləri necə deyər bilirdi! Əgər onun fikri yaşamaq olsaydı, bu sözləri belə soyuq-təhqiramiz bir tərzdə deməzdi. Əgər o, öləcəyini bilməsəydi, Nataşaya rəhmi gələrdi, onun yanında bu sözü danışmazdı! Bunu ancaq bir şeylə izah etmək olardı, deməli, onun üçün heç fərqi yox idi, çünki onun qarşısında başqa, daha mühüm bir ələm açılmışdı.

Söhbət soyuq, əlaqəsiz idi, hər dəqiqə kəsilirdi.

Nataşa dedi:

¹ Əziz dostum, çox sağ ol ki, gəldin.

– Marya Ryazan yolu ilə gəlib. – Andrey Nataşanın bacısını Mari deyər çağırmasının fərqi varmı. Nataşa isə knyaz Andreyin yanında onu belə çağırmasını ilk dəfə hiss etdi.

– Nə olsun ki? – deyər Andrey cavab verdi.

– Ona deyiblər ki, Moskva bütün yanır, tamam yanır, guya...

Nataşa dayandı, danışmaq olmazdı. Andrey, görünür, qulaq asmağa söy edirdi, amma bacarmırdı.

– Bəli, yanır deyirlər, – deyər Andrey dilləndi, – çox heyf, – barmaları ilə laübalı bir tərzdə bığlarını düzəldən Andrey qabağa baxmağa başladı.

Birdən knyaz Andrey bacısının könlünü açmaq istəyirmiş kimi dedi:

– Mari, sən qraf Nikolayla görüşdünmü? O, buraya yazmışdı ki, sən onun çox xoşuna gəlmisən, – Andrey bu sözləri elə sadə və sakit bir şəkildə deyirdi ki, elə bil bu sözlərin canlı adamlar üçün olan mürəkkəb əhəmiyyətini dərk etmək iqtidarında deyildi. – Sən də onu sevə bilsəydin, çox yaxşı olardı... evlənərdiniz, – deyər Andrey çoxdan axtarıb, nəhayət, tapdığı sözü deməyə sevinirmiş kimi tez əlavə etdi. Knyaz qızı Marya onun sözlərini eşidirdi, lakin bu sözlərin Andreyin canlı həyatdan nə qədər uzaq olduğunu sübut etməkdən başqa heç bir mənası yox idi.

– Məndən danışmağa dəyərmə! – deyər Marya sakitcə cavab verib, Nataşaya baxdı. Nataşa onun baxışlarını hiss edir, lakin ona baxmırdı. Yenə hamı susdu.

– Andre, sən Ni... – deyər birdən knyaz qızı Marya həyəcanlı bir səsle Andreyə müraciət etdi, – sən Nikoluşkanı görmək istəyirsənmi? O, həmişə səni xatırlayırdı.

Knyaz Andrey birinci dəfə olaraq xəfifcə gülümsəndi, onun simasını çox yaxşı tanıyan knyaz qızı Marya dəhşətə gələrək anladı ki, bu gülümsəmə nə şadlıq əlamətidir, nə də oğula məhəbbət, bu ancaq knyaz qızı Mayanın onu özünə gətirmək üçün işlətdiyi son vasitəyə qarşı sakit və incə bir istehzadır.

– Bəli, Nikolyuşka üçün çox şadam. O, salamatdırımı?

Nikoluşkanı knyaz Andreyin yanına gətirdilər, heç kəs ağlamadığı üçün o da ağlamır, qorxa-qorxa atasına baxırdı. Knyaz Andrey onu öpdü və sanki ona nə deyəcəyini bilmədi.

Nikoluşkanı aparanda knyaz qızı Marya bir də qardaşına yaxınlaşdı, onu öpdü və daha özünü saxlaya bilməyib ağladı.

Andrey diqqətlə ona baxıb:

– Nikoluşka üçün mü ağlayırsan? – deyər soruşdu.

Knyaz qızı Marya ağlaya-ağlaya başını əyib “hə” deyər cavab verdi.

– Mari, sən İncili... bilirsənmi?... deyər Andrey soruşmaq istədi, amma birdən susdu.

– Nə deyirsən?

– Heç. Burada ağlama, – deyər Andrey eyni soyuq bir nəzərlə bacısı Maryaya baxdı.

Knyaz qızı Marya ağlayanda, knyaz Andrey başa düşmüşdü ki, bacısı Nikoluşkanın yetim qalacağı üçün ağlayır. Knyaz Andrey özünü çox zorlayaraq geriyyə, həyata qayıtmaq və onların düşündüyü kimi düşünməyə çalışdı.

“Bəli, bu hal onlara, yəqin ki, çox zavallı görünür” – deyər düşündü. “Halbuki, bu çox sadə bir şeydir!”

“Göyün quşları nə əkir, nə də biçirlər, amma sizin atanız onları bəsləyir” – Andrey öz-özünə düşündü və düşüncələrini bacısına demək istədi: “Amma yox, onlar bunu ayrı cür yozarlar, onlar bunu başa düşməzlər! Onlar anlaya bilməzlər ki, çox əzizlədikləri bütün bu hisslər, bizim çox əhəmiyyətli hesab etdiyimiz bütün bu fikirlər heç də lazım deyildir.

Biz bir-birimizi anlaya bilmərik!” – belə düşüncə ilə Andrey susdu.

Knyaz Andreyin balaca oğlunun yeddi yaşı vardı. O oxumağı yenicə öyrənmişdi, heç bir şey bilmirdi. Bu gündən sonra o, bilik, müşahidəçilik və təcrübə əldə etdiyi bu qabiliyyətlərin hamısına o zaman malik olsaydı, Nikoluşka atası ilə bibisi Marya və Nataşa arasında baş verən səhnənin əhəmiyyətini indiki kimi yaxşı və dərinləndirən anlaya bilməzdi. O, hər şeyi başa düşdü və ağlamadan otaqdan çıxıb dinməzəcə, onun dalınca çıxan Nataşaya yanaşdı, düşüncəli və gözəl gözlərilə ona baxdı, dik dayanmış qırmızı üst dodağı titrədi, o, başını Nataşaya söykəyərək ağlamağa başladı.

Bu gündən sonra o, Desaldan, onu oxşayan qrafınyadan qaçmağa başladı. O ya tək oturur, ya da qorxa-qorxa bibisi Maryaya və Nataşaya yanaşır, sakitcə və utana-utana onların qucağına gəlirdi, elə bil Nikoluşka Nataşanı bibisindən daha çox sevirdi.

Knyaz qızı Marya knyaz Andreyin yanından çıxanda, Nataşanın simasında oxuduğu hər şeyi anladı. O bir də knyaz Andreyin həyatını xilas etmək imkanı barədə Nataşa ilə danışmadı. Knyaz qızı Marya növbə ilə, knyaz Andreyin yatağı başında oturur və daha ağlamırdı, amma aramsız surətdə dua oxuyurdu, bütün qəlbi ilə o, əbədi və əlçatmaz qüvvəyə müraciət edirdi, bu qüvvənin mövcudluğu indi ölməkdə olan adamın üzərində daha təsirli bir surətdə hiss edilirdi.

XVI

Knyaz Andrey nəinki öləcəyini bilirdi, o ölümün gəldiyini hiss edirdi, hətta artıq yarıya qədər öldüyünü də duyurdu. O, özünün bütün dünyəvi aləmdən, varlığın şad və qərribə yüngüllüyündən uzaq düşdüyünü dərk etməyə başlayırdı. Knyaz Andrey tələsmədən və təlaş etmədən başına gələcək qəzavü-qədri gözləyirdi. Bütün həyatı boyu aramsız surətdə hiss etdiyi o dəhşətli, əbədi, bilinməz və uzaq varlıq indi onun üçün yaxında idi və həyatın qərribə yüngüllüyünü duyduğu üçün bu varlıq az qala ona anlaşılaq və toxunulaq dərəcədə yaxın idi.

* * *

Əvvəllər o, həyatın sonundan qorxardı. Ölüm və həyatın sonu kimi qorxulu və əzablı hissləri o, iki dəfə yaşamışdı, indi daha bu qorxunu duymurdu.

İlk dəfə bu hissi o, qarşısında əl bombası fırfıra kimi fırladığı zaman yaşamışdı. O, biçənəklərə, kollara və göyə baxıb bilmişdi ki, ölüm qabağında dayanmışdır. Yaralanandan sonra ayılıb özünə gəldikdə və sanki həyatın əzabından xilas olmuş qəlbində birdən-birə bu həyatdan asılı olmayan, əbədi, azad bir məhəbbət çiçəyi açıldıqda, o daha ölmədən qorxmadı və ölümü düşünmədi.

Yaralanandan sonra keçirdiyi əzablı tənhalıq və yarım sayıqlama saatlarında, kəşf etdiyi bu yeni əbədi məhəbbəti düşündükcə, o, özü

də hiss etmədən, dünyəvi həyatdan getdikcə daha çox ayrılırdı. Hər şeyi, hamını sevmək, məhəbbət xatirinə həmişə özünü fəda etmək – heç kəsi sevməmək, dünyəvi həyatla yaşamamaq demək idi. Bu məhəbbət aləminə daha çox aşına olduqca o, həyatdan daha da əl üzürdü və qəlbimizdə məhəbbət olmayan zaman həyatla ölüm arasında dayanan dəhşətli maneəni daha mükəmməl bir surətdə möhv edirdi. İlk vaxtlar o, ölməli olduğunu düşündükdə, öz-özünə deyirdi: nə eybi var, daha yaxşı.

Lakin Mitişsidəki o son gecədən, yarım sayıqlama halında ikən, sevdiyi qızı qarşısında gördükdən, onun əlini dodaqlarına yapışdırıb, sakit və şad göz yaşları ilə ağladıqdan sonra, bir qadın məhəbbəti gizləncə onun qəlbinə girdi və onu yenə də həyata bağladı. Yenə də başına həm şad və həm də qorxulu fikirlər gəldi. Yara bağlanan mantaqədə Kuragini gördüyü dəqiqəni düşündükdə o, bir də əvvəlki vəziyyətə qayıd bilmədi. Onu indi bir sual narahar edirdi: – O, sağdırmı? Amma bunu soruşmağa cəsarət etmədi.

Onun xəstəliyi öz təbii qaydası ilə davam etməkdə idi, lakin Nataşanın dediyi şey onun başına knyaz qızı Maryadan iki gün əvvəl gəlmişdi. Bu, həyatla ölüm arasında gedən axırıncı mənəvi mübarizə idi, bu mübarizədə ölüm qalib gəlmişdi. Bu, Nataşanın məhəbbəti şəklinə təsəvvür edilən həyatı çox sevdiyini gözlənilmədən dərk etmək və bilinməz bir şeyin qarşısında sonuncu dəfə məğlubiyyətlə dəhşətə gəlmək demək idi.

Bu iş onun başına axşam gəlmişdi. Həmişə nahardan sonra olduğu kimi, o, yüngül, qızdırmalı bir vəziyyətdə idi, fikri çox aydın idi. Sonya stolun yanında oturmuşdu. Andrey yuxuya getdi. Birdən onu xoşbəxtlik hissi bürüdü.

“Ah, içəri girən Nataşadır!” – deyə düşündü!

Doğrudan da, Sonyanın yerində, indicə səssiz addımlarla içəri girən Nataşa oturmuşdu.

Nataşa ona xidmət etməyə başlayandan bəri Andrey həmişə Nataşanın cismani yaxınlığını hiss etməkdə idi. Nataşa kreslodə, böyrü Andreyə tərəf oturub şam işığının qabağını tutaraq corab toxuyurdu. (Knyaz Andrey Nataşaya demişdi ki, corab toxuyan qoca dayələr kimi heç kəs xəstəyə xidmət edə bilməz, corab toxumağın özündə ovundurucu bir şey vardır, bu sözlərdən sonra Nataşa corab toxumağı öyrənmişdi). Onun incə barmaqları bəzən bir-birinə toxunan milləri tez-tez işlədirdi, qızın aşağıya tərəf öyilmiş üzünün düşüncəli profilini

Andrey aydınca görürdü. Nataşa hərəkət etdi, yumaq dizlərinin üstündən yerə diyirləndi. Nataşa diksinib Andreyə baxdı, əlilə şamın qabağını tutub, ehtiyatlı, çevik və düzgün bir hərəkətlə əyilib yumağı götürdü və yenə də əvvəlki vəziyyətdə oturdu.

Andrey tərpənmədən ona baxdı və gördü ki, Nataşa əyilib düzəldəndən sonra köks dolusu nəfəs almalı ikən o, buna cəsarət etməyib, ancaq ehtiyatla nəfəsini dərdi.

Troitsa kilsəsində knyaz Andreylo Nataşa olub-keçəndən söhbət etmişdilər. Andrey Nataşaya demişdi ki, mən sağ qalsaydım, mənə yenə də səninlə birləşdirən yaram üçün həmişə Allaha şükür edərdim, lakin o vaxtdan bəri onlar gələcək barəsində heç söhbət etməmişdilər.

İndi isə Andrey polad millərdən çıxan zəif səsə qulaq asa-asa düşünürdü: "Bu ola bilərdimi və ya ola bilməzdimi?". "Yoxsa tale mənə onunla belə qərribə bir şəkildə birləşdirmişdir ki, mən ölüm?.. Yoxsa, həyat həqiqətinə mən ancaq xəyal ələmində yaşamaq üçün vaqif olmuşam? Mən onu həyatda hər şeydən çox istəyirəm. Əgər mən onu sevirəmsə, nə etməliyəm?" – bu sözləri deyib, o, özab çəkdiyi müddətdə vərdiş etdiyi bir şəkildə ixtiyarsız olaraq zarıdı.

Nataşa onun səsini eşidib, corabı yerə qoydu, əyilib yaxından Andreyə baxdı, parıldayan gözlərini görüb, yüngül addımlarla ona yanaşdı və əyildi:

– Siz yatmamısınız?

– Yox, mən çoxdan sizə baxıram, mən sizin içəri girməyinizi hiss etdim. Sizdən başqa heç kəs mənə o yumşaq sakitliyi... o işığı verə bilmir. Mən lap sevincimdən ağlamaq istəyirəm.

Nataşa daha da ona yaxınlaşdı. Nataşanın siması sevincindən parlaıyrdı.

– Nataşa, mən sizi həddindən artıq sevirəm. Dünyada hər şeydən artıq sevirəm.

– Bəs mən? – deyə Nataşa bir anlığa üzünü kənara çevirdi. – Həddindən artıq nə üçün?

– Həddindən artıq nə üçün?.. Siz necə düşünürsünüz, qəlbinizlə, bütün ruhunuzla necə hiss edirsiniz, mən sağalacağımı? Siz necə bilirsiniz?

– Mən əminəm, mən əminəm! – deyə Nataşa ehtiraslı bir hərəkətlə onun hər iki əlindən yapışıb az qala çıxırdı.

Knyaz Andreyey susdu.

– Nə yaxşı olardı! – deyə knyaz Andrey Nataşanın əlini tutub öpdü.

Nataşa özünü xoşbəxt hiss edib, həyəcan keçirməyə başladı, lakin dərhal xatırladı ki, belə yaramaz, Andreyo dinclik lazımdır.

Nataşa öz sevincini boğaraq:

– Deməli, siz yatmamışdınız, – dedi. – Çalışın, yuxuya gedin, xahiş edirəm...

Knyaz Andrey Nataşanın əlini sıxıb buraxdı. Nataşa şama tərəf gedib, yenə də əvvəlki vəziyyətdə oturdu. İki dəfə Nataşa ona baxdı, knyaz Andreyin gözləri ona baxaraq parıldayırdı. Nataşa əlindəki coraba baxıb özünə söz verdi ki, onu toxuyub qurtarmamış bir də Andreyə baxmayacaq.

Doğrudan da, bir az keçməmiş knyaz Andrey gözlərini yumub yatdı. O, çox yatmadı, birdən soyuq tər içində təlaşla oyandı.

Yuxuya gedəndə də knyaz Andrey yenə eyni şeyləri – həyatı və ölümü düşünürdü. Ölümü daha çox düşünürdü. O, özünü ölümə yaxın hiss edirdi.

"Məhəbbət? Məhəbbət nədir?" – deyə düşünürdü.

"Məhəbbət ölümə mane olur. Məhəbbət həyat deməkdir. Hər şey, hər şey ki, mən anlayıram, hamısını ona görə anlayıram ki, mən sevirəm. Yalnız mən sevdiyim üçün hər şey mövcuddur, hər şey yaşayır. Hər şey ancaq məhəbbətə bağlıdır. Məhəbbət Allahdır, ölüm isə o deməkdir ki, məhəbbətin bir hissəciyi olan mən ümumi və əbədi mənbəyə qayıtmalıyam". Bu fikirlər sanki knyaz Andreyə təsəlli verirdi, lakin bunlar ancaq fikirlər idi. Bu fikirlərdə nə isə bir şey çatmırdı, onlar nə isə birtərəfli, şəxsi, mühakiməvi idilər – onlarda əyanilik yox idi. Burada da eyni narahatlıq və dumanlılıq vardı. O yuxuya getdi.

Yuxuda gördü ki, indiki otaqda yatıb, amma yaralı deyil, sağ-salamatdır. Knyaz Andreyin qabağından müxtəlif əhəmiyyətsiz, laqeyd adamlar keçir. Knyaz Andrey onlarla söhbət edir, lüzumsuz şeylər üstündə mübahisəyə girir. Bu adamlar haraya isə getməyə hazırlaşır. Knyaz Andrey dumanlı bir surətdə xatırlayır ki, bütün bunlar əhəmiyyətsiz şeylərdir, onun isə başqa, çox mühüm işləri vardır, lakin buna baxmayaraq, o yenə də söhbət edir, öz boş, hazır-cavab sözlərilə onları heyrətləndirir. Yavaş-yavaş, bilinmədən bu adamların hamısı yox olur, onların hamısını örtül qapı haqqındakı sual əvəz edir. O, ayağa qalxıb, cəftəni vurmaq və qapını bağlamaq üçün qapıya yaxınlaşır. Hər şey – onun tam vaxtında qapıya çatıb onu bağlaya bilməsindən asılıdır. O gedir, tələsir, amma ayaqları hərəkət

etmir, o bilir ki, qapını bağlaya bilməyəcək, amma yenə də var qüvvəsi ilə söyləyir. Birdən onu əzabverici bir dəhşət bürüyür. Bu dəhşət ölümün doğurduğu dəhşət idi, ölüm qapının axrasında idi. Knyaz Andrey gücsüz, zəif bir hərəkətlə qarıya süründüyü zaman digər tərəfdən o dəhşətli şey qarıya soxulur. Qeyri-insani bir şey, yəni ölüm qarıya soxulurdu, onu saxlamaq lazım idi. Knyaz Andrey qarıdan yapışır, son qüvvəsini toplayır – artıq qapını bağlamaq mümkün deyildir – heç olmasa, qabağını saxlaya idi, lakin onun gücü zəifdir, tutarsızdır, dəhşətli şeyin gücü qarşısında qarı açılır və yenə də örtülür.

Dəhşətli şey yenə də güc gəlir. Sonuncu, fəvqəltəbii qüvvələrin səyi əbəsdir, qapının hər iki tayı səssizcə açılır. O daxil olur, o ölümüdür. Knyaz Andrey ölür.

Lakin o ölən kimi knyaz Andrey xatırladı ki, o yatmışdır və öldüyü dəqiqədə gərgin bir vəziyyət aldığı üçün birdən yuxudan oyandı.

“Bəli, o, ölüm idi. Mən öldüm, deməli mən oyandım. Bəli, ölüm oyanmaq deməkdir” – birdən onun qəlbi nurlandı, indiyə qədər bilinməz şeyi gizlədən pərdə onun bəsiyyət gözlərinin qabağından çəkildi. O hiss etdi ki, bu vaxta qədər bağlı olan qüvvəti azad olundu, onun varlığını bir yüngüllük əhatə etdi, o vaxtdan bəri bu yüngüllük onu tərk etməmişdi.

Soyuq tər içində divanda tərənənəndə Nataşa yaxınlaşıb, nə olduğunu soruşdu. Knyaz Andrey ona cavab vermədi, sualını anlamadan qərribə nəzərlərlə ona baxdı.

Knyaz qızı Maryadan iki gün əvvəl knyaz Andreyin başına gələn əhvalat bundan ibarət idi. Bu gündən etibarən həkimin dediyi kimi, əzici qızdırma pis bir xasiyyət almışdı, lakin Nataşanı həkimin dedikləri maraqlandırmırdı. Nataşa bu dəhşətli, onun üçün şübhəsiz olan mənavi əlamətləri şəxsən görmüşdü.

Bu gündən etibarən knyaz Andrey yuxudan oyanmaqla bərabər həyatdan da oyandı. Həyatın uzunluğuna gəldikdə isə, bu heç də knyaz Andreyə yuxu görünən adamın yuxudan oyanması nisbətindən uzun görünmədi.

Bu cür, nisbətən yavaş-yavaş oyanmada heç bir dəhşətli və kəskin bir şey yox idi.

Knyaz Andreyin son günləri və saatları adi bir vəziyyətdə və sadə keçdi. Ondan uzaqlaşmayan bacısı Marya və Nataşa da bunu hiss edirdi. Onlar ağlamırdılar, dəhşətə gəlmirdilər, son zamanlarda isə

özləri də hiss edərək, daha onun özünə xidmət etmirdilər (çünki o daha yox idi, o uzaqlaşmış getmişdi). Onlar knyaz Andreydən qalmış ən əziz bir xatirəyə, onun bədəninə xidmət edirdilər. Hər ikisinin hissiyyəti elə qüvvətli idi ki, ölümün zahiri, dəhşətli cəhəti onlara təsir etmirdi, onlar öz müsibətlərini kövrəkləşdirməyə lüzum görmürdülər. Onlar nə knyaz Andreyin yanında, nə də ondan kənarında ağlamırdılar, hətta öz aralarında heç vaxt onun barəsində danışmırdılar. Onlar başa düşdüklərini sözlə ifadə edə bilməyəcəklərini hiss edirdilər.

Hər ikisi görürdü ki, knyaz Andrey getdikcə daha da dərinə, yavaş-yavaş, sakitcə haraya isə çökür. Hər ikisi bilirdi ki, bu, belə də olmalıdır, belə yaxşıdır.

Onu dualayırdılar, hamı onunla halallaşmağa gəlirdi. Oğlunu yanına gətirəndə o, dodaqlarını oğluna yapışdırıb üzünü kənara çəkdi. Ona görə yox ki, bu, ona ağır gəlirdi, o acıyırdı (knyaz qızı Marya və Nataşa bunu başa düşürdülər). O elə güman edirdi ki, adamlar ondan ancaq bunu tələb edirlər. Ona deyəndə ki, oğluna xeyir-dua ver, o, bu təklifi yerinə yetirib, ətrafına baxdı, elə bil ki daha nə etmək lazımındır, – deyər soruşurdu.

Ruhdan ayrılan bədən axırıncı dəfə titrəyəndə knyaz qızı Marya və Nataşa orada idilər.

Knyaz Andreyin bədənini hərəkətdən düşüb, soyuyaraq bir neçə dəqiqə onların qabağında qaldıqda knyaz qızı Marya:

– Bitdimi?! – deyər soruşdu.

Nataşa yaxınlaşıb, onun ölmüş gözlərinə baxdı və tez gözlərini bağladı. Nataşa o gözləri yumdu, amma onları öpmədi, başını o gözlərdən ən yaxın xatirə olan şeyə dayadı.

“O, haraya getdi? İndi o, haradadır?..”

Yuyulmuş və geyindirilmiş bədən stol üstündəki tabutda yatanda hamı vidalaşmaq üçün ona yaxınlaşıb və ağlayırdı.

Nikoluşka qəlbinə parçalayan şəfqətli heyətdən ağlayırdı. Qrafın və Sonya Nataşaya yazıqları gəldiyi üçün və knyaz Andrey artıq yaşamadığı üçün ağlayırdılar. Qoca qraf isə bu yolu da tezliklə getməli olduğunu, bu dəhşətli addımı atmalı olduğunu hiss etdiyi üçün ağlayırdı.

İndi Nataşa və knyaz qızı Marya da ağlayırdı, amma onlar öz şəxsi müsibətləri üçün ağlamırdılar. Onlar öz gözlərinin qabağında baş verən ölümün sadə və təntənəli əsrarını dərk edərkən qəlblərini doluran ilahi rəhmətin təsirindən ağlayırdılar.

İKİNCİ HİSSƏ

İnsanın ağılı hadisələrin səbəblərini dərk edə bilməz, lakin bu səbəbləri axtarmaq ehtiyacı insanın qəlbinə daxil edilmişdir. Buna görə də, insanın ağılı, hər birisi ayrı-ayrılıqda səbəb ola biləcək hadisə şərtlərinin çoxluğundan və mürekkəbliyindən baş açma bilmədiyi üçün birinci, ən anlaşılan bir şərtədən yapışıb: budur səbəb, deyir. Tarixi hadisələrdə (müşahidə hədəfi insanların fəaliyyəti olduğu üçün) ən ibtidai şərt Allahların iradəsidir. Lakin kifayətdir ki, hər bir tarixi hadisənin mahiyyətilə, yəni hadisədə iştirak edən bütün adamların fəaliyyəti ilə dərindən tanış olasan, onda görəcəksən ki, tarixi qəhrəmanın iradəsi nəinki kütlələrin hərəkətinə rəhbərlik etmir, hətta onun özünə həmişə rəhbərlik edirlər. Adama elə gəlir ki, tarixi hadisənin əhəmiyyətini nə cür anlamağın heç bir fərqi yoxdur. Amma Qərb xalqları ona görə Şərqlə hücum etdilər ki, Napoleon belə arzu etmişdi – deyənlər adamlarla, bu belə oldu, çünki belə olmalı idi – deyənlər adam arasında fərq vardır, bu fərq yerin sabitliyini, planetlərin isə yerin ətrafında hərəkət etdiyini iddia edənlərlə, yerin nə üzərində dayandığını bilmədiklərini, lakin istər yerin və istərsə də başqa planetlərin hərəkətini idarə edən qanunlar olduğunu bildiklərini iddia edənlər arasındakı fərqi eynidir. Tarixi hadisələrin bütün səbəblərinin yeganə səbəbindən başqa heç bir səbəbi yoxdur və ola da bilməz, lakin hadisələri idarə edən qanunlar vardır. Bunların bəziləri namələumdür, bəzilərini isə biz qismən öyrənirik. Bu qanunların tamamilə öyrənilməsi o zaman mümkün olacaq ki, biz səbəbi bir insanın iradəsində axtarmaqdan tamamilə əl çəkəcəyik, necə ki, planetlərin hərəkət qanunlarının öyrənilməsi o zaman mümkün oldu ki, insanlar yerin sabitliyi təsəvvüründən əl çəkdilər.

Tarixçilər Borodino döyüşündən, Moskvanın düşmən tərəfindən işğal edilməsindən və yandırılmasından sonra, rus ordusunun Ryazandan Kaluqa yoluna və Tarutin düşərgəsinə hərəkət etməsini, Krasnaya Paxra arxasına cinah marşı adlanan yürüşü 1812-ci il müharibəsinin ən mühüm epizodu hesab edirlər. Tarixçilər bu dahiyən yürüşün şöhrətinin müxtəlif şəxsiyyətlərə istinad edir və bunun əslində kimə aid olması üstündə mübahisə aparırlar. Hətta xarici, hətta fransız

tarixçiləri də bu cinah yürüşündən bəhs edərkən rus sərkərdələrinin dühasını təsdiq edirlər. Lakin müharibə haqqında yazan yazıçıların və onların dalınca bütün başqalarının nə üçün bu cinah yürüşünü Rusiyanı xilas edən və Napoleonu məhv edən bir şəxsən çox dərin bir ixtirasi hesab etmələrini başa düşmək çox çətindir. Əvvəllən, başa düşmək çətindir ki, bu hərəkətin çox dərin düşünülmüş və dahiyən bir hərəkət olması nədə ibarətdir, çünki (hücumla məruz qalmayan) bir ordu üçün ən yaxşı yer ərzağı bol olan yer olduğunu başa düşməkdən ötrü atla zor etməyə ehtiyac yoxdur. Hər kəs, hətta on üç yaşında səfeh bir uşaq belə asanlıqla başa düşər ki, 1812-ci ildə Moskvadan geriyyə çəkildikdə ordu üçün ən əlverişli vəziyyət Kaluqa yolu idi. Buna görə də başa düşmək olmur ki, əvvəllən, bu maneərdə dərindən düşünülmüş bir şey görün tarixçilər nə kimi mühakimələrlə gəlib bu fikrə çıxırlar. İkinci, başa düşmək çox çətindir ki, tarixçilər bu maneərin ruslar üçün xilaskarlıq rolunu, fransızlar üçün isə fəlakətli rolunu nədə görürlər, çünki başqa bir şəraitdə, bundan əvvəlki, hazırkı və sonrakı hadisələr şəraitində bu, ruslar üçün fəlakətli, fransız qoşunu üçün xilaskar ola bilərdi. Əgər bu yürüşdən sonrakı müddətdə rus qoşununun vəziyyəti yaxşılaşmışsa, bundan heç də o nəticə çıxmır ki, bu yaxınlaşmanın səbəbi həmin yürüşdür.

Başqa şərtlər bir-birilə toqquşmasaydı, bu cinah yürüşü nəinki heç bir fayda verməzdi, hətta rus ordusunu məhv edə bilərdi. Moskva yandırılmasa idi, nə olardı? Mürat rusları gözdən qaçırmasaydı, nə olardı? Napoleon hərəkətsizlik göstərməsaydı, nə olardı? Rus ordusu Beniçsenin və Barklayın məsləhəti ilə Krasnaya Paxra altında döyüşsəydi, nə olardı? Ruslar Paxra arxasında hərəkət edərkən fransızlar onlara hücum etsəydi, nə olardı? Daha sonra Napoleon Tarutinə yaxınlaşaraq, hətta Smolenskdəki hücumun onda bir hissəsilə ruslara hücum etsəydi, nə olardı? Fransızlar Peterburqa hücum etsəydi, nə olardı?.. Bütün bu ehtimalları nəzərə aldıqda, cinah yürüşünün xilaskarlıq rolunu fəlakətli rolə çevrilə bilərdi.

Üçüncü və ən çox başa düşülməyən şey odur ki, tarixi öyrənilən adamlar qəsdən görmək istəmirlər ki, cinah yürüşünü heç bir tək şəxsiyyətə aid hesab etmək olmaz. Heç kəs heç bir vaxt bu yürüşü əvvəlcədən görməmişdi, bu yürüş də, Filidəki geriyyə çəkilmə kimi əsil mənasında və bütöv bir şəkildə heç kəsin təsəvvürünə gəlməmişdi, ancaq getdikcə, addımbaaddım, anbaan, hadisələr bir-birini təqib etdikcə, saysız-hesabsız, ən müxtəlif şərtlərdən əmələ gəlmişdi və

ancaq hadisə baş verəndən, keçmişə aid bir hadisə olandan sonra bütöv bir şəkildə meydana çıxmışdı.

Filidəki müşavirədə rus komandanlığının əsas fikri öz-özünə aydın olan düz istiqamətdə, yəni Nijni Novqorod yolu ilə, geriyyə çəkilməkdən ibarət idi. Müşavirədə bu plana ən çox səs verilməsi və müşavirədən sonra baş ordu komandanının ərzaq hissəsi müdiri Lanskoj ilə məşhur danışığı buna ən yaxşı sübutdur. Lanskoj baş ordu komandanına məlum etmişdi ki, ordu üçün ərzaq, əsasən Oka çayı boyu, Tula və Kaluqa quberniyalarında toplanmışdır, Nijniyə, geriyyə çəkilməli olduqda, ərzaq ehtiyatı böyük Oka çayı vasitəsilə ordudan ayrılacaqdır, qışın əvvəlində isə çayın üstündən ərzaq daşımaq mümkün olmur. Bu məsələ əvvəlcə çox təbii görünən düz Nijni istiqamətindən əl çəkməyi zəruriləşdirən ilk əlamət idi. Ordu cənub tərəfdə, Ryazan yolunda, ərzaq ehtiyatına yaxın bir yerdə dayanmalı oldu. Sonralar isə, hətta rus ordusunu gözdən itirən fransızların hərəksizliyi, Tula zavodunu müdafiə etmək qayğısı və başlıca olaraq, ərzaq ehtiyatına yaxın olmağın faydası ordunu məcbur etdi ki, o daha da cənuba, Tula yoluna tərəf hərəksət etsin. Paxra arxasına, Tula yoluna sürətli hərəksət zamanı rus ordu komandanları Podolsk yanında dayanmaq fikrində idilər. Tarutin cəbhəsi barədə söz belə yox idi, lakin saysız-hesabsız hadisələr, əvvəlcə rusları gözdən itirən fransız qoşunlarının yenə də meydana çıxması və döyüş layihələri və hər şeydən əvvəl, Kaluqada bolluca ərzaq olması bizim ordumuzu daha da cənuba hərəksət etməyə, ərzaq ehtiyatlarının orta yoluna, Tula yolundan Kaluqa yoluna, Tarutinə keçməyə məcbur etdi. Moskvanın nə zaman tərk edildiyini söyləmək mümkün olmadığı kimi, Tarutinə keçməyin nə vaxt və kim tərəfindən qərara alındığını söyləmək də çətinidir. Ancaq saysız-hesabsız, müxtəlif qüvvələr nəticəsində qoşun Tarutinə gəldikdə, adamlar özlərini inandırmağa başladılar ki, onlar da elə bunu istəyirdilər və bunu çoxdan gözləyirdilər.

II

Məşhur cinah yürüşünün mahiyyəti ondan ibarət idi ki, həmişə hücumun əks cəhətinə geri çəkildiyi halda, fransızların hücumu kəsilən kimi, düşmənin artıq təqib etmədiyini görüb, əvvəlcə götürdüyü istiqaməti dəyişdirmiş və təbii olaraq özünü bol ərzaq olan tərəfə vermişdi.

Əgər burada başında dahi sərkərdələr duran rus ordusunu deyil, komandansız bir ordu belə təsəvvür etsəydik, o ordu da başqa cür hərəksət edə bilməzdi, o da Moskva və əks istiqamətdə gedib, ərzağı çox olan, bolluq olan bir ölkənin içilə dövrə vurmaqdan başqa bir iş görə bilməzdi.

Nijni-Novqoroddan Ryazan, Tula və Kaluqa yollarına hərəksət o dərəcədə təbii idi ki, hətta rus ordusunun ölüsoyanları da bu istiqamətdə qaçırdılar, Peterburqdan tələb edirdilər ki, Kutuzov öz ordusunu həmin bu yol ilə aparsın. Kutuzov ordunu Ryazan yoluna çıxartdığı üçün az qala padşahdan töhmət almışdı, ona Kaluqa qarşısındakı yol göstərirdi ki, padşahdan məktub aldığı zaman Kutuzov həmin bu yolda idi.

Bütün kampaniya boyu və Borodino döyüşü zamanı aldığı təkan istiqamətində geriyyə diyirlənən rus ordusu şarı, təkanın qüvvəsi itdikdə və yeni təkan almadıqda, öz təbii vəziyyətinə düşdü.

Kutuzovun xidməti, deyildiyi kimi, hər hansı dahiyənə strateji manevrədən ibarət deyildi. Onun xidməti onda idi ki, baş verən hadisənin əhəmiyyətini təkcə o anlayırdı. Hələ o zaman fransız ordusunun hərəksətsizliyinin mənasını təkcə Kutuzov anlayırdı, təkcə Kutuzov Borodino döyüşünün bir qələbə olduğunu iddia etməkdə davam edirdi. Baş ordu komandanı olduğu üçün, zahirən hücum tərəfdarı olmalı olan Kutuzov, təkcə o, bütün qüvvəsini sərf edərək rus ordusunu faydasız döyüşlərdən çəkəndirməyə çalışırdı.

Borodino altında yaralanmış vəhşi heyvan ovçunun onu qoyub qaçdığı yerdə düşüb qalmışdı, lakin ovçu onun dirimi, güclümü olduğunu və ya özünü tülkülüyəmi qoyduğunu bilmirdi. Birdən bu heyvanın zarıltısı eşidildi.

Fransız ordusundan ibarət olan yaralı heyvanın zarıltısı, onun ölümünü bildirən şey – Loristonun sülh xahişi ilə Kutuzovun düşərgəsinə göndərilməsindən ibarət idi.

Napoleon özünə arxayın idi. O inanırdı ki, yaxşı olan şey yaxşı deyil, onun ağılına gələn şey yaxşıdır, bu qənaətdə olan Napoleon, Kutuzova ağılına gələn, heç bir mənası olmayan sözlər yazmışdı.

“Monsieur le prince Koutousov, j'envoie près de vous un de mes aides de camps généraux pour vous entretenir de plusieurs objets intéressants. Je désire que votre Altesse ajoute foi à ce qu'il lui dira, surtout lorsqu'il exprimera les sentiments d'estime et de particulière con-

sidération que j'ai depuis longtemps pour sa personne... Cette lettre n'étant à autre fin, je prie Dieu, Monsieur le prince Koutouzov, qui Il vous ait en Sa sainte et digne garde.

*Moscou, je 30 octobre, 1812. Signé:
Napoléon¹.*

Kutuzov ona aşağıdakı cavabı verdi:

*"Je serais maudit par la postérité si l'on me regardait comme le premier moteur d'un accommodement queiconque. Tel est l'esprit actuel de ma nation"*² və bütün qüvvəsini qoşunları hücumdan saxlamağa sərf etdi.

Fransız qoşunlarının Moskvadakı bir aylıq soyğunçuluğu və rus qoşunlarının sakitcə Tarutin altında dayanması hər iki qoşunun qüvvələrindəki nisbətə (əhvali-ruhiyyə və say etibarilə) dəyişdi. Bunun da nəticəsində qüvvə üstünlüyü rusların tərəfinə keçli. Fransız qoşunlarının vəziyyəti və sayı ruslara məlum deyildi, lakin buna baxmayaraq, qüvvələrin nisbəti dəyişdiyi üçün, dərhal hücumun zəruri olmasını bildirən saysız əlamətlər meydana çıxdı. Əlamətlər bunlar idi: Loristonun göndərilməsi, Tarutində ərzaq bolluğu, fransızların hərəkətsizliyi və intizamsızlığı barədə hər tərəfdən gələn xəbərlər, alaylarımızın yeni səfərbərlik hesabına yenidən qurulması, havanın xoş olması, rus əsgərlərinin uzun müddət istirahət etməsi, adətən istirahətdən sonra qoşunda öz vəzifəsini yerinə yetirmək üçün əmələ gələn səbrsizlik, çoxdan bəri gözə görünməyən fransız ordusunda nələr olduğunu bilmək arzusu, Tarutində dayanan fransızların ətrafında gəzişən ilk rus dəstələrinin cəsələri, kəndlilərin və partizanların asanlıqla fransızlara qələbə çalması haqqında xəbərlər, fransızlar Moskvada olduğu müddətdə hər bir adamın qəlbini dolduran intiqam hissi və hər şeydən artıq, hər bir əsgərin qəlbində aydın şəkildə olmasa da, qüvvələrin nisbətinin dəyişməsi haqqında oyanan şüur və üstünlüyün bizim tərəfdə olmasına inam. Qüvvələrin nisbəti əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmiş, hücum labüd olmuşdu. Böyük qüvvə saatlarında

¹ "Knyaz Kutuzov, general-adyutantlarımdan birini sizinlə bir çox mühüm şeylər barəsində danışmaq üçün yanınıza göndirirəm. Zati-alilərdən xahiş edirəm ki, onun bütün dediklərinə inanasınız, xüsusən mənim sizə çoxdan bəri bəslədiyim hörmət və ehtiram hissələrini ifadə edərkən. Tanrıdan diləyirəm ki, sizi pənahında saxlasın. Moskva, 30 oktyabr, 1812, Napoleon".

² "Əgər mənə hər hansı bir sazişin ilk səbəbkarı kimi baxsaydılar, mən tonoto gələrdim: xalqımızın iradəsi belədir".

əqrəb tam bir dairə vurub qurtardıqda, zənglər çalınmağa başladığı kimi, indi də eyni şəkildə, dərhal, yüksək dairələrdə qüvvələrin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsilə əlaqədar olaraq şiddətli hərəkət əmələ gəldi, xışıltı və zəng səsləri eşidildi.

III

Rus ordusunu Kutuzov öz qərargahı ilə, padşah isə Peterburqdan idarə edirdi. Hələ Moskvanın tərk edilməsi xəbəri gəlməmişdən Peterburqda bütün müharibənin müfəssəl planı tərtib edilmiş və rəhbərlik üçün Kutuzova göndərilmişdi. Planın Moskvanın bizim əlimizdə olması ehtimalı ilə tərtib edilməsinə baxmayaraq, bu plan qərargah tərəfindən bəyənilmiş və icra üçün qəbul edilmişdi. Ancaq Kutuzov uzaq diversiyaların həmişə çətin icra edildiyini yazmışdı. Qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün yeni təlimatlar və onun hərəkətlərinə nəzarət yetirib, bu barədə xəbər vermək üçün adamlar göndərilirdi.

Bundan başqa, indi rus ordusunda bütün qərargah dəyişmişdi. Öldürülən Baqratonun və inciyib işdən uzaqlaşan Barklayın yerinə başqaları təyin edilmişdi. Ciddi surətdə düşünülmüşdü ki, görəsən. B-nin yerinə A-nı qoysalar, B-ni də D-nin yerinə qoysalar yaxşı olar, yoxsa əksinə, D-ni A-nın yerinə və i.a. yaxşı olar, elə bil ki bu təyin A və B-yin kefindən başqa bir şeyə qadir olacaqdı.

Kutuzov öz qərargah rəisi Benişenə nifrət etdiyi üçün, padşahın etimadlı adamları burada olduğu üçün və vəzifələr dəyişildiyi üçün qərargahda çox mürəkəb dəstəbəzlik vardı. Hər cür vəzifə dəyişilməsi şəraitində A B-nin ayağının altını qazırdı, B isə S-in ayağının altını qazırdı və i.a. Bütün bu ayaq altı qazmalarda əsas intriqa hədəfi, hər şeydən əvvəl, bu adamların hamısının hərbi iş rəhbərlik etmək istəməsi idi, amma bu hərbi iş onlardan asılı olmayaraq, necə ki lazımdır, elə də gedirdi, yəni adamların düşündüyü kimi yox, kütlələrin münasibətindən asılı olaraq gedirdi. Adamların düşündükləri isə bir-birilə çarpazlaşaraq, bir-birinə dolaşaraq baş verəcək hadisələri yuxarı dairələrdə düzgün əks etdirirdi.

Padşah Tarutin döyüşündən sonra alınmış 2 oktyabr tarixli məktubunda yazırdı: – "Knyaz Mixail İllarionoviç! Sentyabrın 2-dən Moskva düşmən əlindədir. Sizin axırıncı raportlarınız ayın 20-də yazılmışdır. Bu müddət ərzində nəinki düşməne qarşı çıxmaq və

qədim paytaxtı azad etmək üçün heç bir tədbir görülməmişdir, hətta sizin axırncı raportlarınızdan belə görünür ki, siz bir qədər də geriyyə çəkilmisiniz. Serpuxov düşmən dəstələri tərəfindən tutulmuşdur, Tula şəhəri də öz məşhur və ordu üçün çox zəruri olan zavodu ilə təhlükədədir. General Vinsingerodedən aldığım raportlardan görürəm ki, düşmənin 10000 nəfərlik bir korpusu Peterburq yoluna hərəkət etməkdədir. Bir neçə mindən ibarət ikinci korpus da Dmitrova tərəf gəlməkdədir. Üçüncü korpus Vladimir yolu ilə irəliləmişdir. Xeyli böyük olan dördüncü korpus Ruza ilə Mojaysk arasında dayanmışdır. Napoleon özü isə ayın 25-nə qədər Moskvada olmuşdur. Bütün bu məlumatlardan görünür ki, düşmən öz qüvvəsini böyük dəstələrə parçalamışdır. Napoleon isə öz qvardiyası ilə hələ Moskvadadır, belə olan surətdə qarşınızdakı düşmən qüvvələri o qədər əhəmiyyətli ola bilərmə və sizin hücumla keçməyə mane ola bilərmə, bu mümkündürmü? Əksinə olaraq, yəqinən etimal etmək olar ki, düşmən sizi öhdənizdə olan ordudan daha zəif dəstə və ya korpuslarla təqib etməkdədir. Güman etmək olar ki, siz bu vəziyyətdən istifadə edib, sizdən daha zəif olan düşməni uğurla hücum edərək ya onu qırar və ya heç olmasa, geriyyə çəkilməyə məcbur edə bilərsiniz. İndi düşmən tərəfindən işğal edilmiş quberniyaların mühüm bir hissəsini öz əlimizdə saxlaya bilərsiniz və beləliklə də, Tulanı və başqa daxili şəhərlərimizi təhlükədən xilas edərdiniz. Əgər düşmən böyük bir korpus düzəldib, paytaxtı təhlükə altına almaq üçün Peterburqa göndərə bilsə, məsuliyyət sizin öhdənizdə qalacaq, çünki burada çox az qoşun qalmışdır, əgər siz ixtiyarınızda olan ordu ilə qəti və fəal hərəkət etsəniz, bu yeni fəlakəti başımızdan eləmək üçün hər cür imkana maliksiniz.

Yadınızda saxlayın ki, Moskvanı itirməklə siz vətənin təhqir olunması üçün də cavabdehsiniz. Mənim sizi mükafatlandırmağa hazır olduğunu siz təcrübədə görmüsünüz. Mənim bu hazırlığım zəifləməyəcəkdir, lakin mənim və Rusiyanın sizdən daha artıq ciddiyət, möhkəmlik və uğurlar gözləməyə haqqımız vardır. Sizin ağılnız, hərbi istedadınız, başçılıq etdiyiniz qoşunların igidliyi bizi buna əmin edir”.

Lakin qüvvələrin nisbətindəki dəyişikliyin Peterburqda da əks-səda əmələ gətirdiyini sübut edən bu məktub yolda ikən, Kutuzov komandası altında olan ordunu artıq hücumdan saxlaya bilmədi və döyüş başladı.

Oktyabrın ikisində yolda olan kazak Şapovalov tufənglə bir dovşanı öldürmüş, o birini isə yaralamışdı. Yaralı dovşanın dalınca qaça-

qaça Şapovalov meşənin dərinliklərinə getmiş və orada ehtiyatsız dayanmış Mürat ordusunun sol cinahına rast gəlmişdi. Kazak gül-gülə yoldaşlarına danışdı ki, az qala fransızlara əsir düşmüşdüm. Bayraqdar bu söhbəti eşidib, komandirə xəbər vermişdi.

Kazakı çağıraraq danışdırdılar, kazak komandirləri fürsətdən istifadə edib atlarını çapmaq istədilər, amma ordunun yüksək rütbə sahibləri ilə tanış olan bir komandir bu əhvalatı qərargah generalına xəbər verdi. Son zamanlar qərargahda vəziyyət son dərəcə gərgin idi. Bir neçə gün bundan əvvəl Yermolov Beniçsenin yanına gəlib xahiş etmişdi ki, o, öz nüfuzu ilə baş ordu komandanına təsir edib hücumla başlanmasına müvəffəq olsun.

Beniçsen ona belə cavab vermişdi:

– Əgər mən sizi tanımasaydım, elə güman edərdim ki, siz xahiş etdiyiniz şeyi istəmirsiniz. Mən bir şeyi məsləhət görəndə, o cənab mültəq onun əksini edəcəkdir.

Kazakların gətirdiyi xəbəri göndərilən kəşfiyyət də təsdiq etdikdən sonra aydın oldu ki, hadisələr tamamilə yetişmişdir. Tarım çəkilmiş sim tərpendi və saat çıxarıldamağa, zənglər çalınmağa başladı.

Bütün zahiri hakimiyyətinə, ağılna, təcrübəsinə, adamları tanımasına baxmayaraq Kutuzov, padşaha şəxsən xəbərlər göndərən Beniçsenin məktubunu, bütün generalların ifadə etdiyi yeni arzunu, padşahın etimal edilən arzusunu və kazakların verdiyi məlumatı nəzərə alıb, bir daha, labüd olan hərəkətin qarşısını ala bilməzdi və özü-özlüyündə faydasız və zərərli hesab etdiyi şey haqqında əmr verərək, başlanmış hadisəyə xeyir-dua verdi.

IV

Hücumun zəruriliyi haqqında Beniçsenin göndərdiyi məktub və fransızların sol cinahının açıq olması haqqında kazakların məlumatı hücum əmri verməyin labüdlüyünü göstərən son əlamətlər idi. Hücum oktyabr ayının 5-nə təyin edildi.

Oktyabrın 4-də səhər Kutuzov dispozişyanı imzaladı. Tol bunu Yermolova oxudu və lazımı əmrlər verməsini təklif etdi.

Yermolov:

– Yaxşı, yaxşı, indi başım qarışıqdır, – deyib otaqdan çıxdı. Tolun tərtib etdiyi dispozişiya çox yaxşı dispozişiya idi. Austerlits dispozişiyasında olduğu kimi, alman dilində olmasa da, bu sözlər yazılmışdı:

“Die erste Colonne marschirt”¹ filan və filan yerə, di zweite Colonne marschirt² filan və filan yerə” və i.a. Bu kolonnalar kağız üzərində müəyyən vaxtda müəyyən yerə gəlir və düşməni məhv edirdilər. Bütün dispozişiyalarda olduğu kimi, hər şey çox gözəl düşünülmüşdü və bütün dispozişiyalardan çıxan nəticə kimi kolonnalardan heç biri öz vaxtında öz yerinə gəlib çıxmırdı.

Lazımı miqdarda dispozişiya hazır olduqdan sonra zabıt çağırıldı və icra olunmaq üçün Yermolova kağızlar göndərildi. Cavan kavalərqrab zabit – Kutuzovun yavəri aldığı mühüm tapşırıqdan məmnun bir halda Yermolovun yanına yola düşdü.

Yermolovun deşiki:

– Gediblər, – deyə cavab verdi. Kavalərqrab zabit Yermolovun tez-tez getdiyi generalın yanına gəldi.

– Yox, general da yoxdur, – dedilər.

Kavalərqrab atına minib o biri generalın yanına getdi.

– Yoxdur, gediblər, – deyə cavab verdilər.

Zabit: “Gecikdiyim üçün mənə söz gələr! Nə pis oldu!” – deyə düşündü. Zabit bütün düşərgəni ayaqdan saldı. Bəziləri dedilər ki, Yermolovu başqa generallarla hara isə gedən görüblər, bəziləri isə onun yəqin yenə də evdə olacağını söylədilər. Zabit nahar etmədən axşam saat altıya qədər onu axtardı. Yermolov heç yerdə yox idi, heç kəs də onun harada olduğunu bilmirdi. Zabit yoldaşının yanında tələsik bir parça çörək yeyib, yenə də avanqarda, Miloradoviçin yanına sürdü. Miloradoviç də evdə yox idi, amma burada ona dedilər ki, Miloradoviç general Kikingildə baldadır, yəqin Yermolov da oradadır.

– Onun evi haradadır?

Kazak zabit uzaqdakı mülkədar evini göstərib: – Odur, Yeçkinada, – dedi.

– Harada, qoşun xəttinin o tərəfindəmi?

– Alaylarımızdan ikisini ön xəttə göndəriblər. Bu saat orada bir kefdir ki, gəl görəsən! İki çalğıcı dəstəsi, üç mahnı xoru.

Zabit qoşun xəttini keçib, Yeçkinaya getdi. Hələ evə yaxınlaşanda, o, uzaqdan əsgərlərin səs-səse verərək qıy vuraraq oxuduğu: “Vo-oluzyx... vo-olyuzax!..” – sözləri bəzən bağırçı səsleri arasında itib batırdı. Bu soslərdən zabitin könüllü bir tərəfdən xoş oldusa, digər

¹ Birinci kolon gedir...

² İkinci kolon gedir...

tərəfdən bədəninə qorxu düşdü, çünki müqəssir idi, mühüm bir tapşırığı, əmri çoxdan bəri yerinə yetirməmişdi. Artıq saat doqquz idi. O, atdan düşüb, ruslarla fransızların arasında olan salamat qalmış böyük bir mülkədar evinin evyanına girdi. Bufətdə və dəhlizdə şərab və yemək daşıyan xidmətçilər vurnuxurdular. Pəncərələrin qabağında mahnı oxuyanlar dayanmışdılar. Zabit qapıdan içəriyə saldı. O, birdən-birə bütün böyük ordu generallarını, o cümlədən boylubuxunlu Yermolovu gördü. Generalların hamısını sürtükünün yaxası açıq idi, hamısının sifəti qıpqırmızı qızarmışdı, hamısı yarım dairə halında dayanıb ucadan gülürdü. Zalin ortasında ortaboy, qırmızısifət gözəl bir general cəld və çevik bir hərəkətlə trepak oynayırdı.

– Ha,ha, ha! Ay sağ ol, Nikolay İvanoviç! ha, ha, ha!..

Zabit hiss etdi ki, belə bir dəqiqədə mühüm bir əmrlə içəriyə girsə, ikiqat müqəssir olacaq, buna görə də o gözləmək istədi, amma generallardan biri onu gördü və nə üçün gəldiyini bilib, Yermolova xəbər verdi. Yermolov qaşqabaqlı halda zabitin yanına gəlib, onu dinlədi və heç bir söz demədən kağızı ondan aldı.

Həmin günün axşamı kavalərqrab zabitinin qorargah yoldaşı Yermolov barəsində ona belə dedi:

– Sən elə bilirsən, o bilməyib evdən çıxmışdı? Bunlar hamısı nömrədir. Hamısını qəsdən edirlər. Konovnitini oynadılar. Gör, sabah nə həngamə olacaq!

V

Sabahkı gün, səhər tezdən, qocalmış Kutuzov qalxdı, Allaha ibadət etdi, geyindi və ürəyincə olmayan bir döyüşə rəhbərlik etməli olduğu üçün bikef bir halda kolyaskaya minib, Tarutindən beş verst arxadakı Letaşevkadan çıxdı və hücum keçəcəkdir kolonnaların topladığı yerə yola düşdü. Kutuzov gah yuxulayı, gah oyanır, gah da sağ tərəfdən güllə səsi gəlib-gəlmədiyini, döyüşün başlanıb-başlanmadığını bilmək üçün qulaq asırdı. Rütubətli və tutqun payız gününün sabahı yenidən açılırdı. Tarutinə yaxınlaşanda Kutuzov yoldan keçib, atları suvarmağa aparın suvariləri gördü. Kutuzov onlara diqqətlə baxdı, kolyaskanı saxlatdırdı və onların hansı alaydan olduğunu soruşdu. Suvarilər çoxdan irəlidə, hücum xəttində olmalı olan kolonnadan idilər. Qoca baş komandan: “Bəlkə, səhvdir”, – deyə

düşündü. Lakin bir qədər də irəli getdikdə o, piyada alaylara, baş-başa çatılmış tüfənglərə, kaşa yeyən, odun daşıyan, tuman-köynəkdə olan əsgərlərə rast gəldi. Zabitı çağırdılar. Zabit ərz etdi ki, hücum barədə heç bir əmr alınmamışdır.

– Necə heç bir... – deyə Kutuzov danışmaq istədi, amma tez susub, baş zabitı yanına çağırmağı əmr etdi. Kutuzov kolyaskadan düşüb, başını aşağı sallayaraq, çətinliklə nəfəs alır, dinməzəcə gözləyir və var-gəl edirdi. Çağırılan zabit, baş qərargah zabitı Eyxen gəldikdə Kutuzov qıpqırmızı qızardı, lakin ona görə yox ki, bu zabit buraxılan səhvən səbəbkarı idi, ona görə ki, bu zabit bütün hirsini tökmək üçün ən yaxşı bir vasitə idi. Qoca kişi hirsindən əsə-əsə, nəfəsi tutulmuş Eyxenin üstünə düşdü (o elə bir hala gəlmişdi ki, bəzən belə vəziyyətdə hirsindən özünü yerə sürtürdü), əllərilə təhdid etməyə, bağırmağa və küçə söyüşü ilə söyməyə başladı. Oraya gəlib çıxan və heç bir təqsiri olmayan kapitan Brozinin də payına bir o qədər düşdü.

– Bu nə haramzadədir? Güllələmək lazımdır! Əclaf! – deyə Kutuzov əllərini yelləyə-yelləyə, yerində səntirləyərək boğuc bir səslə bağırırdı. O, cismani bir əzab çəkirdi. Baş komandan olan bu möhtərəm şəxsi gör bir nə vəziyyətə salmışdılar, bütün ordunun içində ələ salıb, məsxərəyə qoymuşdular, halbuki hamı onu inandırır ki, Rusiyada heç bir zaman heç bir kəsin onun kimi hökmü olmamışdır. “Nahaq yerə bugünkü gün üçün dua etməyə çalışdım, nahaq yerə bütün gecəni yatmayıb, hər bir şeyi dönə-dönə düşünüb daşındım” – deyə Kutuzov öz barəsində fikirləşirdi. “Əgər cavan bir zabit olsaydım, heç kəs məni belə ələ salmağa cəsarət etməzdi... Amma indi!”. O, cismani cəza almış bir adam kimi fiziki əzab çəkir və öz əzabını qəzəbli və əzabdan doğan bağırtılarla ifadə etməyə bilirdi, lakin o, tezliklə qüvvədən düşdü və çox nalayiq sözlər danışdığına başa düşərək ətrafına baxdı, kolyaskasına minib, dinməzəcə geriyyə qayıtdı.

Soyumuş hirs bir də geriyyə dönmədi. Kutuzov gözlərini xəfficə döyə-döyə bəhanələrə və özlərini müdafiə üçün söylənən sözlərə (Yermolov özü o biri günə qədər Kutuzovun yanına gəlməmişdi) və baş tutmamış hərəkəti ertəsi gün icra etmək haqqında Beniqlenin, Konovnitinin və Tolun təkidlərinə qulaq asdı. Kutuzov onlarla yenə də razılaşmağa məcbur oldu.

Sabahı gün axşamdan qoşunlar təyin olunmuş yerlərə toplaşdılar və gecə yola düşdülər. Qara-bənövşəyi buludlu bir payız gecəsi idi, amma yağış yox idi. Yer rütubətli olsa da, palçıq deyildi, qoşun səssiz gedirdi, ancaq hərdən bir top alətlərinin səsi eşidilirdi. Bərkəndən danışmaq, çubuq çəkmək, od yandırmaq qadağan edilmişdi, atları kişməməyə qoymurdular. Başlanan işin məxfi olması ona qarşı diqqət və marağı daha da artırır. Adamlar şad yol gedirdilər. Bəzi kolonlar gəlməli olduqları yerə çatdıqlarını zənn edərək, dayanıb, silahlarını baş-başa çatdılar və soyuq torpağın üstündə uzandılar. Bəzi kolonlar (əksəriyyət) isə bütün gecəni yol gedib, deyəsən, elə bir yerə gəlib çıxdılar ki, heç oraya gəlmək lazım deyildi.

Ancaq (bütün başqa dəstələrdən ən kiçiyi olan) qraf Orlov-Denisov kazaklarla birlikdə vaxtında öz yerinə gəlib çıxdı. Bu dəstə meşənin axırında Stromilova kəndindən Dmitrovskoe kəndinə gedən cığırın üstündə dayandı.

Dan yeri sökülməmiş qraf Orlov-Denisovu oyatdılar. Fransız düşərgəsindən bu tərəfə keçmiş bir fərari gətirmişdilər. Bu fərari Pontyakovski korpusundan bir polyak kiçik zabitı idi. Kiçik zabit polyak dilində başa saldı ki, onu qulluqda incitdiklər üçün qaçmışdır. O, çoxdan zabit olmağa layiqdir, qulluqda hamıdan qoçaqdır, buna görə də fransızlardan qaçıb, onlardan hayıf almaq istəyir. O dedi ki, Mürat buradan bir verstlik məsafədə gecələyir, əgər ona yüz nəfər atlı versələr, Müratı diri-diri tutub gətirər. Qraf Orlov-Denisov öz yoldaşları ilə məsləhətləşdi. Belə yaxşı təklifi rədd etmək olmazdı. Hamı getmək istədiyini bildirdi, hamı təcrübə etməyi məsləhət gördü. Bir çox mübahisə və mülahizələrdən sonra general-mayor Qrekov iki kazak alayı ilə bərabər kiçik zabitə qoşulub getməyi qərara aldı.

Kiçik zabitı buraxanda qraf Orlov-Denisov ona dedi:

– Yadında saxla, əgər yalan danışmış olsan, əmr edəcəyəm, səni it kimi assınlar, yox, əgər doğru olsa, yüz çervon alacaqsan.

Kiçik zabit qətiyyət göstərərək bu sözlərə cavab vermədi, ata minib, sürətlə yığışan Qrekovla yola düşdü. Onlar meşədə gözəndən itdilər. Qraf Orlov-Denisov açılmaqda olan sabahın sərin havasından çiyinlərini yığaraq, öz cavabdehliyi ilə belə bir iş başladığı üçün həyəcanlı bir halda, Qrekovu ötürüb meşədən çıxdı və düşməni düşərgəsini nəzərdən keçirməyə başladı. Açılan səhərin və yanib qurtarmaqda

olan tonqalların işığında düşmən düşərgəsi indi aldadıcı bir şəkildə görünürdü. Qraf Orlov-Denisovun sağ tərəfində, açıq yamacda bizim kolonnalar görünməli idilər. Qraf Orlov-Denisov oraya baxdı, lakin uzaqdan görünməli olan bu kolonnalar gözə dəymirdi. Qraf Orlov-Denisova gördüyünə görə, xüsusən onun çox iti gözlü yavərinin deməyinə görə, fransızların düşərgəsində hərəkət başlanmışdı.

– Ax, heyf ki, gecdir, – deyə qraf Orlov-Denisov düşərgəyə tərəf baxdı. İnandığımız adam gözümüzün qabağından yox olan vaxtlardakı kimi, birdən ona tamamilə aydın və yəqin oldu ki, həmin kiçik zabit yalançı imiş, o gopa basırmış, iki alayı Allah bilir, haraya isə çökib aparmaqla o ancaq hücum işini korlayacaqdır. Bu qədər qoşunun arxasından məgər baş komandanı ələ keçirmək olardımı?

– Vallah, o köpək oğlu, yalan deyir.

Qrafın başındakı adamlardan biri, düşərgəyə baxandan sonra qraf Orlov-Denisov kimi bu işə etimadsızlıq hiss edərək:

– Qaytarmaq olar, – dedi.

– Hə? Doğrudanımı?... Necə bilirsiniz, yoxsa getsinlər? Yoxsa, yox?

– Qaytarmağımı əmr edirsiniz?

– Qaytarılınsın, qaytarılınsın! – deyə birdən qraf Orlov-Denisov saatına baxaraq qətiyyətli söylədi, – sonra gec olar, hava lap işıqlaşdı.

Yavər atını meşə ilə Qrekovun dalınca çapdı. Qrekov qayıdandan sonra qraf Orlov-Denisov ləğv etdiyi bu təşəbbüs üçün və nahaq yerə piyada kolonlarını gözlədiyi üçün (onlar hələ də görünməmişdilər) və düşmən yaxında olduğu üçün həyəcanlanaraq, hücumu keçmək qərarına gəldi.

– Atlanın! – deyə pıçıltı ilə komanda verdi. Bölündülər, üzlərinə qaç çəkildilər...

– Ya Allah!

Meşəni “Uraaaa!” səsi basdı. Kazaklar kisədən tökülən qoz kimi yüz-yüz yüyürüb, əllərində cida çayı nəşə ilə keçib düşərgəyə tərəf cumdular.

Kazakları görən fransızlardan birinin vahimə və qorxu ilə bağırması hamını ürkütdü, düşərgədəkilərin hamısı çılpaq və yuxulu olduqları halda topları, tufəngləri, atları atıb hərə bir yana qaçdı.

Əgər kazaklar daldə və ətrafda nələrdə olduğuna baxmayıb, fransızları qovsaydılar, yəqin ki, Mürati də və oradakı başqa şeyləri də ələ keçirə bilərdilər. Rəislərə də bu lazım idi. Lakin kazakların əli

qənimətə və əsirlərə çatandan sonra onları yerlərindən tərpətmək mümkün olmadı. Heç kəs komandaya qulaq asmırdı. Elə oradaca 1500 adam əsir, 38 top, bayraq və kazaklar üçün hər şeydən əhəmiyyətli olan at, yəhər, yorğan və müxtəlif şeylər qənimət alındı. Bütün bu bunları yərbəyər etmək, əsirləri, topları ələ almaq, qəniməti bölüşmək, bağırmaq və hətta, bir-birilə dalaşmaq lazım idi, kazaklar da bu işlərlə məşğul oldular.

Fransızlar daha qovulmadıqlarını görüb, özlərinə gəlməyə, dəstə-dəstə toplaşib güllə atmağa başladılar. Orlov-Denisov hələ də kolonları gözləyir və daha hücumu keçmirdi.

Həmin bu vaxt Beniçsenin komanda və Tolun idarə etdiyi gecikmiş piyada qoşun dəstələri dispozişiyada yazıldığı kimi: “*die erste Colonne marschirt*”¹ və s., hərəkət edərək, öz qaydası ilə çıxıb, həmişə olduğu kimi, təyin olunan yerə yox, tamamilə başqa bir yerə gəlib çıxmışdı. Həmişə olduğu kimi, indi də kefi kök halda yola düşən adamlar dayandılar, narazılıq səsləri eşidildi, qarına-qarışıqlıq olduğunu duyduqlar, haraya isə geriye hərəkət etməyə başladılar. O yan – bu yana çapan yavərlər və generallar bağırır, hirsələnir, mübahisə edir, heç də təyin olunan yerə gəlmədiklərini və gecikdiklərini söyləyir, kimi isə söyüdürlər və s., axırda isə hər şeydən ümidlərini kəsərək, ancaq bir yerə getmək xatirəsi üçün haraya gəldi gedirdilər. – “Axır ki, bir yerə gedib çıxarıq!”. Doğrudan bir yerə gəlib çıxdılar, lakin lazım olan yerə yox, bəziləri isə lazım olan yerə çox gec gəldilər, heç bir fayda vermədilər, ancaq gülləyə hədəf oldular. Bu döyüşdə Austerlits döyüşündə Veyroterin rolunu oynayan Tol atını söylə bir yerdən o birinə çapır və hər yerdə işləri alt-üst görürdü. Məsələn, o meşəyə çapıb, Baqqovutun korpusuna rast gəldiyi zaman hava lap işıqlaşmışdı, korpus çoxdan Orlov-Denisovla birlikdə orada olmalı idi. Belə uğursuzluqdan hirsələnib qəzəblənən Tol, bu işdə bir adamın müqəssir olduğunu güman edərək atını korpus komandirinin yanına çapdı və onu ciddi surətdə töhmətləyib, dedi ki, bunun üçün onu güllələmək lazımdır. Köhnə, döyüşkən və sakit bir general olan Baqqovut da müxtəlif yerlərdə dayanmaqdan, qarına-qarışıqlıqdan, bir-birinə zidd əmrlərdən yorulub əldən düşmüşdü. Odur ki, hamının təəcübünə səbəb olaraq, xasiyyətinə tamamilə zidd bir tərzdə hirsələnib özündən çıxdı və Tola bir çox nalayiq sözlər dedi:

¹ Birinci kolon gedir...

– Mən heç kəsdən dərs almaq istəmirəm, öz əsgərlərimlə isə heç kəsdən pis ölməməyi bacaramam. – Bu sözləri deyib bir diviziya ilə irəliyə hərəkət etdi.

Çölə, fransız güllələrinin qabağına çıxan həyəcanlı və igid Baqovut bir diviziya ilə indi döyüşə girişməyin faydalı və ya faydasız olduğunu mülahizə etmədən düz getdi və öz qoşunlarını düşmən güllələrinin qabağına verdi. Bu qəzəbli dəqiqədə ona ən çox lazım olan şey bu təhlükə, qumbara və güllə idi. İlk güllələrdən biri onu öldürdü, sonrakı güllələr isə bir çox əsgəri həlak etdi. Beləliklə, onun diviziyası bir müddət faydasız olaraq güllə qabağında dayandı.

VII

Həmin bu vaxt başqa bir kolonna cəbhədən fransızlara hücum etməli idi, amma Kutuzov bu kolonnada idi. O, yaxşı bilirdi ki, onun iradəsi xilafına başlanmış bu döyüşdən qarma-qarışıqlıqdan başqa bir şey çıxmayacaqdır, ona görə də imkanı olduğu qədər qoşunu ləngidirdi. O hərəkət etmirdi.

Kutuzov öz boz atının belində dinməzəcə gedir və hücum təkliflərinə tənbel-tənbel cavab verirdi.

Qabağa getməyə icazə istəyən Milaradoviç deyirdi:

– Hücum sözü hamınızın dilində əzbərdir, amma görmürsünüz ki, biz mürəkkəb manevrləri bacarmırıq.

Bir başqasına isə o deyirdi:

– Səhər Müratı diri-diri tuta bilmədilər və lazımı yerə vaxtında gələ bilmədilər, indi isə əlac yoxdur!

Kazakların dediyinə görə, fransızların arxasında bir az əvvəl heç kəs olmadığı halda indi iki batalyon polyak olduğunu Kutuzova xəbər verəndə, o, çəpəki Yermolova baxdı (o, Yermolovla dünəndən bəri hələ danışmamışdı).

– Budur, hücum keçmək istəyirlər, cürbəcür layihələr təklif edirlər, amma azacıq işə başlayan kimi görürsən ki, heç bir şey hazır deyildir, işdən xəbər tutmuş düşmən isə öz işini görür.

Yermolov bu sözləri eşidəndə gözlərini qıydı və bir balaca gülümsündü. O başa düşdü ki, onun üçün daha tufan sovuşmuşdur, Kutuzov ancaq bu eyhamla kifayətlənəcəkdir.

Yermolov dizi ilə yanında dayanan Rayevskini itələyib yavaşca dedi:

– O, mənim haqqımda deyir.

Bu əhvalatdan az keçmiş Yermolov atını Kutuzovun qabağına sürüb, hörmətlə ərz etdi:

– Zati-aliləri, hələ vaxt keçməmişdir, düşmən getməmişdir. Əgər hücum keçməyə əmr etsəniz! Yoxsa qvardiya heç tüstü də görməyəcək.

Kutuzov heç bir söz demədi, amma Müratın qoşunlarının geriye çəkildiyi xəbərini gətirdikdə o, hücum əmri verdi, lakin hər yüz addımdan bir qırx beş dəqiqə də dayanırdı.

Bütün döyüş ancaq Orlov-Denisovun kazaklarının gördüyü işdən ibarət oldu, qalan qoşunlar isə nahaq yerə bir neçə yüz tələfat verdilər.

Bü döyüşün nəticəsində Kutuzov almaz bir nişan aldı, Benişen də almaz və yüz min manat pul, başqaları da öz rütbələrinə müvafiq olaraq bir çox yaxşı şeylər aldılar. Bu döyüşdən sonra yenə də qərar-gahda yenidən vəzifələr dəyişildi.

Tarutin döyüşündən sonra rus zabıtları və generalları: “Bizdə həmişə işlər belə kəllə-mayallaq olur!” deyirdilər. O zaman da indiki kimi deyirdilər, hiss etdirmək istəyirdilər ki, orada hansı axmaqsa oturub, işləri belə kəllə-mayallaq edir, biz olsaydıq, belə etməzdik. Lakin belə danışan adamlar ya danışdıqları işdən xəbərsizdirlər, ya da ki bilə-bilə özlərini aldadırlar. Döyüşlərin hamısı – Tarutin də, Borodino da, Austerlits də, hansı olur-olsun, idarə edənlərin əvvəlcədən göstərdikləri kimi olmamışdı. Bu, mühüm bir şərt idi.

Döyüşün istiqamətinə külli miqdarda azad qüvvə təsir edir (çünki insan ölüm-dirim döyüşündə olduğu qədər heç bir vaxt azad olmur), bu istiqaməti heç bir vaxt qabaqcadan bilmək olmaz və heç bir vaxt müəyyən bir qüvvənin istiqamətinə müvafiq gəlməz.

Əgər bir cismə eyni zamanda bir çox müxtəlif istiqamətlərdə hərəkət edən qüvvə təsir göstərərsə, o zaman bu cismin hərəkətinin istiqaməti qüvvələrdən heç birinə müvafiq gəlməz. Həmişə ən orta, ən qısa bir istiqamət, mexanikada qüvvələr paraleloqramının diaqonalı ilə ifadə olunan istiqamət olacaqdır.

Əgər tarixçilərin, xüsusən fransız tarixçilərinin təsvirlərində oxuyuruqsa ki, onlarda müharibələr qabaqcadan müəyyən edilmiş bir planla gedir, deməli, buradan ancaq belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, bu təsvirlər düzgün deyildir.

Görünür ki, Tarutin döyüşü Tolun güddüyü məqsədə nail ola bilməmişdi. O məqsəd isə dispozisiya üzrə bütün qoşunu işə salmaqdan

ibarət idi Bu döyüşdə qraf Orlov-Denisovun Müratı əsir almaq və ya bütün korpusu məhv etmək məqsədi və ya Beniqsenin və başqa şəxslərin güddüyü məqsəd və ya bir zabitin döyüşdə uğur qazanıb fərqlənmək arzusu və s.-də yerinə yetməmişdi. Lakin əgər döyüşdən məqsəd baş verən hadisələr və bütün ruslar üçün o zaman ümumi olan arzu (fransızların Rusiyadan qovulması və onların ordularının qırılması) idisə, o zaman tamamilə aydındır ki, məhz öz uyğunsuzluqlarına görə Tarutin döyüşü həmin bu kampaniya dövründə ən lazım olan bir şey idi. Bu döyüş üçün baş vermiş nəticədən daha məqsədə uyğun bir nəticə düşünmək çox çətin və qeyri-mümkündür. Ən zəif bir gərginlik, ən böyük qarma-qarışıqlıq və ən az tələfat şəraitində bütün kampaniya üçün ən böyük nəticələr əldə edilmişdi. Geriləmədən hücumla keçilmiş, fransızların zəifliyi aşkara çıxarılmış və Napoleon qoşunlarının qaçmağa başlaması üçün lazım olan təkan vurulmuşdu.

VIII

Napoleon parlaq de la Moskova qələbəsindən sonra Moskvaya girir; qələbəyə heç bir şübhə yoxdur, çünki döyüş meydanı fransızların əlindədir. Ruslar geriyyə çəkilib və paytaxtı təslim edirlər. Ərzaqla, silahla, hərbi sursatla, böyük bir sərvətlə dolu olan Moskva Napoleonun əlinə keçir. Fransız qoşunundan iki dəfə zəif olan rus qoşunu bir ay müddətində bir dəfə belə olsun hücumla keçməyə təşəbbüs etmir. Napoleonun vəziyyəti ən parlaq bir vəziyyətdir. İkiqat artıq bir qüvvə ilə rus ordusunun qalıqlarına hücum edib, onları qırmaq üçün, əlverişli bir sülh təklif etmək və ya rədd cavabı alındığı təqdirdə Peterburqa tərəf təhdidədir bir hərəkət göstərmək, hətta müvəffəq olmadıqda Smolenskə və ya Vilnoya qayıtmaq və ya Moskvada qalmaq üçün, bir sözlə, fransız qoşununu o vaxt olduğu parlaq vəziyyətdə saxlamaq üçün, deyərsən, heç də xüsusi bir dahilik lazım deyildi. Bunun üçün ən sadə və asan bir iş görmək lazım idi: – Qoşunun soyğunçuluğa qurşanmasına yol verməmək, Moskvada bütün orduya çatacaq qədər qış paltarları hazırlamaq və Moskvada (fransız tarixçilərinin göstərdiyinə görə) yarım ildən artıq bir müddətə kifayət edəcək ərzağı bütün qoşun üçün düzgün tədarük etmək lazım idi. Tarixçilərin iddiasına görə dahilər dahisi olan və ordu idarə etməkdə hakimiyyət sahibi olan Napoleon isə bu işlərin heç birini görmədi.

O nəinki bu işlərin heç birini görmədi, hətta əksinə olaraq, öz hakimiyyətindən, qarşısında duran fəaliyyət yollarından ən axmağını və fəlakətli seçimlər üçün istifadə etdi. Görə biləcəyi bütün işlərdən: Moskvada qışlamaq, Peterburqa qoşun yeritmək, Nijni-Novqoroda qoşun yeritmək, geriyyə, şimala və ya cənuba, sonralar Kutuzovun getdiyi yolla geriyyə getməkdən daha axmaq və fəlakətli bir iş düşünmək olmazdı ki, onu da Napoleon seçmişdi, yəni oktyabra qədər Moskvada qalmış, qoşuna şəhərdə soyğunçuluq etməyə imkan vermiş, sonra təəddüd edərək şəhərdə qamizonu qoyub Moskvadan çıxmış, Kutuzova yaxınlaşmış, döyüşə girişməyib, sağ tərəfə getmiş, Malıy Yaroslavetşə çatmış, yenə də özünə yol açmaq imkanı axtarmayıb, Kutuzov gedən yolla getməyib, dağılmış Smolensk yolu ilə Mojayska geri çəkilməmişdi. – Nəticədə də göründüyü kimi, bundan axmaq və qoşun üçün bundan fəlakətli bir şey düşünmək mümkün deyildi. Qoy ən mahir strateqlər təsəvvür edib uydursunlar ki, Napoleonun məqsədi öz qoşununu məhv etmək idi və bu təsəvvürə görə də onun üçün başqa bir hərəkət planı fikirləşsənlər, elə bir hərəkət planı ki, rus ordusunun tədbirlərindən asılı olmayaraq, bütün fransız qoşununu, Napoleonun etdiyindən daha böyük bir yaqınlıqla həlak etmiş olsun.

Dahi Napoleon bunu etdi, lakin Napoleon öz ordusunu ona görə həlak etdi ki, o belə istəyirdi və ya ona görə ki, çox axmaq idi, demək, Napoleon öz qoşunlarını ona görə Moskvaya qədər gətirə bildi ki, o, belə istəyirdi və ya o, çox ağıllı və dahiyənə bir adam idi – demək qədər ədalətsiz olardı.

Hər iki halda, onun hər bir əsgərin şəxsi fəaliyyətindən heç də qüvvətli olmayan şəxsi fəaliyyəti, hadisələrin cərəyan etdiyi qanunlara sadəcə müvafiq gəlirdi.

Tarixçilər bizə tamamilə yanlış olaraq (çünki sonrakı hadisələr Napoleonun fəaliyyətinə bəraət qazandırmadı) Moskvada Napoleon qüvvələrinin zəiflədiyindən xəbər verirlər. O, bu zaman yenə də, keçmişdə olduğu kimi, sonralar 13-cü ildə olduğu kimi, özü üçün və öz ordusu üçün ən yaxşı işlər görməyə bütün bacarığını və qüvvəsini sərf edirdi. Napoleonun bu zamankı fəaliyyəti heç də Misirdəki, İtaliyadakı, Avstriyadakı və Prussiyadakı fəaliyyətindən az heyvətəməz deyildi. Biz Napoleonun Misirdə göstərdiyi dahiliyyətinə nə dərcəədə həqiqi bir dahilik olduğunu yaqınlıqla bilmirik, çünki bütün bu böyük igidliklər ancaq fransızlar tərəfindən təsvir edilmişdir. Biz onun

Avstriyada və Prussiyadakı dahiliyi haqqında da düzgün mühakimə yeridə bilmərik, çünki onun oradakı fəaliyyəti haqqındakı məlumatları da biz yenə fransız və alman mənbələrindən almalıyıq, amma korpusların döyüşsüz əsir verilməsi və qalaların mühasirəsiz düşməyə təslim edilməsi kimi ağlasığmaz bir iş almanları məcbur edir ki, onlar dahiliyi, Almaniyada gedən müharibənin yeganə bir izahı kimi təsdiq etsinlər. Lakin bizim öz xəcalətimizi gizlətmək üçün onun dahiliyini təsdiq etməyə, Allaha şükür, əsasımız yoxdur. Biz qurban verib, hadisələrə sadə və düz baxmaq hüququnu almışıq və bu hüquqdan da keçməyəcəyik.

Napoleonun Moskvadakı fəaliyyəti də, hər yerdə olduğu kimi, heyrətamiz və dahiyandır. Moskvaya girəndən çıxana qədərki müddətdə o, əmr dalınca əmr verir, plan dalınca plan qururdu. Moskvada əhalinin və deputatlığın olmaması və Moskva yanğınının özü onun kefini pozmurdu. O, nə öz ordusunun xeyir işini nəzərindən qaçırdı, nə düşmənin əməliyyatını, nə Rusiya xalqlarının xeyrini, nə Parisi idarə etməyi, nə də gələcək sülh şərtləri haqqındakı diplomatik mülahizələri...

IX

Napoleon Moskvaya girən kimi hərbi cəhətdən rus ordusunun hərəkətini təqib etmək üçün general Sebastianiyə ciddi əmr vermişdi, müxtəlif yollara korpuslar göndərmiş və Mürata Kutuzovu tapmaq əmri vermişdi. Sonra Napoleon Kremlə möhkəmləndirmək barədə möhkəm tapşırıqlar vermişdi, daha sonra isə Rusiyanın bütün xəritəsi üzrə gələcək hücumların baş planını tutmuşdu. Diplomatik cəhətdən isə, Napoleon qarət edilmiş, talanmış və Moskvadan necə çıxacağını bilməyən kapitan Yakovlevi yanına çağıraraq, bütün öz siyasətini və öz alicənablığını ona bildirmişdi. Sonra imperator Aleksandra bir məktub yazıb, öz dostuna və qardaşına, Rastopçinin Moskva ilə pis rəftar etdiyini bildirməyi özünə vəzifə hesab etdiyini yazmışdı, sonra da Yakovlevi danışmaq üçün Peterburqa göndərmişdi. Eyni müfəssəl şəkildə öz mülahizə və alicənablığını Tutolminə də söyləyib, bu qocanı da danışmaq üçün Peterburqa göndərmişdi.

Hüquqi cəhətdən, Napoleon yanğına düşən kimi müqəssirləri tapıb cəzalandırmağı əmr etmişdi. Cənab Rastopçini cəzalandırmaq üçün evinin yandırılması əmr edilmişdi.

İnzibati cəhətdən isə, Moskvaya konstitusiyaya hədiyyə edilmiş, şəhər idarəsi yaradılmış və aşağıdakı elan vurulmuşdu:

“Moskva əhalisi!

“Sizə böyük bədbəxtlik üz verib, amma əlahəzrət imperator və kral bu bədbəxtliyə nəhayət vermək istəyir. Dəhşətli təcrübədə görmüsünüz ki, o itaət etməyənləri və caniləri necə cəzalandırır. İntizamsızlığı dayandırmaq və ümumi təhlükəsizliyi qorumaq üçün ciddi tədbirlər görülmüşdür. Sizin özünüzdən seçilmiş doğma inzibatçıların sizə bələdiyyə və ya şəhər idarəsinə təşkil edəcəklər. Həmin idarə sizin dərdinizə qalacaq, sizin ehtiyacınızı, sizin xeyrinizi düşünəcəkdir. Şəhər idarəsinin üzvləri başqalarından fərqlənmək üçün qırmızı lent daşıyaçaqlar, bu lenti çiynlərindən keçirəcəklər, şəhər hakimi isə bunun üstündən ağ bir bel bağı da bağlayaçaqlar. Qulluq vaxtlarından sonra onlar ancaq sol qollarına qırmızı lent bağlayaçaqlar”.

“Şəhər polisi əvvəlki qayda ilə təşkil edilmişdir, onun fəaliyyəti nəticəsində şəhərdə yaxşı qayda-qanun vardır. Hökumət iki baş komissar və ya polismeyster və 20 komissar və ya məntəqə pristavı təyin edib şəhərin bütün hissələrinə göndərmişdir. Siz onları, sol qollarına bağladıkları ağ lentdən tanıyarsınız. Müxtəlif məzhəbə qulluq edən bəzi kilsələr açıqdır, bu kilsələrdə maneəsiz surətdə Allaha ibadət edirlər. Sizin vətəndaşlarınız hər gün öz mənzillərinə qayıdırlar, əmr verilmişdir ki, onlara düşdükəri fəlakət qarşısında hər cür himayə və köməklik göstərsin. Asayışı bərpa etmək və vəziyyətinizi yüngülləşdirmək üçün hökumət bu tədbirləri görmüşdür, lakin bunları yerinə yetirmək üçün lazım gəlir ki, siz də öz səyinizlə buna kömək edəsiniz, əgər mümkünsə, çəkdiyiniz müsibətləri yaddan çıxarıb, çox da amansız olmayan taleyin mərhəmətinə ümid bağlayasınız və əmin olasınız ki, sizə və sizin salamat qalan əmlakınıza əl qaldıranları labüd və biabırçı bir ölüm gözləyir və nəhayət, şübhə etməyəsəniz ki, əmlakınız mühafizə ediləcək, çünki bütün padşahların ən böyüyü və ən ədalətli olan padşahın iradəsi belədir. Ey hər hansı millətdən olan əsgərlər və əhali! Dövlətin xoşbəxtlik mənbəyi olan ümumi etimadı bərpa edin, qardaş kimi yaşayın, bir-birinə köməklik və himayəkarlıq edin, pis fikirli adamları məhv etmək üçün birləşin, qoşun rəislərinə və mülki rəislərə itaət edin, çox keçməz ki, göz yaşlarınız quruyar”.

Qoşunu ərzaqla təchiz etmək cəhətindən Napoleon bütün qoşun hissələrinə əmr yazmışdı ki, növbə ilə ölü soyanlar kimi Moskva gəlib, özləri üçün ərzaq tədarük etsinlər, beləliklə də ordu gələcək müddətə ərzaqla təmin olunsun.

Dini cəhətdən Napoleon əmr etmişdi ki, keşişlər geriyyə qaytarıl-sın və kilsələrdə ibadətə başlansın.

Ticarət və ordunun ərzaqla təchizi üçün hər yerdə aşağıdakılara icazə verilmişdi.

ELAN

“Ey dinc Moskva əhalisi, ey fəlakət üzündən şəhərdən çıxmağa məcbur olan ustalar və fəhlələr, ey pərakəndə olub dağılan və əsas-sız qorxu ilə hələ də çöllərdə qalan əkinçilər, qulaq asın! Bu pay-taxtda asayış bərpa edilir, burada nizam-qayda yaradılır. Sizin həm-yerliləriniz görürlər ki, onlara hörmət olunur, ona görə də qaçdıqları yerdən qayıdılar. Onların canına və malına qəsd edənlər dərhal öz cəzasına yetir. Əlahəzrət imperator və kral onları himayə edir və siz-lərdən heç kəsi özünə düşmən hesab etmir, yalnız onun əmrindən çıxanlardan başqa. O, sizin müsibətinizi aradan qaldırmaq, sizi öz ev-eşiyinizə və öz ailənizə qaytarmaq istəyir. Onun xeyirxah niyyətlə-rinə uyğun hərəkət edin, qorxusuz geriyyə qayıdın. Ey şəhər əhalisi! Arxayınlıqla öz mənzillərinizə qayıdın, tezliklə öz ehtiyaclarınızı təmin etmək üçün vasitə taparsınız! Sənətkarlar və zəhmətsevən fəh-lələr! Yenə geriyyə öz əl işlərinizə qayıdın. Evlər, dükənlər və müha-fizə qarovulları sizi gözləyirlər, zəhmətinizin müqabilində isə layiqli əməkhaqqı alacaqsınız! Nəhayət, siz də, ey kəndlilər, qorxudan giz-ləndiyiniz meşələrdən çıxın, qorxusuz öz daxmalarınıza qayıdın, ina-nın ki, siz müdafiə olunacaqsınız. Şəhərdə əllaf dükənləri açılmışdır, kəndlilər öz artıq ehtiyatlarını və məhsullarını oraya gətirə bilərlər. Kəndlilərə azad satış imkanı vermək üçün hökumət aşağıdakı tədbir-ləri görmüşdür: 1) Bugünkü tarixdən etibarən kəndlilər, əkinçilər və Moskva ətrafında yaşayanlar tamamilə qorxusuz olaraq öz ehtiyat-larını, hər cinsdən olursa olsun, müəyyən edilmiş iki əllaf dükənina, yəni Moxovoydakı və Oxotni ryaddakı dükənlərə gətirə bilərlər. 2) Bu ərzağı onlardan satıcı ilə alıcı arasında razılaşdırılmış qiymətə alacaqlar, əgər satıcı öz malını tələb etdiyi ədalətli qiymətə sata bil-məse, satıcının ixtiyarı vardır ki, öz malını yenə geriyyə kəndə apar-

sın, heç kəs heç bir vəchlə ona mane ola bilməz. 3) Hər bazar və çər-şənbə günləri böyük həftə bazarları olacaqdır. Bu məqsədlə çərşənbə axşamları və şənbə günləri bütün böyük yollara, şəhər kənarına ərzaq karvanlarını mühafizə etmək üçün kifayət qədər qoşun qoyulacaqdır. 4) Qayıdan baş kəndlilərə, onların at və arabalarına maneçilik olma-maq üçün də eyni tədbirlər görülməkdir. 5) Adı ticarəti bərpa etmək üçün dərhal tədbirlər görülməkdir. Ey şəhər və kənd əhalisi, siz də, ey hər millətdən olan işçilər və fəhlələr! Sizi əlahəzrət imperatorun və kralın atalıq niyyətlərini yerinə yetirməyə və onunla birlikdə ümumi rifaha kömək etməyə çağırırlar. Onun qədəmlərinə ehtiram və etibarla yaxınlaşın və bizimlə birləşməyə tələsin!”

Ordunu və xalqı ruhlandırmaq üçün, tez-tez baxışlar keçirilir və mükafatlar paylanırdı. İmperator at üstündə küçələri gəzir və əhaliyə təskinlik verirdi. Dövlət işlərilə çox məşğul olmasına baxmayaraq, öz əmri ilə təsis edilmiş teatrlara gedirdi.

Padşahların ən yaxşı rəşadəti sayılan xeyriyyə işləri cəhətdən də Napoleon özündən asılı olan hər şeyi edirdi. Dini müəssisələrin üzə-rinə *Maison de ma mère*¹ sözlərini yazdığı əmr etmişdi, bununla o, incə oğurluq hissilə padşah xeyirxahlığının özəmətinə birləşdirmişdi. O, Tərbiyə evini ziyarət etmiş, xilas etdiyi yetimlərə öz ağ əllərini öpdürmüş və Tutolminlə mərhəmətkəranə söhbət etmişdi. Sonra Tyerin bəlağətlə təsvir etdiyi kimi, öz qoşunlarına özünün kəsdirdiyi qəlp rus pulu ilə maaş verilməsini əmr etmişdi. *Relevant l'em-ploi de ces moyens par un acte digne de lui et de l'armée Française, il fit distribuer des secours aux incendiés. Mais les vivres étant trop précieux pour être donnés à des étrangers la plupart ennemis, Napo-léon aima mieux leur fournir de l'argent à fin qu'ils se fournissent au dehors, et il leur fit distribuer des roubles papiers*².

Ordu intizamı cəhətindən, vəzifəni yerinə yetirməyənlər üçün ciddi cəza tədbirləri haqqında və soyğunçuluğun dayandırılması barədə aramsız olaraq əmrlər verilirdi.

¹ Mənim anamın evi

² Bu tədbirləri özüne və fransız ordusuna layiq bir hərəkətlə yüksəltmək üçün o, evi yananlara vəsait paylamağı əmr etmişdi. Lakin yeməli şeylər çox baha olduğundan onları özgö torpağın adamlarına, həm də əksəriyyəti fransızlara düşmənçilik münasibəti bəsləyən adamlara vermək olmazdı. Napoleon daha yaxşı hesab etmişdi ki, onlara pul versin, onlar özləri kənddən ərzaq tapsınlar. Odur ki, onlara kağız manatlar paylanmasını əmr etmişdi.

Qərribə işdir, belə hallarda nəşr edilən başqa əmrlərdən, mülahizə və planlardan heç də pis olmayan bu əmrlər, mülahizələr və planlar işin mahiyyətinə toxunmurdu, onlar ancaq mexanizmdən ayrılmış saat əqrəbləri kimi siferblatın üstündə öz-özünə və məqsədsiz fırlanırlar, amma saatın təkərlərini tuta bilmirdilər.

Hərbi cəhətdən, kampaniya üçün tərtib edilmiş dahi plan heç bir zaman həyata keçirilmədi və keçirilə bilməzdi. Halbuki Tyer bu plan barədə belə yazmışdır: *que son génie n'avait jamais rien imaginé de plus profond, de plus habile et de plus admirable*¹ və yenə də Tyer bu barədə cənab Fenom ilə mübahisəyə girişib, isbat edir ki, bu dahi plan oktyabrın 4-də yox, 15-də tərtib edilmişdir. Bu plan ona görə yerinə yetirilməmişdi ki, onun həqiqətə heç bir yaxınlığı yox idi. Kremlə müəhləndirmək üçün məscid (Napoleon Vasili Blajenni kilsəsinə bu adı vermişdi) sökülməli idi, halbuki bunun tamamilə faydasız olduğu meydana çıxdı. Kremlin divarlarının dibinə mina qoyulması imperatorun Moskvadan çıxanda bəslədiyi arzusunun yerinə yetirilməsinə, yəni Kremlin partladılmasına kömək etdi. Kremlin partladılması – uşaq yıxılıb əzildiyi döşəməni döyəcəlməsi kimi bir şey idi. Rus ordusunu təqib etmək fikri Napoleonu çox məşğul edirdi, halbuki bu eşidilməmiş bir hadisə idi. Fransız hərbi komandanları 60 minlik bir rus ordusunu itirmişdilər və ancaq Tyerin yazdığına görə, Müratın məharəti və yəqin ki, yenə də dahiliyi sayəsində bu 60 minlik rus ordusu bir sancaq kimi tapılmışdı.

Diplomatik cəhətdən, Napoleonun öz alicənablığı və ədalətliliyini göstərmək üçün gətirdiyi bütün əsaslar nə Tutolminin qarşısında bir fayda verdi, nə Yakovlevin. Onların hər ikisi, əsas etibarilə, şinel və araba əldə etməklə məşğul idi. Aleksandr bu elçiləri qəbul etmədi və onların elçiliyinə bir cavab da vermədi.

Hüquq baxımdan, uydurma yanğın salanlar cəzalandıqdan sonra Moskvanın o biri yarısı da yandı.

İnzibati cəhətdən, şəhər idarəsinin təsis edilməsi şəhərdə soyğunçuluğu dayandırmadı, ancaq bu idarədə iştirak edən bəzi şəxslər üçün xeyirli oldu, intizamı qorumaq bəhanəsilə, ya özləri Moskvanı soydular, ya da mülklərini talandan qorudular.

¹ Onun dühası heç vaxt bundan daha dərin, mahirənə və daha heyrotəngiz bir şeyi ixtira etməmişdi.

Dini cəhətdən, Misirdə məscidi ziyarət etməklə çox asan yoluna qoyulmuş bir iş burada heç bir nəticə vermədi. Moskvadan tapılan iki-üç keşiş Napoleonun arzusunu yerinə yetirməyə təşəbbüs etmişdi, lakin onlardan birinə ibadət zamanı fransız əsgəri bir silə vurmuşdu, o birinin barəsində isə başqa bir fransız məmur xəbər vermişdi ki, *Le prêtre, que j'avais découvert et invite recommencer à dire la messe, a nettoyé et fermé l'église. Cette nuit on est venu de nouveau anfoncer les portes, casser les cadenas, déchirer les livres et commettre d'autres désordres*¹.

Ticarət cəhətdən, zəhmətsevən sənətkarlara və bütün kəndlilərə müraciətən yazılmış elana heç bir cavab gəlmədi. Zəhmətsevən sənətkar yox idi, kəndlilər isə bu bildirişlə çox dərinlərə gedən komissarları tutub öldürürdülər.

Camaatı və qoşunu teatrə əyləndirmək işi də eləcə baş tutmadı. Kremlə və Poznyakovun evində düzəlmiş teatrlar tezliklə bağlandı, çünki aktrisaları və aktyorları qarət etdilər.

Xeyriyyə işləri də arzu olunan nəticəni vermədi. Moskva qəlp və əsil kağız pullarla dolmuş və pul qiymətini itirmişdi. Qənimət toplayan fransızlara isə ancaq qızıl lazım idi. Nəinki Napoleonun böyük bir mərhəmətlə bədbəxtlərə payladığı qəlp kağız pullar qiymətdən düşmüşdü, hətta gümüşü də qızıla öz qiymətindən çox ucuz dəyişirdilər.

Lakin Napoleonun soyğunçuluğu dayandırmaq və intizamı bərpa etmək barədəki söyin o zaman yuxarıdan verilən əmrlərin nə dərəcədə həqiqətə uyğun olmadığını göstərirdi, bu ən heyrotəmiz bir hal idi.

Hərbi rütbə sahiblərindən belə xəbərələr gəlirdi:

“Soyğunçuluğu dayandırmaq barədə əmr olmasına baxmayaraq, şəhərdə soyğunçuluq davam edir. İntizam hələ bərpa edilməmişdir. Qanuni surətdə alver edən bir nəfər tacir də yoxdur. Ancaq markiantlar şey satırlar ki, onların da satdıqları oğurluq mallardır.

“*La partie de mon arrondissement continue à être en proie au pillage des soldats du 3 corps, qui, non contents d'arracher aux malheureux rfugils dans des souterrains le peu qui leur reste, ont même la férocité de les blesser à coups de sabre, comme j'en ai vu plusieurs exemples*”.

¹ Tapıb ibadətə başlamaq üçün çağırıldığı keşiş kilsəsinə təmizləyib bağladı. Həmin gecə yenə də gəlib qapını və qıfılları sındırdılar, kitabları cirdilər və başqa intzamsızlıqlar etdilər.

“Rien de nouveau outre que les soldats se permettent de voler et de piller. Le 9 octobre”.

“Le vol et le pillage continuent. Il y a une bande de voleurs dans notre district qu’il faudra faire errêter par de fortes gardes. Le 11 octobre”¹.

İmperator çox narazıdır ki, soyğunçuluğu dayandırmaq üçün ciddi əmrlər verilməsinə baxmayaraq, Kremlə qayidan qvardiya ölməyən soyan dəstələri tez-tez gözə dəyir. Köhnə qvardiyada həmişəkindən daha artıq intizamsızlıq və soyğunçuluq dünən, axırıncı gecə və bu gün yenidən başlanmışdır. İmperator çox təəssüflə görür ki, şəxsən onu qorumaq üçün təyin olunan seçilmiş əsgərlər, itaətkarlıqda başqalarına nümunə olmaq əvəzinə, o dərəcədə sözdən çıxıb özbaşınalıq edirlər ki, ordu üçün tədarük edilmiş anbarları və dükanları qarət edirlər. Bəziləri hətta o qədər alçalıblar ki, keşikçilərə və qarovul zabitlərinə qulaq asmayıb, onları söyüb, döyüblər”.

Qubernator yazırdı ki:

“Le grand maréchal du palais se plaint vivement, que malgré les défenses réitérées, les soldats continuent à faire leurs besoins dans toutes les cours et même jusque sous les fenêtres de l’Empereur”².

Bu qoşun başsız bir sürü kimi, onu aclıqdan xilas edə biləcək yemi ayaqları altında tapdalayaraq, Moskvada qaldığı hər artıq gün ərzində daha da dağılır və məhv olurdu.

Lakin o hərəkət etmirdi.

O ancaq Smolensk yolunda arabaların ələ keçirilməsindən və Tarutin döyüşündən sonra qorxaraq birdən hürküşüb qaçmağa başladı. Napoleon baxış zamanı gözlənilmədən Tarutin döyüşü xəbərini eşitdikdə, Tyerin dediyinə görə, onda rusları cəzalandırmaq arzusu oyandı. O, döyüş əmri verdi, bunu isə bütün qoşun tələb edirdi.

¹ Mənim dairəmin bir hissəsi 3-cü korpusun əsgərləri tərəfindən qarət olunmaqdadır. Əsgərlər zirzəmilərdə gizlənən bədbəxt əhəlinin əlində qalan xırım-xırdanı almaqla kifayətlənmir, hətta bir çox dəfə şəxsən gördüyüm kimi, onları qılıncla amansızcasına yaralayırırlar.

Yeni bir şey yoxdur, ancaq əsgərlər soyğunçuluq və oğurluq edirlər. 9 oktyabr.

Oğurluq və soyğunçuluq davam edir. Bizim dairədə bir oğru dəstəsi vardır, onu qüvvətli tədbirlərlə ləğv etmək lazımdır. 11 oktyabr

² Sarayın baş təşviqatçısı şiddətli surətdə şikayət edir ki, ciddi qadağan edilməsinə baxmayaraq, əsgərlər bütün saraylarda və hətta imperatorun pəncərələri qabağında gəzirməkdə davam edirlər.

Moskvadan qaçanda bu qoşunun adamları çapıb-taladıqları şeylərin hamısını özlərilə götürdülər. Napoleon da öz xüsusi qiymətli şeylərini özü ilə götürdü Tyer deyir ki Napoleon ordunu ağırlaşdıran araba karvanını gördükdə dəhşətə gəldi, lakin o, müharibədə təcrübə sahibi olduğu üçün Moskvaya yaxınlaşanda marşal arabalarını yandırdığı kimi, artıq arabaların hamısını indi daha yandırdırmadı. O, əsgərlərin minib getdiyi kolyaskalara və karetlərə baxıb, bu çox yaxşıdır, – dedi, bu arabalardan ərzaq, xəstə və yaralı daşımaq üçün istifadə edilir.

Bütün qoşunun vəziyyəti, həlak olacağını hiss edən, lakin nə etdiyini bilməyən yaralı bir heyvanın vəziyyətini xatırladırdı. Moskvaya girdiyi vaxtdan, ta bu qoşunun məhv olduğu vaxtadək Napoleonun və onun qoşununun məharətli manevrlərini və məqsədlərini öyrənmək, eynilə, ölümcül yaranmış bir heyvanın ölümdən qabaqkı əsmə və titrəməsinin mənasını öyrənmək kimi bir şeydir. Çox vaxt olur ki, yaralı heyvan xışiltı eşidən kimi ovçunun gülləsinə tərəf tullanır, qabağa, dala qaçır və beləliklə də öz ölümünü sürətləndirir. Napoleon da bütün qoşunun təzyiği altında eynilə belə edirdi. Tarutin döyüşünün xışiltısı heyvanı hürkütdü. O, qabağa, gülləyə tərəf sıçradı, ovçunun yanınadək qaçdı, sonra yenə geriyyə döndü və nəhayət, hər hansı bir yirtici heyvan kimi, lap əlverişsiz, qorxulu bir yolla, lakin tanış yolla, köhnə izlərlə geriyyə qaçdı.

Gəminin burnuna nəqş edilən şəkli vəhşi adamlar gəmiyə rəhbərlik edən bir qüvvə təsəvvür etdikləri kimi, bizim də bütün bu hərəkətin rəhbəri kimi təsəvvür etdiyimiz Napoleon, bütün fəaliyyəti ərzində, karetin içindəki qaytanlardan tutmaqla özünü karetin sürücüsü zənn edən körpə bir uşağa bənzəyirdi.

XI

Oktyabrın 6-da, səhər tezdən Pyer anbardan çıxdı. Geriyə qayıdanda ayaqlarına sürtüşən gödək və əyri ayaqlı, bənövşəyi rəngli kiçik bir itlə oynaya-oynaya qapı ağzında dayandı. Bu it onlarla anbarda yaşayır, Karatayevlə birlikdə yatır, amma hərdən bir səhərdə hara isə gedir və yenə də qayıdıb gəlirdi. Yəqin o, heç vaxt heç kəsin olmamışdı, indi də heç kəsin deyildi və heç bir adı da yox idi. Fransızlar ona Azor deyirdilər, nağılçı-əsgər onu Fəmqalka adlandırırdı. Karatayev və başqaları isə bu iti Boz və bəzən Sallaq çağırırdılar. Heç

kəsə aid olmamaq, addan, cinsdən və hotta, müəyyən rəngdən belə məhrum olmaq, elə bil ki, bu bənövşəyi iti heç narahat etmirdi. Tüklü quyruğuna bənöz quyruğu girdə, topa bir halda dik yuxarıya qalxmışdı, əyri ayaqları elə çevik hərəkət edirdi ki, itciyəz çox zaman ayağının döndünü də tərptmək istəməyib, dal ayağının birini qəşəngcə qaldırır və ancaq üç ayağı ilə çox cəld və qıvraq qaçırdı. O, hər şeydən zövq alırdı. Gah şadlıqından zingildəyərək arxası üstə çevrilir, gah düşün-cəli gözlərilə baxaraq əda ilə günəşdə qızınır, gah da talaşa və ya küləşlə oynayıraq əylənirdi.

İndi Pyerin geyimi əvvəlki paltarının yeganə qalığı olan kirli və yırtıq bir köynəkdən, Karatayevin məsləhətilə istilik üçün kəndirle topuqlarından bağlanmış əsgər tumanından, kaftandan və kəndli papağından ibarət idi. Bu müddətdə Pyer bədənə çox dəyişmişdi. Nəslinə çəkərək zahirən iri və qüvvətli görkəmini mühafizə etsə də, o, indi daha yoğun görünmürdü, Sifətinin alt tərəfini saqqal və biğ basmışdı. Başının tükləri uzanıb pırtlaşmış, bit basmış və indi papaq kimi qıvrıqlaşmışdı. Gözlərinin ifadəsi qətiləşmiş, sakit, canlı-ünsiyyətli bir şəkil almışdı. Pyerin baxışları əvvəllər heç vaxt belə olmamışdı. Əvvəllər keçirdiyi pozğun həyat onun baxışlarında da öz ifadəsini tapmışdı, indi isə bu enerji ilə, fəaliyyətə və müqavimətə hazır olan bir qıvrıqlıqla əvəz edilmişdi. Ayaqları yalın idi.

Pyer gah aşağıya, bu gün səhər arabalar və athılar gedən çölə, gah çayın o tayma uzaqlara, gah hiyləgərcəsinə özünü doğrudan da qapan kimi göstərən itciyəzə, gah da öz yalın ayaqlarına baxır, kirli, yoğun və böyük barmaqlarını tərpedə-tərpedə ayaqlarını müxtəlif vəziyyətə götürüb qoyur və bundan zövq alırdı. Hər dəfə yalın ayaqlarına baxanda onun simasında bir canlanma və razılıq təbəssümü oynayırdı. Yalın ayaqlarının görünüşü ona bu müddət ərzində bütün yaşayıb anladıklarını xatırladırdı və bu xatirə ona xoş gəlirdi.

Bir neçə gün idi ki, hava sakit və aydın idi, səhərlər yüngül şaxta olurdu – bir sözlə, “arvad yayı” deyilən mövsüm idi.

Hava və günəş isti idi, bu istilik hələ də havada hiss olunan səhər şaxtasının möhkəmləşdirici təzəliyinə qarışaraq çox xoş bir təsir bağışlayırdı.

Hər şeydə, uzaq və yaxın şeylərin üzərində ancaq payızın bu fəslində olan sehrkar – büllür bir parıltı vardı. Uzaqdan Vorobyovlə qorı, oradakı kənd, kilsə və böyük ağ ev görünürdü. Çılpaq ağaclar da, qumlar və daşlar da, evlərin damları da, kilsənin günbəzindəki yaşıl

mil də, uzaqdakı ağ evin tinləri də şəffaf havada qeyri-təbii bir aydınlıqla, incə xətlərlə görünürdü. Yaxında indi fransızlar yaşayan yarı yanmış mülkədar evinin tanış xarabaları görünürdü. Evin kənarında göyərmiş yasəmən tünd yaşıl kolları hələ də dururdu. Tutqun havalarda öz çirkin görkəmilə adama bir növ təsəlli verən gözəl bir binaya oxşayırdı.

Ev qaydası ilə yaxası açıq, başında kalpaq, ağızda gödək çubuq olan fransız kapralı anbarın tinindən çıxıb, dostcasına göz vuraraq Pyerə yaxınlaşdı.

– *Quel soleil, hein, Monsieur Kirill?* (bütün fransızlar Pyeri Kirill çağırırdılar) *On dirait le printemps*¹ – kapral qarıya söykənib, Pyerə çubuq təklif etdi, o, həmişə Pyerə çubuq təklif edərdi, Pyer də həmişə rədd edərdi.

– *Si l'on marchait par un temps comme celui-là*² – deyər kapral əlavə etdi.

Pyer ondan qoşunun hərəkət etməsi barədə soruşdu. Kapral dedi ki, demək olar, bütün qoşunlar hərəkət edirlər, bu gün əsirlər barədə əmr olmalıdır. Pyer olan anbarda Sokolov soy adlı bir əsgər ölüm-cül xəstə idi. Pyer Kaprala dedi ki, bu əsgər tədbir görmək lazımdır. Kapral cavab verdi ki, Pyer arxayın ola bilər, belə hallar üçün səyyar və daimi hospitalar vardır, xəstələr barədə sərəncam olacaqdır və bir də, ümumiyyətlə, ola biləcək hər bir şey barəsində müdiriyyət tərəfindən əvvəlcədən tədbir görülmüşdür.

– *Et puis, M-r Kirill, vous n'avez qu'à dire un mot au capitaine, vous savez. Oh, c'est un ... qui n'oublie jamais rien. Dites au capitaine quand il fera sa tournée, il fera tout pour vous...*³

Kapralın dediyi kapitan Pyerlə tez-tez və uzun müddət söhbət edər, ona hər cür güzəştə gedərdi.

– *Vois-tu, St. Thomas, qu'il me disait l'autre jour: Kirill c'est un homme qui a de l'instruction, qui parle français; c'est un seigneur russe, qui a eu des malheurs, mais c'est un homme. Et il s'y entend le... S'il demande quelque chose, qu'il me dise, il n'y a pas de refus. Quand on a fait ses études, voyez vous, on aime l'instruction et les*

¹ Cənab Kirill, günəşi görürsənmi? Elə bil ki, yazdır.

² Belə havada döyüşə gedəson...

³ Sonra, cənab Kirill, sizin kapitalana bir söz deməyiniz kifayətdir; siz bilirsiniz... O, elə adamdır... heç bir şey yadından çıxmır. Kapitan gəzintiyə çıxanda ona deyir; sizin üçün o, hər şeyi edər...

gens comme il faut. C'est pour vous que je dis celà, M.Kirill. Dans l'affaire de l'autre jour si ce n'était grâce à vous, ça aurait fini mal¹.

Bir qədər də boşboğazlıq etdikdən sonra kapral getdi. (Kapralın xatırladığı əhvalat bu yaxınlarda əsirlərlə fransızlar arasında baş vermiş dalaşmadan ibarət idi, dalaşma zamanı Pyer öz yoldaşlarını sakitləşdirməyə müvəffəq olmuşdu). Əsirlərdən bir neçəsi Pyerin kaprala söhbətinə qulaq asıb, dərhal onun nə dediyini soruşmağa başladılar. Pyer kapralın hərəkət etmək barədə danışdığını yoldaşlarına söyləyəndə anbarın qapısına arıq, sarıbənzir, cındır paltar geymiş bir fransız əsgəri yaxınlaşdı. Salam əlaməti olaraq cəld və qorxaq bir hərəkətlə barmaqlarını alına apardı, Pyerə müraciət edib, tikməyə köynək verdiyi *Platoche*² adlı əsgərin bu anbardamı olduğunu ondan soruşdu.

Bir həftə əvvəl fransızlar gön və kətan alıb, çəkmə və köynək tikmək üçün əsir əsgərlərə paylamışdılar.

Karatayev səliqə ilə bükülmüş köynəklə içəridən çıxı-çıxa:

– Hazırdır, hazırdır, laçınım! – dedi.

İsti olduğundan və həm də rahat işləyə bilmək üçün Karatayev bircə tumanda və torpaq kimi qara cındır bir köynəkdə idi. Saçlarını fəhlələr kimi liflə bağlamışdı, onun girdə sifəti bir qədər də girdə və sevimli görünürdü.

– Əhdə vəfa lazımdır. Necə ki, demişdim cümə gününə, cümə gününə də hazırladım, – Platon gülümsəyə-gülümsəyə və tikdiyi köynəyi aç-aça bu sözləri dedi.

Fransız narahat bir halda o yan-bu yana baxdı və sanki şübhəni özündən rədd edərək cəld mundiri çıxarıb köynəyi geydi. Mundirin altında fransızın köynəyi yox idi, çılpaq, sarı, arıq bədəninə isə uzun, yağlı güllü ipək bir cilet geymişdi. Fransız yəqin ki, ona baxan əsirlərin gülüşməsindən qorxaraq, cəld köynəyi başına keçirtdi. Əsirlərdən heç biri bir söz demədi.

Platon köynəyin o yan-bu yanını dartışdıraraq: – Bax, lap elə sənin əynini tikilib, – dedi. Fransız başını və qollarını köynəyə keçirtdikdən

¹ Bu günlərdə o, mono belə dedi – Toma, görürsənmi, Kirill təhsil almış adamdır, fransızca danışır. O, başına fəlakət gəlmiş bir rus ağasıdır, amma insandır. Başa düşün adamdır... Ona bir şey lazım olsa, rədd eləməyərəm. Adam ki, az-maz oxudu, maarifi də sevir, tərbiyəli adamları da. Mən bunu sizin barənizdə deyirəm, cənab Kirill. O gün siz olmasaydınız, işlərin axırı pis qurtaracaqdı

² Platoş

sonra, gözlərini yuxarı qaldırmadan, əynindəki köynəyi nəzərdən keçirtməyə və tikişlərini yoxladı.

– Bəs necə, laçınım, bura dərzi dükkanı deyil, əməlli karastı da yoxdur, amma məsəl var, deyirlər, öləndə yarağın olmasa, heç bit də öldürə bilməzsən. – Platon yəqin ki, özü öz işinə sevinə-sevinə, mülayim-mülayim gülümsünürdü.

Fransız dedi:

– *C'est bien, c'est bien, merci, mais vous devez avoir de la toile de la toile de reste?*¹

Karatayev hələ də əməlinə fərəhlənərək deyirdi:

– Əyninə yatandan sonra daha da yaxşı olacaq. Lap yaxşı olacaq, qəşəng olacaq.

– *Merci, merci, mon vieux, le reste?..* – deyər fransız gülə-gülə təkrar etdi və kağız pul çıxarıb Karatayevə verdi, – *mais le reste?*²...

Pyer gördü ki, Platon fransızın dediyi sözü başa düşmək istəmir, odur ki, işə qarışmadan onlara baxmağa başladı. Karatayev pul üçün razılıq edib, fərəhlə tikdiyi köynəyə baxmaqda davam etdi. Fransız isə təkidlə parçanın qalığını istəyir, Pyerdən sözlərini tərcümə etməyi xahiş edirdi.

– Qalığı onun nəyinə lazımdır? – deyər Karatayev soruşdu. – Bizim üçün ondan yaxşı dolaq olardı. Cəhənnəmə, – deyər Karatayev siması dəyişmiş, kədərlənmiş halda qoltuğundan parça qırıqlarını çıxarıb, heç baxmadan fransızla verdi. – Heyf! – deyər Karatayev dönüb geriyə qayıtdı. Fransız kətana baxdı, fikirləşdi, sualedici nəzərlərlə Pyerə baxdı və sanki Pyerin gözləri ona nə isə bir şey dedi.

Birdən fransız qızarıb, civilti səslə bağırırdı:

– *Platoche, dites donc, Platoche. Gardez pour vous*³ – deyər fransız kətan qalıqlarını verib, geriyə döndü və çıxıb getdi.

– Görürsənmi, – deyər Karatayev başını yırğalamağa başladı. – Deyirlər dinsizdir, amma onun da qəlbi var. Qocalar yaxşı deyirlər ki, tərlil əl açıq olar, quru əl xəsis. Özü lüt ola-ola yenə də verdi. – Karatayev düşüncəli halda gülümsündü və kətan parçalarına baxıb bir neçə dəqiqə susdu. – Amma, əzizim, bunlardan qiyamət dolaq çıxacaq ha, – dedi və anbara qayıtdı.

¹ Yaxşı, yaxşı, sağ ol, bəs kotanın qalanı hamı?

² Sağ ol, sağ ol, özüm, bəs qalanı hamı? Qalıqımı ver.

³ Platoş, a Platoş. Götür özünçün.

Pyer əsir düşən gündən dörd həftə keçdi. Fransızların ona əsgər anbarından zabıt anbarına keçməyi təklif etmələrinə baxmayaraq, o, birinci gündən yaşadığı anbarda qaldı.

Qarət olunmuş və yandırılmış Moskvada Pyer bir insanın dözü biləcəyi ən ifrat məhrumiyyətlərə dözürdü. Bir tərəfdən, bu vaxtdək dərk etmədiyi sağlam və qüvvətli bədəni sayəsində, xüsusən, məhrumiyyətlərin hiss edilmədən, yavaş-yavaş yaxınlaşması sayəsində Pyer bu məhrumiyyətləri nəinki yüngüllüklə, hətta şadlıqla keçirirdi. Keçmişlərdə boş yerə can atdığı dincliyi və özündən razılığını da o məhz bu zaman tapmışdı. O, öz həyatında uzun zaman bu ruhi müvazinəti, öz-özü ilə razılaşmağı müxtəlif cəhətlərdə axtarmışdı. Borodino döyüşü zamanı əsgərlərdə gördüyü bu keyfiyyət onu çox təəccübləndirmişdi. – O, bu keyfiyyəti filantropiyada, masonluqda, dünyəvi həyatın boşluğunda, şərabda qəhrəmancasına rəşadət və fədakarlıqda, Nataşaya romantik bir məhəbbətdə axtarmışdı. O, bunu düşünəcə yolu ilə axtarmışdı, amma bütün bu axtarışlar və təşəbbüslər onu aldatmışdı. Lakin özü də bu barədə düşünmədən, həmin bu ruhi müvazinəti və öz-özü ilə razılığı, ancaq ölüm dəhşəti, məhrumiyyətlər içərisində, Karatayevdə dərk etdiyi həqiqətdə tapdı. Edam zamanı keçirdiyi dəhşətli daqiqələr, elə bil ki, əvvəllər ona çox mühüm görünən qorxulu hiss və fikirləri onun təsəvvüründən və xatirəsindən həmişəlik olaraq silib apardı. Onun başına daha nə Rusiya, nə müharibə, nə siyasət və nə də Napoleon haqqında bir fikir belə gəlmədi. Ona aydın olmuşdu ki, bunların ona heç dəxli yoxdur, bu şeylərin hamısı barədə mühakimə yürütmək onun vəzifəsi deyildir, o, bunu bacarmaz. “Rusiyaya və ömrə şərik yoxdur” – Pyer Karatayevin bu sözlərini təkrar edir və bu sözlər onu qərribə bir şəkildə sakitləşdirirdi. Bir zaman Napoleonu öldürmək niyyətinə düşməsi, kabalistik rəqəmlər və Apokalipsis heyvan haqqında fikirlər indi ona anlaşılmaz və hətta gülməli gəlirdi. Arvadının əlindən hirsələnməsi, arvadın onun adını batıra biləcəyindən qorxması və indi ona nəinki həqiqir, hətta əyləncəli görünürdü. Ona nə dəxli vardı ki, bu qadın harada isə kefi istədiyi kimi bir həyat sürürdü? Kimə, xüsusilə, ona nə dəxli vardı ki, fransızlar tutduqları əsirin qraf Bezuxov olduğunu biləcəklər və ya bilməyəcəklər?

O, indi tez-tez knyaz Andreylə etdiyi söhbəti xatırlayır və tamamilə onunla razılaşır, ancaq knyaz Andreyin fikrini o, bir qədər başqa cür anlayır. Knyaz Andrey düşünür və deyirdi ki, xoşbəxtlik ancaq mənfi olur, ancaq o bunu bir qədər acıqla və kinayə ilə deyirdi. Elə bil ki, o, bunu deyəndə başqa bir fikir ifadə edirdi. Elə bil deyirdi ki müsbət xoşbəxtliyə çatmaq üçün, bizdə olan bütün meyillər ancaq bizi incitmək və təmin etmək üçündür. Lakin Pyer heç bir kənar fikrə düşmədən bunun ədalətli bir fikir olduğunu təsdiq edirdi. Əzab və əziyyətin yoxluğu, ehtiyacların ödənilməsi və bunun da nəticəsində sərbəst məşğələ, yəni həyat tərzi intixabı kimi indi Pyerə insanın ən zəruri və yüksək xoşbəxtliyi kimi gəlirdi. Pyer burada ancaq indi, ilk dəfə olaraq, yemək istədiyi zaman yeməyin, içmək istədiyi zaman içkinin, yatmaq istədiyi zaman yuxunun, soyuq olduğu zaman istinin, danışmaq və insan səsində qulaq asmaq istədiyi zaman adamlarla danışmağın ləzzətini tamamilə qiymətləndirirdi. İndi, hər bir şeydən məhrum olduğu bir zamanda ehtiyacın ödənilməsi – yaxşı yemək, təmizlik, azadlıq – Pyerə mükəmməl bir xoşbəxtlik kimi görünürdü. Məşğuliyyət seçmək, yəni həyat, indi bu seçki üçün imkanı çox məhdud olduğu bir zamanda, ona çox asan görünürdü. O qədər asan görünürdü ki, o, həddindən artıq həyat rahatlığının ehtiyacını təmin etməyin bütün sevincini məhv etdiyini unudurdu. Unudurdu ki, məşğuliyyət seçməkdə adam həddindən artıq sərbəst olduqda (bu sərbəstliyi ona həyatda təhsil, zənginlik, cəmiyyətdə tutduğu mövqe vermişdi) bu sərbəstlik məşğuliyyət seçməyi həllənməz dərəcədə çətinləşdirir, ehtiyacın və məşğuliyyət imkanının özünü məhv edir.

İndi Pyerin bütün fikirləri sərbəst olacağı vaxta tərəf meyl edirdi. Lakin buna baxmayaraq, Pyer sonralar da bütün ömrü boyu əsarətdə keçirdiyi bu bir ay haqqında, o təkrar olunmaz, qüvvətli və sevincli hisslər haqqında, ən başlıcası, təkcə bu vaxt hiss etdiyi tam bir ruhi sakitlik, mükəmməl daxili bir sərbəstlik haqqında fərəhlə düşünür və danışır.

Birinci gün səhər tezdən durub, şəfəq qızarıanda anbardan çıxanda, əvvəlcə Novodeviçi məstirinin tutqun gümbəz və xaçlarını, tozlu ot üzərindəki şaxtalı şəhi, çayın üstündən burula-burula gedən Vorobyoviyə qorı təpələrini və bənövşəyi uzaqlarda gözdən itən meşəli sahillə görəndə, təmiz havanın təmasını hiss edəndə, Moskva üzərindən uçan bir sürü dolaşanın səsini eşidəndə, bir az sonra isə, birdən şorqdan işıq saçılıb, bulud altından günəşin bir parçası təntənə ilə

süzülüb çıxanda, gümbəzlər, xaçlar, şəh, uzaqlar, çay, hər şey fərəhli bir nura boyandıqda Pyer həyatın sevincini və möhkəmliyini yeni – bu vaxta qədər duymadığı bir hərarətlə hiss etdi.

Bu hiss onu nəinki bütün əsirlik müddətində tərk etmədi, hətta əksinə, onun vəziyyəti ağırlaşdıqca bu hiss daha da artdı.

Anbara düşəndən bir az sonra yoldaşlarının arasında Pyer haqqında əmələ gələn yüksək fikir ondakı bu hissi, hər şeyə hazır olmaq və mənəvi təkmillik hissini daha da möhkəmləşdirdi. Bir neçə dil bilməsi ilə, fransızların ona hörmət etməsilə, öz sadəliyi ilə, xahiş edəndə hər şeyini verməsilə (o, zabitlər qədər həftədə üç manat alırdı), anbarın divarına yalın əli ilə mıx çalaraq əsgərlərə göstərdiyi qüvvətilə, yoldaşları ilə rəftarda göstərdiyi xoş xasiyyətilə, yoldaşlarının anlamadığı bir tərzdə hərəkətsiz oturub, heç bir iş görmədən fikirləşmək qabiliyyəti ilə o, əsgərlərə bir qədər əsrarəngiz və yüksək bir xilqət kimi görünürdü. Əvvəllər, yaşadığı cəmiyyətdə onun üçün zərərli olmasa da, sıxıcı olan xüsusiyyətlər, yəni qüvvət, həyat rahatlığına qayğısızlıq, huşsuzluq və sadəlik burada, bu adamların arasında ona az qala qəhrəmana layiq bir mövqe verirdi. Pyer belə bir baxışın onun boynuna vəzifə qoyduğunu hiss edirdi.

XIII

Oktyabr ayının 6-ı ilə 7-i arasındakı gecədə yola düşən fransızlar hərəkətə gəldilər. Mətbəxlər, anbarlar sındırılır, avadanlıqlar arabalara qablanır, qoşunlar və araba karvanları hərəkətə gəlirdi.

Səhər saat yeddiddə fransız mühafizə dəstəsi səfər paltarında, başlarında kiver, çiyinlərində tüfəng, dallarında çanta, böyük torba anbarların qabağında dayandı və fransızların canlı danışığı, söyüş səsləri bütün xətt boyu yayıldı.

Anbarda hamı hazırlanmış, geyinmiş, qurşanmışdı. Ayaqqabılarını geyib, əmrə müntəzir dayanmışdı. Xəstə əsgər Sokolov sapsarı saralmış, arıq gözlərinin ətrafında göyümtül dairələr olduğu halda, tək, ayaqyalın, geyinməmiş, öz yerində oturub, arıqlıqdan iriləmiş gözlərilə ona fikir verməyən yoldaşlarına baxır, yavaşdan və müntəzim surətdə zarıyırdı. Görünür ki, xəstəni bir o qədər çəkdiyi əzab yox (o, qanlı ishal xəstəliyinə tutulmuşdu), tək qalmaq qorxusu və dərdi zarımağa məcbur edirdi.

Pyer Karatayevin sibikdən tikdiyi (sibiki bir fransız öz çəkmələrinin altına vurdurmağa götürmüşdi) ayaqqabıları geyib, belini kəndirle bağladı və xəstəyə yaxınlaşıb onun qabağında çöməldi. Pyer dedi:

– Nə var, Sokolov, onlar həmişəlik getmirlər ki! Onların burada hospitalı var. Bəlkə, burada sənə bizimkindən də xoş keçəcək.

– Ah, ilahi! Ah, öldüm! Ah, ilahi! – deyər əsgər daha da bərkədən zandı.

– Bu saat mən onlardan soruşaram, – deyər Pyer qalxıb anbarın qapısına tərəf getdi. Pyer qapıya yaxınlaşan zaman dünən Pyeri çübüğa qonaq edən kapral da iki əsgərə bayır tərəfdən qapıya yanaşdı. Kapral da, əsgərlər də səfər paltarında idilər, çantaları, üzlüyü salınmış kiverləri vardı, bu kiverlər onların tanış sifətlərini dəyişdirmişdi.

Kapral komandanlığın əmrinə qapını bağlamaq üçün buraya gəlmişdi. Buraxmamışdan əvvəl əsirləri saymaq lazım idi.

– *Caporal, qui fera-t-on du malade?*¹ – deyər Pyer sözə başladı, lakin bu sözləri deyən kimi, bu kapralın həmin tanış kapralını, yoxsa tanımadığı bir adamını olmasından şübhələndi, çünki bu dəqiqədə kapral öz-özünə çox az oxşayırdı. Bundan başqa, Pyer bu sözləri deyən dəqiqədə hər iki tərəfdən baraban səsləri eşidildi. Kapral Pyerin sözlərinə qaşqabağını tökdü və mənasız söyüşlər söyərək qapını çaxdı. Anbar qaranlıqlaşdı, hər iki tərəfdən barabanlar gur-gur guruldayıb, xəstənin zarıltısını batırırdı.

Pyer öz-özünə: “Odur!.. Yenə odur!” – dedi və ixtiyarsız olaraq canına üşütmə gəldi. Kapralın dəyişmiş sifətində, onun səsindeki ahənglə və barabanların həvəsəndirici və qulaq batırıcı gurultusunda Pyer insanları arzusu xilafına olaraq öz həmcinslərini öldürməyə vadar edən əsrarəngiz və kənar qüvvəni, edam zamanı gördüyü qüvvəni tanıdı. Bu qüvvədən qorxmaq, ondan xilas olmağa çalışmaq, onun əlində alət olan adamlara xahişlə və öyüd-nəsihətlə müraciət etmək faydasızdır. Pyer indi bunu bilirdi. Gözləmək və gözləmək lazım idi. Pyer bir də xəstəyə yaxınlaşmadı və ona tərəf baxmadı. O, dimməzəcə, qaşqabağını töküb anbarın qapısında dayandı.

Anbarın qapısı açılanda və əsirlər qoyun sürüsü kimi bir-birini basaba qapı ağzına yığılanda Pyer özünü qabağa verib, kapralın dediyinə görə Pyer üçün hər bir şey etməyə hazır olan həmin kapitana yanaşdı. Kapitan da səfər paltarında idi, kapralın sözlərini və

¹ Kapral, xəstəni nə eləyək?..

barabanların gurultusunu çsidirkən “odur” dediyini Pyer indi də kapitanın soyuq simasında gördü.

Kapitan qaşqabaqlı halda, yanında toplaşan əsirlərə baxıb: – *Filez, filez!*, – deyirdi. Pyer öz təşəbbüsünün nahaq olduğunu bilə-bilə yenə də ona yaxınlaşdı.

Zabit onu tanımırımı kimi soyuq bir nəzər salıb: – *Eh bien, qu'est ce qu'il y a?* – dedi. Pyer xəstə barədə danışdı.

Kapitan: – *Il pourra marcher, que diable!* – dedi. Sonra Pyerə baxmadan: *Filez, filez,* – deyər davam etdi.

– *Mais non, il est à l'agonie...* – deyər Pyer başlamaq istədi.

Kapitan qəzəblənmiş halda:

– *Vous voulez vous bien!*?² – deyər bağırırdı.

Barabanlar: dram da da, dam, dam, dam – səslərlə guruldayırdı. Pyer başa düşdü ki, o əsrarəngiz qüvvə bu adamları tamamilə öz hakimiyyəti altına almışdır, bundan sonra daha bir də danışmaq faydasızdır.

Əsir zabitləri əsgərlərdən ayırır, onlara qabaqda getməyi əmr etdilər. Pyer də daxil olmaqla 30-a qədər zabit, 300-ə qədər əsgər vardı.

O biri anbarlardan buraxılan zabitlərin hamısı özgə idi, onlar Pyerdən çox yaxşı geyinmişdilər və ona, onun ayaqqabısına etimadsızlıqla, yad adam kimi baxırdılar. Pyerin yanında, zahirən öz əsir yoldaşlarının ümumi hörmətini qazanmış yağun bir mayor gedirdi, şişkin, sarı və acıqlı sifəti vardı. Kazan xalatının üstündən belinə ölüz dəsmalı bağlamışdı. O, tütün kisəsi olan bir əlini qoltuğuna soxub, o biri əlilə çubuğu tutmuşdu. Mayor tövşüyə-tövşüyə, ləhləyər-ləhləyər hamıya acıqlanır və hirsələnirdi. Ona elə gəlirdi ki, hamı onu itələyir, tələsir, halbuki tələsiləcək bir yer yox idi. Elə bil ki, hamı nəyə isə təəccüb edirdi, halbuki heç bir təəccüb ediləcək şey də yox idi. O biri balaca, arıq zabit isə hamı ilə danışır, indi haraya aparıldıqları barədə və bu gün nə qədər yol gedəcəkləri barədə fərziyyətlər irəli sürürdü. Komissariat formasında geyinmiş, ayağında keçə çəkmə olan bir məmur hər tərəfə yüyürür, yanmış Moskva baxır, hansı evin yandığını, görünən yerin Moskvanın hansı hissəsi olduğunu ucadan xəbər verirdi. Ləhcəsindən polyaka oxşayan üçüncü zabit komissariat məmuru ilə mübahisə edir və Moskvanın məhəllələrini səhv təyin etdiyini ona sübut etməyə çalışırdı.

¹ Keçin, keçin

² Но, yəno nə var? – O gedə bilər!.. Keçin, keçin.

– Yox canım, o ölüür...

– Rədd ol, get...

Mayor acıqlı-acıqlı deyirdi:

– Nə üçün mübahisə edirsiniz? İstəyir Nikola olsun, istəyir Vlas, hamısı birdir. Görürsünüz ki, hamısı yanmışdır, vəssalam... – Sonra mayor daldan gələn və heç də onu itələməyən bir adama acıqla dedi:

– Haraya itələyirsiniz, yol azlıqımı edir?

Yağın yerlərinə baxan əsirlərin gah o tərəfdən, gah da bu tərəfdən səsləri çsidilirdi:

– Vay, vay, vay, gör bir nə eləyiblər! Zamoskvoreçyədə, Zubovoda, hətta Kremldə də ... bir baxın, yarısı, yarısı yoxdur. Mən sizo deyirdim ki, Zamoskvoreçyenin hamısı yanıb bax, elədir ki, var.

Mayor dedi:

– İndi ki, bilirsiniz nə yanıb, daha nə danışmaq!

Xamovnikidə (Moskvanın yandırılmamış qalan nadir məhəllələrindən birində), kilsənin yanından keçəndə birdən əsirlərin hamısı dəstə ilə özünü bir tərəfə verdi, dəhşət və nifrət nidaları çsidildi.

– Əclafı görürsünüz mü! Kafirləri görürsünüz mü! Ölüdür, ölüdür ki, var... üzünə nə isə sürtüblər.

Pyer də, nidalara səbəb olan kilsəyə tərəf keçdi və dumanlı bir surətdə kilsənin hasarına nə isə söykəndiyini gördü. Ondən daha yaxşı görünən yoldaşlarından eşitdi ki, o görünən şey, kilsənin hasarına ayaq üstə söykədilmiş və üzü dudu ilə qaralanmış bir adam meyididir.

– *Marchez, sacrè nom... Filez... trente mille diables!*¹ – deyər mühafizəçilərin söyüş səsləri çsidildi, fransız əsgərləri də yenidən qəzəblənib, ölüyə baxan əsirləri qılıncla qovlamağa başladılar.

XIV

Əsirlər Xamovniki məhəlləsinin küçələrindən ancaq öz keşikçiləri ilə, keşikçilər və daldan gələnlərə məxsus fərqlənən və arabalarla keçirdilər, amma əzəq dükənlərinə tərəf çıxanda onlar xüsusi arabalarla qarışmış halda sıxlaşaraq hərəkət edən böyük bir topçu karvanının arasına düşdülər.

Körpünün yanında qabaqda gedənlərin keçib getməsini gözləmək üçün hamı dayandı. Körpüdən baxanda əsirlər daldə və qabaqda hərəkət edən saysız-həsabsız araba sıraları gördülər. Sağ tərəfdə, Kaluqa yoluna dönən yerdə, Neskuçnoyenin yanında uzaqlarda gözdən itən

¹ Gedin, gedin! Şeytanlar! İblislər!..

ucsuz-bucaqsız ordu və araba sıraları görünürdü. Bunlar hamıdan əvvəl yola düşən Boqarne korpusunun qoşunları idi. Arxada dalda, çayın sahililə ilə və Kamennı mostun üstü ilə Neyin qoşun və arabaları uzanıb gedirdi.

Əsirləri də özləri ilə aparən Davu qoşunları Krımski broddan keçib gedirdilər və qismən Kaluqa küçəsinə girmişdilər. Lakin araba karvanları o qədər uzanmışdı ki, Boqarnenin axırncı arabaları hələ Moskvadan Kaluqa küçəsinə çıxmamış, Neyin qoşunlarının başı isə Bolşaya Ordinkadan çıxırdı.

Krımski broddla gedən əsirlər bir neçə addım getdikdən sonra dayanır və yenə də hərəkət edirdilər, getdikcə hər tərəfdən arabalar və adamlar çoxalır və sıxlaşırdılar. Körpünü Kaluqa küçəsindən ayıran neçə yüz addım məsafəni bir saatdan çox gedib, Zamoskvoreçye küçəsilə Kaluqa küçəsinin birləşdiyi meydana çatanda, bir dəstə halında sıxışdırılan əsirlər dayandılar və bu yol ayrıcında bir neçə saat durmalı oldular. Hər tərəfdən eşidilən təkər cırıltıları, ayaq tap-pılıtları, ara vermədən eşidilən acıqlı bağırtılar və söyüşlər susmaq bilməyən dəniz gurultusunu andırırdı. Pyer yanmış bir evin divarına qısılıb, təsəvvüründə baraban səslərilə qarışan bu səsi dinləyirdi.

Əsir zabitlərdən bir neçəsi daha yaxşı tamaşa etmək üçün Pyer söykənən yanmış evin divarına dırmaşmışdı.

Onlar deyirdilər:

– Adama bax ha! Camaata bax ha! Topların üstünə də miniblər! Bir dəriyə bax... Gör, əclafılar nə qədər oğurlayıblar... Odur, onunku dalda, arabadadır... Bax, bunu, vallah, ikonadan qopardıblar. Bunlar yəqin ki, almanlardır. Vallah, bizim mujik də onlara qoşulub!.. Ax, alçaqlar!.. Gör necə yüklənib, güclə yeriyir! Vay, evinəcən, drojki nədir ki, onu da aparırlar!.. Gör sandığın üstündə necə oturub. Vay dədəm, vay!.. Dalaşdılar!..

– Bax, elə, vur ağzına, vur ağzına! Yoxsa, axşamacan əl çəkməzlər. Ora bax, ora bax... bu, deyəsən, lap Napoleonun özünükdür! Atları görürsənmi? Naxışlı taqları da var! Bax, kisoni saldı, görmür. Yenə də dalaşdılar...Körpə uşaqlı arvada bax, nə qəşəngdir. Bəs necə, səni lap bu saat buraxarlar... Bir bax, axırı görünmür. Rus qızları, vallah, rus qızlarıdır! Gör, bir kolyaskada necə rahatca oturublar!

Xamovnikdəki kilsənin yanında olduğu kimi, burada da yenə ümumi maraq dalğası bütün əsirləri yola tərəf toplaşdırdı. Pyerin boyu uca olduğu üçün o birilərin başı üstündən əsirlərin maraqlan-

dığı şeyi gördü. Güllə yeşikləri arasında dolaşib qalan üç minik arabasında bir-birinə bərk qısılmış, al-qırmızı paltar geymiş, bəzənib düzənmiş və civiltili səslə nə isə çığırən qadınlar gedirdilər.

Əsrarəngiz qüvvənin zühurunu dərk edəndən sonra daha Pyerə heç bir şey qorxulu və ya təəccüblü görünmürdü. Nə məzə üçün üzünə duda sürtülmüş meyit, nə bu hara isə tələsən qadınlar, nə də Moskvanın yandırılmış evləri. İndi gördüyü şeylərin heç biri Pyerə heç bir təsir bağışlamırdı. Elə bil ki, onun ruhu çətin bir mübarizəyə hazırlaşdığı üçün, bu hazırlığı zəifləşdirə biləcək təsirləri qəbul etmirdi.

Qadınların oturduğu arabalar gəlib keçdi. Onların dalınca yenə də arabalar, furqonlar, əsgərlər, karetlər, əsgərlər, yeşiklər, əsgərlər, hərədbir qadınlar gəlib keçirdi.

Pyer ayrı-ayrı adamları yox, ancaq onların hərəkətini görürdü.

Elə bil ki, bütün bu adamları və atları gözəgörməz bir qüvvə qovurdu. Pyerin müşahidə etdiyi bir saatın ərzində bütün bunlar müxtəlif küçələrdən eyni arzu ilə, yəni tez keçib getmək arzusu ilə axıb gəlirdilər. Hamısı da eyni şəkildə bir-birilə toqquşur, hirsələnəyər və dalaşmağa başlayırdı. Ağ dişlər qıcanır, qaşlar çatılır, eyni söyüşlər yağdırılır və bütün simalarda eyni igidcəsinə qətiyyətli və sət-soyuq bir ifadə oxunurdu. Belə bir ifadəni Pyer səhər çağı baraban gurultuları altında kapralın simasında görəndə heyrət etmişdi.

Axşama bir az qalmış mühafizə rəisi öz komandasını topladı və çığır-bağırla, mübahisə ilə araba karvanlarının arasına soxuldu, beləliklə, hər tərəfdən əhatə olunmuş əsirlər Kaluqa yoluna çıxdılar.

İstirahət etmədən, çox sürətlə gedirdilər, onlar ancaq günəş batmağa başlayanda dayandılar. Arabalar bir-birinə söykəndi, adamlar isə gecələməyə hazırlaşdılar. Uzun zaman müxtəlif cəhətlərdən söyüş, acıqlı bağırtı və dalaşma səsləri eşidildi. Keşikçilərin ardınca gələn karet keşikçilərin arabasının üstünə çıxıb dişləsini sındırdı. Yerbəyerdən bir neçə əsgər arabaya tərəf yüyürdü, bəziləri karetin atlarının başına vura-vura onları geri qaytarmağa, o biriləri isə bir-biriləri ilə dalaşmağa başladılar. Bir almanın qılıncla başından yaralandığını Pyer gördü.

Elə bil ki, çölün ortasında, payız axşamının soyuq toranlığında dayanan bu adamların hamısı, indi eyni şeyi hiss edirdi. Elə bil ki, səfərə çıxarkən hamını narahat edən tələsiklikdən və haraya isə can atmaq, hərəkət etmək ehtirasından indi hamı narazı bir halda ayılırdı. Elə bil ki, dayanandan sonra hamı başa düşmüşdü ki, haraya

getdikləri hələ də məlum deyildir və bu yolda hələ çox ağır və çətin şeylər olacaqdır.

Bu düşərgədə keşikçilər əsirlərlə səfərin başlanğıcında olduğundan daha pis rəftar edirdilər. Bu düşərgədə birinci dəfə olaraq əsirlərin ətli yeməyi at ətindən verildi.

Əvvəlki dostluq münasibəti birdən–birə dəyişmiş, zabitlərdən tutmuş axırıncı əsgərədək hər bir nəfərdə hər bir əsirə qarşı sanki şəxsi bir qəzəb oyanmışdı.

Əsirləri sayanda məlum oldu ki, Moskvadan çıxanda, ara qarışıq olduğu zaman bir rus əsgəri qamı ağrıdığını bəhanə edərək qaçmışdır. Bu əhvalatdan sonra əsirlərə qarşı qəzəb daha da artdı. Pyer yoldan çox kənara çıxan bir rus əsgərini bir fransızın döydüyünü gördü və eşitdi ki, dostu kapitan, rus əsgərinin qaçmasına görə kiçik zabiti bərk töhmətləndirir və məhkəmə ilə qorxudur. Kiçik zabit cavab verdi ki, əsgər xəstə idi, gedə bilmirdi. Kapitan isə dedi ki, geridə qalanları güllələmək əmr olunmuşdur. Pyer hiss etdi ki, edam zamanı onu əzən, lakin əsirlik zamanı hələ duyulmayan o əsrarəngiz qüvvə indi yenə də onun varlığına hakim olmuşdur. O qorxurdu, lakin o, hiss edirdi ki, bu əsrarəngiz qüvvə onu əzib, məhv etmək istədikcə, onun qəlbində bu qüvvədən asılı olmayaraq, həyat qüvvəsi böyüyür və möhkəmlənir.

Pyer çovdar unundan və at ətindən bişirilmiş şorba ilə şam eləyib, yoldaşları ilə söhbətə girişdi.

Nə Pyer, nə də yoldaşlarından biri Moskvada gördüklərindən, fransızların kobud rəftarından, nə də geridə qalanları güllələmək haqqında eşitdikləri eləndən danışmadı. Elə bil ki, hamısı pisləşməkdə olan vəziyyətə qarşı, xüsusi olaraq ruhlanmış və canlanmışdı. Onlar öz şəxsi xatirələrindən, yürüş zamanı gördükləri gülməli səhnələrdən danışır, hazırkı vəziyyətləri haqqındakı söhbətlərin meydana çıxmasına mane olurdular.

Günəş çoxdan batmışdı. Göyün üzündə orda–burda parlaq ulduzlar yanmışdı. Doğmaqda olan bədirlənmiş ayın yanğına oxşayan qırmızı şəfəqi göyün bir tərəfinə yayılmışdı, böyük qırmızı şar isə boz qaranlıqda qərribə bir şəkildə tərponirdi. Hava işıqlandı. Axşam qurtarmış, gecə isə hələ başlamamışdı. Pyer öz yeni yoldaşlarının yanından qalxıb, tonqalların arasından keçərək yolun o biri tərəfinə getdi, eşitdiyinə görə əsir əsgərlər orada idilər. O, əsirlərlə danışmaq istəyirdi. Yolda fransız qarovulu onu saxlayıb, geriye qayıtmasını əmr etdi.

Pyer qayıtdı, amma tonqala, yoldaşlarına tərəf yox, yanında heç bir kəs olmayan atı açılmış arabanın yanına gəldi.

Arabanın təkəri yanında soyuq torpağın üstündə oturub, ayaqlarını altına yığdı və başını aşağıya saldı, beləliklə, o, uzun zaman oturub düşüncələrə daldı. Bir saatdan çox keçdi. Pyeri heç kəs narahat etmirdi. Birdən o, yoğun səsi və mülayim gülüşü ilə elə ucadan qəhqəhə çəkib güldü ki, hər tərəfdən adamlar dönüb, bu qərribə və yaqın ki, öz–özünə gülən adama baxdılar.

– Ha, ha, ha! – Pyer gülürdü. Gülə–gülə öz–özünə bərkdən deyirdi: – Əsgər məni buraxmadı. Məni tutdular, anbara saldılar. Məni əsir saxlayırlar. Hansı məni? Mənimi? – Məni, mənim ölməz ruhumu! ha, ha, ha! ha, ha, ha!.. – o güldükcə gözləri yaşarırdı.

Adamlardan biri durub, bu qərribə yekə adamın nəyə güldüyünü öyrənməyə getdi. Pyer daha gülmədi, maraqlanan adamdan uzaqlaşdı, ətrafına göz gəzdirdi.

Bir az əvvəl tonqalların çatırtısından və adamların danışığından gur–gur guruldayan düşərgə sakitləşirdi, tonqalların qırmızı odu sönrü və ağarırdı. Aydın göydə, yüksəkdə bədirlənmiş ay dururdu. Əvvəllər düşərgənin ətrafında nəzərə çarpmayan meşələr və çöllər indi ta uzaqlara qədər görünürdü. Bu meşələrdən və çöllərdən daha uzaqda aydın, sayrışan və cazibədar bir uzaqlıq görünürdü. Pyer göyə, göyün dərinliklərində sayrışan ulduzlara baxdı. “Bunların hamısı mənimdir, bunların hamısı mənədir, bunların hamısı mən özüməm!” – deyə düşündü. “Bunların hamısını da onlar tutub, taxta ilə hasarlanmış anbara salmışdılar!” O gülümsündü və yatmağa hazırlaşmaq üçün yoldaşlarının yanına getdi.

XV

Oktyabrın əvvəllərində Kutuzovun yanına bir parlamentar da gəlib, Napoleondan sülh təklifi ilə məktub gətirdi. Məktubun altında yalandan Moskva yazılmışdı, halbuki Napoleon indi çox da uzaqda olmayıb. Kutuzovdan bir az qabaqda, köhnə Kaluqa yolunda idi. Kutuzov bu məktuba da, Loriston ilə göndərilən birinci məktuba verdiyi cavabı verdi. O dedi ki, sülh barədə söhbət ola bilməz.

Bundan bir az sonra, Tarutinın sol tərəfindəki Doloxov partizan dəstəsindən xəbər gətirdilər ki, Fominskoyədə qoşun görünüb, bu qoşun Brusyenin diviziyasındandır, özü də başqa qoşunlardan ayrı

düşüydü üçün asanlıqla məhv edilə bilər. Əsgərlər və zabitlər yenə də bir fəaliyyət göstərməyi tələb etdilər. Tarutin altındakı qələbənin əsənliğini xatırlayaraq həvəslənən qərargah generalı Kutuzovdan tələb etdilər ki, Doloxovun təklifini yerinə yetirməyə razı olsun. Kutuzov isə heç bir hücumla ehtiyac hiss etmədi. Orta bir xətt götürüldü, yəni baş verməli olan hadisə baş verdi. Brusyeyə hücum etmək üçün Fominskoyeyə kiçik bir dəstə göndərildi.

Sonralar məlum olduğu kimi ən çətin və ən mühüm bir tapşırıq olan bu tapşırıq qəribə bir təsadüflə Doxturova verildi. Bu həmin təvazökar, balaca Doxturov idi ki, onu heç kəs döyüş planları tərtib edəndən, alayların qabağında quş kimi uçan, batareyalara xaç atan və s. bir vəziyyətdə bizə təsvir etməmişdi. Onu qətiyyətsiz və fərasətsiz bir adam hesab edir və belə də adlandırdılar, lakin bu həmin Doxturov idi ki, rusların fransızlarla müharibə apardığı bütün müddət ərzində, Austerlits döyüşündən tutmuş 13-cü ilədək biz onu ən çətin yerlərdə komandan görmüşük. Austerlitsdə o, axıra qədər Auqest bəndi yanında dayanıb, hamının qaçdığı, məhv olduğu və arxada bir general belə olmadığı halda alayları toplayıb, mümkün olan şeyləri xilas etmişdi. Qızdırmalı halda 20 minlik bir ordu ilə Smolenskə gedib, şəhəri bütün Napoleon ordusundan xilas etmək uğrunda döyüşmüşdü. Smolenskdə, Malaxov darvazalarında qızdırmanın şiddətindən azacıq mürgüləyən kimi onu Smolenskə yağdırılan topların səsi oyatmışdı. Smolensk tamamilə bir gün müqavimət göstərmişdi. Borodino döyüşündə Baqration öldürüldükdə və sol cinahımızın qoşunları 9-un 1-ə nisbəti miqdarında qırıldıqda və fransız topçularının bütün qüvvəsi oraya yönəldikdə, Borodinoya başqa adam yox, məhz bu qətiyyətsiz və fərasətsiz Doxturov göndərilmişdi və bununla da Kutuzov başqa adam göndərməklə buraxdığı səhvini düzəltməyə tələmişdi. Balacaboy, sakit Doxturov oraya getmiş və Borodino rus qoşununun ən yaxşı şərəfi kimi məşhur olmuşdu. Biz şeirdə və nəsrə də çox qəhrəmanları təsvir etmişik, Doxturov haqqında isə, demək olar ki, bir kəlmə də yazmamışıq.

Yenə də Doxturovu oraya Fominskoyeyə və oradan da Malıy Yaroslavetsə göndərirlər. Burada fransızlarla axırıncı döyüş olmuşdu və yəqin ki, buradan da fransızların məhvi başlayırdı. Bu dövürün döyüşlərindən də bizə çox dahi və qəhrəmanlar təsvir etmişlər, Doxturov haqqında isə bir kəlmə də yazmamışlar və ya çox az şübhəli

şeylər yazmışlar. Doxturov haqqındakı bu kəmetinadlıq onun ləyaqətini hər şeydən daha aydın göstərir.

Təbii ki, maşının hərəkətini başa düşməyən bir adam maşını işləyən gördükdə elə bilir ki, onu hərəkətə gətirən şey, təsadüfən oraya düşüb hərəkətə mane olan və maşının içində atılıb düşən talaşa parçasıdır. Maşının quruluşunu bilməyən adam başa düşə bilməz ki, maşının ən mühüm hissəsindən biri onun işinə mane olan, onu korlayan talaşa deyil, səssizcə hərələnən kiçik, ötürücü dişli çarxdır.

Oktyabrın 10-dan, yəni Doxturov Fominskoye yolunun yarısını gəlib, Aristovoda dayandığı və verilmiş əmr olduğu kimi yerinə yetirməyə hazırlaşdığı gün, bütün fransız qoşunu əsəbi bir halda döyüşə girmək üçün Müratin cəbhəsinə çatdıqda birdən səbəbsiz olaraq sola, yeni Kaluqa yoluna dönüb Fominskoyeyə girdi, bu zamana qədər orada Brusye tək dayanmışdı. Bu zaman Doxturovun komandasında Doroxovdan başqa Fiqnerin və Soslavinin də iki kiçik dəstəsi vardı.

Oktyabrın 11-də axşam Soslavin əsir alınmış fransız qvardiyaçısı ilə Aristovoya, komandanlığın yanına gəldi. Əsir deyirdi ki, indicə Fominskoyeyə giren qoşun bütün böyük ordunun baş hissəsidir və Napoleon da oradadır, həm də artıq beş gündür ki, bütün ordu Moskvadan çıxmışdır. Həmin axşam Borovskdan gələn bir məhkəmə nəkəri böyük bir qoşun dəstəsinin şəhərə girdiyini söylədi. Doroxovun dəstəsindən olan kazaklar fransız qvardiyasının Borovsk yolu ilə getdiyini gördüklərini xəbər verdilər. Bütün bu məlumatlardan görünürdü ki, bir diviziya qoşun olduğu zənn edilən yerdə indi bütün fransız ordusu toplaşmışdır. Moskvadan gələn fransız qoşunları gözənilməz bir istiqamətdə – köhnə Kaluqa yolu ilə hərəkət etmişdir. Doxturov belə bir vəziyyətdə vəzifəsini aydınlaşdırma bilmədiyi üçün heç bir tədbir görmək istəmirdi. Ona Fominskoyeyə hücum etmək əmr olunmuşdu, lakin Fominskoyədə əvvəl təkcə Brusye idi, indi isə bütün fransız ordusu toplaşmışdı. Yermolov kefi istədiyi kimi hərəkət etmək istəyirdi, Doxturov isə təkidlə bildirdi ki, Kutuzovdan əmr lazımdır. Qərargaha xəbər verməyi qərara aldılar.

Bunun üçün ağıllı zabir Bolxovitinovu seçdilər. O, yazılı xəbərdən başqa şifahi olaraq məsələni izah etməli idi. Gecə saat 12-də Bolxovitinov konverti və şifahi əmr alıb, bir kazakın müşayiətilə və ehtiyat atları ilə birlikdə baş qərargaha çapdı.

Qaranlıq isti bir payız gecəsi idi. Dörd gün idi ki, yağış yağdırdı. İki dəfə atları dəyişəndən və saat yarım sarı pəlçıqlı bir yolla 30 verst çapdıqdan sonra Bolxovitinov gecə saat 2-yə yaxın Letaşevkaya çatdı. Çubuqdan toxunma çəpərindəki lövhədə: "Baş qərargah" yazılmış bir daxmanın yanında atdan düşdü, atın başını buraxıb, qaranlıq dəhlizə girdi.

Yerindən qalxan və qaranlıq dəhlizdə fisıldayan bir nəfərə müraciətlə:

– Tez növbətçi generalı çağırın! Məsələ çox mühümdür! – dedi.

-- Dünəndən bəri xəstədirlər, üç gecədir yatmırlar, – deyə denşik müdafiəkar səsi eşidildi. – Əvvəlcə kapitanı oyadaydınız.

Bolxovitinov əlilə yoxlayıb tapdığı açıq qapıdan içəri girə-girə:

– General Doxturovdan çox mühüm xəbər var, – dedi. Denşik onun qabağına düşüb, kimi isə oyatmağa başladı. – Zati-aliləri, kur-yer gəlib, – dedi.

Kim isə yuxulu səslə:

– Nə, nə? Kimdəndir? – deyə soruşdu.

Qaranlıqda soruşan adamın kim olduğunu görməyən, lakin səsinədən bunun Konovnitsin olmadığını güman edən Bolxovitinov:

– Doxturovdan və Aleksey Petroviçdən. Napoleon Fominskoye-dədir, – dedi.

Oyadılmış adam əsnədi və gərnəşdi:

Nəyi isə əlilə yoxlayaraq:

– Onu oyatmağım gəlmir. Kefsizdir! Bəlkə, boş sözdür.

– Budur məktub, – deyə Bolxovitinov səsləndi: – Əmr olunub ki, tez növbətçi generala çatdırım.

– Dayanın, işığı yandırım. Ay mələm, bunu sən həmişə hara soxursan? – deyə gərnəşən adam denşikə müraciət etdi. Bu adam Konovnitsinin adyutantı Şerbinin idi. – Tapdım, tapdım, – deyə əlavə etdi.

Denşik od yandırdı, Şerbinin əlini şamdana sürtdü.

– Ax, alçaqlar, – deyə nifrətlə səsləndi.

Qığılcım işığında Bolxovitinov əlində ham tutan Şerbininin cavan simasını və irəlindəki bucaqda hələ də bir adamın yatmaqda olduğunu gördü. Bu adam Konovnitsin idi.

Qovdan alışıan kükürlü çubuq əvvəlcə göy, sonra isə qırmızı əlovla yandı, Şerbinin piy şamı yandırdı (şamdanın üstündən onu

gəmirən boz tarakanlar qaçdı) və qasidə baxdı. Bolxovitinov tamam pəlçıq içində idi, qolu ilə üzünü silib, pəlçığı üz-gözünə yaxmışdı.

Şerbinin konverti əlinə alıb:

– Axı bu xəbəri kim gətirir? – deyə soruşdu.

– Xəbər düzdür, – deyə Bolxovitinov cavab verdi. – Əsirlər də, kazaklar da, kəşfiyyatçılar da, hamı bir ağızdan eyni məlumatı verir.

Şerbinin ayağa durub, başında gecə papağı, üstündə isə şinəl olan adama yaxınlaşa-yaxınlaşa:

– Çarə yoxdur, oyatmaq lazımdır, – dedi və Pyort Petroviç! – deyə səsləndi. Konovnitsin yerindən tərpənmədi. – Baş qərargaha gələn var! – deyə gülümsəndi, ona yəqin idi ki, bu sözlər generalı mütləq oyadacaqlar. Doğrudan da, gecə papağı qoymuş baş dərhal qalxdı. Konovnitsinin qəşəng, möhkəm sifətində və qızdırmadan qızarmış kimi yanaqlarına hələ də hazırkı şəraitdən çox uzaq olan yuxu xəyallarının ifadələri oxunmaqda idi, lakin birdən silkələndi, siması adi, sakit və möhkəm şəklini aldı.

– Nə olmuşdur? Kimdəndir? – deyə tələsmədən, lakin dərhal, işıqdan gözlərini qırparaq soruşdu. Zabitin verdiyi məlumatla qulaq asa-asa Konovnitsin məktubu açıb oxudu. Oxuyan kimi yun corablı ayaqlarını torpaq döşəmənin üstünə qoyub, çəkmələrini geyməyə başladı. Sonra papağı başından çıxartdı, gicgahlarını daradı və furajkasını qoydu.

– Tezmi gəldin? Gedək zati-alilərinin yanına.

Konovnitsin o saat başa düşmüşdü ki, zabitin gətirdiyi xəbər çox mühümdür, gecikməmək olmaz. Bu yaxşımı iş idi, ya pismi iş idi? O, bu barədə düşünmür və özünə sual da vermirdi. Onu bu maraqlandırmırdı. Bütün müharibə işlərinə o, ağılı və mühakiməsi ilə yox, başqa bir şeylə baxırdı. Hər şeyin yaxşı olacağına onun qəlbində dərin, ifadə olunmamış bir qənaət vardı, lakin o bilirdi ki, buna inanmaq olmaz, bunu heç kəsə demək olmaz, o, ancaq öz işilə məşğul olmalıdır. Buna görə də o bütün qüvvəsini öz işinə sərf edir və öz işilə məşğul olurdu.

Pyort Petroviç Konovnitsin də Doxturov kimi ancaq hörmət üçün 12-ci il qəhrəmanlarının – Barklayların, Rayevskilərin, Yermolovların, Platovların, Miloradoviçlərin siyahısına daxil edilmişdi. O da Doxturov kimi çox məhdud qabiliyyət və məlumat sahibi olan bir adam kimi tanınmışdı. Konovnitsin də Doxturov kimi heç bir vaxt döyüş layihələri düzəltməz, amma həmişə ən çətin yerlərdə olardı.

Bunun üçün Kutuzov onu məzəmmətlər və döyüşə göndərməyə qorxardı. O da Doxturov kimi gözə görünməyən dişli çarxlardan biri idi ki, səssiz-küysüz işləyərək maşının ən mühüm bir hissəsini təşkil edirdi.

Rütubətli və qaranlıq gecədə daxmadan çıxan Konovnitsin qismən güclənən baş ağrısından, qismən də ağına gələn pis fikirlərdən qaşqabağını tökdü. Ağına gəldi ki, indi bu xəbəri eşidən kimi qərargah generallarının, nüfuzlu adamların yuvası qaynayacaq, xüsusən, Tarutin əhvalatından sonra Kutuzovla qanlı-pıçaq olan Beniqsən, gör necə təkliflər, mübahisələr edəcək, necə əmrlər verib, necə onları ləğv edəcək. Bunsuz mümkün olmadığını bildiyi halda bu fikirlər Konovnitsini narahat edirdi.

Doğrudan da, yeni xəbəri Tola verən kimi o, dərhal onunla bir yerdə yaşayan generala öz mülahizələrini ərz etməyə başladı. Dinməz və yorğun halda ona qulaq asan Konovnitsin axırda zati-alilərinin yanına getməli olduğunu ona xatırlatdı.

XVII

Kutuzov da bütün qoca adamlar kimi, gecələr az yatardı. Gündüzlər tez-tez qəflətən mürgülərdi, gecələr isə soyunmamış halda yatağında uzananda, çox vaxt yatmazdı və fikirləşərdi.

İndi də o, böyük, ağır və eybəcər hala salınmış başını koppuş əlinin üstünə qoyub, öz çarpayısında uzanmışdı, tək açıq gözü ilə qaranlığa baxıb düşünürdü.

Padşahla yazışan və qərargahda hamıdan qüvvəli olan Beniqsən ondan qaçmağa çalışandan bəri Kutuzov bir qədər rahat idi, çünki bir də onu faydasız hücumlarda iştirak etməyə məcbur etməyəcəkdi. Tarutin döyüşünün və Kutuzovun xatirində dərin iz buraxan döyüş ərəfesinin verdiyi dərs də öz təsirini bağışlamalıdır – deyə düşünürdü.

“Onlar başa düşməlidirlər ki, biz hücumla keçsək uduzarıq. Səbr etmək və vaxt gözləmək – mənim pəhləvan döyüşçülərim bunlardan ibarətdir! – deyə Kutuzov fikirləşirdi. O bilirdi ki, almanı kal-kal dərmək olmaz. Dəyəndən sonra özü düşəcək, əgər kal-kal dərşən, həm almanı xarab edərsən, həm də alma ağacını, özünün də dişlərin qamaşar. Təcürbəli ovçu kimi o bilirdi ki, heyvan yaralanmışdır, bu yaranı ona bütün rus qüvvəti bacardığı kimi vurmuşdur, bu yaranın ölümcül olub-olmaması isə hələ aydınlaşdırılmamış bir məsələdir. Loristonun və Berteleminin göndərilməsindən və partizanların gətirdiyi xəbər-

lərdən indi Kutuzov, demək olar ki, bu yaranın ölümcül olduğunu bilirdi. Lakin yenə sübut lazım idi, gözləmək lazım gəlirdi.

“Onlar gedib baxmaq, heyvanı necə öldürdüklerini görmək istəyirlər. Dayanın, görərsiniz. Hamı manevr istəyir, hamı hücum istəyir” – deyə Kutuzov düşünürdü. “Nəyə lazımdır! Hamı fərqlənmək istəyir. Elə bil ki, dalaşmaqda bir ləzzətli şey var. Lap uşaq kimidirlər, döyüş başlanan kimi aləm qarışır bir-birinə, heç bir şey başa düşmək olmur, çünki hamı öz döyüş bacarığını göstərməyə çalışır”.

“Onlar necə də məhərətli manevrlər təklif edirlər! Onlar bir neçə təsadüfi halı mülahizə etdikdə (o, Peterburqdan gələn ümumi planı xatırladı) elə güman edirlər ki, təsadüflərin hamısını düşünüb, qurtarırlar. Onların isə sayı-hesabı yoxdur!”

Aydınlaşdırılmamış məsələ – yəni Borodinoda vurulan yaranın ölümcül olub-olmaması məsələsi artıq bir ay idi ki, Kutuzovu düşündürürdü. Bir tərəfdən fransızlar Moskvanı tutmuşdular. O biri tərəfdən isə Kutuzov bütün varlığı ilə hiss edirdi ki, bütün rus adamlarının öz qüvvələrini toplayaraq vuruqları dəhşətli zərbə ölümcül olmalıdır. Lakin, hər halda, sübut lazım idi, artıq bir ay idi ki, gözləyirdi, vaxt keçdikcə onun səbri də tükənirdi. Yuxusuz gecələrdə öz yatağında uzanan Kutuzov da gənc generallar kimi edirdi, halbuki bu iş üstündə o özü onları töhmətləndirirdi. O da gənclər kimi müxtəlif təsadüfi hallar düşünürdü, lakin bir fərqlə ki, o, bu təsadüfi hallara əsaslanaraq heç bir fərziyyə yaratmazdı və bir də onun düşündüyü təsadüfi hallar iki və üç deyil, minlərlə idi. Nə qədər çox düşünürdü, bu təsadüfi hallar və ehtimallar daha da artırdı. O, Napoleon ordusu üçün, bütünlükdə və ya onun ayrı-ayrı hissəsi üçün müxtəlif yürüşlər ehtimal edirdi. Peterburqa yürüş, onun öz üzərinə yürüş, dövrələmə yürüşü, o hətta düşünürdü ki, Napoleon ona qarşı onun öz silahı ilə mübarizə aparar, yəni Moskvada oturub, onun özünü gözləməyə başlar (Kutuzov bundan çox qorxurdu). Kutuzov hətta Napoleon ordusunun geriyə, Medina və Yuxnova hərəkət etməsini də ehtimal edirdi, lakin Kutuzov ancaq birçə şeyi ağına gətirə bilməmişdi ki, o da oldu. O, Napoleon qoşunlarının Moskvadan çıxandan sonra on bir gün ərzində dəlicəsinə və əsəbi bir halda özlərini o yan-bu yana vurmalarını və bunun da nəticəsində fransızların tamamilə məhv edilməsi üçün imkan yaradılmasını ağına da gətirə bilməzdi. Doroxovun Brusye diviziyası haqqında verdiyi məlumat, Napoleon ordusundakı fəlakətlər haqqında partizanlardan gələn xəbərlər,

Moskvadan çıxmağa hazırlaşmaları barədəki şaiyələr – bütün bunlar bu fərziyyəni təsdiq edirdi ki, fransız ordusu özəlmişdir və qaçmağa hazırlaşır, lakin bunlar ancaq fərziyyə idi və bunlar Kutuzova yox, ancaq gənclərə əhəmiyyətli görünə bilərdi. Kutuzov altmış illik təcrübəsindən bilirdi ki, şaiyələrə bir o qədər də inanmaq olmaz. O bilirdi ki, bir şeyi arzu edən adamlar xəbərləri elə qruplaşdırırlar ki, elə bir arzu olunan şeyi təsdiq edir və bilirdi ki, belə hallarda adamlar arzularına zidd olan şeyləri çox həvəslə nəzərdən qaçırırlar. Kutuzovun şiddətli surətdə arzu etməsinə baxmayaraq, o, buna inanmağa çalışırdı. Bu məsələ onun bütün mənəvi qüvvəsini məşğul edirdi. Başqa şeylər onun üçün ancaq adı həyatı şeylərdi. Qərargah adamları isə danışmaq, *m-me Stayöl*-in Tarutindən yazdığı məktubları oxumaq, roman müəllifə etmək, mükafatlar paylaşmaq, Peterburqla məktublaşmaq və s. də onun üçün vərdis etdiyi adı həyatı işlər idi. Lakin təkcə onun qabaqcadan gördüyü bir məsələ, yəni fransızların məhvi məsələsi onun ürəyinin yeganə arzusu idi.

Oktyabrın 11-də gecə o, əlinə dirsəklənərək uzanıb, bu barədə düşünürdü.

Qonşu otaqdan hənierti, Tolun, Konovnitinin və Bolxovitinovun ayaq səsləri eşidildi.

– Ey kimdir orada? Girin içəri, girin! Təzə nə var, nə yox? – deyərək feldmarşal onları səslədi.

Xidmətçi işığı yandıranadək Tol məlumatın məzmununu söylədi.

– Məlumatı kim gətirmişdir? – deyərək Kutuzov soruşdu. Şam yanan sonra Tol Kutuzovun simasındakı soyuq ciddiliyi görüb heyrətə gəldi.

– Şübhə ola bilməz, zati-aliləri.

– Çağır, çağır onu buraya!

Kutuzov bir ayağını çarpayıdan yerə sallayıb, yekə qarnını altdakı qıçının üstünə aşırıraq oturmuşdu. Qasidi yaxşı görmək üçün o, salamat gözünü qıydı, elə bil ki, qasidin simasında o, fikrini məşğul edən şeyi oxumaq istəyirdi.

Yaxası açılmış köynəyini bağlaya-bağlaya, sakit, qoca səs ilə Bolxovitinova dedi:

– Danış, danış, əzizim. Gəl, yaxın gəl. De görüm, mənə nə xəbər gətirmisən? Nə? Napoleon Moskvadan çıxıb? Doğrudanmı? Hə?

Bolxovitinov əvvəlcə tapşırılan şeylərin hamısını təfəsilat ilə söylədi.

– Danış, tez ol, ürəyini üzmə, – deyərək Kutuzov onun sözünü kəsdi.

Bolxovitinov hamısını danışdı və əmrə müntəzir duraraq susdu. Tol bir şey danışmaq istədi, amma Kutuzov onun sözünü kəsdi. O, özü bir söz demək istədi, amma birdən üz-gözü qırıxdı. O, əlini Tola tərəf yelləyib, üzünü o biri tərəfə, daxmanın ikona və surətlərdən qaralan bəzəkli bucağına çevirdi.

– İlahi, ey mənə yaradan Allah! Sən bizim duamızı eşitdin... – Kutuzov əllərini döşünə qoyub, titrək bir səslə dedi. – Rusiya xilas oldu. Şükürlər olsun sənə, İlahi! – deyib ağlamağa başladı.

XVIII

Fransızların Moskvadan çıxması xəbəri alınandan ta müharibənin axırınadək Kutuzovun fəaliyyəti ondan ibarət oldu ki, öz hökmü ilə, hiylə ilə, yalvar-yaxarla öz qoşunlarını, ölməkdə olan düşmənlə faydasız toqquşmadan, hücumdan və manevrlərdən çəkəndirməyə çalışdı. Doxturov Maloyaroslavetsə gedirdi, Kutuzov isə öz ordusu ilə yubanıb və Kaluqanı təmizləməyi əmr edir, Kaluqa arxasından gəriyə çəkilməyi çox mümkün hesab edirdi.

Kutuzov hər yerdə gəriyə çəkilir, düşmən isə onun gəriyə çəkilməsini gözləmədən, əks tərəfə, gəriyə qaçırdı.

Napoleonun tarixçiləri onun Tarutinə və Maloyaroslavetsə bacarıqlı manevrini təsvir edir və Napoleon çox zəngin olan cənub quberniyalarına soxula bilsəydi, görəsən, nə olardı? – deyərək fərziyyələr yürüdürlər.

Lakin Napoleonun cənub quberniyalarına girməsinə heç kəs mane deyildi (rus ordusu ona yol verirdi), hələ bu bir yana, tarixçilər yaddan çıxarırlar ki, Napoleon ordusu heç cür nicat tapa bilməzdi, çünki onun labüd surətdə məhv olmasını şərtləndirən səbəblər öz içərisində idi. Moskvada bollu ərzaq əldə edən, lakin onu əlində saxlaya bilməyib, ayağı altında tapdalayan bir ordu, Smolenskə gəldikdən sonra ərzaq toplamaq əvəzinə, qarətlə məşğul olan bir ordu necə ola bilərdi ki, Kaluqa quberniyasında özünü düzəldəydi, Kaluqada da Moskvadakı kimi ruslar yaşayırdılar, orada da od yandırmaq istədiyi şeyi yandırmaq qabiliyyətinə malik idi?

Ordu heç bir yerdə özünü düzəldə bilmədi. Borodino döyüşündən və Moskvanın qarət edilməsindən sonra, bu ordunun özündə pozğunlaşmanın bir növ kimyəvi şərtləri yaşayırdı.

Bu keçmiş ordunun adamları öz başçıları ilə birlikdə haraya qaçdıqlarını bilmədən qaçırdılar, Napoleon da və hər bir əsgər də hələ aydın dərk etmədikləri çıxılmaz vəziyyətdən mümkün qədər tez xilas olmaq istəyirdi.

Elə buna görə də Maloyaroslavetsdə müşavirədə generallar özlərini məsləhətləşirmiş kimi göstərmək, cürbəcür fikirlər irəli sürəndə, sadədil əsgər Mutonun sonuncu rəyi bütün ağızları bağlamışdı, heç kəs, hətta Napoleon özü də hamının dərk etdiyi gerçəkliliyə etiraz edə bilməmişdi. O əsgər hamının ürəyindən xəbər vermiş, ancaq mümkün qədər buradan tez çıxıb getmək lazımdır, demişdi.

Lakin çıxıb getməyi hamı bilsə də, qaçmağın eyib iş olduğunu da hamı dərk edirdi. Bu eyibə qalib gəlmək üçün xarici bir təkən olmalı idi. Bu təkən də öz vaxtında gəldi. Bu təkən fransızların *le Hourra de l'Empereur*¹ – dedikləri şey idi.

Ertəsi gün müşavirədən sonra, Napoleon səhər tezdən qoşunu, keçmiş və gələcək döyüş meydanlarını gözdən keçirməyi bəhanə edərək, marşalların və keşikçilərin müşayiətilə qoşunların orta xətt ilə gedirdi. Öz qənimətləri ətrafında vurnuxan kazaklar lap imperatorun üstünə çıxıb, az qalmışdılar ki, onu tutsunlar. Bu dəfə kazakların Napoleonu tutmamasına səbəb, yenə də Tarutində olduğu kimi qənimət oldu, kazaklar qəniməti görüb adamları yaddan çıxartdılar, Napoleonu xilas edən şey isə fransızları məhv etdi. Kazaklar Napoleona etina etmədən qənimətin üstünə atıldılar, Napoleon da aradan çıxdı. *Les enfants du Don*² imperatorun özünü öz ordusunun içərisindən tutub apara bilmək imkanı aydın göstərirdi ki, yaxın və tanış bir yolda mümkün qədər tez qaçmaqdan başqa heç bir çarə yoxdur. 40 illik bir qarına malik olan Napoleon, artıq özündə əvvəlki çevikliyi və cəsəreti hiss etmədiyi üçün bu eyhamı başa düşdü. Kazakların vahiməsi canına qorxu saldığı üçün Mutonun fikri ilə o, dərhal razılaşdı və tarixçilərin dediyi kimi, Smolensk yolu ilə geriyyə çəkilməyə əmr verdi.

Napoleonun Muton ilə razılaşması və qoşunun geriyyə yola düşməsi o demək deyildi ki, bunu Napoleon əmr etmişdi. Bu o deməkdir ki, orduya Mojaysk istiqamətində getmək üçün təsir edən qüvvələr eyni zamanda Napoleonun özünə də təsir edirdi.

Hərəkətdə olan adam həmişə öz hərəkətinə bir məqsəd düşünür. MİN verstlik bir yol getmək üçün adam bu 1000 verstin arxasında

¹ İmperator "ura"sı

² Don övladlarının

yaxşı bir şey olduğunu düşünməlidir. İrəliyə hərəkət etmək üçün qüvvə olsun deyə, insan qabaqda səfəli bir yer təsəvvür etməlidir.

Hücum zamanı fransızlar üçün belə səfəli yer Moskva, geriyyə çəkilmək isə vətən idi. Lakin vətən çox uzaqdır, 1000 verst yol gedən adam, mütləq son məqsədi yaddan çıxarıb öz-özünə deməlidir: "Bu gün mən 40 verst yol gedib istirahət və gecələmə yerinə çatacağam" və bu məsafəni gələcəyə qədər istirahət yeri son məqsədi ikinci plana çəkib, bütün arzu və ümidi özünə cəlb edir. Bir tək şəxsiyyətdə ifadə olunan meyillər kütlədə həmişə daha da artır.

Köhnə Smolensk yolu ilə geriyyə çəkilən fransızlar üçün son məqsəd, yəni vətən çox uzaqda olduğundan, getdikcə kütlədə şiddətlənən və bütün arzu və ümidləri özünə cəlb edən yaxın məqsəd – Smolensk idi. Ona görə yox ki, adamlara Smolenskdə çoxlu ərzaq və təzə qoşun olduğunu bilmək lazım idi, ona görə yox ki, bu barədə onlara xəbər vermişdilər (əksinə, ordunun yüksək rütbə sahibləri və Napoleonun özü Smolenskdə ərzaq az olduğunu bildirdilər), ona görə ki, ancaq bu, onlara hərəkət etmək və ciddi məhrumiyətlərə dözmək üçün qüvvət verə bilərdi. Bilənlər də, bilməyənlər də eyni qaydada özlərini aldadaraq, səfəli bir yerə meyl edirlərmiş kimi, Smolenskdə gedirdilər.

Böyük yola çıxan kimi fransızlar böyük bir həvəslə, eşidilməmiş bir sürətlə öz xəyali məqsədlərinə tərəf qaçmağa başladılar. Fransız kütlələrini bir vahid kimi bir-birinə bağlayan və onlara müəyyən dərəcədə qüvvə verən bu ümumi meyl səbəbindən başqa onları bir-birinə bağlayan digər bir səbəb də vardı. Bu səbəb də onların sayında idi. Fizikadakı cazibə qanununa əsasən, onların ən böyük kütləsi ayrı-ayrı adam atomlarını öz tərəfinə cəlb edirdi. Onlar öz yüz minlik kütlələri ilə bütöv bir dövlət kimi hərəkət edirdilər.

Onların hər bir nəfəri ancaq bir şey arzu edirdi – əsir düşməmək, bütün dəhşət və fəlakətlərdən xilas olmaq. Lakin bir tərəfdən Smolensk məqsədinə doğru ümumi meyl qüvvəti hər birini çəkib eyni istiqamətə aparırdı. O biri tərəfdən isə korpus bölüyə əsir düşə bilmirdi, ona baxmayaraq ki, bir-birlərindən ayrılmaq üçün fransızların əlində hər cür əlverişli imkan vardı və ən kiçik məqbul bir bəhanə ilə onlar əsir düşə bilərdilər, amma belə bəhanə hər deyəndə olmurdu. Saylarının çoxluğu və sıx, sürətli hərəkətləri onları bu imkandan məhrum edir, ruslar üçün isə bu hərəkəti (fransız kütlələrinin bütün qüvvətilə həyata keçən bu hərəkəti) dayandırmağı nəinki çətinləşdirirdi, hətta qeyri-mümkün edirdi. Vücudu mexaniki surətdə

parçalamaq orada başlanmış çürümə prosesini müəyyən həddən artıq sürətləndirə bilməzdi.

Qar topasını bir an içində əritmək mümkün deyildir. Müəyyən bir vaxt həddi vardır ki, ondan tez heç bir hərərlə qarı əritmək olmaz. Əksinə, isti çox olduqca, yerdə qalan qar daha da bərkirir.

Kutuzovdan başqa rusların heç bir hərbi komandanı bunu anlamırdı. Fransız ordusunun Smolensk yolu ilə qaçmasının istiqaməti müəyyən edildikdə, Konovnitsinin oktyabrın 11-də gecə qabaqcadan gördüyü şey həyata keçməyə başladı. Ordunun bütün yüksək rütbə sahibləri fərqlənmək, fransızların yolunu kəsmək, onları ələ keçirmək, əsir tutmaq, məhv etmək istədilər və hamısı hücum tələb etdi.

Kutuzov təkbəşinə bütün qüvvəsini (hər bir baş ordu komandanında belə qüvvə çox da böyük deyildir) hücum qarşı durmağa sərf etdi.

Bizim indi dediyimiz sözləri Kutuzov onlara deyə bilmirdi. Deyə bilmirdi ki, döyüş girmək, yol kəsmək, adamlarımızı və bədbəxtləri insafsızcasına qırdırmaq nəyə lazımdır? Moskvadan Vyazmaya qədər döyüşsüz bu ordunun üçdə biri əridiyi bir zamanda bu işlər nəyə gərəkdir? Lakin o, öz qoca ağı ilə elə sözlər tapıb deyirdi ki, bu sözləri onlar başa düşməli idilər. Kutuzov onlara qızıl körpüdən danışdı, onlar isə Kutuzova gülür, ona böhtan atır, öldürülmüş heyvanın üzərində qılınc oynadır, lovğalanır, həyasızlıq edirdilər.

Vyazma yaxınlığında fransızlara çox yaxın olan Yermolov, Miloradoviç, Platov və başqaları özlərini saxlaya bilməyib, iki fransız korpusunun yolunu kəsmək və məhv etmək istədilər. Bu barədə Kutuzova məlumat verəndə onlar xəbər əvəzinə konvertin içinə bir varaq ağ kağız qoymuşdular.

Kutuzov qoşunu saxlamağa nə qədər çalışdırsa, qoşunlarımız yenə də düşmənin yolunu kəsmək üçün hücum keçirdilər. Deyildiyinə görə, piyada alayları musiqi və barabanla hücum keçir, döyüşür və minlərlə tələfat veriridilər, lakin heç kəsin yolunu kəsə bilmir və məhv edə bilmirdilər. Qorxulan möhkəm sıxlaşmış fransız qoşunu müntəzəm surətdə əriyə-əriyə, yenə də həmin fəlakətli Smolensk yolunu davam etdirirdi.

ÜÇÜNCÜ HISSƏ

Borodino döyüşü, ondan sonra Moskvanın alınması və fransızların yeni döyüş girmədən qaçması – tarixin ən ibrətli hadisələrindən biridir.

Bütün tarixçilər bir məsələdə razılaşıblar ki, bir-birilə toqquşan dövlətlərin və xalqların xarici fəaliyyəti müharibələrdə ifadə olunur. Böyük və ya kiçik hərbi uğurlar nəticəsində bilavasitə dövlətin və xalqların siyasi qüvvəsi artır və ya azalır.

Tarixçilərin çox qəribə təsvirlərindən görünür ki, bir kral və ya imperator başqa bir imperator və ya kralla höcətləşib, qoşun yığır və düşmənin qoşunu ilə döyüşür, qalib gəlir, üç, beş və ya on min adam öldürür. Bunun da nəticəsində bir dövlət və ya bir neçə milyonluq bir xalq fəth edir. Heç başa düşmək olmur ki, bütün xalq qüvvəsinin yüzdə birini təşkil edən bir ordunun məğlubiyyəti nə üçün bir xalqın fəthinə səbəb olur. Bizə məlum olan bütün tarixi faktlar nə qədər qəribə və anlaşılmaz olsalar da, bir məsələnin ədalətli olduğunu təsdiq edirlər; bir xalqın qoşununun başqa bir xalqın qoşununa çox və ya az qələbə çalması – xalqların qüvvəsinin çoxalmasına və ya azalmasına əsas səbəbdir və ya heç olmasa, mühüm bir əlamətdir. Qoşun qələbə çalan kimi məğlub xalqın zərərinə olaraq, qalib xalqın hüququ artır. Qoşun məğlub olan kimi, məğlubiyyət dərəcəsi asılı olaraq, xalq da hüquqdan məhrum edilir, qoşunu tamamilə məğlub edildikdə isə tamamilə fəth olunur.

Qədim zamanlardan ta indiyə qədər (tarixdə) belə olmuşdur. Napoleonun bütün müharibələri bu qanunu təsdiq etməkdədir. Avstriya qoşunları məğlub olduqca Avstriya öz hüquqlarından məhrum olur, Fransanın hüququ və qüvvəsi isə artır. Fransızların İena və Auerstet üzərindəki qələbəsi müstəqil Prussiyanı məhv edir.

Lakin birdən, 1812-ci ildə fransızlar Moskva yanında qələbə çaldılar. Moskva alındı, amma bundan sonra yeni bir döyüş baş verməmiş Rusiya yox, 600 minlik bir ordu, sonra isə Napoleon Fransanı məhv oldu. Faktları tarixin qanununa təbə edərək, Borodinoda döyüşün ruslar tərəfində qaldığını və Moskvadan sonra Napoleon ordusunu məhv edən döyüşlər olduğunu söyləmək mümkün deyildir.

Borodino qələbəsidən sonra fransızların nəinki baş döyüşü, hətta az-çox əhəmiyyətli bir döyüşü belə olmamışdı, fransız ordusu artıq yox idi. Bu nə deməkdir? Əgər bu misal Çin tarixindən olsaydı, biz bunun qeyri-tarixi bir hadisə olduğunu deyə bilərdik (bir şey onların ölçüsünə düz gəlmədikdə tarixçilər özləri üçün belə bir çıxış yolu qoyurlar). Əgər söhbət az miqdarda qoşun iştirak edən qısa müddətli toqquşmadan getsəydi, biz bu hadisəni istisna hesab edə bilərdik, lakin bu hadisə atalarımızın gözü qabağında baş vermişdir, burada onlar üçün vətənin ölüm-dirim məsələsi həll olunmuşdur və bu müharibə bütün məşhur müharibələrin ən böyüyü olmuşdur...

Borodino döyüşündən ta fransızların qovulmasına qədər davam edən 1812-ci il döyüşləri dövrü sübut etdi ki, uğurlu döyüş nəinki fəthə səbəb ola bilməz, hətta fəth üçün daimi bir əlamət də ola bilməz. O isbat etdi ki, xalqların taleyini həll edən qüvvə fəthlərdə deyil, hətta ordularda və döyüşlərdə də deyil, tamamilə başqa bir şeydir.

Fransız tarixçiləri fransız qoşunlarının Moskvanı tərk etməzdən əvvəlki vəziyyətini təsvir edərkən deyirdilər ki, böyük orduda hər şey öz qaydasında idi, ancaq süvarilər, topçular və bir də araba nəqliyyatı qaydada deyildi, bir də atlar üçün və mal-qara üçün ələf yox idi. Bu fəlakətə heç cürə kömək etmək mümkün deyildi, çünki şəhər ətrafındakı mujiklər öz otlarını yandırır, amma fransızlara vermirdilər.

Uğurlu döyüş həmişəki nəticəni vermədi, çünki fransızlardan sonra Moskvaya gələn mujiklər – Karp və Vlas öz arabaları ilə şəhəri qarət etməyə gəlmişdilər. Onlarda heç bir qəhrəmanlıq hissi yox idi, saysız-hesabsız miqdarda belə mujiklər, onlara təklif edilən yaxşı qiymətə belə Moskvaya ot gətirmir, od vurub yandırırdılar.

Qılinc təlimi sənəti qaydalarına əsasən qılinc döyüşünə çıxan iki adam təsəvvür edin. Qılinc döyüşü uzun zaman davam edir, birdən onlardan biri özünü yarananmış hiss edir və başa düşür ki, bu, zarafat iş deyildir, burada onun həyat məsələsi həll olunur. Odur ki, qılincini atıb, əlinə bir dəyənək alır və hərəlməyə başlayır. Lakin təsəvvür edərkən, öz məqsədinə çatmaq üçün belə yaxşı və sadə bir vasitəyə əl atan adam eyni zamanda cəngavərlik rəvayətlərilə ruhlanaraq öz işinin mahiyyətini gizlətmək istəyir və təkid edər-edər deyir ki, mən qılinc təliminin bütün qaydalarına riayət edərək vuruşmuşam və qalib gəlmişəm. Baş verən təkbətək döyüş bu cür təsvir edilsə idi, təsəvvür edərsinizmi, necə bir dolaşlıq və anlaşılmazlıq əmələ gələrdi!

Qılinc təlimi sənəti qanunlarına əsasən döyüşməyi tələb edən fransızlar idi. Onun düşməni, qılinc atıb dəyənəkdən yapışan isə rus-

lar idi. Hər şeyi qılinc təlimi qanunlarına əsasən izah etmək istəyən adamlar isə bu hadisə haqqında yazan tarixçilər idi.

Smolensk yandırılan vaxtdan başlayan müharibə elə bir müharibə idi ki, onu keçmiş müharibələrin heç birilə müqayisə etmək olmaz. Şəhərlərin və kəndlərin yandırılması, döyüşdən sonra geriye çəkilmə, Borodinoya zərbə və yenə də geriye çəkilmə, Moskvanın yandırılması, ölü soyanların tutulması, nəqliyyatın ələ keçirilməsi, partizan müharibəsi, bütün bunlar müharibə qanunundan kənara çıxmaq idi.

Napoleon bunu çoxdan hiss etmişdi. O, qılinc təlimi qanununa riayət edərək düzgün bir vəziyyətdə Moskvada dayanmışdı, birdən qılinc əvəzinə düşmənin əlində başı üzərinə qaldırılmış bir dəyənək gördü. O, bu müharibənin qanunlara zidd bir tərzdə aparılması barədə Kutuzova və imperator Aleksandra şikayətlər yağdırmağa başladı (sanki insanları öldürmək üçün bir qayda-qanun qoyulmuşdur). Fransızların qanuna riayət etməmək barədəki şikayətlərinə və yüksək mövqedən olan rusların nədənsə dəyənəklə vuruşmaqdan utanmalarına və öz qaydası ilə *en quarte* və ya *en tierce* cəbhədə durub, məharətlə *prime*¹ düşmək və s. istəmələrinə baxmayaraq xalq müharibəsinin dəyənəyi bütün dəhşətli və əzəmətli qüvvətilə qalxdı. Heç kəsin zövqünü və qanununu soruşmadı, kobud bir sadəlik, lakin düşüncəli bir hərəkətlə, heç bir şeyə baxmadan qalxıb endi və fransızları o qədər dəyəclədi ki, axırda bütün basqın məhv oldu.

Eşq olsun o xalqa ki, fransızlar 1813-cü ildə etdiyi kimi etmədi, yəni sənətin bütün qanunlarına əsasən salyut verib, qılinc böyük bir lütfkarlıqla alicənab düşməne təqdim etmədi! Eşq olsun o xalqa ki, sınaq dəqiqəsində başqalarının belə hallarda hansı qanunlardan istifadə etdiyini soruşmadı, əlinə keçən dəyənəyi sadə və yüngül bir hərəkətlə qaldırıb o qədər dəyəclədi ki, axırda qəlbindəki həqarət və intiqam hissi nifrətə və mərhəmətə çevrildi.

II

Müharibə qaydaları deyilən şeydən kənara çıxmağın ən parlaq və faydalı misalı topa halında olan adamlara qarşı dağınıq halda olan adamların müharibə aparmasıdır. Belə bir hal həmişə xalq müharibəsi xarakteri alan müharibələrdə meydana çıxır. Bu, o deməkdir ki, dəstə dəstəyə qarşı durmaq əvəzinə, adamlar pərakəndə halda dağı-

¹ Dördüncü, üçüncü, birinci (*frans.*)

İrlər, düşməyə tök-tök hücum edir, düşmən böyük qüvvə ilə gələndə isə tez qaçır, sonra fürsət olanda yenə də hücum edirlər. İspaniyada qvriyaşlar belə etmişdi, Qafqazda dağlılar belə etmişdi, 1812-ci ildə ruslar belə etmişdilər.

Bu üsulda gedən müharibəni partizan müharibəsi adlandırmış və güman etmişdilər ki, bununla da onun mənasını izah etmişlər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, belə müharibə nəinki heç bir qayda-qanuna müvafiq gəlmir, hətta məşhur və düzgünlüyü ilə mötəbər olan taktiki qaydaya tamamilə ziddir. Bu taktiki qayda deyir ki, hücumu keçən tərəf öz qoşununu elə mərkəzləndirməlidir ki, döyüş zamanı düşməndən qüvvətli olsun.

Tarixin göstərdiyinə görə həmişə uğurlu olan partizan müharibəsi bu qaydaya tamamilə ziddir.

Bu ziddiyyət oradan əmələ gəlir ki, hərbi elm qoşunların qüvvəsinin onlardakı adamın sayı ilə təyin edir. Hərbi elm deyir ki, qoşun nə qədər çox olsa, qüvvə də bir o qədər çox olar. *Les gros batai llons ont toujours raison*¹.

Hərbi elm də hərəkət edən cisimləri öz kütlələrinə münasibətdə öyrənən mexanika kimi, deyə bilər ki, cisimlərin kütlələri bir-birinə bərabər olub-olmadığı üçün onların qüvvələri də bir-birinə bərabər və ya qeyri-bərabərdir.

Qüvvə (hərəkətin kəmiyyəti) kütlənin sürətə vurma hasilidir. Hərbi işdə qoşunların qüvvəti də kütlənin nəyə isə, başqa məchul bir x -ə vurma hasilidir.

Hərbi elm qoşun kütləsinin qüvvətə müvafiq gəlməsinə, kiçik dəstələrin böyükləri məğlub etməsinə tarixdə saysız-hesabsız misallar tapdığı üçün, dumanlı bir şəkildə bu məchul vuranın varlığını təsdiq edir, lakin bunu gah həndəsi quruluşda, gah silahlanmada, gah da adi bir şeydə – sərkdələrin dahiliyində görür. Lakin vuranların bu şəkildə yerlərini dəyişmək tarixi faktlarla uyğun bir nəticəyə gətirib çıxarmır.

Halbuki biz qəhrəmanların xeyrinə olaraq qəbul edilmiş müharibə zamanı yüksək dairələrin həqiqətə düz gəlməyən əmrlərindən əl çəksək, bu məchul x -i axtarıb tapa bilərik.

Bu x qoşunun əhval-ruhiyyəsidir, yəni qoşunu təşkil edən bütün adamların az və çox dərəcədə dalaşmaq arzusundan və özünü təhlükəyə salmaq arzusundan ibarətdir. Daha burada adamların dahilər

komandası altındamı və ya qeyri – dahilər komandası altındamı döyüşməsinin, üç xətdəmi və ya iki xətdəmi döyüşməsinin, dəyənəkləmi və ya dədiqədə 30 güllə atan tufəngləmi vuruşmasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Dalaşmağı həddindən artıq dərəcədə arzu edən adamlar dalaşma zamanı özlərini ən əlverişli bir vəziyyətə qoymağı da bacarırlar.

Qoşunun əhval-ruhiyyəsi elə bir vuranıdır ki, kütləni ona vuruqda hasilində qüvvət əmələ gəlir. Elmin vəzifəsi məchul vuran olan bu qoşun əhval-ruhiyyəsinin mənasını təyin və ifadə etməkdən ibarətdir.

Bu vəzifə isə o zaman mümkündür ki, bütün məchul x -in mənası əvəzinə qüvvənin təzahür etdiyi şərtləri, məsələn: sərkdələrin əmrlərini, silahlanmanı və başqalarını qoymayaq və onları vuranın mənası kimi qəbul etməyə, həmin bu məchulu bütün varlığı ilə qəbul edək, yəni döyüşməyi və özünü təhlükəyə salmağı çox və ya az dərəcədə arzu etmək kimi qəbul edək. Ancaq o zaman müəyyən tarixi faktları müadilələrlə ifadə edərək, bu məchulun nisbi mənasını müqayisə yolu ilə məchulun özünün müəyyən olunmasına ümid etmək olar.

On adam, on batalyon və ya on diviziya on beş adam, on beş batalyon və ya on beş diviziya ilə döyüşür, on beşə qalib gəlirlər, yəni hamısını öldürür və ya əsir alırlar, özləri də dörd nəfər itirlər, deməli, bir tərəfdən dörd, o biri tərəfdən isə on beş məhv olur. Deməli, dörd on beşə bərabərdir və deməli, $4x=15y$ Deməli, $x:y=15:4$. Bu mübadilə məchulun mənasını vermir, lakin o, iki məchul arasındakı nisbəti göstərir. Tarixi cəhətdən müxtəlif vahidlərin (döyüşlərin, gedişatların, müharibə dövrlərinin) belə durumlara salınması nəticəsində rəqəm sıraları əmələ gələr ki, bu rəqəmlərdə qanunlar olmalıdır və qanunlar kəşf edilə bilər.

Hücum zamanı kütlələrlə, geriyyə çəkilmə zamanı isə pərakəndə halda hərəkət etmək haqqındakı taktik qayda şüursuz olaraq belə bir gerçəkliyi təsdiq edir ki, qoşunun qüvvəti onun əhval-ruhiyyəsinə asılıdır. Adamları top güllələri qabağına aparmaq üçün daha çox intizam (ancaq kütlələrin hərəkətilə əldə edilən intizam) lazımdır, nəinki hücum edənlərdən qorunmaq üçün. Lakin burada qoşunun əhval-ruhiyyəsi nəzərdən qaçırıldığı üçün, bu qayda həmişə yanlış olur və xüsusilə bütün xalq müharibələrində – qoşunun ruh yüksəkliyi və ya ruh düşkünlüyü zamanlarında, tamamilə həqiqətə zidd olur.

Fransızlar 1812-ci ildə geriyyə çəkildə, taktika üzrə ayrı-ayrılıqda müdafiə edilməli olduqları halda, sıxışdırılaraq, çünki qoşunun

¹ Böyük hərbi qüvvələr həmişə qalib gəlirlər.

əhval–ruhiyyəsi o qədər düşmüşdü ki, onu ancaq kütlə bir yerdə saxlaya bilərdi. Ruslar isə, əksinə, taktika üzrə kütlə halında hücumla keçməli idilər, həqiqətdə isə parçalandılar, çünki qoşunun əhval–ruhiyyəsi o qədər yüksək idi ki, ayrı–ayrı adamlar əmr gözləmədən fransızları döyürdülər və özlərini zəhmətə və təhlükəyə salmaq üçün məcburiyyətə ehtiyacları yox idi.

III

Partizan müharibəsi deyilən müharibə düşmənin Smolenskə girən gündən başladı.

Partizan müharibəsi hökumətimiz tərəfindən rəsmi olaraq qəbul edilənə qədər düşmənin ordusunun minlərlə adamını – ordudan geri qalmış qarətçiləri, yem hazırlayan hərbiyəli kazaklar və mujiklər qırıb tələf etmişdilər. Haradansa gəlmiş quduz bir iti başqa itlər şüursuz olaraq gəmirdikləri kimi, bunlar da adamları eləcə şüursuz olaraq məhv etmişdilər. Denis Davidov öz rus duyğusu ilə bu dəhşətli silahın əhəmiyyətini birinci başa düşmüşdü. Bu silah hərbi sənətin qaydaları ilə maraqlanmayaraq fransızları məhv edirdi və müharibənin bu növünü qanuniləşdirmək sahəsində ilk addım şöhrəti ona mənsubdur.

Avqust ayının 24–də Davidovun ilk partizan dəstəsi təşkil olundu, onun dəstəsindən sonra başqaları təşkil olunmağa başladı. Bu yaranış davam etdikcə belə dəstələrin sayı da artdı.

Partizanlar böyük bir ordunu hissə–hissə məhv edirdilər. Onlar qurumuş ağac olan fransız ordusundan öz–özünə tökülən yarpaqları yığırdılar, hərədən bir isə ağacı silkələyirdilər. Oktyabr ayında, fransızlar Smolenskə qaçanda müxtəlif ölçüdə və xarakterdə olan bu dəstələr üzvlərlə idi. Elə dəstələr vardı ki, orada ordu qaydalarına əsasən piyada, topçu, qərargah və lazımı rahatlıq vardı. Təkçə kazak və ya süvari dəstələri də vardı, yığma, atlı və piyada dəstələri, heç kəsə məlum olmayan mujik və mülkədar dəstələri də vardı. Dəstələrdən birinin başçısı bir keşiş idi, bir ayda bir neçə yüz əsir tutmuşdu. Partizanlar içərisində üzvlərlə fransız öldürmüş kəndxuda arvadı Vasilisa da vardı.

Oktyabrın axırını günləri partizan müharibəsinin ən qızgın günləri idi. Bir vaxt vardı ki, partizanlar özləri də öz cəsarətlərinə təəccüblənərək, hər dəqiqə fransızlar tərəfindən tutulub, mühasirəyə alınmalarından qorxurdular, hər dəqiqə hücum gözləyərək meşələrdə gizlə-

nirdilər. Ancaq bu müharibənin ilk dövründə idi, artıq bu dövr keçmişdi. İndi artıq bu müharibə müəyyən olmuşdu: fransızlara qarşı hansı tədbiri görmək olar, hansını görmək olmaz, bu, hamıya aydın idi. İndi ancaq qərargahla, qayda üzrə, fransızlardan uzaqda gəzən dəstələrin rəisləri çox şeyi qeyri–mümkün hesab edirdilər. Çoxdan iş başlayan və fransızları yaxından tanıyan xırda partizan dəstələri isə, böyük dəstə rəislərinin fikirləşməyə belə cəsarət etməyi şeyləri mümkün hesab edirdilər. Fransızların arasında gəzən kazaklar və mujiklər isə artıq hər şey mümkündür, – deyər düşüncələrə.

Partizanlardan biri olan Denisov oktyabrın 22–də öz dəstəsilə bərabər, partizanlıq həvəsinin ən qızgın bir dövrünü yaşayırdı. O, səhərdən öz dəstəsilə hərəkətdə idi. Bütün günü böyük yolun kənarındakı meşədə, süvari şeyləri daşıyan böyük bir fransız nəqliyyatını və başqa qoşunlardan ayrılıb, kəşfiyyatçıların və əsirlərin dediyinə görə, qüvvətli bir mühafizə altından Smolenskə hərəkət edən rus əsirlərini təqib edirdi. Bu nəqliyyatdan ancaq Denisovun və onun yaxınlığında gələn Doloxovun (o da kiçik bir dəstəsi olan partizan idi) yox, qərargahlı böyük dəstə rəislərinin də xəbəri vardı. Hamı bu nəqliyyatın olduğunu bilir və Denisov demişkən, ona diş qıcaırdı. Böyük dəstə rəislərindən ikisi – biri polyak, o biri alman – eyni vaxtda Denisova adam göndərmiş, onların dəstələrinə qoşulub, bir yerdə nəqliyyata basqın etməyə çağırırdı.

Denisov onların məktublarını oxuyub:

– Yox, qardaş, özümə nə gəlib, – dedi və almana yazdı ki, onun kimi rəşadətli və məşhur bir generalın komandası altında xidmət etməyi ürəkdən arzu etsə də, bu xoşbəxtlikdən özünü məhrum etməlidir, çünki o artıq polyak generalın komandası altında xidmətə girmişdir. Polyak generala da belə bir məktub yazıb, xəbərdar etmişdi ki, artıq alman generalın komandası altına girmişdir.

Belə bir qərara gəlməklə Denisov bu fikirdə idi ki, ali komandanlığa xəbər vermədən, Doloxovla birlikdə hücumla keçib öz az qüvvələri ilə həmin nəqliyyatı ələ keçirsin. Oktyabrın 22–də nəqliyyat Mikulina kəndindən Şamşeva kəndinə gedirdi. Mikulinadan Şamşevaya gedən yolun sol tərəfi böyük meşəlik idi, bu meşəlik bəzi yerlərdə tamamilə yola yaxınlaşır, bəzi yerdə isə yoldan bir verstə qədər və ya daha çox uzaqlaşır. Denisov həmin bu meşənin içilə, gah ortalarına tərəf, gah da kənarlarına tərəf öz dəstəsilə gəzir, fransızları gözdən qaçırmırdı. Səhər Mikulina kəndinin yaxınlığında, meşə yola

yaxın olan yerdə Denisov dəstəsinin kazakları palçığa batmış, süvari yəhərləri ilə dolu olan iki furqonu tutub, meşəyə çəkmişdilər. O vaxtdan bəri dəstə hücum etmədən fransızların hərəkətini təqib edirdi. Onları hürkütmədən, sakitcə Şamşevaya çatmalarına imkan vermək lazım idi, Orada isə Doloxovun dəstəsilə birləşib (Doloxov axşam çağı meşədə, Şamşevanın bir verstliyində olan qarovulxanaya müşavirəyə gəlməli idi), səhər tezdən iki tərəfdən od kimi onların başına yağıb, əzməli və hamısını birdən tutmalı idilər.

Dalda, Mikulinanın iki verstliyində, meşə tamamilə yola yaxınlaşan yerdə, altı kazak qoyulmuşdu. Fransızların yeni suvari və araba karvanları görünən kimi, bu kazaklar tez xəbər verməli idilər.

Doloxov Şamşevadan qabaqdakı yolu da bu cür araşdırmalı və neçə verstlikdə başqa fransız qoşunu olmasını öyrənməli idi. Güman edildiyinə görə, nəqliyyatın yanında 1500 adam olmalı idi. Denisovun 200 adamı vardı, Doloxovunku da bir o qədər olardı. Adamın sayının çoxluğu Denisovun qabağını saxlamırdı. Ancaq bir məsələ vardı ki, o, bu qoşunun məhz necə bir qoşun olduğunu bilməli idi, Buna görə də dil (yəni düşmənin karvanından bir adam) lazım idi. Səhərki başqın zamanı elə sürətlə iş görmüşdülər ki, furqonların yanındakı fransızların hamısını öldürüb, ancaq bircə barabançı oğlanı diri tutmuşdular ki, o da geridə qalmış bir adam olduğu üçün, fransız karvanında nə cür qoşun olması haqqında heç bir müsbət şey söyləyə bilmədi.

Karvanı qorxuya salmamaq üçün Denisov ikinci dəfə basqın etməyi təhlükəli hesab edirdi, buna görə də o, öz dəstəsindəki mujik Tixon Şerbatını qabağa, Şamşevaya göndərdi ki, bəlkə oradakı fransız qabaq dəstələrindən heç olmasa bir nəfər tutub gətirsin.

IV

İsti, yağışlı bir payız günü idi. Göy də, üfüq də bir cür bulanıq su rəngində idi. Gah elə bil ki, duman çökür, gah da birdən qıyqacı iri bir yağış yağır.

Denisov arıq, lakin möhkəm bir cins at belində idi. Başında papaq, çiyində isə yapıncı vardı, yapıncıdan su süzülürdü. O da başını əyib, qulaqlarını yatırdan atı kimi, qıyqacı yağışdan üz-gözünü qırışdırır və diqqətlə irəliləyib baxırdı. Arıqlamış, sıx, gödək qara saqqal basmış üzü acıqlı görünürdü.

Denisovun harın bir Don atı minmiş əməkdaşı – kazak yasavulu da çiyində yapıncı, başında papaq Denisovun yanınca gedirdi.

Üçüncü kazak – yasavul Lovayski, həmçinin çiyində yapıncı, başında papaq onlarla yanaşı gedirdi. O, taxta kimi uzun, yastı, ağsifət, sarısaç bir adamdı, parlaq qıyıq gözləri, sakit və arxayın görkəmi və oturuşu vardı. Bu atın və süvarinin nə kimi ayrıca bir xüsusiyyətə malik olmasını söyləmək mümkün olmasa da, yasavula və Denisova ilk nəzər salan kimi görmək olardı ki, Denisov islanmışdır və özü də narahatdır. Görmək olardı ki, Denisov at üstündə oturmuş bir adamdır, amma yasavula baxanda görmək olurdu ki, o həmişəki kimi rahat və sakit oturmuşdur, elə bil o, at belində oturan bir adam deyildi, elə bil at ilə birlikdə o, qüvvəti ikiqat artırılmış bir vücut idi.

Onlardan bir qədər irəlidə başdan ayaqa qədər islanmış bir mujik gedirdi, boz kaftan geymiş, ağ kalpak qoymuş bu adam bələdəci idi.

Bir qədər arxada, iri quyruqlu, iri yallı, dodağı əziləb qanamış arıq, nazik bir qırğız atı üstündə göy fransız şinelli bir gənc zabıt gedirdi.

Onunla yanaşı gedən qusar yırtıq fransız mundiri geymiş, göy kalpak qoymuş oğlanı atının tərkinə mindirmişdi. Uşaq soyuqdan qızarmış əlləri ilə qusardan yapışib, isitmək üçün yalın ayaqlarını tərpedir, qaşlarını qaldıraraq təəccüblə ətrafına baxırdı. Bu, səhər tutulan fransız barabançısı idi.

Arxadan uzanıb gedən işlək dar, palçıqlı meşə yolu ilə üç-üç, dörd-dörd qusarlar, onların dalınca kazaklar gəlirdilər, bəzisi yapıncı geymişdi, bəzisi fransız şineli, bəziləri isə at çulunu başlarına atmışdılar. Atların hamısı, kürənlər də, kəhərlər də, üstlərindən yağış axdığı üçün qara görünürdülər. Yalları islanıb yapışdığı üçün atların boyunları qəribə, nazik görünürdü. Atlardan buxar qalxırdı. Paltarlar, yəhərlər, cilovlar, hər şey islanmış və torpaq kimi, yola səpələnən xəzəl kimi şişmiş, sürüşkən olmuşdu. Adamlar tərponməməyə, bədənlərinə keçən suyu buraxmamağa çalışaraq yəhərlərdə dik oturmuşdular. Uzanıb gedən kazakların ortası ilə fransız atları və yəhərli kazak atları qoşulmuş iki furqon kötüklərin və budaqların üstündən keçərək taqqıldayırdı, su ilə dolmuş çuxurlardan keçərək fırcıldayırdı.

Denisovun atı yoldakı gölməçənin kənarından keçəndə özünü yana verdi və onun dizini ağaca toxundurdu.

Denisov:

– Eh, zəhrimar, – deyər qəzəblə çığırdı, dişlərini qıcayıb, qamçı ilə üç dəfə atı vurdu, özünü və yoldaşlarını palçıq sıçrantısına buladı. Denisovun əhvalı korlanmışdı. Buna səbəb yağış və həm də acliq

idi (səhərdən bəri heç kəs heç nə yeməmişdi), lakin əsas səbəb o idi ki, Doloxovdan bu vaxta qədər bir xəbər yox idi və dil tutmağa göndərilən adam da hələ qayıtmamışdı.

“Nəqliyyata basqın etmək üçün bundan daha əlverişli bir fürsət tapmaq çox çətindir. Təkbəşinə basqın etmək qorxuludur, amma başqa bir günə qoysam, böyük partizan dəstələrindən biri gözümünce qabağundan qəniməti əlimizdən alıb aparar” – deyə düşünən Denisov Doloxovdan gözlədiyi adam üçün nigaran halda aramsız surətdə qabağa baxırdı.

Sağ tərəfdən ta uzaqlara qədər görünən açıqlığa çıxdıqda Denisov dayandı.

– Kim isə gəlir, – dedi.

Yasavul Denisovun göstərdiyi səmtə baxdı.

– İki nəfərdir, – zabit və kazak. Ancaq bunun podpolkovnik özü olmasını fərz etmək olmaz, – deyə kazaklara məlum olmayan söz işlətməkdən xoşlanan yasavul cavab verdi.

Gələn adamlar dağdan enib gözdən itdilər, bir neçə dəqiqədən sonra isə yenə də göründülər. Qabaqda gələn zabit atını yorğun-yorğun sürür, qamçı ilə vururdu, zabitin üst-başı səliqəsiz, başdan-başa islanmış, şalvarının balaqları dizdən yuxarıya qədər çırxanmışdı. Onun dalınca isə kazak, üzəngidə ayaq üstə duraraq çapırırdı.

İti və şad gözləri olan enli, qırmızısifət zabit çox cavan bir uşaq idi, o, atını Denisovun bərabərinə sürüb, islanmış konverti ona verdi.

– Generaldandır, – dedi, – ancaq bağışlayın ki, çox da quru deyildir...

Denisov qaşqabağını töküüb, zərfi aldı və açmağa başladı.

Denisov zabitin verdiyi məktubu oxuyan zaman zabit yasavula müraciətlə dedi:

– Hamı deyirdi ki, qorxuludur, qorxuludur, amma mən Komarovla, – o, kazakı göstərdi, hazırlamışsıq. Hərəmizin iki tapan... – Zabit fransız barabançısını görüb soruşdu: – Bəs bu kimdir? Əsirdirmi? Siz artıq döyüşmüsünüzmü? Onunla danışmaq olarmı?

Bu zaman Denisov zabitin verdiyi zərfi gözdən keçirib: – Rostov! Petya! – deyə çığırdı. – Bəs sən kim olduğunu neçin demirsən? – Denisov gülümsünə-gülümsünə boylanıb, əlini zabitə uzatdı.

Bu zabit Petya Rostov idi.

Bütün yolu Petya hazırlayırdı ki, daha böyük və həm də zabit olduğu üçün, Denisovla əvvəlki tanışlığına işarə vurmadan, özünü

onunla ləyaqətli bir tərzdə aparsın. Amma Denisov ona gülümsünən kimi Petyanın rəngi açıldı, sevincindən qızardı və hazırladığı rəsmiyyəti unudub, fransızların yanından necə keçib gəldiyindən, ona belə bir tapşırıq verildiyi üçün çox şad olduğundan, Vyazma altında döyüşdə iştirak etdiyindən və həmin döyüşdə bir qusarın fərqlənməsindən danışmağa başladı.

– Mən səni görməyimə şadam, – deyə Denisov onun sözünü kəsdii və yenə də qayğılı bir ifadə aldı.

Denisov yasavula müraciət edərək:

– Mixail Feoklitç, axı bu məktub yenə də almandandır. Bu, onun yanında qulluq edir, – dedi. Denisov məktubun məzmununu söyləyib, dedi ki, alman generalı təkrarən tələb edir ki, biz nəqliyyata basqın etmək üçün onunla birləşək. – Əgər biz günü sabah onu ələ gətirməsək, bu onu gözümüzüncə qabağında əlimizdən qoparacaqdır, – deyə Denisov sözünü tamamladı.

Denisov yasavulla danışdığı zaman, Petya Denisovun soyuq rəftarından pərt bir halda, bu soyuq rəftara özünün şalvarının səbəb olduğunu zənn edərək, yuxarı qalxmış şalvarını heç kəs görməsin deyə, şinelinin altında düzəldib, mümkün qədər döyüşkən bir vəziyyət almağa çalışdı.

Petya hazırladığı adyutant və general roluna girərək, əlini papayığın sipərinə apardı və Denisova dedi:

– Sizdən bir əmr olacaqmı, cənab? Yoxsa mən sizin ixtiyarınızda qalmalıyam?

– Əmrmi? – deyə Denisov fikirli-fikirli soruşdu. – Sən sabaha qədər qala bilərsənmi?

– Buyurun, buyurun... Yalnızda qala bilərəmmi? – deyə Petya səsləndi.

– General sənə nə əmr edib, tez qayıtmağımı? – deyə Denisov soruşdu. Petya qızardı.

– O, heç nə əmr etməyib. Mənə elə gəlir ki, qalmaq olar? – deyə o, sual halında cavab verdi.

Denisov:

– Elə isə, yaxşı, – dedi və öz adamlarına müraciətlə tapşırıq verdi. Əmr etdi ki, dəstə meşədə qarovulxana yanında təyin edilmiş istirahət yerinə getsin, qırqız atı minmiş zabit isə (bu zabit adyutant vəzifəsini ifa edirdi) Doloxovu axtarsın, onun harada olduğunu və axşam gəlib-gəlməyəcəyini öyrənsin. Denisov özü isə yasavulla və Petya ilə

Şamşeva kəndinə çıxan meşə kənarına gedib, sabahkı basqın üçün, fransızların yerləşdiyi mövqeyə baxmaq istəyirdi.

Denisov bələdçi mujikə müraciət edərək:

– Qoca, bizi Şamşevaya apar, – dedi.

Denisov, Petya və yasavul bir neçə kazakın və əsir oğlanı apararaq qusarın müşayiətilə sola dönüb, dərədən keçdilər və meşənin kənarına tərəf getdilər.

V

Yağış kəsdi, ancaq duman çökür və ağacların budaqlarından su damcıları süzülürdü. Kalpaklı və ayağı çarılıq mujik əyri ayaqlarını yavaşca ağac qabıqlarının və yaş yarpaqların üstünə qoyub, yüngül və səssiz addımlarla gedir, at belində dinməzəcə dalınca gələn Denisovu, yasavulu və Petyanı meşənin kənarına tərəf aparırdı.

Dikdirə çıxanda mujik dayandı, o yan-bu yana baxdı və seyrək ağaclığa tərəf yollandı. Hələ yarpaqları tökülməmiş böyük bir palıd ağacının yanında dayandı və əlilə him eləyib onları yanına çağırdı.

Denisovla Petya atlarını onun yanına çapdılar. Mujikin dayandığı yerdən fransızlar görünürdülər. Meşənin o tayında, tərə aşağı, yazlıq tarla uzanıb gedirdi. Sağ tərəfdə, dərin dərənin o üzündə kiçik bir kənd və damı uçmuş bir mülkədar evi görünürdü. Bu kənddə və mülkədar evində, bütün tərədə, bağda, quyuların yanında, gölün ətrafında, körpüdən ta kəndə qədər bütün dikdirə doğru yolda, 200 sajenlik məsafədə sayrışan duman içərisində dəstə-dəstə camaat gözə dəyirdi. Dağa dırmaşan at arabaları və bir-birini açıq, qeyri-rus dilində çığıran adamların səsləri eşidilirdi.

Denisov fransızlardan gözünü çəkməyərək:

– Əsiri buraya gətirin, – deyərək yavaşca səsləndi.

Kazak atdan düşdü, uşağı atın belindən götürdü və onunla birlikdə Denisova yanaşdı. Denisov fransızları göstərərək, bunların hansı qoşunlar olduğunu soruşdu. Uşaq donmuş əllərini ciblərinə soxdu, qaşlarını qaldırdı və qorxa-qorxa Denisova baxdı. Bildiklərinin hamısını demək istəməsinə baxmayaraq, cavabını dolaşdırdı və ancaq Denisovun soruşduqlarını təsdiq etməyə başladı. Denisov qaşqabağını tökərək ondan üzünü çevirdi və yasavula müraciətlə öz mülahizələrini söylədi.

Petya heç bir mühüm şeyi nəzərdən qaçırmamağa çalışaraq, cəld hərəkətlərlə başını o tərəf-bu tərəfə çevirir və gah barabançıya, gah Denisova, gah yasavula, gah da kənddəki və yoldakı fransızlara baxırdı.

– Doloxov gəlsə də, gəlməsə də, başlamaq lazımdır... Deyilmi?
– Denisovun gözləri sevinclə parladı.

– Yer əlverişlidir, – deyərək yasavul cavab verdi.

Denisov sözünə davam edərək dedi: – Piyadanı aşağıya bataqlığa göndəririk, onlar gedib bağ tərəfdən hücum edərlər, siz də kazaklarla oradan gedərsiniz, – deyərək Denisov kəndin o tərəfindəki meşəni göstərdi, – mən də buradan öz qusarlarımla, güllə atılan kimi...

– Dərə ilə getmək olmaz, – bataqlıqdır, – deyərək yasavul cavab verdi.
– Atlar batıb qalar, sol tərəfdən getmək lazımdır.

Onlar beləcə yavaş-yavaş danışdıqları zaman aşağıda, göldən o yana dərədə bir güllə, sonra isə ikinci güllə səsi eşidildi. Ağ tüstü görünürdü və tərədəki yüzlərlə fransızların elə bil ki, nəşəli hay-küyü eşidildi. İlk dəqiqədə Denisov da, yasavul da özlərini geriye atdılar, onlara elə gəldi ki, güllələrin və bağrırtıların səbəbi onlar özləridirlər, lakin güllələrin və bağrırtıların onlara dəxli yox idi. Aşağıda, bataqlıqda bir nəfər qırmızı paltarlı adam qaçırdı. Görünür ki, fransızlar ona atır və ona bağırırdılar.

– Bu ki, bizim Tixondur, – deyərək yasavul səsləndi.

– Odur! Odur ki, var!

– Eh, köpək, – deyərək Denisov səsləndi.

– Qaçacaq! – deyərək yasavul gözlərini qıyaraq cavab verdi.

Onların Tixon dedikləri adam çaya tərəf qaçıb, oraya elə baş vurdu ki, ətrafa su sıçradı, bir anlığı gözdən itib, sudan qapqara olmuş bir halda iməkləyə-iməkləyə çıxdı, uzaqlara qaçdı. Onun dalınca qaçan fransızlar dayandılar.

– Zirək çıxdı, – deyərək yasavul səsləndi.

Denisov da eyni tərzdə heyifsilənərək:

– Ax, şeytan! – dedi, bəs bu vaxta qədər o nə edirmiş?

– O kimdir? – deyərək Petya soruşdu.

– Bu bizim kəşviyyatçıdır. Mən dil gətirməyə göndərmişdim.

– Hə, hə, – deyərək Petya Denisov ağzını açan kimi başını tərptədi, elə bil ki, hamısını başa düşmüşdü, halbuki o bir söz belə başa düşməmişdi.

* * *

Tixon Şerbatı dəstədə ən gərəklı adamlardan biri idi. Bu mujik Qjati yanındakı Pokrovskoye kəndindən idi. Denisov işə yenicə başladığı zamanlarda Pokrovskoye kəndinə gəlib, həmişəki kimi kənd-

xudanı çağırır, fransızlar barədə nə bildiyini soruşduqda, o da başqa kəndxudalar kimi, özünü müdafiə edirmiş kimi, fransızlar barədə heç bir şey bilmədiyini və heç bir şey eşitmədiyini söylədi. Lakin Denisov onları başa salanda ki, mənim məqsədim fransızları qırmaqdır və soruşanda ki, buralara fransızlar gəlmişdi, ya yox, kəndxuda dedi ki, doğrudur, ölüsoyanlar gəlmişdilər, ancaq bu işlə kənddə təkə Tışka Şerbatı məşğul olurdu. Denisov ömr etdi ki, Tixonu onun yanına çağırırlar. Denisov Tixonu gördüyü işlərə görə təriflədi və kəndxudanın yanında vətən oğullarının göstərməli olduqları padşaha və vətəne sədaqətdən, fransızlara nifrətdən bir neçə kəlmə danışdı.

Tixon Denisovun sözlərindən qorxmuş kimi:

– Biz fransızlara pislik eləmirik, – dedi. – Biz ancaq elə-belə uşaqlarla zarafat edirdik. Doğrudur, ölüsoyanlardan bir iyirmi nəfər öldürmüşük, amma pislik eləməmişik... – Səhəri gün Denisov bu mujiki tamamilə yaddan çıxarıb, Pokrovskoye kəndindən gedəndə ona dedilər ki, Tixon partizan dəstəsinə gəlib təkid edir ki, onu da özləri ilə aparsınlar. Denisov onun dəstədə saxlanmasını ömr etdi.

İlk zamanlar tonqal qalamaq, su daşımaq, at soymaq və sair xırda işlər görə Tixon tezliklə partizan müharibəsində böyük bir həvəs və bacarıq göstərdi. O, gecələr qənimət gətirməyə gedib, hər dəfə özü ilə fransız paltarını və ya silahı gətirirdi. Ömr edəndə isə, hətta əsir də tutub gətirirdi. Denisov Tixonu işdən götürüb, özü ilə kəşfiyyata aparmağa başladı və onu kazakların cərgəsinə saldı.

Tixon at minməyi sevmir, həmişə piyada gedir və heç vaxt da süvarilərdən geri qalmırdı. Onun silahı bir müşketondan (bu silahı o, çoxusu gülmək üçün gözdirirdi), cıdadan və baltadan ibarət idi. Canavar öz dişlərindən necə istifadə edirdisə, yəni onunla həm tükələrinin arasından birə tutur, həm də böyük sümükləri gəmirirsə, Tixon da baltadan eləcə istifadə edirdi. Tixon əlindəki balta ilə bir zərbədə tiri sərrast parçalayır, sonra baltanın tiyəsindən tutub, xırda payacıqlar doğrayır və onlardan da qaşığı hazırlayırdı. Denisovun dəstəsində Tixonun özünəməxsus ayrıca, xüsusi bir mövqeyi vardı. Həmişə çox çətin və çirklə bir iş görmək lazım gələndə, yəni palçıq batmış arabanı çiyin zoruna çəkib çıxarmaq, atın quyruğundan tutub bataqlıqdan çıxartmaq, onun dərisini soymaq, fransızların lap ortasına getmək, gündə 50 verst yol getmək lazım gələndə hamı gül-gülə Tixonu göstərirdi.

– Ona nə olacaq, – deyirdilər, – aygır kimi möhkəmdir.

Bir gün əsir tutduğu fransız onu tapança ilə vurmuş, güllə kürəyinin yumşaq yerindən dəymişdi. Tixonun həm araq sənətməklə və həm də araq içməklə sağaldığı bu yara bütün dəstədə ən nəşəli zarafatlara səbəb olurdu, Tixon özü də bu zarafatlara qoşulurdu.

– Hə, halın necədir, bir də belə işlər etməzsən ki? Yoxsa ağrıdır? – deyər kazaklar ona gülürdülər. Tixon isə qəsdən belini bükür, üzgözünü turşudur və özünü hirsələnmiş kimi göstərərək fransızların dalınca ən gülməli söyüşlər söyürdü. Bu hadisənin Tixona təsiri o oldu ki, sağalandan sonra o, az əsir tutdu.

Tixon dəstədə ən faydalı və ən qoçaq bir adam idi. Heç kəs ondan çox basqın üçün fürsət tapmamış, heç kəs ondan çox fransız qırmamış və ya əsir tutmamışdı. Bunun da nəticəsində o, bütün kazakların və qusarların təlxəyi olmuş və özü də bu rütbəyə həvəslə razı olmuşdu. İndi də Tixon hələ gecədən, Denisov tərəfindən Şamşevaya dil tutmaq üçün göndərilmişdi. Amma bir fransızla kifayətlənməyi üçünmü və ya gecə yuxuya qaldığı üçünmü, o, gündüz fransızların lap arasında kollara soxulmuş, Denisovun dağdan müşahidə etdiyi kimi, fransızların gözünə görünmüşdü.

Denisov bir qədər də səhəri basqın haqqında yasavulla danışdıqdan sonra atının başını geri döndərər sürdü. O, fransızların çox yaxında olduğunu görüb elə bil ki, səhəri basqını artıq qəti qərarlaşdırmışdı.

Petyaya müraciətlə:

– Gedək, qardaş, pal-paltarımızı qurudaq, – dedi.

Məşə qarovulxanasına çathaçatda Denisov dayanıb meşəyə baxdı. Meşədə, böyük ağacların arası ilə uzun əllərini yelləyə-yelləyə, uzun ayaqlarını yüngüllüklə ataraq, əynində gödəkçə, ayaqlarında çarıq, başında Kazan şlyapası, çiyində tüfəng, belində isə balta bir adam gəlirdi. Bu adam Denisovu görə kimi tez kola nə isə tullayıb, kənarları əyilmiş yaş şlyapasını çıxartdı və rəisə yaxınlaşdı. Bu, Tixon idi. Çiçəkdən və qırıxıqlardan yarıq-yarıq olan üz, xırda qıyıq gözləri özündən razı bir halda nəşə ilə gülürdü. O, başını dik yuxarı tutub, gülməyini saxlamış kimi Denisova baxdı.

Denisov ona: – harada itib-batmışdın? – dedi.

– Harada batmışdım? Fransızların dalınca getmişdim, – deyər Tixon xırıltılı, lakin xoş, yoğun bir səslə tez və cürətlə cavab verdi.

– Gündüz niyə soxulurdun? Heyvan! Tutdun, tutmadın?

– Tutmağın tutdum, – deyər Tixon cavab verdi.

– Bəs hamı?

– Mən onu əvvəl-əvvəl lap alaqlarıdan tutmuşdum, – deyə Tixon çarılıq əyri ayaqlarını gen qoyaraq davam etdi, – sonra meşəyə gətirdim. Baxıb, gördüm ki, forli şey deyil. Dedim, qoy gedim bir ayrısını, əməllisini tapım.

Denisov yasavula dedi:

– Görürsənmi haramzadanı, lap elədir ki, var! Bəs sən onu niyə gətirmədin?

Tixon acıqlanmış halda tez onun sözünü kəsdi:

– Onun nəyini gətirəydin, yaramazın birini. Məgər mən bilmi-rəm ki, sizə necə adam lazımdır?

– Ay şeytan!.. Yaxşı, sonra?..

– Ayrısının dalınca getdim, – deyə Tixon davam etdi. – Sürünə-sürünə meşəyə girib, orada uzandım. – Tixon cəld bir hərəkətlə qarnı üstə yerə uzandı və nə cür elədiyini əyani olaraq göstərməyə başladı. – Biri gəlib üstümə çıxdı. Mən onu qamarladım. – Tixon cəld ayağa qalxdı. – Dedim gedək polkovnikin yanına. Birdən çıxırmağa başladı. Onlar dörd nəfərdilər, qılınclarını çəkib töküldülər üstümə. Mən də baltamı qalxızıb, həzrət İsa sizin bəlanızı versin deyib, – Tixon qol-larını açdı, dəhşətli bir sifətlə döşünü qabağa verdi.

Yasavul işıldayan gözlərini qıyaraq:

– Biz dağdan görürdük, sən gölməçələrin arası ilə necə sivişib qaçırdın, – dedi.

Petya çox gülmək istəyir, lakin hamının özünü saxladığını görüb susur, bu əhvalatın nə demək olduğunu başa düşməyərək, tez-tez gah yasavulun, gah da Denisovun üzünə baxırdı.

– Sən özünü məzəliliyə qoyma, – deyə Denisov acıqlı-acıqlı öskürdü. – Birincini niyə gətirmədin?

Tixon bir əlilə kürəyini, o biri əlilə də başını qaşırıb, birdən elə axmaqcasına güldü ki, nöqsanlı dişi göründü (bu dişinə görə ona Şer-batı¹ deyirdilər). Denisov gülümsündü, Petya qəhqəhə çəkib güldü, Tixon özü də bu gülüşə qoşuldu.

– Əməlli bir şey deyildi, – deyə Tixon yenə də başladı, – paltarı da çox pis idi, onu haraya gətirəcəkdim. Həm də cənab zabit, çox kobud idi. Deyirdi, mən özüm general oğluyam, getmərəm.

– Əcəb heyvansan! – deyə Denisov acıqlandı. – Mən onu danış-dırmalı idim...

Tixon: – Mən danışdırdım, – dedi. – O deyirdi ki, pis bilir. Bizim deyirdi, adamımız çoxdur, amma hamısı pisdir, ancaq deyirdi, adları var. Əməlli hay vursanız, hamısını tutarsınız, – deyirdi. – Tixon sözünü tamamladı və şad bir halda, qətiyyətlə Denisovun gözlərinə baxdı.

Denisov ciddi bir surətdə:

– İndi mən sənə yüz dənə yağlı çubuq vurduraram, – dedi, – onda özünü məsxərəyə qoyarsan.

– Daha niyə hirsələnirsən ki? – deyə Tixon dilləndi. – Mən fransız görməmişəm nədir? Qoy bir hava qaralsın, nə cürəsini istəyirsən, lap üçün gətirim.

Denisov:

– Yaxşı, gedək, – dedi və qarovulxananın lap yanına kimi qaş-qabağını tökdü və dinmədi.

Tixon dalca gəlirdi, Petya kazakların Tixonun kollara atdığı çək-məldərdən danışaraq ona güldüklərini eşitdi.

Tixonun sözlərindən və gülüşündən əmələ gələn gülmək həvəsi keçdikdən sonra Petya dərhal Tixonun adam öldürdüyünü başa düşdü, halı dəyişdi. O, əsir barabançıya baxdı və ürəyinin başı sancdı, lakin bu vəziyyət ancaq birçə an çəkdi. O, başını dik tutub, ürəklənməli olduğunu və özünü tox tutaraq, sabahkı iş barədə yasavuldan bir şey öyrənməli olduğunu hiss etdi, yoxsa o, iştirak etdiyi cəmiyyətə layiq olmazdı.

Xəbər bilməyə göndərilmiş zabit yolda Denisova rast gəlib dedi ki, Doloxov özü bu saat gələcək, onun tərəfindən hər bir şey hazırdır.

Denisovun birdən könlü açıldı və o, Petyanı yanına çağırıb:

– Sən indi də mənə özündən danış, – dedi.

VII

Petya Moskvadan çıxanda öz qohum-qardaşından ayrılıb, öz alayına qoşuldu və tezliklə, böyük bir dəstəyə komandanlıq edən generalla icraçı təyin edildi. Zabitliyə keçiriləndən və xüsusilə hərəkət edən orduya girəndən sonra (bu orduda ikən o, Vyazma döyüşündə iştirak etmişdi) Petya artıq böyük olduğu üçün özünü həmişə xoşbəxt hesab edir və heç bir həqiqi qəhrəmanlıq fürsətini əldən qaçırmamaq üçün daim canfəşanlıqla tələsirdi. O, orduda gördüyü və duyduğu şeylər üçün özünü xoşbəxt hesab edirdi, amma bununla

¹ Şerbatı – kələ-kötür, çopur deməkdir.

belə, ona elə gəlirdi ki, əsil iş, əsil qəhrəmanlıq onun şəxsən ola bilmədiyi yerdədir. Buna görə də o, indi olmadığı yerə tələsirdi.

Onun generalı oktyabrın 21-də Denisovun dəstəsinə bir adam göndərmək istədiyini bildirdikdə, Petya elə yazıq-yazıq yalvarıb özünün göndərilməsini xahiş etdi ki, general rədd edə bilmədi, lakin onu yola salanda general Petyanın Vyazma döyüşündə etdiyi axmaqlığı ona xatırladı (bu döyüş zamanı o, göndərildiyi yerə düz yolla getmək əvəzinə, irəli xəttə, fransızların gülləsinin qabağına getmiş və orada öz tapançasından iki dəfə güllə atmışdı), Denisovun heç bir əməliyyatında iştirak etməməyi xüsusilə ona əmr etdi. Buna görə ki, Denisov ondan burada qala bilərsənmi, – deyə soruşduqda Petya tutulub, qızarmışdı. Meşənin kənarına çatana qədər Petya öz vəzi-fəsini ciddi surətdə yerinə yetirib, dərhal geriye qayıtmaq fikrində idi, lakin fransızları və Tixonu görəndən və gecə mütləq hücumu keçəcəklərini bildikdən sonra Petya, çox sürətlə bir fikrini dəyişən cavan adamlar kimi, öz aləmində bu qərara gəldi ki, bu vaxta qədər çox hörmət bəslədiyi öz generalı əfəlin biridir, almandır, Denisov, yasavul və Tixon isə qəhrəmandırlar, indi çətin bir zamanda onları qoyub getmək ayıb olar.

Denisov Petya və yasavulla qarovulxanaya çatanda artıq qaş qaralır. Ala qararlıqda yəhərli atlar, talada cadır quran və tüstüsünü fransızlar görməsin deyə, meşədəki dərədə ocaq qalayan kazaklar və qusarlar görünürdülər. Kiçik bir daxmanın dəhlizində bir kazak qollarını çırmayıb, qoyun əti doğrayırdı. Daxmanın içərisində Denisovun dəstəsindən olan üç nəfər zabit qapıdan stol düzəldirdi. Petya yaş paltarını çıxarıb qurutmağa verdi və yemək stolu hazırlayan zabitlərə kömək etməyə başladı.

On dəqiqə sonra üstünə süfrə salınmış stol hazır oldu. Stolun üstündə araç, matrada rom, ağ çörək, qovrulmuş qoyun əti və duz vardı.

Zabitlərlə bir yerdə, stolun arxasında oturub, əllərindən yağ axaxa yağlı və ətirli qoyun ətini parçalayan Petya, uşaqlıqda olduğu kimi, hamıya qarşı səmimi bir məhəbbət və mehribanlıq hiss edir və bunun da nəticəsində başqalarının da ona elə bir məhəbbət və mehribanlıqla baxdığını güman edirdi.

O, Denisova müraciətlə dedi:

– Siz necə bilirsiniz, Vasili Fyodoroviç, bir gün sizinlə bir yerdə qalmağımın eybi yoxdur ki? – Petya cavab gözləmədən öz-özünə cavab verdi: – Axı mənə tapşırıblar öyrən, mən də öyrənirəm də...

Ancaq siz məni lap... əsas yerə buraxın... Mənə mükafat-zad lazım deyil... Ancaq mən istəyirəm ki... – deyə Petya başını dik tutub, əlini yelləndərək və dişlərini qıcıdaraq o yan-bu yana baxdı.

– Lap əsas yerə... – deyə Denisov gülümsünərək təkrar etdi.

– Ancaq, siz allah, komandanı tamamilə mənə verin ki, mən komanda edim, – deyə Petya davam etdi, – sizin əlinizdə bu nədir? – Burada Petya, qoyun ətindən kəsmək istəyən zabitə müraciət edərək, – sizə bıçaqımı lazımlır? – deyə soruşdu və öz qatlama bıçağını zabitə verdi.

Zabit bıçağı təriflədi.

Petya qızaraq:

– Xahiş edirəm, götürünüz özünüzə. Məndə belələri çoxdur... – Ay aman! Lap yadımdan çıxmışdı, – deyə o birdən çığırdı. – Məndə qərribə kişmiş var, bilirsinizmi, lap çərdəksiz. Bizim yeni alverçimiz var, belə gözəl şeylər gətirir. Mən on gırvənkə almışdım. Mən şirin şeyə öyrəşmişəm. İstəyirsinizmi? .. – Bunu deyib, Petya dəhlizə öz kazakının yanına yüyürdü və torbada beş gırvənkəyə qədər kişmiş gətirdi. – Yeyin, cənablar, yeyin, – dedi.

– Bəlkə, sizə qəhvədən lazımdır? – deyə o, yasavula müraciət etdi. – Bizim alverçidən bir qəşəngini almışam. Onda çox gözəl şeylər olur. Özü də çox düz adamdır. Bu əsas məsələdir. Mütləq sizin çin göndərəm. Bəlkə, sizin çaxmaq daşınız qurtarmışdır, – ola bilər də. Mənim yanımda var, bax buradadır... – o, torbanı göstərdi, – yüz dənədir. Çox ucuz almışam. Nə qədər lazımdır götürün, lap istəyirsiniz, hamısını götürün... – Birdən Petya yalan danışmışı-bı danışmadığını düşünüb qorxdu və dayanıb qızardı.

O, başqa axmaqlıqlar da edib-etmədiyini xatırlamağa başladı. Bu gün gördüyü işləri bir-bir xatirindən keçirərək gəlib fransız barabançının üzərində dayandı. “Bizim kefirmiz kökdür, bəs onunku? Onu haraya apardılar? Ona yemək verildirmi? Görəsən, incitmədilər ki!” – deyə düşündü. Lakin çaxmaq daşı məsələsində yalan danışdığını xatırlayıb qorxdu.

“Gəlsənə, soruşum?” – deyə düşündü. Sonra deyərlər ki, özü uşaqdır, ona görə də uşağa yazığı gəlir. Mən necə uşaq olduğumu sabah onlara göstərəm. İndi soruşsam, ayıbım olar? – deyə Petya düşündü. “Nə olur olsun!” – deyə dərhal qızardı, deyəcəyi sözə istehza edib-etməyəcəklərini görmək üçün zabitlərin üzünə baxa-baxa dedi:

– O, əsir alınan oğlanı çağırmaq olarmı? Ona yeməyə bir şey vermək lazımdır... bəlkə...

Denisov Petyanın yada saldığı şeydə eyibli bir şey görməyərək:

– Hə, yazıq uşaqdır, – dedi. – Çağırın buraya. Adı *Vincent Bosse*¹dir. Çağırın onu.

Petya:

– Mən çağıraram, – dedi.

– Çağır, çağır. Yazıq uşaqdır, – deyə Denisov təkrar etdi.

Denisov bu sözü deyəndə Petya qapı ağzında dayanmışdı. Petya zabitlərin arasından keçib Denisova yaxın gəldi.

– İcazə verin, sizi öpüm, əzizim, – dedi. – Ah, nə gözəldir! Nə yaxşıdır! – O, Denisovu öpüb, həyəət qaçdı.

– Bosse! Vincent! – Petya qapı ağzında dayanaraq çığırdı.

– Sizə kim lazımdır, cənab? – deyə qaranlıqdan bir səs gəldi. Petya cavab verdi ki, ona bu gün əsir alınmış fransız oğlan lazımdır.

– Hə! Vesenin? – deyə kazak başa düşdü. Onun Vincent adını kazaklar Vesenniyyə, mujiklər və əsgərlər isə Visenyaya döndərmişdilər. Hər iki halda vesnanı (baharı) xatırladan bu ad cavan oğlan haqqındakı təsəvvürə yaxın idi.

– O, tonqalda qızınırdı. Ey, Visenya! Visenya! Vesenin! – qaranlıqda ağızdan-ağıza keçən səslər və gülüşlər eşidildi.

Petyanın yanında dayanan qusar: – Zirək oğlandır, – dedi. – Biz ona bayaq yemək verdik. Yaman ac idi!

Qaranlıqda ayaq səsləri eşidildi və barabançı yalın ayaqlarını palçıqda şappıldada-şappıldada qapıya yanaşdı.

Petya ona: – *Ah, c'est vous!* – dedi. *Vouslez vous manger? N'avez pas peur, on ne vous fera pas de mal,* – deyə əlavə etdi, ehtiyatla və nəvazişlə onun əlinə toxundu. – *Entrez, entrez*².

Barabançı titrək uşaq səsilə: *Merci, monsieur,* – deyə cavab verdi və palçıqlı ayaqlarını kəndarda silməyə başladı. Petya barabançıya bir çox şeylər demək istəyirdi, amma cürət etmirdi. Petya da ayaqlarını götürüb qoyaraq dəhlizdə onun yanında dayanmışdı. Sonra qaranlıqda onun əlini tutub sıxdı.

– *Entrez, entrez,* – deyə bu dəfə ancaq incə bir pıçıltı ilə təkrar etdi.

¹ Vensan Boss

² Ah, sizsinizmi? Yemək istəyirsinizmi? Qorxmayın, sizə heç bir şey etməzlər. İçəri girin, içəri girin.

Öz-özünə: “Ah, mən bununçün nə edim!” – deyə, Petya qapını açıb onu içəriyə buraxdı.

Barabançı daxmaya girdikdən sonra, Petya ona diqqət yetirməyi özü üçün təhqiramiz hesab edib, ondan aralı oturdu. Petya cibindəki pulları yoxlayır və bunları barabançıya versəm, ayıb olmaz ki, deyə şübhə edirdi.

VIII

Denisovun əmrilə barabançıya araq və qoyun ətli verdilər. Sonra Denisov tapşırırdı ki, ona rus kaftanı geydirsəndər, onu əsirlərlə aparmasınlar, dəstədə saxlasınlar. Bundan sonra Petyanın diqqətini Doloxovun gəlişi məşğul etdi. Petya orduda Doloxovun fəvqəladə igidliyi və fransızlarla sət rəftarı haqqında çox eşitmişdi. Odur ki, Doloxov daxmaya girən dəqiqədən Petya ondan gözünü çəkmir, hətta Doloxovun cəmiyyəti kimi bir cəmiyyətlə belə layiqli yer tutmaq üçün başını dik tutur və özünü getdikcə daha çox ürəklandırirdi.

Doloxovun zahiri görkəmi öz sadəliyi ilə Petyanı həyrətə saldı.

Denisov çəpkən geyir, saqqal qoyur və döşündə müqəddəs Nikolayın surətini gəzdirirdi. İstər danışığında və istərsə də başqa rəftarında öz mövqeyinin xüsusiyyətini nəzərə çatdırırdı. Doloxov isə əvvəllər Moskvada iranlı paltar geydiyi halda, indi, əksinə, ən zabitəli bir qvardiya zabiti kimi geyinirdi. Üzü tər-təmiz qırılmışdı, əynində qvardiyalılara məxsus pambıq sürtük, sürtükün yaxasında Georgi nişanı, başında isə düz qoyulmuş sadə bir furajka vardı. O, yaş yapıncısını bucaqda çıxarıb, Denisova yaxınlaşdı və heç kəslə salamlamadan dərhal iş barəsində soruşmağa başladı. Denisov böyük dəstələrin fransız nəqliyyatında gözləri olduğunu, Petyanın buraya göndərilməsini və hər iki generala verdiyi cavabı ona söylədi. Sonra isə Denisov fransız dəstəsinin vəziyyəti haqqında bildiklərinin hamısını dedi.

– Orası elədir, amma bilmək lazımdır ki, bu nə qoşundur və nə qədərdir, – deyə Doloxov cavab verdi, – gedib baxmaq lazımdır. Saylarını yəqinləşdirməmiş işə başlamaq olmaz. Mən işi səliqəli görməyi sevərəm. İndi, bu cənablardan kim mənimlə onların düşərgəsinə getmək istəyir? Mən özümlə mundir də götürmüşəm.

Petya:

– Mən, mən... mən sizinlə gedərəm! – dedi.

Denisov Doloxova müraciətlə:

– Sənin getməyinə heç ehtiyac yoxdur, – dedi, – onu isə heç buraxmaram.

– Yaxşı işdir! – deyə Petya sosləndi, – axı mən nə üçün getməyim?..

– Çünki lazımdır deyil.

– Elə isə, siz məni əfv edin... çünki... çünki... mən gedəcəyəm, vəssalam. – Petya Doloxova müraciətlə: – Siz məni aparırsınızımı? – deyə soruşdu.

Doloxov fransız barabançısının üzünə diqqətlə baxa-baxa fikri dağınıq bir halda: – nə üçün aparmıram?.. – deyə cavab verdi. Sonra Denisovdan:

– Bu qoçaq çoxdanmı sizin yanınızdadır, – deyə soruşdu.

– Bu gün tutmuşuq, heç bir şey bilmir. Öz yanımda saxlamışam.

– Bəs qalanlarını neyləyirən? – deyə Doloxov soruşdu.

– Nəccə neyləyirəm? Qəbz ilə göndərirəm! – deyə birdən Denisov qızaraq sosləndi. – Mən cəsarətlə deyə bilərəm ki, vicdanımda bir nəfərin belə ləkəsi yoxdur. Məgər sən, açığını deyirəm, əsgər namusunu ləkələmək əvəzinə 30 və ya 300 adamı keşikçilərlə şəhərə göndərməkdə çətinlik çəkirsən?

Doloxov soyuq bir təbəssümlə:

– Belə lütfkar söhbətlər bu on altı yaşlı xırdaca qrafa layiqdir, – deyə cavab verdi, – sən isə çoxdan bundan əl çəkməlisən.

Petya cəsarətsiz bir halda:

– Mən ki, bir şey demirəm, ancaq deyirəm ki, mən mütləq sizinlə gedəcəyəm.

Doloxov isə Denisovu əsəbiləşdirən bu məsələ haqqında danışmaqdan xüsusi bir zövq almış kimi davam edərək deyirdi: – Əzizim, biz artıq belə mərhəmətli olmaq fikrindən əl çəkməliyik. Axı sən bunu niyə yanına götürmüşsən? – deyə başını yırğalaya-yırğalaya soruşdu. – Ona görə ki, yazığın gəlir? Axı biz sənin o qəbzlərinin nə olduğunu çox yaxşı bilirik. Sən onlardan yüz nəfər göndərirən, yerinə isə gedib 30 nəfər çatır. Ya acından ölürlər, ya da öldürürlər. Belə isə onları heç götürməmək daha yaxşı deyilmə?

Yasavul işıldayan gözlərini qıyaraq bəyəndiyini bildirən bir nəzərlə başını tərpədir.

– Heç fərqi yoxdur, bu barədə danışmağa dəyməz. Mənim vicdanım qəbul eləmir. Sən deyirsən ölürlər. Nə etməli. Təki mənim ölimdə ölməsinlər.

Doloxov güldü.

– Onlara məni iyirmi dəfə tutmağı əmr etməyiblərimi? Amma tut-salar, – nə məni sağ buraxacaqlar, nə də səni, heç nəcibliyinə də baxmayacaqlar. – O susdu. – Amma iş görmək lazımdır. Mənim kazakımı yüklə göndərmək lazımdır! Mənim iki fransız mundirim vardır. Hə, mənimlə gedirənmi? – deyə Petyadan soruşdu.

– Mənmi? Bəli, bəli, mütləq, – deyə Petya Denisova baxaraq qıpqırmızı qızarmış halda sosləndi.

Doloxov əsirləri neyləmək barədə Denisovla sözləşdiyi zaman Petya yenə də bir narahatlıq və tələsiklik hiss etdi, lakin yenə də onların nə barədə danışdığını yaxşı başa düşmədi. “Böyük, məşhur adamlar belə məsləhət görürlərsə, deməli, belə də lazımdır, belə yaxşıdır”, deyə düşündü. “Əsas məsələ ondadır ki, Denisov elə düşünməsin ki, mən onun sözünə baxacağam, o, mənə əmr edəcək. Mən hökmən Doloxovla fransızların düşərgəsinə gedəcəyəm. O bacarır, mən də bacaram!”.

Denisov Petyanı çox dilə tutdu ki, getməsin, ancaq o, Denisova cavab verdi ki, o da hər işi necə gəldi yox, səliqəli görməyə alışmışdır və təhlükə də onun vecinə deyildir.

– Çünki – deyirdi, – özünüz də razı olun ki, əgər orada nə qədər adam olduğu dəqiq məlum olmasa, bundan bəlkə də yüzlərlə adamın taleyi asılıdır, amma biz təki. Bir də mən bunu çox istəyirəm, hökmən gedəcəyəm, siz məni saxlamayın, sonra daha da pis olar...

IX

Petya ilə Doloxov fransız şineli və kiveri geyib, atların Denisovun düşərgəyə baxdığı cığıra tərəf çapdılar, lap qaranlıqda meşədən çıxıb dərəyə endilər. Aşağı düşəndən sonra Doloxov onu müşayiət edən kazaklara əmr etdi ki, burada gözləsinlər, özü isə atını bərk çaparaq, yolla körpüyə tərəf getdi. Petya dərindən bir həyəcan içində onunla yanaşı gedirdi.

Petya ona pıçıldayaraq:

– Əgər ələ keçsək, mən diri-diri təslim olmayacağam, mənim tapançam var, – dedi.

– Rusca danışma, – deyə Doloxov cəld pıçıldadı, dərhal qaranlıqdan “*qui vive*”¹ – deyə bir bağırtdı və tufəng çaqıltısı eşidildi.

¹ Kimdir gələn?

Qan Petyanın sifətinə vurdu, o, tapançaya əl atdı.

Doloxov atının yerişini heç dəyişdirmədən: – *Langiers du 6-me!* – dedi. Keşikçinin qara kölgəsi körpünün üstə düşmüşdü.

– *Mot d'ordre?*² – Doloxov atının başını çəkib, addım-addım sürdü.

– *Dites donc, le colonel Gérard est ici?*³ – dedi.

Keşikçi yolu kəsərək, ona cavab vermədən: *Mot d'ordre!* – dedi.

– *Quand un officier fait sa ronde, les sentinelles ne demandent pas le mot d'ordre...* – deyərək Doloxov birdən açıqlanıb çığırdı və atını keşikçinin üstünə sürdü. – *Je vous demande si le colonel est ici?*⁴

– Doloxov, özünü kənara verən keşikçidən cavab gözləmədən atını yavaş-yavaş dağa sürdü.

Yoldan keçən bir adamın qara kölgəsini görəndə Doloxov onu dayandırıb, komandirin və zabitlərin harada olduğunu soruşdu. Dalında torba olan bu adam Doloxovun atına yanaşdı və əlini ata toxunduraraq, sadəcə və mehriban bir surətdə danışdı ki, komandır və zabitlər yuxarıda, dağda, sağ tərəfdə, fermanın həyətindədirlər (o, mülkədar malikanəsinə ferma deyirdi).

Hər iki tərəfdən, tonqalların ətrafından fransızca danışmaq səsləri gələn yolla bir qədər getdikdən sonra Doloxov mülkədar evinə tərəf buruldu. Darvazadan içəri girib, atdan düşdü, alovlanan böyük tonqala yaxınlaşdı, tonqalın dövrəsində bir neçə nəfər oturub, ucadan danışdı. Kənarında qazançada nə isə bişirirdilər, başında kalpak, əynində göy şinel olan əsgər sallağı oturub, sünbə ilə qazanı qarışdırırdı, üzünə parlaq bir işıq düşmüşdü.

Tonqalın o biri tərəfində, kölgədə oturmuş zabitlərdən biri – *Oh, c'est un dur à cuire*⁵.

O biri isə gülə-gülə: – *Il les fera marcher les lapins...*⁶ – deyərək cavab verirdi. Atları ilə bərabər tonqala yaxınlaşan Doloxovun və Petyanın ayaq səsləri gələn tərəfə, qaranlığa baxa-baxa hər ikisi kiritdi.

Doloxov bərkədən və aydın bir səsle.

¹ 6-cı alayın süvariləridir.

² Parolmu?

³ De görüm, polkovnik Jerar buradadır mı?

⁴ Zabit ilk xətəri gözdə keşikçilər parol soruşmazlar. Mən səndən soruşuram, polkovnik buradadır mı?

⁵ O şeytanla bacara bilməzsən.

⁶ O, bunların öhdəsindən gələr.

– *Bonjour, messieurs!*¹ – dedi.

Tonqalın kölgəsində zabitlər tərəpsizlər, uzunboyun, ucaboy bir zabit tonqaldan ayrılıb, Doloxovun yanına gəldi.

– *C'est vous, Clément?* – dedi. *D'où, diable...* (Sizsinizmi, Kleman? Haradan belə, şeytan...) – lakin o, sözünü bitirmədi, öz səhvini başa düşdü və azacıq qaşqabağını sallayaraq, tanımadığı bir adam kimi Doloxovla görüşdü və ona nə lazım olduğunu soruşdu. Doloxov öz yoldaşı ilə alaylarını axtardığını söylədi və üzünü hamıya tutaraq, zabitlərin 6-cı alay haqqında bir şey bilib-bilmədiklərini soruşdu. Heç kəs bir şey bilmirdi. Petyaya elə gəldi ki, zabitlər ona və Doloxova bir düşmən kimi və şübhə ilə baxırlar. Bir neçə saniyə hamı susdu.

Tonqalın dalından gülməyini güclə saxlayan bir adamın səsi eşidildi:

– *Si vous comptez sur la coupe du soir, vous venez trop tard*².

Doloxov cavab verib, tox olduqlarını və gecə ikən gətməli olduqlarını söylədi.

O, atları qazançanı rərişdirən əsgərə verib, uzunboyunlu zabitlə yanaşı tonqalın kənarında çöməlib oturdu. Bu zabit gözlərini Doloxovdan çəkməyərək ona baxıb, bir də onun hansı alaydan olduğunu soruşdu. Doloxov, onun sualını eşitmirmiş kimi, cavab vermədi, cibindən çıxartdığı fransız çubuğunu çəkməyə başlayaraq qabaqdakı yolun kazaklar cəhətdən qorxusuz olub-olmadığını zabitlərdən soruşdu.

– *Les brigands sont partout*³, – deyərək tonqalın o tayındakı zabit cavab verdi.

Doloxov dedi ki, kazaklar ancaq mənim kimi və yoldaşım kimi geridə qalmış adamlar üçün qorxuludurlar, böyük dəstələrə gəlincə, kazaklar yəqin ki, hücumə cürət etmirlər, deyilmi, deyərək Doloxov məsələni sual şəklində qoydu. Heç kəs cavab vermədi.

Petya tonqalın qabağında ayaq üstündə dayanıb onun söhbətinə qulaq asır və hər dəqiqə: – İndi daha çıxıb gedəcək, – deyirdi.

Lakin Doloxov kəsilməmiş söhbəti yenə də təzələyir və onlardan batalyonda nə qədər adamları olduğunu, neçə batalyonları və neçə əsirləri olduğunu açıq-açığına soruşurdu. Onların dəstələrində olan rus əsirlərindən danışanda Doloxov dedi:

¹ Salam, cənablər!

² Əgər şam yeməyi niyyətindəsinizsə, gecikmişsiniz.

³ O quldurlar hər yerdə olurlar.

– La vilaine affaire de trainer ces cadavres après soi. Vaudrait mieux fusiller cette canaille¹, – bu sözləri deyəndə Doloxov elə qərribə bir qəhqəhə ilə bərkdən güldü ki, Petya bu saat onun yalanını başa düşəcəklər, – deyə ixtiyarsız olaraq bir addım tonqaldan geriyyə çəkildi. Doloxovun sözlərinə və gülüşünə heç kəs bir cavab vermədi. Üzü görünməyən fransız zabiti isə (o, şinlə bürünüb yatmışdı) qalxıb, yoldaşına nə isə pıçıldadı. Doloxov durub, atları saxlayan əsgəri səslədi.

Petya ixtiyarsız olaraq Doloxova yaxınlaşa–yaxınlaşa: “Görəsən, atları verəcəklərimi?” – deyə düşünürdü.

Atları verdilər.

Doloxov: – *Bonjour, messieurs*², – dedi.

Petya da *bonsoir*³ demək istədi, amma sözünü deyib tamamlaya bilmədi. Zabitlər öz aralarında nə isə pıçıldadırlar. Doloxov bir yerdə dayanmayan ata xeyli gec minə bildi, sonra isə addımla sürərək darvazadan çıxdı. Petya da atını onunla yanaşı sürür, fransızların onların dalınca gəlib–gəlmədiyini görmək üçün geriyyə baxmaq istəyir, amma cürət etmirdi.

Yola çıxdıqdan sonra Doloxov atanı geriyyə, çölə yox, kənd içinə çapdı. Bir yerdə dayanıb ətrafa qulaq asdı.

– Eşidirsənmi? – dedi.

Petya rusların səslərini tanıdı, tonqalların ətrafında rus əsirlərinin kölgələrini gördü. Aşağıya, körpüyə tərəf endikdə, Peiya ilə Doloxov keşikçinin yanından keçdi, o heç bir söz demədən qəmgin–qəmgin körpünün üstündə gəzinirdi. Onlar dərəyə çıxdılar, orada kazaklar gözləyirdilər.

– Hə, indi daha sağ ol! Denisova da ki, səhər tezdən birinci atəşlə, – deyə Doloxov getmək istədi, amma Petya onun qolundan yapışdı.

– Yox! – deyə çığırdı, – siz belə qəhrəmanmışsınız! Ah, nə qəşəng! Nə gözəl! Mən sizi nə qədər sevərəm.

Doloxov: – Yaxşı, yaxşı, – dedi, lakin Petya onu buraxmadı, qaranlıqda Doloxov Petyanın ona tərəf əyildiyini gördü. O, Doloxovla öpüşmək istəyirdi. Doloxov onu öpdü, güldü və atının başını döndərrib, qaranlıqda gözdən itdi.

X

Petya qarovulxanaya qayıtdıqda Denisovu dəhlizdə gördü. Denisov Petyanı buraxdığı üçün narahat, əsəbi və öz əlindən acıqlı bir halda durub onu gözləyirdi.

Petyanın coşqunluqla danışdığını eşidən Denisov:

– Allaha şükür! Allaha çox şükür! – deyə səsləndi. – Mən sənə nə deyim, səndən ötrü yatmamışam! – deyə Denisov söyləndi. – Allaha şükür, indi gəl, yat! Səhərə qədər bir çimir alarıq.

Yox... Yox, – deyə Petya etiraz etdi. – Mən hələ yatmaq istəmirəm. Bir də ki, mən özümü yaxşı tanıyıram, yatdım, – qurtardı. Həm də mən döyüşdən əvvəl yatmağa adət etməmişəm.

Petya sevinə–sevinə gedib gördüklərini xatırlayaraq və sabah olacaq işləri təsəvvüründə canlandıraraq daxmada bir qədər oturdu. Sonra Denisovun yatdığını görüb qalxdı və həyəətə çıxdı.

Eşik hələ lap qaranlıq idi. Yağış kəsmişdi, amma ağaclardan hələ damcılar tökülürdü. Qarovulxananın yaxınlığında dörd kazak çadırları və bir yərə bağlanmış atların kölgələri qaranlıq. Kiçik daxmanın dal tərəfində iki furqon vardı, furqonun yanında atlar dayanmışdı, dərədə isə yanib sönməkdə olan ocaq qızarırdı. Kazakların və qusarların hamısı yatmamışdı. Düşən damcılarının və yaxında gövşəyən atların səsilə bərabər, orada–burada yavaşdan pıçıldayan səslər də eşidilirdi.

Petya dəhlizdən çıxdı, qaranlıqda o yan–bu yana baxdı və furqonlara yaxınlaşdı. Furqonların altında kim isə xoruldayırdı. Furqonların ətrafında isə vələmir yeyən yəhərli atlar dayanmışdı. Qaranlıqda Petya öz atını tanıdı. Maloros atı olmasına baxmayaraq, Petya bu atı Qarabağ adlandırır. Petya atına yaxınlaşdı.

O öz atının burnunu iyləyib öpərək:

– Hə, Qarabağ, sabah özümüzü göstərək, – dedi.

Furqonun altında oturan kazak:

– Ağa, hələ yatmamısınız? – deyə soruşdu.

– Yox; sənin adın, gərək ki, Lixaçovdur? Mən axı indicə gəlmişəm. Biz fransızların yanına getmişdik.

Beləliklə, Petya kazaka nəinki getdiyini müfəssəl danışdı, hətta nə üçün getdiyini və ağına–bozuna baxmadan iş görməkdənsə, candan keçməyin daha yaxşı olması haqqındakı fikrini də ona söylədi.

– Bir azca yataydınız, – deyə kazak cavab verdi.

¹ Bu cənazələri sürüyüb aparmaq murdar işdir. Bu əclafları güllələmək daha yaxşıdır.

² Əlvida, cənablar.

³ Axşamınız xeyir.

Petya: – yox, mən adət etmişəm, – dedi. – Sizin tapançanızdakı çaxmaqdaşı yeyilməyib ki? Mən özümlə götürmüşəm. Lazımın deyilmi? Götür.

Kazak Petyanı daha yaxşı görmək üçün furqonun altından başını uzatdı.

– Çünki mən hər işi səliqə ilə görməyə adət etmişəm, – deyə Petya əlavə etdi. – Bəziləri elə–belə, hazırlaşmamış iş görürlər, sonra da peşman olurlar. Mənim belə işdən xoşum gəlmir.

– Elə yaxşıdır, – deyə kazak söylədi.

– Bir də, özizim, sən allah, qılıncımı itilə, kütloş... (amma Petya yalan danışmaq istəmədi) heç kökündən itilənməyib. İtiləmək olarmı?

– Niyə olmur, olar.

Lixaçov durub yüklərin arasında qurdalanmağa başladı, bir az sonra Petya poladla bilövün sürtüşən səsini eşitdi. Petya furqona dırmaşmış kənarında oturdu. Kazak furqonun altında qılınc itiləyirdi.

– Qoçaqlar yatırlarmı? – deyə Petya soruşdu.

– Kimi yatır, kimi elə belə.

– Bəs oğlan necə?

– Vesennimi? O dəhlizdə sərələnib. Qorxudan yatır. Çox sevinirdi.

Bundan sonra Petya xeyli müddət səslərə qulaq asaraq susdu. Qaranlıqda addım səsləri eşidildi və qara bir kölgə göründü.

O, furqona yaxınlaşdı:

– Nə itiləyirsən? – deyə soruşdu.

– Ağanın qılıncını itiləyirəm.

Petyanın qusar zənn etdiyi bu adam:

– Yaxşı işdir! – dedi. – Su qabı sizdəmi qaldı?

– Odur, təkərin yanında.

Qusar su qabını götürdü. Əsnəyə–əsnəyə:

– Deyəsən, işıqlaşmağa az qalıb, – dedi və hara isə getdi.

Petya bilməli idi ki, o, meşədədir, Denisovun döstəsidir. Yoldan bir verst uzaqdadır, özü də fransızlardan alınmış furqonda oturmuşdur. Furqonun yanında atlar bağlanıb, Lixaçov da furqonun altında oturub qılınc itiləyir. Sağdakı böyük qara ləkə – qarovulxanadır, solda, aşağıdakı qırmızı, parlaq ləkə isə – yanib bitməkdə olan tonqaldır, su qabı üçün gələn adam su içmək istəyən qusardır, lakin o, heç bir şey bilmir və bunu bilmək də istəməzdi. O elə bir əfsanəvi aləmdə idi ki, burada heç bir şey həqiqətə oxşamırdı. Böyük qara ləkə bəlkə, doğrudan da, qarovulxana idi, amma bəlkə də yerin dərinliklərinə gedən

bir mağara idi. Qırmızı ləkə bəlkə, doğrudan da, od idi, amma bəlkə də böyük bir ojdahanın gözü idi. Bəlkə, doğrudan da, o, indi bu saat furqonda oturmuşdu ki, oradan yırılsaydı, bütün bir gün, bir ay uçar, uçar və yenə də yerə gəlib çatmazdı. Bəlkə, furqonun altında oturan sadəcə Lixaçov idi, amma bəlkə də, bu, həmin mərhəmətli, igid, ən gözəl və ən yaxşı bir adam idi ki, ondan dünyada heç kəsin xəbəri yox idi. Bəlkə də, buradan gəlib su üçün gedən adam qusar idi və dərəyə getmişdi, amma bəlkə də, o, gözdən itmişdi, həmişəlik qeyb olmuşdu, bəlkə də o heç yox imiş.

İndi Petya hər nə görsəydi, təəccüb etməzdi. O elə bir əfsanəvi aləmdə idi ki, orada hər bir şey mümkün idi.

O, göyə baxdı. Göy də yer kimi əfsanəvi idi. Göyün üzü açılırdı, ağacların başı üzərindən sürətlə buludlar qaçır, sanki ulduzları aşkara çıxarırdı. Hərdən ona elə gəlirdi ki, göyün üzü açılır və qara, təmiz göy görünür. Amma hərdən də ona elə gəlirdi ki, bu qara ləkələr buludlardır. Hərdən elə gəlirdi ki, göy onun başı üzərində çox yüksəklərə qalxır, hərdən isə ona elə gəlirdi ki, göy çox aşağıya enmişdir, əlini uzatsa çatacaq.

Petya gözlərini yumub yırğalanmağa başladı.

Damcılar düşürdü. Yavaşca söhbət səsi eşidilirdi. Atlar kişənəyib, dalaşmağa başladılar. Kim isə xoruldayırdı.

İtilənən qılınc: – Ojiq, jiq, ojiq, jiq... kimi səslənirdi. Bərdən Petya, nə isə naməlum təntənəli, məlahətli bir himn çalan müntəzəm musiqi xoru eşitdi. Petya da Nataşa kimi və Nikolaydan daha çox musiqi duyan idi, lakin o heç bir vaxt musiqi öyrənməmişdi və musiqi barəsində düşünməmişdi, buna görə də qəfildən ağına gələn havalar onun üçün yeni və cazibəli idi. Musiqinin səsi getdikcə daha yaxşı eşidilirdi. Havalar yüksəlir, çalğı bir alətdən o birinə keçirdi. Fuqa deyilən bir çalğı üsuluna keçilirdi, halbuki Petyanın fuqadan azacıq belə olsun məlumatı yox idi. Gah kamana və gah da boruya oxşayan, lakin onlardan daha yaxşı və təmiz olan hər bir alət öz havasını çalır və bu havanı bitirməmiş, eyni havanı başlayan digəri ilə, üçüncüsü, dördüncüsü ilə qarışır, sonra yenə ayrılır, yeni qarışır və beləliklə də, gah təntənəli kilsə havası ilə və gah da parlaq və qalibiyətli bir hava ilə qurtarırdı.

Petya irəliyə yırğalananda: “hə, hə, mən bunu yuxuda görürəm” – dedi. “Qulağıma elə gəlir. Bəlkə də, bu, mənim musiqimdir. Elə isə, yenə başla, mənim musiqim! Başla!..”

O, gözlərini yumdu. Hər tərəfdən, elə bil ki, uzaqdan, səslər eşilməyə başladı, səslər birləşdi, yenə dağıldı, yenə də birləşib, əvvəlki kimi məlahətli, təntənəli bir himnə çevrildi. Petya öz-özünə: “Ah, bu nə gözəl şeydir! Nə qədər xoşum gəlir, necə xoşum gəlir” – dedi. O, bu böyük çağlı alətləri xoruna rəhbərlik etmək istədi.

“İndi də yavaş, yavaş, səsinizi kəsin!” Səslər ona qulaq asdılar. “İndi də qalxın, fərəhli çalın! Bir az da, bir az da nəşəli!” Məchul dərinliklərdən qüvvətli, təntənəli səslər yüksəldi. “Ey səslər, siz də qoşulun!” – deyə Petya əmr etdi. Əvvəlcə uzaqdan kişi səsləri, sonra isə qadın səsləri eşidildi. Səslər getdikcə müntəzəm, təntənəli bir tərzdə yüksəldi və yüksəldi. Petya bu səslərin qeyri-adi gözəlliyinə qulaq asdıqca həm qorxur, həm də şadlanırdı.

Mahnılar da, damcı səsləri də, qılıncın vıjq, jiq, jiq... səsləri də, atların dalaşib kişnəməsi də xorun ahəngini pozmadan ona qoşulur və təntənəli qalibiyyət marşına qarışırdı.

Petya bu musiqinin nə qədər davam etdiyini bilmədi. O, böyük bir həzz alır və aldığı həzzə təəccüb edirdi, hiss etdiklərini xəbər verməyə bir adam olmadığı üçün Petya təəssüf edirdi. Lixaçovun nəvazişkar səsi onu oyatdı.

– Cənab zabıt, hazırdır, bununla fransızı iki yerə parçalaya bilərsiniz.

Petya gözlərini açdı.

– Artıq işıqlanır, doğrudan işıqlanır, – dedi.

Əvvəlcə görünməyən atlar indi quyruqlarınadək görünürdülər, çılpaq budaqların arasından isə su rəngində işıq görünürdü. Petya silkələndi, qalxdı, cibinə bir manat çıxarıb Lixaçova verdi, qılıncı yel-lədərək yoxladı və qınına qoydu. Kazaklar atları açıq, qantarğaları bərkidirdilər.

Lixaçov:

– Budur, komandir də gəldi, – dedi.

Denisov qarovulxanadan çıxdı və Petyanı səsleyib, hazırlaşmasını əmr etdi.

X

Alaçaranlıqda cəld atları açıb, qantarğaları bərkidirdilər və komandalara bölündülər. Denisov qarovulxananın yanında dayanıb, son əmr-ləri verirdi. Dəstənin piyadaları yüzlərlə ayaqlarını şappıldadaraq yolla qabağa getdilər və səhərin alaçaranlığında tez ağacların dalında

gözdən itdilər. Yasavul kazaklara nə isə əmr edirdi. Petya atının cilo-vundan tutub, səbrsizliklə ata minmək əmrini gözləyirdi. Onun soyuq su ilə yuyulmuş üzü, xüsusilə gözləri od kimi yanırdı, kürəyindən bir gıziltı keçirdi. Bütün bədəni nədənsə tez-tez və müntəzəm bir surətdə titrəyirdi.

– Hə, hər şeyiniz hazırdırmı? – deyə Denisov səsləndi. – Atları verin!

Atları verdilər. Qantarğalar boş olduğu üçün Denisov kazaka acıqlandı və onu doyunca söydükdən sonra atına mindi. Petya üzəngidən yapışdı. At, adəti üzrə, onun ayağını qapmaq istəyirdi, lakin Petya öz ağırlığını hiss etmədən yəhərə tullandı və dalda, qaranlıqda tərpsən qusarlara baxıb, Denisovun yanına sürdü.

– Vasili Fyodoroviç, siz mənə bir şey tapşıracaqmısınız? Siz allah... Xahiş edirəm... – deyə Petya Denisova müraciət etdi. Denisov elə bil ki, Petyanın varlığını unutmuşdu. O, Petya tərəfə baxdı. Ciddi bir tərzdə:

– Səndən bircə şey xahiş edirəm, – dedi, – mənim sözümə qulaq asasan və özünü heç bir yerə soxmayasan.

Bütün səfər zamanı Denisov bir kəlmə də olsun Petya ilə danışmadı və kirimişcə atını sürdü. Məşənin kənarına çatanda çöl artıq aydınca işıqlanmışdı. Denisov yasavulla yavaşca nə isə danışdı və kazaklar Petyanın və Denisovun yanından keçib getməyə başladılar. Onların hamısı keçib gedəndən sonra Denisov öz atını tərpsədi və dağ döşü ilə sürdü. Atlar yerə oturaraq və sürüşərək öz miniklərilə bərabər dərəyə düşürdülər. Petya Denisovla yanaşı gedirdi. Petyanın bədənindəki titrətmə getdikcə artırdı. Getdikcə hava işıqlanırdı, ancaq duman uzaqdakı şeylərin görünməsinə mane olurdu. Denisov aşağıya düşüb, geriyyə baxdıqdan sonra yanında dayanan kazaka başı ilə işarə elədi.

– Sıqnal! – dedi.

Kazak əlini qaldırdı, güllə açıldı. Həmin dəqiqə qabaqda çapan atların ayaq səsləri, hər tərəfdən bağırtı və yenə də atəş səsləri eşidildi.

İlk ayaq tappılıtları və bağırtılar eşidilən kimi Petya atına qamçı vurub, başını buraxdı və üstünə çıxıran Denisova qulaq asmayıb qabağa çapdı. Petyaya elə gəldi ki, güllə açılan kimi aralıq gündüz imiş kimi bir işığa qərğ oldu. O, körpüyə tərəf çapdı. Qabaqda, yolla kazaklar çapırdılar. Körpünün üstündə Petya dalda qalmış kazaka

toxunub, onu keçdi. Qabaqdakı adamlar – bunlar fransızlar olmalı idi – yolun sağ tərəfindən sol tərəfinə qaçırdılar. Onlardan biri Petyanın atının ayağı altında qalıb palçığa batdı.

Daxmalardan birinin qabağında kazaklar toplaşmış, nə iş edirdilər. Toplaşanların arasından dəhşətli bir səs eşidildi. Petya atını oraya sürdü və birinci gözüne dəyən şey fransızın sapsarı saralmış üzü və əsməkdə olan alt çənəsi oldu, o, üzünə yönəldilmiş nizənin ağacından yapışmışdı.

Petya: – Ura!.. Uşaqlar... bizimkilər... – deyər çağırırdı və qızıqmış atının başını buraxıb, küçə ilə irəliləyirdi.

Qabaqdan güllə səsləri gəlirdi. Yolun hər iki tərəfindən qaçan kazaklar, qusarlar və cırım-cındır paltarlı rus əsirləri bərkədən və anlaşılmaz bir şəkildə nə işə çıxırırdılar. Başaçıq, acıqlı və qırmızısiyə, əynində göy şinel olan bir qoçaq fransız süngü ilə qusarlara hücum edirdi. Petya yaxınlaşana kimi artıq fransız yıxılmışdı. Yenə də gecikdim, – deyər Petyanın beynindən bir fikir keçdi. O, çoxlu güllə səsləri gələn tərəfə sürdü. Güllə səsləri, dünən gecə Petyanın Doloxovla getdiyi mülkədar evinin həyətidən gəlirdi. Orada fransızlar bağda, qalın kollarla örtülmüş çəpərin dalında oturub, darvaza ağzında toplaşmış kazaklara güllə atırdılar. Petya darvazaya yaxınlaşanda barıt tüstüsü arasından Doloxovun ağarmış, göyümtül üzünü gördü. O, adamlara nə işə çıxırırdı. “Arxa tərəfdən! Piyadaları gözləyin!” – deyər çıxırırdı zaman Petya ona yanaşdı.

– Gözləmək?.. Uraaaa!.. – deyər Petya bağırırdı və bir dəqiqə belə yubanmadan güllə səsləri gələn və qalın barıt tüstüsü olan tərəfə çapdı. Yaylım atəş səsləri eşidildi, boş və nəyə işə dəyib, şappıldayan güllələr vızıldadı. Petyanın dalınca kazaklar və Doloxov evin darvazasına tərəf çapdı. Qalın tüstü içərisində qalan fransızlardan bəziləri tüfənglərini atıb, kolların dalından kazakların qabağına çıxırdılar, bəziləri işə dağın döşü ilə gölə tərəf yüyürürdülər. Petya öz atını mülkədarın həyətidə çapır və atın cilovlarını dartmaq əvəzinə, hər iki əlini cəld və qəribə bir şəkildə havada oynadır və getdikcə yəhərin üstündə bir tərəfə əyilirdi. At səhərin işığında közərə tonqalın yanında dayandı, Petya işə ağır bir daş kimi yaş torpağın üstünə düşdü. Kazaklar onun əl və ayaqlarının tez-tez əsdiyini, başının işə tər-pənmediyini gördülər. Güllə başını deşmişdi.

Baş fransız zabiti, qılincinin ucunda ağ dərman olan vəziyyətdə, evdən çıxıb Doloxova tərəf gəldi və təslim olduqlarını bildirdi.

Doloxov onunla danışdıqdan sonra atdan düşüb, qolları açıq, hərəkətsiz uzanmış Petyaya yaxınlaşdı.

– Bitdi, – deyər qaşqabaqlı bir halda darvazaya, qarşısına gələn Denisova tərəf addımladı.

Denisov hələ uzaqdan Petyanın yerə düşmüş, şübhəsiz ki, ona tanış olan cansız bədənin vəziyyətini görüb – Ölüm mü? – deyər səsləndi.

– Bitdi, – deyər Doloxov təkrar etdi, elə bil ki, bu söz ona ləzzət verirdi. Atdan düşən kazaklar əsirləri araya almışdılar, Doloxov da cəld onlara yanaşmış, Denisova müraciətə: – Özümüzə aparmayacağıq! – dedi.

Denisov cavab vermədi. O, atını Petyaya tərəf sürdü, atdan düşdü və titrək əllərlə Petyanın qana və palçığa bulanmış və artıq ağarmış üzünü özü tərəfə çevirdi.

“Mən şirin şeyə adət etməmişəm. Gözəl kişmişdir, hamısını götürün” – deyər Denisov xatırladı. O, it hümnəsinə oxşayan bir səs çıxarıb, tez Petyadan uzaqlaşdı, çəpərə tərəf getdi və çəpərdən yapışdı. Kazaklar təəccüblə səs gələn tərəfə baxdılar.

Denisovun və Doloxovun geri aldıkları rus əsirləri içərisində Pyer Bezuxov da vardı.

XII

Pyerin olduğu əsirlər dəstəsi haqqında Moskvadan çıxıb gəldikləri müddətdə fransız komandanlığının heç biri yeni əmri olmamışdı. Bu dəstə oktyabr ayının 22-də artıq Moskvadan birlikdə çıxdığı əvvəlki qoşun və nəqliyyatla getmirdi. Birinci düşərgələrdə onlarla bərabər gələn quru çörək daşıyan arabaların yarısını kazaklar tutmuşdular, o biri yarısı işə qabağa getmişdi. Qabaqda gedən piyada və süvarilərdən də heç biri qalmamışdı, hamısı yox olmuşdu. Birinci düşərgələrdə qabaqda görünən topçuları indi marşal Jyunonun böyük araba dəstələri əvəz etmişdi, bunlar da vestfalçıların nəzarəti altında idilər. Əsirlərin dalınca süvari əşyaları daşıyan arabalar gedirdi.

Əvvəllər üç kolonna ilə gedən fransız qoşunları Vyazmadan sonra bir topa halında gedirdilər. Pyerin Moskvadan sonrakı birinci düşərgədə gördüyü intizamsızlıq indi son dərəcəyə çatmışdı.

Getdikləri yolun hər iki tərəfi at ölüsü ilə dolu idi. Müxtəlif komandalardan geri qalmış cır-cındır adamlar ardı-arası kəsilmədən dəyişirdilər, gah kolona qoşulur və gah da yenə geridə qalırdılar.

Yürüş zamanı bir neçə dəfə yalandan həyəcan oldu, mühafizəçi əsgərlər silahlarını qaldırıb, ata-ata və bir-birlərini basa-basa hara gəldi qaçdılar, sonra isə bir yerə yığılıb, nəhaq yerə qorxuqları üçün bir-birlərini danlamağa başladılar.

Bu üç dəstə, yəni süvari deposu, əsirlər deposu və Jyunonun arabaları bir yerdə getsələr də, hələ də ayrı-ayrı və bütöv dəstələr kimi hərəkət edirdilər, halbuki o da, o birisi də, üçüncüsü də getdikcə azalırdı.

Əvvəlcə 120 arabası olan depoda indi 60-a qədər araba qalmışdı. Qalanları isə ya qənimət alınmış, ya da tullanmışdı. Jyunonun arabalarından da bir neçəsi tullanmış və düşmən əlinə keçmişdi. Davu korpusundan üç araba dala qalıb, əsgərlər tərəfindən qarət edilmişdi. Pyer almanların söhbətindən eşitmişdi ki, bu nəqliyyata əsirlərindən daha çox mühafizəçi qoyulmuşdu və onların yoldaşlarından olan bir alman əsgərindən marşalın gümüş qaşığı tapıldığı üçün marşalın əmri üzrə güllələnmişdi.

Bu üç dəstədən ən çox əriyən əsirlər deposu idi. Moskvadan çıxan 330 nəfərdən indi yüzdən də az qalmışdı. Əsirlər, mühafizəçi əsgərləri süvari deposunun yəhərlərindən və Jyunonun arabalarından daha çox təngə gətirmişdi. Onlar başa düşürdülər ki, yəhərlər və Jyunonun qaşıqları bir şeyə yarayar, amma özləri kimi ac və donmuş rusları keşikdə dayanıb, qorumağın mənasını başa düşürdülər, həm də bu əsirlər ölürdülər, yolda tökülüb qalırdılar, yolda qalanları güllələmək əmr olunmuşdu – bütün bunlar nəinki anlaşılmazdı, həm də iyrenc idi. Mühafizəçilər düşükləri acınacaqlı bir vəziyyətdə əsirlərin halına acımaq hissənə qapılaraq öz vəziyyətlərini daha da pisləşdirəcəklərindən qorxuqları üçün əsirlərlə çox kobud və ciddi rəftar edirdilər.

Doroqobujda mühafizəçi əsgərlər əsirləri tövləyə salıb, qapısını bağlamış, özləri isə öz dükənlərini qarət etməyə getmişdilər. Bu vaxt əsir əsgərlərdən bir neçəsi divarın altını qazıb qaçmışdı, lakin fransızlar tərəfindən tutulub güllələnmişdi.

Moskvadan çıxanda belə qayda qoyulmuşdu ki, əsir zabitlər əsgərlərdən ayrı getsinlər. Bu qayda çoxdan ləğv edilmişdi, bir yerdə getməyi bacaranlar yenə də bir yerdə gedirdilər. Pyer də üçüncü düşərgədən sonra Karatayevlə və Karatayevi özünə sahib seçən bənövşəyi, əyriyaq itlə birləşmişdi.

Moskvadan çıxandan üç gün sonra, Karatayevi yenə də Moskva hospitalında yatırdan qızdırma xəstəliyi tutdu. Karatayev zəiflədikcə

Pyer ondan uzaqlaşdı. Karatayev zəifləməyə başladığı gündən Pyer ona yaxınlaşmaq üçün özünü zorlamağa məcbur olurdu, bunun nə üçün belə olduğunu Pyer özü də bilmirdi. Ona yaxınlaşanda və onun adətən düşərgələrdə uzanaraq sakitcə inildəməsinə qulaq asanda, ondan qalxan qoxunun daha da artmasını hiss edəndə Pyer Karatayevdən uzaqlaşır və bir də onun barəsində düşünürdü.

Əsir düşüb anbarda yaşadığı zaman Pyer öz ağı ilə yox, bütün varlığı ilə, bütün həyatı ilə bilmirdi ki, insan xoşbəxtlik üçün yaranmışdır. O bilmirdi ki, xoşbəxtlik insanın özündədir, təbii, insani ehtiyacları təmin etməkdədir və bütün fəlakətlər kasıblıqdan yox, israfçılıqdan əmələ gəlir, lakin bu axırıncı üç həftəlik səfər zamanı o, yeni və təsəlliverici bir həqiqət də öyrənmişdi. O öyrənmişdi ki, dünyada heç bir qorxulu şey yoxdur. O öyrənmişdi ki, insanın özünü tamamilə xoşbəxt və azad hiss edə biləcəyi bir vəziyyət olmadığı kimi, onun özünü tamamilə bədbəxt və məhkum hiss edə biləcəyi bir vəziyyət də yoxdur. O öyrənmişdi ki, əzabın öz hüdudu, azadlığın da öz hüdudu vardır və bu hüdudlar çox yaxındır. Bir zamanlar çəhrayı yatağında bir büküş əmələ gələndə əzab çəkən adam indi də, eyni surətdə, çıpaq, yaş torpaq üstündə yatanda, bir yanını soyudub, o biri yanını qızdıranda da əzab çəkir. Bir zaman dar ziyafət ayaqqabılarını geyəndə necə əzab çəkirdisə, indi də tamamilə ayaqyalın (ayaqqabıları çoxdan yırtılmışdı) və sızaqly ayaqları ilə gəzəndə həmin əzabı çəkirdi. O öyrənmişdi ki, bir zaman, güman etdiyi kimi, öz xoşu ilə öz arvadına evləndikdə heç də indikindən, yəni gecələr tövləyə salındığı günlərdə olduğundan çox azad deyildi. Bir zamanlar heç hiss etmədiyi, lakin sonralar hiss edib, əzab adlandırdığı şeylərdən ən əsaslısı sıyrılmış, yara basmış yalın ayaqları idi. At əti dadlı və qidalı idi, duz əvəzinə işlədilər barıt şorası, hətta xoş tamlı idi. Çox soyuq deyildi, gündüzlər yol gedəndə, hətta həmişə isti olurdu, gecələr isə tonqal yandırırıldı, bədəni yeyən bitlər onu qızdırırdı. Lakin ilk zamanlar bircə şey ağır idi – ayaqları ona əziyyət verirdi.

Səfərin ikinci günü tonqalın kənarında oturub ayaqlarındakı yaralara baxan Pyer bunları yerə basmaq mümkün olmayacağını düşündü, amma hamı qalxanda o da axsaya-axsaya getdi. Bir az sonra qızıxdı və ağrısız yol getdi, lakin axşam ayaqlarına baxanda onların daha da dəhşətli olduğunu gördü. Amma o, ayaqlarına baxmır, başqa şey düşünürdü.

Yalnız indi Pyer insanın həyat qüvvətini və insan daxilindəki xilas-edicini diqqətdəyişdirmə qüvvətini başa düşdü. Bu da buxar qazanlarındakı xilasedici klapan kimi idi, buxar müəyyən miqdarı ötüb keçdikdə bu klapan açılır və artıq buxar eşiyə çıxır.

Pyer geridə qalan əsirlərin necə güllələndiyini gözləməmiş və eşitməmişdi, halbuki onlardan yüzdən çoxu bu yolla məhv edilmişdi. O, gündən-günə zəifləyən və yəqin ki, tezliklə o biriləri kimi məhv olacaq Karatayevi də düşünmürdü. Özü barədə isə daha az düşü- nürdü. Vəziyyəti ağırlaşdıqca, gələcəyi daha qorxunc bir şəkil aldıqca, indiki vəziyyətindən asılı olmayaraq, onun ağılına sevindirici və təsəlviverici fikirlər, xatirələr və təsəvvürlər gəlirdi.

XIII

Ayın 22-də günorta vaxtı Pyer palçıqlı və sürüşkən bir yolla dağa qalxır, öz ayaqlarına və yolun kələ-kötürlüyünə baxırdı. Hər dəfə bir ətrafındakı tanış adam dəstəsinə, sonra isə yenə də öz ayaqlarına baxırdı. Bunların hər ikisi onun özününkü idi, ona tanış idi. Bənövşəyi, əyriyaq Boz sevinə-sevinə yolun kənarı ilə gedir, hər dəfə bir qoçaqlığını göstərmək üçün dal ayağının birini qaldırır, üç ayağı üstündə atıla-atıla gedir, sonra yenə də dörd ayağı ilə yeriyir, cəmdəklər üstündə oturan qarğalara hücum edir, hürürdü. Boz Moskva- dakından daha şad və yaxşı idi. Hər tərəfdə insan ətindən tutmuş at ətinə qədər müxtəlif heyvanların əti tökülüb qalmışdı. Müxtəlif çürümə dərəcəsinə olan bu ətlərə canavarlar da yaxın düşüb bilmirdi, onları adamlar qovurdular, beləliklə, Boz istədiyi qədər yeyə bilərdi.

Yağış səhərdən yağdı, adama elə gəlirdi ki, bu dəqiqə yağış kəsəcək və göyün üzünü açılacaq, amma azacıq ara verəndən sonra yağış daha da şiddətlə yağdı. Yağış suyundan doymuş yol, daha su qəbul etmirdi, su təkər ciğirliyi ilə axıb gedirdi.

Pyer o tərəf-bu tərəfə baxaraq yol gedir, addımlarını üç-üç sayıb, barmaqlarını yumurdu. Yağışa müraciət edərək: – Hə, hə, yenə başla, bərkət, – deyirdi.

Ona elə gəlirdi ki, heç bir barədə düşünmür, lakin qəlbi çox uzaq və dərin bir yerdə nə isə mühüm və təsəlviverici bir şey düşünürdü. Bu, dünən Karatayevlə söhbətdən çıxardığı incə mənəvi bir nəticə idi.

Dünən gecə düşərgədə sönmüş tonqalın kənarında üşüyən Pyer durub yaxındakı yaxşı yanan tonqalın kənarına keçdi. Həmin tonqalın

kənarında Platon başını şinellə keşib rızası kimi örtüb oturmuşdu, həvəsli, xoş, lakin zəif və xəstə səs ilə əsgərlərə Pyerin bildiyi bir hadisəni nağıl edirdi. Gecə yarından keçmişdi. Bu vaxtlar həmişə Karatayevin qızdırması düşür, o lap ayılırdı. Tonqala yanaşdıqda, Platonun zəif, xəstə səsini eşitdikdə və onun tonqal işığında aydın görünən zavallı sifətini gördükdə Pyer nə isə ürəyinin başının sanc- dığını hiss etdi. O, bu adama heylsənməsindən qorxaraq çıxıb getmək istədi, lakin başqa bir tonqal olmadığından, Pyer Platona baxmamağa çalışaraq, tonqalın kənarında oturdu.

– Səhhətin necədir? – deyərək soruşdu.

– Səhhətimmi? Xəstəliyi pisləməklə Allah ölüm göndərməz, – deyərək Karatayev tez yenə də başladığı söhbətə davam etdi.

Arıq və saralmış üzündə bir təbəssüm, gözlərində şən bir parıltı olan Platon:

– ...Belə, qardaşım, belə, – deyərək davam etdi, – belə, qardaşım...

Pyer bu əhvalatı çoxdan bilirdi. Karatayev ona altı dəfə bu əhvalatı danışmış və həmişə də xüsusi bir nəşə hiss etmişdi. Lakin bu əhvalatı çox yaxşı bildiyi halda, o yenə də bunu tamamilə təzə bir şey kimi dirlədi və Karatayevin danışarkən aydın hiss etdiyi sakit ruh yüksəkliyi Pyerə də sirayət etdi. Bu əhvalat çox nəcib və Allah tanıyan, ailəli qoca bir tacir haqqında idi. Həmin tacir bir gün öz yoldaşı, varlı bir tacirlə Məkəreyə getmişdi.

Tacirlər bir karvansarada düşmüşdülər, səhəri gün tacirin yoldaşını öldürülmüş və qarət edilmiş tapmışdılar. Qoca tacirin yastığının altından isə qanlı bıçaq tapılmışdı. Taciri mühakimə etmişdilər, qamçı ilə döymüşdülər, burnunu əzmışdilər, Karatayev dediyi kimi, bu işləri öz qaydasıyla bir-bir gördükdən sonra, onu sürgünə göndərmişdilər.

– “Belə, qardaşım (Pyer söhbətin bu yerində gəlib çıxdı), indi bu əhvalatdan on il, bəlkə də çox keçir. Qoca sürgündə yaşayır. Necə ki lazımdır, itaət edir, pis iş görmür. Ancaq Allahından ölüm istəyir. – Yaxşı da edir. Sürgündə olanlar gecə bir yerə yığılanda, bizim kimi, qoca da onlara qoşulur. Söhbət edirlər, kimin nə dərdi var, kim Allahın yanında günahkardır o barədə danışmağa başlayırlar. Biri adam öldürməyindən, biri ev yandırmadığından, o biri qaçqın düşməyindən, biri heç bir günahın sahibi olmamağından danışır. Qocadan da soruşurlar, sən, deyirlər, qoca nə üçün bu əzabı çəkirsən? Qoca deyir ki, əziz qardaşlarım, mən həm öz günahlarım üçün, həm də

başqalarının günahı üçün əzab çəkirəm. Mən nə adam öldürmüşəm, nə özgənin malına göz tikmişəm, ancaq əlsiz-ayaqsızlara kömək eləmişəm. Mən, əziz qardaşlarım, tacir idim, var-dövlətim çox idi. Qoca belə, belə deyib, başına gələn əhvalatın hamısını bir-bir danışır. Mən, deyir, öz dərdimi çəkmirəm. Məni Allah özü bu hala salıb. Amma mənim öz qarım və uşaqlırma yazığım gəlir. Bu sözləri deyib, qoca ağlayır. Təsadüfən, həmin taciri öldürən adam da burada imiş. Deyir, baba, bu əhvalat harda olmuşdu? Haqan, hansı aydı? Hamısını soruşur. Ürəyinə od düşür. Qocaya yaxınlaşıb, birdən onun ayağına düşür. Sən mənim ucumdan deyir, qoca, əzab çəkirsən. Həqiqət belədir, uşaqlar, deyir, bu adam günahsız yerə əzab çəkir. O işi görən mən idim, mən sən yuxulu ikən qanlı bıçağı başının altına qoydum. Məni əfv elə deyir, baba, həzrəti İsa xatirinə əfv elə.

Karatayev sevinclə gülərək susdu, tonqala baxıb, odunları düzəltdi. "Qoca deyir: Allah səni bağışlasın, biz hamımız Allahın yanında günahkarıq, mən öz günahlarımın əzabını çəkirəm. Özü də acı göz yaşları tökməyə başlayır. Bilirsənmi nə oldu, laçınım?" – deyər Karatayev nəşəli bir təbəssümlə gülərək davam etdi. Elə bil ki, onun indi danışacağı şeydə hekayənin bütün mənası və gözəlliyi saxlanmışdı, "bilirsənmi nə oldu, laçınım, həmin qatil özünü rəisə nişan verdi. Mən, dedi, altı adam öldürmüşəm (böyük başkəsən idi), amma hamısından çox bu qocaya rəhmim gəlir. Qoy mənim ucumdan nəhaq əzab çəkməsin. Başa saldı, yazıb, necə ki lazımdır, göndərdilər. Uzaq yer idi, məhkəmə işə baxana qədər, rəislərə kağız yazılana qədər xeyli çəkdi. İş gedib pədsaha çıxdı, pədsahdan da ömr gəldi ki, qocanı buraxsınlar və nə qədər bəxşiş lazımdır versinlər. Kağız gəldi, başladılar qocanı axtarmağa. Dedilər, hardadır belə nəhaq əzab çəkən qoca? Pədsahdan kağız gəlib. Başladılar axtarmağa". Karatayevin alt çənəsi əsməyə başladı. "Amma onun taqırından Allah keçmişdi – o ölmüşdü. Belə, laçınım!" – deyər Karatayev söhbətini qurtarıb, uzun zaman sükut edərək gülümsündü və yerə baxdı.

Bu hekayənin özü yox, onun əsrəngiz mənası, bu hekayəni söyləyəndə Karatayevin simasında əmələ gələn tənənəli sevinc, bu sevincin əsrəngiz mənası, indi bunlar dumanlı və nəşəli bir surətdə Pyerin qəlbini doldururdu.

– *A vos places!*¹ – deyər biri bağırdı.

Əsirlərlə mühafizəçilər arasında bir şadlıq və çaxnaşma əmələ gəldi, onlar nə isə sevincdirici və tənənəli bir şey gözləməyə başladılar. Hər tərəfdən komanda səsləri eşidildi, sol tərəfdən görünən yaxşı at minmiş və yaxşı paltar geymiş süvarilər atlarını çaparaq əsirləri dövrəyə aldılar. Baş komandanlıqdan adamlar gəlmiş kimi, hamının üzündə bir gərginlik ifadəsi vardı. Əsirlər bir yerə toplaşdılar, onları yoldan kənara çıxartdılar, mühafizəçilər sıraya düzüldülər.

– *L'Empereur! L'Empereur! Le marechal! Le duc*². – Tox mühafizəçilər yenidən keçmişdilər ki, boz atlar qoşulmuş kareta gurultu ilə gəlib keçdi. Pyer ötəri olaraq üçbucaqlı bir şlyapa qoymuş adamın sakit, göyçək, ötlü və ağ üzünü gördü. Bu, marşallardan biri idi. Marşalın nəzərləri Pyerin gözə çarpan, böyük vücuduna sataşdı. Marşal üz-gözünü turşudub, elə bir ifadə ilə üzünü kənara çevirdi ki, Pyer bu ifadədə həm şəfqət, həm də bu ifadəni gizlətmək arzusu hiss etdi.

Deponu apararı, qorxmş və qırmızısifət general arıq atını qovaya qova karetin dalınca çapırdı. Zabitlərdən bir neçəsi bir yerə toplaşdı, əsgərlər onları araya aldılar. Hamının simasında bir həyəcan və gərginlik oxunurdu.

Pyer belə sözlər eşitdi:

– *Qu'est ce qu'il a dit? Qu'est ce qu'il a dit?..*³

Marşal gəlib keçəndə əsirlər bir yerə toplaşdılar. Pyer Karatayevi gördü, bu gün səhərdən onu görməmişdi. Karatayev əynində həmin şinel, qayın ağaclarına söykənib oturmuşdu. Dünən günahsız tacirin əzablarından danışdığı zaman simasında oxunan nəşəli şəfqət ifadəsindən başqa, bu gün bir də sakit bir tənənəli ifadəsi parlamaqda idi.

Karatayev öz mərhəmətli, girdə gözlərilə Pyerə baxırdı, bu gözlər indi yaşla dolmuşdu, elə bil onu yanına çağırır, bir şey demək istəyirdi. Lakin Pyer özü üçün çox qorxurdu. Pyer özünü elə göstərdi ki, guya onu görmür və tez uzaqlaşdı.

Əsirlər yenə hərəkət etdikdə Pyer dala baxdı. Karatayev yolun kənarında, qayın ağacının yanında oturmuşdu. İki nəfər fransız onun

¹ Hər kəs öz yerinə!

² İmperator! İmperator! Marşal! Hersoq!

³ O nə dedi? Nə? Nə?

başı üzərində nə isə danışırdı. Pyer bir də dönüb dala baxmadı. Axsaya-axsaya dağın döşü ilə qalxdı.

Aşağıdan, Karatayev oturan yerdən güllə səsi eşidildi. Pyer bu səsi çox aydın eşitdi, lakin bu səsi eşidən kimi birdən Pyer xatırladı ki, marşal gəlməmişdən qabaq o, Smolenskə neçə düşərgə qaldığını hesablayırdı, amma hesablayıb axıra çatdıra bilməmişdi. İndi saymağa başladı. İki fransız əsgəri onun yanından keçib getdi, əsgərlərdən biri əlində hələ də tüstülənən açıq bir tütəng tutmuşdu. Əsgərlərin hər ikisi sapsarı saralmışdı və üzlərindəki ifadə (onlardan biri qorxa-qorxa Pyerə baxdı) Pyerin edam zamanı cavan əsgərin üzündə gördüyü ifadəyə bənzəyirdi. Pyer bu əsgərə baxdı və yadına düşdü ki, üç gün əvvəl həmin əsgər öz köynəyini tonqalda qurudanda yandırmışdı və ona çox gülmüşdülər.

Daldan, Karatayev oturan yerdən it zingiltisi səsi gəldi. “Eh, axmaq, yenə niyə ulayır?” – deyərək Pyer düşündü.

Pyerin əsgər yoldaşları da onun kimi güllə səsi və sonra da it zingiltisi gələn tərəfə baxmadılar, lakin hamısının simasında ciddi bir ifadə oxunmaqda idi.

XV

Depo da, əsirlər də, Marşalın arabaları da Şamşevo kəndində dayandı. Hamı tonqalların ətrafına topladı. Pyer tonqala yanaşdı, qovrulmuş at əti yedi və uzanıb, dalını oda çevirdi və dərhal yuxuya getdi. Borodino döyüşündən sonra Mojayskda yatdığı kimi yatdı.

Yenə də həqiqi hadisələr yuxu ilə qarışdı, yenə birisi, ya da elə özü, Mojaskda olduğu kimi, ona eyni fikirləri söyləməyə başladı.

“Həyat hər şeydir. Həyat Allah özüdür. Hər şey bir-birinə qarışır və hərəkət edir, bu hərəkət özü Allahdır. Nə qədər ki, həyat var, Allahı dərk etmək məmnuniyyəti də vardır. Həyatı sevmək – Allahı sevmək deməkdir. Bu həyatı öz əzabları, öz günahsız əzabları ilə sevmək ən çətin və ən xoşbəxt bir sevgidir”.

– “Karatayev!” – deyərək Pyer xatırladı.

Birdən İsvaçradə Pyerə coğrafiya dərsi deyən, çoxdan yaddan çıxmış qoca, həlim bir müəllim canlı bir surətdə gəlib Pyerin gözlərinin qabağında dayandı. Qoca: “Dayan” – dedi. O, qlobusu Pyerə göstərdi. Bu qlobus canlı, tərپəşən bir şar idi, ölçüsü-biçisi yox idi. Şarın səthi damcılardan ibarət idi, bu damcılar bir-birinə sıx dayanmışdılar. Dam-

cılar hərəkət edir, yerlərini dəyişir, bir neçə damcı bir-birinə qarışır, bir damcı isə bir neçə yerə parçalanırdı. Hər bir damcı yayılıb daha çox yer tutmaq istəyirdi, o birilər isə eyni şeyə təşəbbüs edir, o birilərini əzir, bəzən məhv edir, bəzən onunla birləşirdilər.

Qoca müəllim:

– Budur həyat, – dedi.

“Bu nə qədər sadə və aydındır” – deyərək Pyer düşündü. “Necə olub ki, mən bunu əvvəllər bilməmişəm”.

– Allah ortadadır, hər bir damcı genişləniş, böyümək və Allahı daha geniş bir sürətdə əks etdirmək istəyir. Buna görə də üzde böyüyür, bir-birinə qarışır, bir-birini sıxır, məhv olurlar, dərinliklərə gedir və yenə də üzə çıxırlar. Odur, Karatayev dağıldı və yox oldu. – *Vous avez compris, mon enfant!* – deyərək müəllim soruşdu.

Həmin səs: – *Vous avez compris, sacre nom!*², – deyərək bağırırdı və Pyer yuxudan oyandı.

O qalxdı və oturdu. Tonqalın kənarında indicə rus əsgərini itələyən fransız əsgəri çömələrkə oturub, sünbəyə taxdığı əti qızardırırdı. Əsgərin çırmamış, damarlı, tük basmış, gödək barmaqlı qırmızı əlləri sünbəni çevik bir hərəkətlə o tərəf-bu tərəfə çevirirdi. Kömür işığında onun qaşları çatılmışdı, qəhvəyi, qəmgin üz aydın görünürdü.

O, cəld dal tərəfində dayanan əsgərə müraciət edərək:

– Ca lui est bien egal, – deyərək mırıldandı... – *brigand. Va!*³

Əsgər sünbəni o yan-bu yana çevirərək qəmgin-qəmgin Pyerə baxdı. Pyer üzünü o tərəfə çevirib, kölgələrə baxmağa başladı. Fransız əsgərinin itələdiyi əsir rus əsgəri tonqalın kənarında oturub, əlini nəyə isə sürtürdü. Diqqətlə baxdıqda Pyer bənövşəyi itciyəzi tanıdı, o, quyruğunu bulayaraq əsgərin yanında oturmuşdu.

– Hə, gəldinmi? – deyərək Pyer səsləndi. – Bəs Pla... – deyərək soruşmaq istədi, amma sözünü tamamlaya bilmədi. Onun təsəvvüründən bir an içərisində bir-birinə qarışaraq bir neçə şey keçdi. Ağac dibində oturan Platonun ona baxması, həmin yerdə güllə səsi eşitməsi, itin ulaması, yanından keçən iki fransızın cinayətkar sifəti, tüstülənən açıq tütəng, Karatayevin bu düşərgədə olmaması xəyalından gəlib keçdi. Az qala o, Karatayevin öldürüldüyünü başa düşəcəkdə, lakin

¹ Anlayırsanmı?

² Anlayırsanmı, lənətə gəlmiş?

³ Onun üçün fərq yoxdur... lap quldurdur!

elə bu an haradansa onun xəyalına tamamilə başqa şeylər gəldi. Gözəl polyak qızı ilə yayda Kiyevdəki evinin eyvanında keçirdiyi gecəni xatırladı. Lakin bugünkü xatirələrini bir-birinə bağlaya bilməyən və onlardan bir nəticə çıxara bilməyən Pyer gözlərini yumdu, xəyalındakı yay mənzərələri çimmək xatirələri ilə, titrəşən maye şarla bir-birinə qarışdı, o hara isə suya daldı, su onun başından yuxarıya qalxdı.

Günəş doğmamışdan qabaq onu tez-tez atılan gurultulu güllə səsləri və bağırtılar yuxudan oyatdı. Pyerin yanında fransızlar qaçırıldı.

Onlardan biri: – *Les cosaques!*¹ – deyərək bağırdı, bir dəqiqə sonra rus sifətli adamlar Pyeri əhatə etdilər.

Pyer xeyli müddət bu əhvalatdan baş açma bilmədi. O, hər tərəfdən yoldaşlarının sevinc səslərini eşidirdi.

– Qardaşlar! Əzizlərim, balalarım! – deyərək qoca əsgərlər ağlaya-ağlaya, çığır-çığır kazakları və qusurları qucaqlayırdılar. Qusurlar və kazaklar əsirləri əhatə edib, tələsik kimi onlara paltar, kimi ayaq-qabı, kimi də çörək təklif edirdi. Pyer onların arasında oturub ağlayır və bir söz deyərək bilmirdi. O yaxınlaşan birinci əsgəri qucaqladı və ağlaya-ağlaya öpdü.

Doloxov uçmuş bir evin darvazası ağzında dayanıb, türk-silah edilmiş fransız dəstəsini içəriyə buraxırdı. Baş verən hadisədən həyəcana düşmüş fransızlar ucadan bir-birləri ilə danışırdılar, amma soyuq və heç bir xeyirli şey vəd etməyən donmuş nəzərlərlə onlara baxıb, qamçı ilə yavaşca çəkmələrini döyəcləyən Doloxovun yanından keçəndə danışıqlarını kəsdilər. O biri tərəfdə isə Doloxovun kazakı durub, əsirləri sayır və hər yüz əsirdən sonra darvazaya təbəşirlər bir xətt çəkirdi.

– Neçə oldu? – deyərək Doloxov əsirləri sayan kazakdan soruşdu.

– İkinci yüzə keçirəm, – deyərək kazak cavab verdi.

Doloxov fransızlardan öyrəndiyi bir ifadə ilə:

– *Filez, filez!*², – deyir və qabağından keçən fransızlara gözü sataşdıqca, nəzərləri amansız bir parıltı ilə yanırırdı.

Denisov papağını çıxarıb, qəmgin-qəmgin Petya Rostovun meyitini aparan kazakların dalınca gedirdi. Meyit üçün bağda xəndək qazılmışdı.

¹ Kazaklar!

² Keç, keç.

Oktyabrın 28-dən sonra, şaxtalar başlananda fransızların qaçması – soyuqdan donan və tonqalların qabağında və istidən ölüncəyə qədər qovrulmuş adamlar üçün və kürk geyib arabalarda imperator, krallar və hersoqlardan ötrü qarət edilmiş malları aparanlar üçün daha da faciəli oldu, lakin əslinə baxsan, fransız ordusunun qaçması və pozulub-dağılması Moskvadan çıxandan bəri heç dəyişməmişdi.

Moskvadan Vyazmaya gələndə 73 minlik fransız ordusundan (bütün müharibə zamanı qarətdən başqa heç bir iş görməyən qvardiyanı nəzərə almasaq) ancaq 36 min qalmışdı (bunlardan isə təxminən beş minə qədəri döyüşdə məhv olmuşdu). Silsilənin birinci həddi belə idi, buna əsaslanaraq riyazi üsulla o biri hədləri də düzgün təyin etmək olar.

Fransız ordusu Moskvadan Vyazmaya, Vyazmadan Smolenskə, Smolenskdən Berezina, Berezinadan Vilnoya qədərki yollarda da soyuqdan, təqibdən, yolun kəsilməsindən və ayrı-ayrılıqda götürülən bütün başqa şərtlərdən asılı olmayaraq, eyni nisbətdə əriyir və məhv olurdu. Vyazmadan sonra fransız qoşunları üç kolonna əvəzinə bir dəstə halında toplaşdı və axıra qədər də belə hərəkət etdi. Berte öz padşahına yazırdı (rəislərin ordunun vəziyyətini necə həqiqətdən uzaq bir şəkildə təsvir etmələri məlum işdir). O yazırdı:

“Je crois devoir faire connaitre à Votre Majesté l'état de ses troupes dans les différents corps d'armée que j'ai été à même d'observer depuis deux ou trois jours dans différents passages. Elles sont presque débandées. Le nombre des soldats qui suivent les drapeaux est en proportion du quart qu'il y en avait dans presque tous les régiments, les autres marchent isolément dans différentes directions et pour leur compte, dans l'espérance de trouver des subsistances et pour se débarrasser de la discipline. En general ils regardent Smolensk comme le point où ils doivent se refaire. Ces derniers jours on a remarqué que beaucoup de soldats jettent leurs cartouches et leurs armes. Dans cet état de choses, l'intérêt du service de Votre Majesté exige, quelles que soient ses vues ultérieures qu'on rallie l'armée à Smolensk en commençant à la débarrasser des non-combattants, tels que hommes demontés et des bagages inutiles et du matériel de l'artillerie qui n'est plus en proportion avec les forces actuelles. En outre les jours de repos,

des subsistances sont nécessaires aux soldats qui sont ext nuës par la faim et la fatigue; beaucoup sont morts ces derniers jours sur la route et dans les bivacs. Cet état de choses va toujours en augmentant et donne lieu de craindre que si l'on n'y prête un prompt remède, on ne soit plus maître dans un combat¹. Le 9 Novembre, a 30 verstes de Smolensk².

Səfalı bir yer kimi təsəvvür etdikləri Smolenskə çatanda fransızlar ərzaq üçün bir-birlərini öldürür, öz dükanlarını özləri qarət edir, hər şey qarət olunub qurtarandan sonra isə irəliyə qaçırdılar.

Özləri də hara getdiklərini və nə üçün getdiklərini bilmədən gedirdilər, hamı gedirdi. Napoleonun dühası isə hara getdiklərini başqalarından daha az bilirdi, çünki ona əmr edən yox idi. Lakin buna baxmayaraq, o və onun ətrafındakı adamlar öz çoxdankı adətlərinə riayət edirdilər. Əmrlər, məktublar, raportlar, gündəlik cədvəllər yazırdılar; bir-birlərini: “Sire, Mon Cousin, Prince d’Ekmuhl, roi de Naples”² və i.ə. – deyə çağırırdılar. Amma əmrlər və raportlar ancaq kağızda qalırdı, onlar yerinə yetirilmirdi, çünki yerinə yetirilə bilmirdi. Bir-birlərini zati-ali, cənab əmioğlu deyə çağırırsalar da, hamısı özlərinin alçaq və miskin adam olduqlarını, çox pis iş gördüklərini və indi də onun cəsazını çəkməli olduqlarını bilirdi. Onlar zahirən özlərini ordunun halına yanan kimi göstərsələr də, həqiqətdə hər kəs ancaq özünü düşünür, mümkün qədər tez qaçmaq, xilas olmaq istəyirdi.

¹ “Son üç gün ərzində yürüş zamanı nəzərdən keçirdiyim korpusların vəziyyəti haqqında zati-alilərinə məlumat verməyi özümə borc bilirəm. Onlar demək olar ki, dağımı hələdir. Əsgərlərin ancaq dördü bir hissəsi bayraqların yanında gedir, qalanları isə özləri üçün yemək axtararaq və xidmətdən yaxalarını qurtarmağa çalışaraq, kefləri istədiyi istiqamətə gedirlər. Hamı Smolenskdən danışır, hamı orada rahatlanmaq istəyir. Son günlərdə əsgərlərdən bir çoxu patronlarını və tüfənglərini atıblar. Sizin gələcək fikriniz necə olursa-olsun, zati-alilərinə xidmətin mənafeyi tələb edir ki, korpusları Smolensko toplayaq və oradan piyada qalmış süvariləri, silahsızları, artıq arabaları və topların bir hissəsini ayıraq, çünki o artıq qoşunun sayına müvafiq deyildir. Ərzaq və bir neçə gün istirahət lazımdır; əsgərlər acından və yorğunluqdan öldən düşmüşlər. Son günlərdə bir çoxları yolda və düşərgələrdə ölmüşlər. Bu fəlakətli vəziyyət ara vermədən qüvvətlənilir və təhlükə törədir ki, oğər təcili surətdə bu bəlaya qarşı tədbir görməsək, az müddətdən sonra döyüş zamanı qoşunsuz qalacağıq. 9 noyabr, Smolenskin 30 verstliyində”.

² “Zati-aliləri, qardaşım, Ekmyul şahzadəsi, Neapol kralı” və i.ə.

Moskvadan Nemana qədər geriyyə çəkilmə zamanı rus ordusu ilə fransız ordusunun hərəkəti gözünəbağlıca oyununa oxşayırdı. Bu oyunda oynayan iki adamdan birinin gözlərini bağlayırlar, o birisi isə öləndə zəng hərdən çalır, onu tutan adama yerini bildirir. Əvvəlcə tutulan adam düşməndən qorxmadan zəngi çalır, amma sonra işi çətinləşdikdə, səs çıxartmadan getməyə çalışır, düşməndən qaçır və çox vaxt qaçmaq istərkən düz gəlib düşmənin əlinə keçir.

Əvvəllər, yəni Kaluqa yolu ilə hərəkətin birinci dövründə hələ Napoleon qoşunları özlərini göstərdilər, amma sonralar, Smolensk yoluna çıxanda onlar zəngin dilini əllərinə tutub, qaçmağa başladılar və çox vaxt qaçıb uzaqlaşdıqlarını güman etdikləri halda, düz gedib rusların üstünə çıxırdılar.

Fransızlar və onların dalınca da ruslar sürətlə qaçdıqlarından və bunun da nəticəsində atlar öldən düşdüyündən, düşmənin harada olduğunu təxminən bilmək üçün əsas vasitə olan süvari dəstələri yox idi. Bundan başqa, hər iki ordunun yeri tez-tez və sürətlə dəyişdiyi üçün, öldə olan məlumatları vaxtında çatdırmaq olmurdu. Əgər ayın ikisində düşmən ordusunun ayın birində filan yerdə olması barədə məlumat gəlirdisə, ayın üçündə, yəni bir tədbir görmək mümkün olduğu zaman, bu ordu artıq iki düşərgə də keçib, tamamilə başqa bir yerdə olurdu.

Ordunun biri qaçır, o birisi isə qovurdu. Smolenskdən o yana fransızlar üçün bir çox müxtəlif yollar vardı. Burada dörd gün dayanan fransızlar düşmənin harada olduğunu öyrənə bilər və buna müvafiq də əlverişli və yeni bir tədbir görə bilirdilər. Lakin dörd gün dayanıqdan sonra fransız kütlələri sağ tərəfə yox, sol tərəfə də yox, heç bir mülahizə və manevrsiz, yəni də köhnə və ən pis bir yolla, tapdanmış izlə – Krasnoyeyə və Orşaya qaçdılar.

Düşməni qabaqdan yox, daldan gözləyən fransızlar uzanıb yayılaraq və bir-birindən 24 saatlıq bir məsafədə aralı dayanaraq qaçırdılar. Hamıdan qabaqda imperator, sonra krallar və sonra da hersoqlar qaçırdı.

Rus ordusu Napoleonun yeganə ağıllı bir yol ilə, yəni Dneprin sağ tərəfi ilə gedəcəyini güman edərək, özünü sağ tərəfə verdi və Krasnoyeyə gedən böyük yola çıxdı. Həmin buradaca, gözü bağlıca oyunda olduğu kimi, fransızlar bizim qabaq dəstələrimizin üstünə gəlib

çıxdılar. Qəfildən düşməni gören fransızlar özlərini itirdilər, gözələn-məz qorxudan dayandılar, sonra isə arxadan gələn yoldaşlarını daldə qoyaraq yenə də qaçmağa başladılar. Burada üç gün ərzində ayrı-ayrı fransız hissələri, əvvəlcə vitse-kralın, sonra Davunun və sonra da Neyin hissələri bir-birinin dalınca rus qoşunlarının arasından gəlib keçdilər. Hamı bir-birini ötüb keçir, ağır şeylərini, toplarını, adamlarının yarısını atıb qaçır, ancaq gecələr, sağ tərəfdən, rusların o tərəfindən yarım dairə halında burularaq qaçırdılar.

Ney axırıncı olaraq gedirdi, çünki (fəlakətli vəziyyətinə baxmayaraq və ya elə məhz belə bir vəziyyətə görə, o, yığıldığı döşəməni döymək istəmişdi) o, heç kəsə mane olmayan Smolensk divarlarını partlatmaqla məşğul olmuşdu. Beləliklə, öz 10 minlik korpusu ilə axırıncı gedən Ney, bütün adamlarını və toplarını atıb, gecə gizlənmə-gizlənmə meşə ilə Dneprdən keçib, ancaq min nəfərlə Orşaya, Napoleonun yanına gəlib çıxa bilməmişdi.

Orşadan o yana Vilno yolu ilə qaçanda da elə bil ki, onları qovan ordu ilə gözübağlıca oynayırdılar. Berezinoda da yenə özlərini itirdilər, bir çoxu batdı, bir çoxu təslim oldu, çayı keçənlər isə yenə də qaçmağa başladılar. Onların baş rəisi əyninə kürk geyib kirsədə tək qaçır, öz yoldaşlarını isə yerdə qoyurdu. Bacaran qaçdı, bacarmayan isə təslim oldu və ya öldü.

XVIII

Fransızlar bu qaçaqçaqda özlərini məhv etmək üçün əllərindən gələni əsirgəməmişdilər. Kaluqa yoluna burulandan ta komandanın öz ordusunu atıb qaçmasınadək bu kütlənin heç bir hərəkətində azacıq belə olsun bir mənə olmamışdı. Belə olan vəziyyətdə artıq kütlələrin hərəkətini bir adamın iradəsinə isnad edən tarixçilər üçün bu gəriyə çəkilmənin öz nöqtəyi-nəzərlərilə izah etməyə imkan qalmır. Amma yox. Bu gəriyə çəkilmə kampaniyası haqqında tarixçilər saysız-hesabsız kitablar yazıb, hər yerdə də Napoleonun əmrlərini, onun dərin fikirli planlarını, qoşuna rəhbərlik edən manevrlərini və onun marşallarının dahiyənə əmrlərini təsvir etmişlər.

Bolluq bir ölkəyə yol verildiyi halda və sonralar Kutuzovun onu təqib etdiyi paralel yol açıq olduğu halda, Maloyaroslavetsdən gəriyə çəkilərək mənasız yerə xaraba bir yolla getməyi bizə müxtəlif dərin fikirli mülahizələrlə izah edirlər. Fransız ordusunun Smolenskdən Orşaya gəri çəkilməsi də eyni dərin fikirli mülahizələrlə izah olunur.

Sonra Napoleonun Krasnoyedəki qəhrəmanlığını təsvir edirlər, guya orada Napoleon döyüşə girməyə və özü komanda verməyə hazır-laşmış və əlində qayın ağacından bir əsa gəzib deyirmiş:

– *J'ai assez fait l'Empereur, il est temps de faire le general!*.

Lakin, buna baxmayaraq, azacıq sonra Napoleon daldə qalan tar-mar edilmiş ordu hissələrini özbaşına buraxıb qaçmışdı.

Sonra marşalların, xüsusilə Neyin böyük qəbli bir insan olduğunu təsvir edirlər, çünki o, gecə ikən meşədən keçib, Dnepr vasitəsilə bayraqsız və topsuz, qoşununun da onda doqquzunu itirərək qaçıb Orşaya gəlmişdi.

Nəhayət, böyük imperatorun axırıncı dəfə qəhrəman ordudan qaçıb uzaqlaşmasını tarixçilər bizə böyük və dahiyənə bir şey kimi təsvir edirlər. Bəşər dilində əlçəqliğin ən axırıncı dərəcəsi adlanan və hər bir körpə uşağın utanmalı olduğu bu axırıncı qaçmağa da, hətta tarixçilər bəraət qazandırılar.

O zaman ki, daha tarixi mühakimələrin bu dərəcədə elastiki saplarını uzatmaq mümkün olmur, o zaman ki, vəziyyət artıq bütün bəşəriyyətin yaxşılıq və hətta ədalət dediyi şeyə aydın bir şəkildə zidd olur, tarixçilər xilasedici bir məfhum olan böyüklüyə əl atırlar. Elə bil ki, böyüklük, yaxşılıq və pislik ölçülərini aradan qaldırır. Böyüklər üçün pis şey yoxdur. Elə bir dəhşət yoxdur ki, onun üçün böyükləri taqsırlandırsınlar.

Tarixçilər: “*C'est grand!*”¹ dedikdə, deməli, burada yaxşı və pis ola bilməz, ancaq “grand” və “qeyri-grand” vardır. Grand yaxşı, “qeyri-grand” isə pisdir. Tarixçilərə görə grand onların qəhrəman adlandırdıqları xüsusi vüudlara məxsus bir keyfiyyətdir. Onlara görə, yalnız məhv olan yoldaşlarını yox, hətta (onun fikrincə) buraya gətirdiyi adamları da atıb, isti kürk geyərək qaçan Napoleon da özünü que c'est grand hiss edir və ürəyi rahatdır.

O deyir: – “*Du sublime*”² (o, özündə nə isə bir sublime görür) *au ridicule il n'y a qu'un pas*”³.

Bütün dünya da 50 ildən bəri bu sözləri təkrar edir: *Sublime! Grand! Napoleon le grand! Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas*⁴.

¹ Bəsdir, mən özümü imperator kimi göstərdim, indi də general olmaq vaxtıdır.

² Bu böyükdür!

³ Əzəmət

⁴ Böyüklüklə gülünlük arasında, ancaq bir addım məsafə vardır.

⁵ Əzəmətli! Böyük! Napoleon böyükdür. Böyüklüklə gülünlük arasında, ancaq bir addım məsafə vardır.

Heç kəsin ağına gəlmir ki, böyüklüyü yaxşı və pis ölçülərilə ölçülə bilməyən bir şey kimi qəbul etmək, ancaq onun heçliyini, ölçüyə gəlməz kiçikliyini təsdiq etmək deməkdir.

Bizə İsa yaxşı və pis ölçülərini vermişdir, bizim üçün ölçülməz bir şey yoxdur. O yerdə ki, sadəlik, yaxşılıq və həqiqət yoxdur, orada böyüklük də yoxdur.

XIX

1812-ci il müharibəsinin son dövrü haqqındakı təsvirləri oxuyanda hansı rus ağır bir təəssüf, narazılıq və anlaşılmazlıqlar hiss etməmişdir? Kim özünə bu sualları verməmişdir? Hər üç ordu fransızları əhatə etdiyi bir zamanda və bu ordular ondan say etibarilə çox olduğu halda, necə oldu ki, ruslar fransızların hamısını tutub məhv edə bilmədilər? Bir zamanda ki, pərən-pərən düşmüş fransızlar, ac və donmuş bir halda dəstə-dəstə əsir düşürdülər, bir zamanda ki (tarixin bizə göstərdiyi kimi), rusların məqsədi məhz bütün fransızların qabağını saxlamaq, yollarını kəsmək, onları əsir almaq idi, nə üçün buna müvəffəq olurdular?

Necə olurdu ki, sayca fransızlardan zəif olan rus ordusu Borodino döyüşünü uğurla başa çatdırır, amma həmin rus ordusu fransızları üç tərəfdən mühasirəyə aldığı və onları ələ keçirmək məqsədini qarşısına qoyduğu halda, bu məqsədə nail olmurdu? Yoxsa fransızların bizdən daha çox üstün qüvvələri vardı və buna görə də biz onlardan qüvvəli olduğumuz halda onları məğlub edə bilməmişdik? Bu, necə olmuşdu?

Tarix (bu sözlə adlanan tarix) bu suallara cavab verərək deyir ki, bunun səbəbi Kutuzovun, Tormasovun, Çiçaqovun və filankəsin və filankəsin filan, filan manevrləri etməməsidir.

Bəs onlar bu manevrləri nə üçün etməmişdilər? Əgər onlar qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmamaqda müqəssir idilər, bəs onları nə üçün mühakimə və edam etməmişdilər? Lakin hətta rusların uğursuzluğunda Kutuzovun, Çiçaqovun və başqalarının müqəssir olduğunu fərz etsək belə, yenə də başa düşmək olmur ki, bəs nə üçün rus qoşunları Berezino və Krasnoe altında (hər iki halda rusların qüvvəsi üstün idi) fransız qoşunlarını, marşalları, kralları və imperatorları ilə birlikdə əsir ala bilmədilər, bir halda ki, rusların məqsədi onları əsir almaq idi?

Bu qəribə hadisəni (rus müharibə tarixçiləri kimi) Kutuzovun hücumu mane olması ilə izah etmək əsassız bir şeydir, çünki biz bilirik ki, Kutuzovun iradəsi qoşunları Vyazma və Tarutin altında hücumdan saxlaya bilmədi.

Öz zəif qüvvəsi ilə özündən çox qüvvətli bir düşmənlə Borodino-da döyüşüb qalib gələn rus qoşunu nə üçün Krasnoye və Berezino yanında pərakəndə fransız dəstələrinə məğlub oldu?

Əgər rusların məqsədi Napoleonu və onun marşallarını dayandırmaq, əsir almaq idisə və bu məqsədə nəinki nail olunmamışdı, hətta buna nail olmaq üçün edilən bütün təşəbbüslər hər dəfə biabircasına boşa çıxmışdısa, belə olan surətdə müharibənin son dövrü, çox haqlı olaraq, fransızlar tərəfindən bir sıra tələbələrə və tamamilə haqsız olaraq, rus tarixçiləri tərəfindən uğurlu təsvir olunur.

Rus müharibə tarixçiləri, məntiqdən istifadə etməyə məcbur olduqları dərəcədə ixtiyarsız olaraq, bu nəticəyə gəlirlər və mərdlik, sədaqət və s. haqqındakı lirik müraciətlərə baxmayaraq, ixtiyarsız olaraq etiraf etməlidirlər ki, fransızların Moskvadan geri çəkilməsi Napoleon üçün bir sıra qələbə, Kutuzov üçün isə bir sıra məğlubiyyət idi.

Lakin xalq izzəti-nəfsini bir yana qoyaraq, deməli ki, belə bir nəticənin özündə də ziddiyyət vardır, çünki, fransızların bir sıra qələbələri onları axında tamamilə məhvə gətirib çıxardığı kimi, rusların da bir sıra məğlubiyyətləri onları düşməni tamamilə məhv etməyə və öz vətənlərini təmizləməyə gətirib çıxarmışdı.

Bu ziddiyyətin mənbəyi oradadır ki, hadisələri padşahların və generalların məktubları, onların yazılı məlumatları, raportları və sairə ilə öyrənən tarixçilər, 1812-ci il müharibəsinin son dövrü üçün heç də həqiqətdə mövcud olmayan bir məqsəd irəliyə sürmüşlər. Guya ki bu dövrdə məqsəd Napoleonun yolunu kəsmək və onu marşalları və ordusu ilə əsir tutmaq idi.

Belə bir məqsəd olmamışdı və ola da bilməzdi, bu mənasız idi və onu həyata keçirmək qətiyyətlə mümkün deyildi.

Belə bir məqsədin heç bir mənası yox idi, əvvəllən ona görə ki, Napoleonun dağılmış ordusu Rusiyadan bacardıqca sürətlə qaçıb gedirdi, yəni o, bütün rusların arzusunu yerinə yetirirdi. Bacardıqları qədər sürətlə qaçan fransızlara qarşı cürbəcür əməliyyat tədbiri görməyin nə mənası vardı?

İkinci, bütün qüvvələrini qaçmağa verən adamların yolunu kəsmək mənasız idi.

Üçüncü, xarici səbəb olmadan öz-özlərini məhv edən fransız ordularını məhv etmək üçün qoşun sərf etmək mənasız idi. Fransız orduları elə bir nisbətdə məhv olurdu ki, heç yolları kəsilməyə də, onlar sərhəddən dekabr ayında keçirdiklərindən artıq, yəni öz qoşunlarının yüzdə birindən artıq keçirə bilməyəcəkdilər.

Dördüncü, imperatoru, kralları və hersoqları əsir almaq arzusu da mənasız idi. O dövrün ən mahir diplomatlarının (J.Maistre və başqalarının) təsdiq etdiyi kimi, bu adamların əsir alınması rusların hərəkətini çox çətinləşdirmiş olardı. Fransız korpuslarını ələ keçirmək arzusu isə daha mənasız idi, çünki öz qoşunları Krasnoyeyə gələndə qədər yarı-yarıya azalmışdı, halbuki əsir alınmış korpuslara diviziyalarla mühafizəçi ayırmaq lazım gəlirdi. Bir halda ki öz əsgərləri hər yeyəndə lazımınca ərzaq ala bilmirdilər, bu vaxtdək alınmış əsirlər isə acından ölürdülər.

Napoleonun yolunu kəsin, onu ordusu ilə birlikdə əsir tutmaq haqqındakı planın ən dərin mənasını onunla müqayisə etmək olar ki, bir bostançı bostana girib, ləklərini tapdanan heyvanı qovarkən darvazaya tərəf yüyürüb heyvanın başına-başına vurmağa başlayır. Belə bir iş görən bostançıya bəraət qazandırmaq üçün demək olardı ki, o, çox hirsələnmişdir. Lakin layihəni tərtib edənlər haqqında bunu da demək olmaz, çünki tapdanmış ləklərdən zərər görən onlar deyildilər.

Lakin Napoleonu öz ordusu ilə bərabər saxlayıb, əsir almaq nəinki mənasız idi, hətta mümkün olmayan bir iş idi.

Bu mümkün olmayan bir iş idi, əvvələn, ona görə ki, təcrübədən görüldüyü kimi, bir döyüşdə karvanların beş verstlik bir məsafədə hərəkəti heç vaxt plana müvafiq gəlmir, buna görə də Çiçaqovun, Kutuzovun və Vitçenşteynin müəyyən edilmiş yerdə eyni zamanda bir-birinə rast gəlməsi ehtimalı o qədər az idi ki, onu imkansızlığa bərabər tutmaq olardı. Planı alanda Kutuzov özü də belə düşünüb demişdi: – Böyük məsafələrdə təxribatçılıq istənilən nəticəni vermir.

İkinci, ona görə mümkün deyildi ki, Napoleon qoşunlarından geriyyə hərəkət imperiyasına müqavimət göstərmək üçün rusların, malik olduğundan daha çox qoşunları olmalı idi.

Üçüncü, ona görə mümkün deyildi ki, hərbi söz olan “qabağını kəsmək” sözünün heç bir mənası yoxdur. Bir parça çörəyi kəsmək olar, ordunu isə kəsmək olmaz. Ordunu kəsmək – onun qabağını

almaq isə heç cürə mümkün deyildir, çünki o biri tərəfdən keçib getmək üçün həmişə çox yer olur, bundan başqa, gecə var ki, qaranlıqda heç bir şey görmək olmur. Mühəribə alimləri heç olmasa Krasnoyeyə və Berezino timsalında bunu görə bilirdilər. Əsir alınan özü əsir düşməsinə razı olmasa, onu əsir almaq olmaz, necə ki, qaranquşu tutmaq olmaz, halbuki gəlib adamın əlinin üstündə oturanda qaranquşu tutmaq olur. Ancaq təslim olan adamı əsir almaq olar, necə ki, almanlar, strategiya və taktika qaydalarına əsasən əsir düşürdülər. Fransız qoşunları isə tamamilə haqlı olaraq, bunu əlverişli hesab etmirdilər, çünki qaçanda da və əsirlikdə də onları eyni şəkildə aclıqdan və soyuqdan ölmək gözləyirdi.

Dördüncü və əsasən ona görə mümkün deyildi ki, dünya mövcud olandan bəri 1812-ci il mühəribəsi kimi dəhşətli şəraitdə keçən bir mühəribə olmamışdır və bu mühəribədə rus qoşunları fransızları təqib edərkən bütün qüvvələrini işə salmışdılar, ondan artıq qüvvə sərf etmək üçün özləri də məhv olmalı idilər.

Rus ordusu Tarutindən Krasnoyeyə hərəkət edəndə qədər xəstə və geridə qalanlar hesabına əlli min nəfər, yəni böyük bir quberniya şəhəri əhalisinə bərabər adam itirmişdi. Adamların yarısı döyüşdə iştirak etmədən sıradan çıxmışdı.

Mühəribənin bu dövrü elə bir dövr idi ki, qoşunlar çəkməmiş, kürksüz, lazımı qədər ərzaq olmadan, araqsız aylarla 15 dərəcə şaxtada, qarın üstündə gecələyirdilər. Gündüzün uzunluğu ancaq 7 və 8 saat idi, qalan vaxt isə gecə idi, gecələr isə intizama riayət edən az olurdu. Burada adamlar döyüşdə olduğu kimi, ancaq bir neçə saat ölüm qorxusu altında və intizamsız bir vəziyyətdə olurdular, bəlkə, insanlar aylarla yaşayır və hər dəqiqə acından və soyuqdan ölmək təhlükəsi ilə mübarizə aparırdılar. Burada bir ay ərzində ordunun yarısı məhv olurdu, mühəribənin belə bir dövrü haqqında danışanda tarixçilər biza deyirlər ki, Miloradoviç filan tərəfə cəbhə yürüşü ilə getməli idi, Tormasov isə o biri tərəfə getməli idi, Çiçaqov isə filan yerdə çəkilməli idi (dizə qədər qarın içi ilə), filankəs düşmənin qabağını gör necə kəsdi və s. və s.

Yarıya qədər həlak olan ruslar xalqa layiq məqsədi yerinə yetirmək üçün lazım olan və mümkün olan hər şeyi etdilər, onlar müqəssir deyildilər ki, öz isti otaqlarında oturan başqa ruslar mümkün olmayan şeylər arzu edirdilər.

Həqiqi hadisələrlə tarixin yazdıqları arasındakı bu qəribə və indi anlaşılmaz olan ziddiyyət ancaq ondan irəli gəlir ki, bu hadisələr haqqında yazan tarixçilər hadisələrin özünün tarixini yox, müxtəlif generalların gözəl hissələrinin və sözlərinin tarixini yazmışlar.

Onlar üçün Miloradoviçin sözləri, bu və ya başqa generalın aldığı mükafat və onların fərziyyələri çox maraqlıdır, amma hospitallarda və qəbirlərdə yatıb-qalan 50.000 adam onları heç maraqlandırmır, çünki bunu öyrənmirlər.

Halbuki raportları və generalların planlarını öyrənməkdən əl çəkib, hadisələrdə bilavasitə iştirak edən yüz minlərlə insanların hərəkətinə dərinlən diqqət etsək, bu vaxta qədər həll edilməz hesab olunan bütün məsələlər birdən-birə, fəvqəladə bir asanlıqla və sadəliklə həll olunur.

Napoleon ordusunun qabağını kəsmək məqsədi on nəfər adamın təsəvvüründən başqa heç bir yerdə mövcud olmamışdır. O, mövcud ola bilməzdi, çünki o, mənasızdır və onun yerinə yetirilməsi imkan xaricində idi.

Xalqın məqsədi bir idi; öz torpağını basqından təmizləmək. Bu məqsəd, əvvələn, öz-özünə yerinə yetirdi, çünki fransızlar qaçırdılar və ancaq onların hərəkətini dayandırmamaq lazım gəlirdi. İkinci tərəfdən, bu məqsəd fransızları məhv edən xalq müharibəsinin fəaliyyəti ilə yerinə yetirilirdi. Üçüncü cəhətdən, onunla yerinə yetirilirdi ki, böyük rus ordusu fransızların dalınca gedirdi, fransızlar hərəkəti dayandırdıqları zaman onlar öz qüvvələrini işə salmağa hazır idilər.

Rus ordusu qaçan heyvanın üzərindəki qamçı rolunu oynamalı idi. Təcrübəli sürücü isə bilirdi ki, qaçan heyvanın başına vurmaq yox, bəlkə qamçının onun başı üzərində saxlamaq, heyvanı qorxutmaq daha faydalıdır.

DÖRDÜNCÜ HİSSƏ

I

Adam ölməkdə olan bir heyvanı görəndə onu dəhşət büriyür. Onu təşkil edən varlıq, onun mahiyyəti yəqin ki, nəzərində məhv olur – daha yaşamır. Lakin ölən adam olanda və həm də sevimli adam olanda, həyatın məhvi qarşısında hiss edilən dəhşətdən başqa, bir də bir qəti əlaqə və ruhi bir yara hiss olunur. Bu yara da fiziki yara kimi bəzən adamı öldürür, bəzən sağaldır, lakin həmişə ağrıyır və qövr edərək xariclə təmasdan qorxur.

Knyaz Andrey öləndən sonra Nataşa ilə knyaz qızı Marya bu ölümü eyni şəkildə hiss etdi. Onlar başlarının üstünü almış dəhşətli ölüm buludu altında ruhən əzilərək və gözlərini yumaraq həyatın üzünə baxmağa cəsarət etmədilər. Onlar öz açıq yaralarını təhqirəmiz və zərərli təmaslardan ehtiyatla qorudular. Hər şey – küçədən sürətlə keçən bir araba, nahar haqqında söhbət, qızın paltar hazırlamaq haqqındakı sualı, bunlardan daha artıq, qeyri-səmimi və zəif heyfslənmə sözləri onların yarasını qövr etdirib incidir, onlara təhqir kimi görünürdü. Bu şeylər onlara lazım olan sükutu pozurdu, halbuki bu sükut içində onlar hələ də xəyallarında susmayan qorxunc və ciddi xora qulaq asmaq istəyirdilər, bir anlığa qarşılarında açılan sonsuz və əsrarəngiz uzaqlara baxmaq istəyirdilər.

Ancaq ikilikdə olduqları zaman onlara heç bir şey ağır və təhqiramiz gəlmirdi. Onlar bir-birlərilə az danışirdilər. Danışanda da ən əhəmiyyətsiz şeylər barəsində danışirdilər. Hər ikisi gələcəyə aid olan bir şeyi xatırlatmaqdan çəkinirdi.

Gələcəyin mümkün olduğunu təsdiq etmək onlara knyaz Andreyin xatirəsini təhqir etmək kimi gəlirdi. Ölən adama aid olan hər şey barəsində onlar çox ehtiyatla danışirdilər. Onlara elə gəlirdi ki, yaşayib hiss etdiyi şeyləri sözlə ifadə etmək mümkün deyildir. Onlara elə gəlirdi ki, knyaz Andreyin həyatının təfərrüatına aid olan hər bir söz onların gözləri qarşısında baş verən sirlərin böyüklüyünə və qüdsiyyətinə xələl gətirir.

Davamlı surətdə danışmamağa çalışmaq, knyaz Andrey haqqında bir söz söyləməkdən çəkinmək, deyilməsi lazım gəlməyən sözlər çatanda dayanmaq, bütün bunlar hiss etdikləri şeyləri onların xəyalında daha aydın və təmiz bir surətdə canlandırır.

Lakin təmiz və tam bir sevinc olmadığı kimi, təmiz və tam bir kədər də yoxdur. Knyaz qızı Marya özü öz taleyinin tək və heç kəsdən asılı olmayan bir ağası, qardaşı oğlunun qəyyumu və tərbiyəçisi olduğu üçün, iki həftədən bəri yaşadığı qəm-qüssə aləmindən birinci olaraq çıxıb həyata qayıtdı. O, qohumlarından aldığı məktublara cavab yazmalı oldu. Nikoluşkanın yerləşdirildiyi otaq rütubət olduğu üçün uşaq öskürməyə başladı. Alpatç Yaroslavdan gəlib, gördüyü işlərin haqq-hesabını gətirdi və məsləhət gördü ki, Moskvadakı evlərinə köçsünlər, çünki ev salamat qalmışdı, ancaq kiçik bir təmir tələb edirdi. Həyat dayanmadan irəliləyirdi, yaşamaq lazım idi. Knyaz qızı Marya üçün bu vaxta qədər yaşadığı tənha müşahidəçilik aləmindən çıxmaq nə qədər ağır olsa da, Nataşanı tək qoyub getməyə heyf gəlsə də və bunu bir növ insafsızlıq hesab etsə də, həyat qayğıları onun iştirakını tələb edirdi, o ixtiyarsız olaraq bu tələblərə tabe oldu. O, Alpatçin haqq-hesabını yoxladı, qardaşı oğlu barədə Desalla məsləhətləşdi və Moskvaya köçmək üçün hazırlaşmağa əmrlər verdi.

Nataşa tək qalmağa başlayır, knyaz qızı Marya getmək üçün hazırlıq gördüyü zaman ondan da qaçırdı.

Knyaz qızı Marya qrafinyaya təklif etdi ki, Nataşanı özü ilə Moskvaya aparmata icazə versin. Ata və ana qızlarının fiziki zəifliyini görüb, yerini dəyişdirməyi və Moskva həkimlərinin köməkliliyinin onun üçün faydalı hesab edib, bu təklifə şadlıqla razı oldular.

Bu təklifi Nataşaya bildirəndə o:

– Mən heç bir yerə getməyəcəyəm, xahiş edirəm, mənə rahat qoyasınız, – dedi və göz yaşlarını zorla saxlayaraq otaqdan bayıra qaçdı. O, dərindən yox, bəlkə hirsindən və acısından ağlamaq istəyirdi.

Nataşa özünü knyaz qızı Marya tərəfindən atılmış və dərdi ilə tək qalmış hiss etdikdə, o, vaxtının çoxunu öz otağında tək keçirir, ayaqlarını da altına yığıb divanın bir küncündə oturur, incə və gərgin barmaqları ilə bir şeyi cırır və ya əzişdirirdi, gözlərini dikdiyi şeyə inadkar və hərəkətsiz bir nəzərlə baxırdı. Bu yalqızlıq onu yorur və incidirdi, lakin bu yalqızlıq ona lazım idi. Yanına bir adam girən kimi o, cəld qalxır, vəziyyətini və baxışındakı ifadəni dəyişir və yəqin ki, ona mane olan adamın getməsini səbirsizliklə gözləyərək, əlinə kitab alırdı və ya tikmə tikirdi.

Ona elə gəlirdi ki, o lap bu saat, bütün ruhu ilə can atdığı qorxunc və çətin sualı anlayacaq və dərk edəcəkdir.

Ariq və solğun bənizli Nataşa dekabrın axırında, əynində qara yun paltar, kiçik hörüyü səliqəsiz bağlanmış bir halda, ayaqlarını da altına çəkərək divanın üstündə oturub, gərgin bir hərəkətlə toqqasının ucalarını yığıb-buraxır və qapının küncünə baxırdı.

Nataşa knyaz Andreyin getdiyini yerə, həyatın o tərəfinə baxırdı. Əvvəllər həyatın o tərəfini heç düşünməzdi. Ona elə gəlirdi ki, o həyat çox uzaq və ağlasığmaz bir şeydir, amma indi o həyat Nataşaya bu həyatdan daha yaxın, daha doğma və daha tanış gəlirdi. Bu həyatda isə hər şey yə qoşluqdan və xarabalıqdan və ya iztirabdan və təhqirdən ibarətdir.

Nataşa o tərəfə baxırdı, bilirdi ki, o, oradadır, amma onu ancaq burada gördüyü vəziyyətdə görə bilirdi. O, knyaz Andreyi yenə də Mitişşidə, Troitsa yanında, Yaroslavda olduğu kimi görürdü.

Nataşa onun sifətini görür, səsinə eşidir və onun sözlərini və özünün ona dediyi sözləri təkrar edirdi, bəzən özü üçün və onun üçün o zaman deyilə bilən yeni sözlər düşünüb uydururdu.

Budur, o, əynində öz məxmər kürkü, kreslodə oturub, başını ariq və saralmış əlinə dayamışdır. Döşü lap batmış, çiyinləri isə qalxmışdır. Dodaqları sıx örtülmüş, gözləri parlayır, ağarmış alındakı qırıq tərpnir və yox olur. Ayağının biri hiss edilməyəcək bir tərzdə teztəz əsir. Nataşa onun əzablı bir ağrı ilə mübarizə apardığını bilir “Bu ağrı nədir? Nə üçün ağrıyır? O nə hiss edir? Onu necə ağrıdır?” – deyərək Nataşa düşünür. O, qızın diqqətini hiss etdi, başını qaldırdı və gülümsünərək danışmağa başladı.

“Bircə şey dəhşətlidir” – dedi: “O da ömürlük əzab çəkən bir adamla bağlanmaq. Bu, əbədi bir əzabdır”. O, imtahanedici nəzərlərlə Nataşaya baxdı. Nataşa həmişə olduğu kimi, nə deyəcəyini düşünmədən cavab verib dedi: “Bu belə davam edə bilməz, bu ola bilməz, siz tamam sağalacaqsınız”.

Nataşa indi bir də onu görür, o vaxt hiss etdiklərini yenə də hiss edirdi. Nataşa bu sözlərdən sonra onun uzun zaman davam edən qəmgin, ciddi baxışlarını xatırlayır və bu sürəkli baxışlardakı töhmətin və ümitsizliyin mənasını başa düşürdü.

İndi Nataşa özü-özünə deyirdi: “Mən bununla razılaşıram ki, o, həmişə əzab çəkən və bir vəziyyətdə qalsaydı, dəhşətli olardı. Mən də bu sözləri elə ona görə demişdim ki, onun üçün dəhşətli olacağını

bildirir, amma o, mən başqa cür başa düşmüşdü. Ona elə gəlmişdi ki, mən özüm üçün dəhşətli olacağından danışırım. O zaman o, hələ yaşamaq istəyirdi – ölümdən qorxurdu. Mən isə ona çox qaba və axmaq bir söz dedim. Mən belə düşünməmişdim. Mən tamamilə başqa şey düşünmüşdüm. Əgər mən elə demək istəsəydim, deyərdim ki, qoy o həmişə mənim gözlərimin qabağında olsun, belə olsaydı, mən indikindən daha xoşbəxt olardım. İndi isə... heç bir şey və heç bir kəs yoxdur. O, bunu bilirdimi? Yox! Bilmirdi və heç bir zaman da bilməyəcək. İndi isə bunu daha heç bir zaman islah etmək olmayacaq". O, yenə də Nataşaya eyni sözləri deyirdi, amma indi Nataşa öz təsəvvüründə ona başqa cür cavab verirdi. Nataşa onu dayandıraraq deyirdi: "Sizin üçün dəhşətlidir, mənim üçün yox. Siz bilirsiniz ki, mənim üçün sızsiz həyatda heç bir şey yoxdur, sizinlə birlikdə əzab çəkmək mənim üçün ən böyük xoşbəxtlikdir". O, qızın əlini tutub, ölümdən dörd gün əvvəlki o dəhşətli gecədə sıxdığı kimi sıxdı. Nataşa öz təsəvvüründə ona yenə, sağlığında deyə biləcəyi incə, aşıqanə sözlər deyirdi. "Mən səni sevirəm... sevirəm... sevirəm səni..." – deyə Nataşa əsəbi halda əllərini sıxır, qeyzlə dişlərini bir-birinin üstünə basırdı.

Nataşa şirin bir kədər hiss etdi, gözləri yaşardı, lakin birdən o, öz-özündən soruşdu: Mən bu sözləri kimə deyirəm? O, indi haradadır və kimdir? Yenə də hər şey quru və sərt bir məchulluq içində qərq oldu, yenə də o, qaşlarını çataraq knyaz Andreyin olduğu yerə diqqətlə baxmağa başladı. Nataşaya elə gəldi ki, bax, lap bu saat sirtə vaqif olacaq... Lakin elə bu dəqiqədə, anlaşılmaz şeyin ona aşkar olacağı dəqiqədə qapının dəstəsindən çıxan bərk taqqıltı səsi qulaqlarını batırdı. Xidmətçi qız Dunyaşa cəld və ehtiyatsız bir halda hövlək içəri girdi.

Dunyaşa çox həyəcanlı:

– Tez atanızın yanına buyurun, – dedi. – Bədbəxtlik üz verib... Pyotr İliçdən... məktub, – deyə qız hönkürməyə başladı.

II

Bütün adamlardan soyuyan Nataşa bu zaman öz ailə üzvlərinə qarşı da xüsusi bir soyuqluq hiss edirdi. Atası, anası, Sonya ona elə yaxın idilər, ona elə öyrəşmişdilər, elə alışıbdılar ki, onların bütün sözləri və hissləri Nataşanın son zamanlarda yaşadığı aləmi təhqir edənə bənzəyirdi. Nataşa nəinki onlara qarşı laqeyd idi, hətta onlara düşmən gözü ilə baxırdı. Nataşa Dunyaşanın Pyotr İliç haqqında, bədbəxtlik haqqında sözlərini eşidirdi, amma onları başa düşmürdü.

"Oradakı nə bədbəxtlikdir, orada nə bədbəxtlik ola bilər? Orada hamı özümüzünkü, köhnə, adi və sakit bir haldadır" – deyə Nataşa xəyalından keçirdi.

Nataşa zala girəndə atası tez qrafinyanın otağından çıxdı. Onun üzü kədərli idi, göz yaşları ilə ıslanmışdı. Elə bil ki, hücum edən hic-qırığa sərbəstlik vermək üçün otaqdan tələsik çıxmışdı. Nataşanı görəndə kimi, ümitsiz bir halda əllərini yelləyib, girdə və yumşaq üzünü eybəcərləşdirən əsəbi hic-qırıqlarla ağlamağa başladı.

– Pe... Petya... Gəl, gəl, anan... anan... çağırır... – deyə uşaq kimi hönkür-hönkür ağlayaraq, zəifləmiş ayaqları ilə cəld stula tərəf getdi və üzünü əllərlə tutaraq stulun üstünə düşdü.

Birdən Nataşanın bütün vücudundan elə bil ki, elektrik cərəyanı keçdi. Ürəyinin başı bərk sancdı. O, şiddətli bir ağrı hiss etdi, ona elə gəldi ki, onun vücudundan bir şey aralanır və o ölür. Lakin bu ağrıdan dalınca o, dərhal üzərindəki həyat qıfılının açıldığını hiss etdi. Atasını görəndə və qapının dalından anasının dəhşətli, qaba çıxırtısını eşidəndə o, dərhal özünü və öz dərdsini yaddan çıxartdı. O, atasının üstünə yüyürdü, atası isə zəif əllərini yelləyərək, anasının qapısını göstərdi. Rəngi ağarmış, alt çənəsi titrəyən knyaz qızı Marya qapıdan çıxıb, Nataşanın qolundan tutdu və nə isə deməyə başladı. Nataşa nə onu görür, nə də səsini eşidirdi. Nataşa cəld addımlarla qapıdan içəri girdi, öz-özü ilə mübarizə edirmiş kimi, bir an dayandı və anasının yanına yüyürdü.

Qrafinya qərribə bir vəziyyətdə kreslonun üstündə uzanıb başını divara vururdu. Sonya və qızlar onun qollarından tutmuşdular.

– Nataşanı! Nataşanı!.. – deyə qrafinya çağırırdı. – Yalandır, yalandır... O yalan deyir... Nataşanı çağırın!.. – Ətrafındakıları itələyən qrafinya bağırırdı. – Hamınız çıxın gedin, yalandır! Öldürüblər!.. Öldürüblər!.. Ha-ha-ha!.. yalandır!

Nataşa dizini kreslonun üstünə qoyub, anasına tərəf əyildi, onu qucaqladı, gözlənilməz bir qüvvə ilə qaldırdı, üzünü özünə tərəf çevirdi və başını sinəsinə sıxdı.

– Anacan!.. Anacığım!.. Mən buradayam, əzizim. Ana can, – deyə Nataşa bir saniyə belə ara vermədən pıçıldamağa başladı.

O, anasını buraxmır, onunla mülayimcəsinə mübarizə aparır, yas-tıq və su tələb edir, anasının yaxasını açır, paltarını cırırdı.

– Anacığım, əzizim... Ana can... qurbanın olum, – deyə Nataşa aramsız pıçıldayır, anasının başını, əllərini, üzünü öpür və gözlərindən

dayanmadan sel kimi axan və yanaqlarını, burnunu qıcıqlayan göz yaşlarını hiss edirdi.

Qrafinya qızının əlini sıxıb, gözlərini yumdu və bir anlığa kiridi. Birdən qərribə bir cəldliklə yerindən qalxdı, mənasız nəzərlərlə otafina baxdı və Nataşanı görüb, var qüvvəsilə onun başını bərk sıxdı. Sonra onun ağrıdan qırışmış üzünü özünə tərəf çevirib, xeyli baxdı.

– Nataşa, sən məni sevirsənmi, – deyə sakit və sadələvlüklə pıçıldadı. – Nataşa, sən məni aldatmazsan ki? Sən mənə doğrusunu deyirsənmi?

Nataşa gözləri yaşla dolmuş bir halda ona baxırdı, onun gözlərində və üzündə ancaq əfv və məhəbbət diləyən bir ifadə vardı.

Nataşa məhəbbətinin bütün gücünü anasının dərdini azaltmağa sərf edərək: – Anacan, əzizim, – deyə təkrar edirdi.

Anası isə həqiqi varlıqla apardığı gücsüz mübarizədə yenə də inana bilmirdi ki, sevimli cavan oğlu öldürüldüyü halda o, özü yaşaya bilər, buna görə də həqiqi varlıqdan dəlilik aləmində nicat tapırdı.

Nataşa bu günün, gecənin, səhənin və səhənin necə keçib getdiyini hiss etmədi. O nə yatdı, nə də anasından ayrıldı. Nataşanın inadlı, səbrli məhəbbəti, bir izahedici və təsəlliverici qüvvə kimi yox, bəlkə, həyata çağırış kimi hər bir saniyə sanki qrafinyanı hər tərəfdən qucaqlamışdı. Üçüncü gecə qrafinya bir neçə dəqiqəlikə sakitləşdi, Nataşa da başını kreslonun dəstəsinə dayayıb, gözlərini yumdu. Çarpayı cırıldadı, Nataşa gözlərini açdı. Qrafinya çarpayıda oturub yavaş-yavaş danışırdı.

– Sənin gəlməyinə mən nə qədər şadam. Sən yorulmusan, çay istəyirsənmi? – Nataşa ona yanaşdı. Qrafinya qızının əlini tutub, – sən yekəlmisən, yaxşılaşmısan, – deyə davam etdi.

– Anacan, siz nə deyirsiniz?

– Nataşa, o yoxdur, daha yoxdur! – deyə qrafinya qızını qucaqladı və ilk dəfə olaraq ağlamağa başladı.

III

Knyaz qızı Marya getməyi sonraya qoydu. Sonya və qraf Nataşanı əvəz etməyə çalışdılar, amma bacarmadılar. Onlar görürdülər ki, anasını təkcə o, dəlilikdən saxlaya bilər. Üç həftə Nataşa anasının yanından çıxmıdı, onun otağındakı kreslodə yatdı, onu yedirdi, içirdi, onunla ara vermədən söhbət etdi, çünki təkcə onun incə və oxşayıcı səsi qrafinyanı sakitləşdirirdi.

Ananın sinəsinə çəkilmiş dağ sağalmadı. Petyanın ölümü onun həyatının yarısını qoparıb apardı. Petyanın ölüm xəbəri gələndə o, əlli yaşında, canıslu və diribaş bir qadın idi. Bu xəbərdən bir ay sonra isə o, otağından həyatda sanki yaşamayan, yarımcan bir qarı kimi çıxdı. Lakin qrafinyanı yarıya qədər öldürən yara, bu yeni yara Nataşanı həyata qaytardı.

Nə qədər qərribə görünə də, mənəvi varlığın parçalanmasından əmələ gələn mənəvi yara da fiziki yara kimi yavaş-yavaş qaysaq bağlayır. Dərin bir yara üzə çıxıb qaysaq bağlamağa başladığı kimi, mənəvi yara da sağalır, amma o, daxildən gələn həyat qüvvəti ilə sağalır.

Nataşanın yarası da belə sağaldı. O elə güman edirdi ki, onun həyatı bitmişdir. Lakin anasına olan məhəbbəti birdən-birə ona göstərdi ki, həyatının mahiyyətini təşkil edən məhəbbət hələ onda sağdır. Məhəbbət oyandı, həyat da oyandı.

Knyaz Andreyin son günləri Nataşanı knyaz qızı Maryaya bağlamışdı. Yeni bədbəxtlik onları daha da yaxınlaşdırdı. Knyaz qızı Marya getməyi sonraya qoyub, son üç həftəni xəstə uşağa baxan kimi Nataşaya baxdı. Son həftələrdə anasının otağında qalması Nataşanın fiziki qüvvəsini sarsıtmışdı.

Bir dəfə gündüz-günorta vaxtı knyaz qızı Marya Nataşanın üsüdüb-titrədiyini görüb, onu öz yatağında yatırdı. Nataşa uzandı, amma Marya pərdələri çəkib, otaqdan çıxmaq istəyəndə Nataşa onu öz yanına çağırırdı.

– Mən yatmaq istəmirəm, Mari, otur yanımda.

– Sən yorulmusan çalış ki, yuxuya gedəsən.

– Yox, yox. Sən niyə məni buraya gətirdin? O, məni soruşar.

– Onun halı daha yaxşıdır. Bu gün elə yaxşı danışırdı ki, – deyə knyaz qızı Marya cavab verdi.

Nataşa yataqda uzandığı yerdə, otağın ala-qaranlığında knyaz qızı Maryanın üzünə baxırdı.

“Bu ona oxşayırımı?” – deyə Nataşa düşünürdü. “Hə, oxşayır da, oxşamayır da. Amma bu başqadır, yaddır, lap təzədir, tanış deyil. Bu da məni sevir. Görəsən, ürəyində nələr var? Yaxşılıqımı? Necə yaxşılıq? Görəsən, bu nə düşünür? Mənə necə baxır? Hə, bu gözəl qızıdır”.

– Maşa, – deyə Nataşa onun əlini qorxa-qorxa özünə tərəf çəkdi. – Maşa, sən məni pis qız hesab etmə. Yox? Maşa, quzum. Mən səni nə qədər sevirəm. Gəl lap, dost olaq.

Nataşa knyaz qızı Maryanı qucaqlayıb, əllərindən və üzündən öpməyə başladı. Marya Nataşanın bu cür öz hisslərini ifadə etməsinə həm sevinir və həm də utanırdı.

Bu gündən sonra knyaz qızı Marya ilə Nataşa arasında ancaq qadınlar arasında mümkün olan ehtiraslı və incə bir dostluq yarandı. – Onlar aramsız öpüşür, bir-birləri ilə mehriban-mehriban danışırlar, vaxtlarının çoxunu bir yerdə keçirirdilər. Biri bayıra çıxan kimi o biri nigaran olub, tez onun dalınca çıxırdı. İkisi birlikdə olduqda ayrılıqda olduğundan daha çox qarşılıqlı razılıq hiss edirdilər. Onların arasında dostluqdan daha qüvvətli bir hiss yaranmışdı. Bu hiss bir-birinin yanında olarkən həyatın varlığını daha qüvvətli bir surətdə hiss etməkdən ibarət idi.

Bəzən onlar saatlarla susurdular; bəzən isə yataqda uzandıqları halda söhbətə başlayır və səhərə qədər söhbət edirdilər. Onlar çox vaxt çoxdan olub keçmişlərdən danışirdilər. Knyaz qızı Marya öz uşaqlığından, atasından, öz arzularından danışdı. Əvvəllər bu sədaqət və itaətkarlıq həyatından, xristiancasına fədakarlıq mövqeyindən arxayınlıqla üz döndərən Nataşa, özünü məhəbbət bağları ilə knyaz qızı Maryaya bağlı hiss etdiyi üçün indii Maryanın keçmişini də sevir və həyatın bu vaxta qədər anlamadığı cəhətini də anlayırdı. Nataşa başqa sevinclər axtarmağı adət etdiyi üçün öz həyatına itaətkarlıq və fədakarlıq əlavə etmək fikrində deyildi, lakin o, əvvəl anlamadığı bu xeyirxahlığı başqa adamda anladı və sevdi. Nataşanın uşaqlığı və ilk gəncliyi haqqındakı söhbətləri eşidən knyaz qızı Marya üçün də, həyatın bu vaxtadək anlamadığı cəhəti – həyata və həyatın ləzzətinə inam aydın oldu.

Onlar yenə də onun barəsində heç bir şey danışmırdılar, onlara elə gəlirdi ki, danışmaqla özlərində yaşayan hissini ülvyyətinə poza bilərlər, amma digər tərəfdən, onun barəsində danışmamaq, özləri inanasalar da, yavaş-yavaş onu yadlarından çıxarırdı.

Nataşa o qədər arıqlamış, saralmış və elə candan düşmüşdü ki, hamı hər zaman onun səhhətindən danışdı, bu da onun xoşuna gəlirdi. Lakin hərdən onun ürəyinə nəinki ölüm qorxusu, hətta xəstəlik, zəiflik və öz gözəlliyini itirmək qorxusu da gəlirdi. Belə vaxtlarda o ixtiyarsız olaraq diqqətlə öz çılpaq qoluna baxır, onun arıqlığına təəccüb edir və ya səhərlər güzgüdə, uzanmış və özünün zənn etdiyi kimi, zavallı bir şəkil almış sifətinə baxırdı. Ona elə gəlirdi ki, bu, belə də olmalıdır, amma bununla belə o qorxur və qüssələndirdi.

Bir gün o cəld yuxarıya qalxdı və bərk tövşüməyə başladı. O, dərhal özünə aşağıda bir iş düşünüb aşağıya düşdü, oradan yenə də yuxarıya qalxdı, öz qüvvəsini yoxlamağa və özünə fikir verməyə başladı.

Başqa bir gün Dunyaşanı çağıranda səsi titrədi. Dunyaşanın ayaq səslərini eşitməsinə baxmayaraq, o, bir də oxuduğu dərin səslə qızı səslədi və öz səsinə qulaq asdı.

O özü bilmirdi və inanmazdı ki, ona çox qalın görünən və qəlbini bürüyən lilin altından nazik, incə və cavan otların ucu baş qaldırır. Bu otlar kök atacaq və öz həyat zoğları ilə qıza əzab verən dərdin üstünü elə örtəcək ki, tezliklə orada heç bir şey görünməyəcək. Yara içəridən sağalırdı.

Yanvarın axırında knyaz qızı Marya Moskvaya yola düşdü, qraf Nataşanı da onunla gedib, həkimlərlə məsləhətləşməyə məcbur etdi.

IV

Vyazma yanındakı toqquşmadan sonra Kutuzov artıq öz qoşunlarını düşmənin qabağını kəsmək, dağıtmaq və s. arzularından çəkinməyə bilmədi. Bundan sonra qaçan fransızların və onları Krasnoyeyə qədər qovan rusların hərəkəti döyüşsüz keçdi. Fransızlar elə sürətlə qaçırdılar ki, onları təqib edən rus ordusu onlara çata bilmirdi, süvarilərin və topçuların atları yorulub dayanırdılar, fransızların hərəkəti haqqındakı məlumatlar həmişə səhv olurdu.

Rus ordusundakı adamlar bu cür arası kəsilmədən, gecəli-gündüzlü 40 verst yol getmək nəticəsində elə yorulmuşdular ki, daha sürətlə hərəkət edə bilmirdilər.

Rus ordusunun gücdən düşmə dərəcəsini başa düşmək üçün yaxşıca anlamaq lazımdır ki, Tarutinədək bütün hərəkət zamanı yaralı və ölü hesabına ancaq beş minə qədər, əsir hesabına yüzə qədər adam itirən rus ordusu, Tarutindən yüz min nəfər miqdarında çıxdığı halda, Krasnoyeyə ancaq əlli min nəfər miqdarında gəlib çıxmışdı.

Fransızların dalınca sürətlə hərəkət etmək (qaçmaq fransızlara təxrib edici təsir bağışladığı kimi) ruslara təxribəedici bir təsir bağışlayırdı. Fərq yalnız onda idi ki, rus ordusu özbaşına hərəkət edirdi. Fransız ordusunu təhdid edən fəlakət qorxusu onları təhdid etmirdi, bir də bir fərq vardı ki, fransızların ordudan geri qalan xəstələri düşmənin əlinə keçirdi, rusların geri qalanları isə öz evlərində qalırdılar. Napoleon ordusunun azalmasının əsas səbəbi hərəkətin sürətli olması

idi, buna ən şübhəsiz sübut isə, rus qoşununun da müvafiq surətdə azalması idi.

Kutuzovun bütün fəaliyyəti, Tarutin və Vyazma yanında olduğu kimi, mümkün olduqca, fransızlar üçün fəlakətli olan bu hərəkəti dayandırmamağa (Peterburqda və orduda rus generalları bunun əskini istəyirdilər), ona yardım edib, öz qoşununun hərəkətini asanlaşdırmağa tərəf yönəldilmişdi.

Lakin sürətli hərəkət nəticəsində orduda özünü göstərən yorğunluq və sıradan çıxma halları ilə əlaqədar olaraq, hərəkəti yubandırmaq və gözləmək üçün Kutuzov daha başqa səbəblər düşündü. Rus qoşununun məqsədi fransızları təqib etmək idi. Fransızların isə yolu naməlum idi, buna görə də, qoşunlarımız fransızların izinə düşüb, onları çox təqib etdikcə, özləri də çox yol getmiş olurdular. Ancaq müəyyən məsafə ilə getdikdən sonra fransızların keçdiyi əyri-üyrü yolları qısa yolla kəsə bilərdilər. Generalların təklif etdiyi ən məharətli manevrlərin hamısı ordunu daha çox hərəkət etməyə, keçidlərin sayını çoxaltmağa məcbur edirdi, halbuki yeganə ağıllı məqsəd – bu keçidləri azaltmaqdan ibarət idi. Kutuzovun fəaliyyəti də, Moskvadan ta Vilnoyadək bütün kompaniya dövründə, bu məqsədə doğru yönəldilmişdi. O bu məqsədə təsadüfi və müvəqqəti bir şey kimi yox, ardıcıl surətdə riayət edir və bir dəfə belə olsun onu dəyişdirmirdi.

Kutuzov öz ağılı ilə və elm gücü ilə yox, öz rus mahiyyəti ilə hər bir rus əsgərinin bildiyini və hiss etdiyini bilir və hiss edirdi. O bilirdi ki, fransızlar məğlub olmuşlar, düşmən qaçır, onları ötürmək lazımdır, lakin bununla bərabər, o, əsgərlərlə birlikdə öz sürəti və mövsimi etibarilə eşidilməmiş olan bu yürüşün bütün ağırlığını da hiss edirdi.

Lakin fərqlənməyi, kimi isə heyrtləndirməyi, nə üçünsə bir hersoqu və ya kralı əsir almağı arzu edən generallara, xüsusilə rus olmayan generallara indi, yəni hər cür döyüş çirkin və mənasız şəkil aldığı bir zamanda, elə gəlirdi ki, bu saat döyüşə girməyin və kimi isə məğlub etməyin lap vaxtıdır. Kutuzov bir-birinin dalınca təqdim edilən manevr layihələrində ancaq çiyinlərini çəkməklə cavab verirdi, çünki o görürdü ki, yaxşı geyinməmiş, yarımkürksüz, yarı əsgərlər döyüşsüz keçən bir ay ərzində yarıya qədər azalmışdılar, halbuki həmin əsgərlərlə davam edən qovhaqovun ən yaxşı şəraitində sərhəddə – yəni gəldikləri yola bərabər bir yol da getmək lazım idi.

Məsələ orasında idi ki, bu fərqlənmək və manevr etmək, düşmənin qabağını almaq və yolunu kəsmək meyli rus qoşunlarının fransız qoşunlarına rast gəldikləri bir zamanda aşkara çıxırdı.

Belə bir hal Krasnoye altında baş vermişdi. Üç fransız kolonundan birini tapmaq istəyən ruslar 16 min qoşunu olan Napoleonun öz üstünə gedib çıxmışdılar. Kutuzov bütün vasitələrdən istifadə edərkən bu fəlakətli toqquşmadan yaxa qurtarmağa və öz qoşununu mühafizə etməyə çalışmışdısa da, müvəffəq olmamışdı. Rus ordusunun yorğun adamları Krasnoye yanında üç gün əzilmiş fransız dəstələrini məhv etməklə məşğul olmuşdular.

Tol dispozisiyada: *die erste Colonne marschirt*¹ və i.a. – yazmışdı. Həmişə olduğu kimi, indi də hər şey dispozisiyada göstəriləni kimi olmamışdı. Şahzadə Yevgeni Virtemberqski qaçmaqda olan fransız dəstələrini dağdan gülləyə basıb kömək istəmişdi, amma kömək gəlmirdi. Fransızlar gecələr ruslardan uzaqlaşıb, pəren-pəren olur, meşədə gizlənir və hər kəs bacardığı kimi özünə yol tapıb gedirdi.

Mən dəstənin təsərrüfat işləri haqqında heç bir şey bilmək istəmirəm” – deyən və lazım olduqda heç vaxt tapılmayan, özü haqqında “*chevalier sans peur et sans reproche*”² – deyən və fransızlarla danışığa girməyə hərəs olan Milardoviç təslim olmaq tələbilə fransızlara parlamentar göndərmiş, vaxt itirmiş və heç də ona əmr olunmayan işlərlə məşğul olmuşdu.

Miloradoviç qoşuna yaxınlaşıb, fransızları süvarilərə göstərərək:

– Uşaqlar, bu kolonu sizə bağışlayıram, – demişdi. Süvarilər də güclə yeriyan atlarını mahmızla və qılıncla qovaraq, özlərini gücbəla ilə bağışlanmış kolona çatdırmışdılar, bu kolonna isə bir dəstə donmuş və ac fransızdan ibarət idi. Bağışlanmış kolon, bunu çoxdan arzu edirdi, silahını yerə töküüb təslim olmuşdu.

Krasnoye altında 26 min əsir, yüzlərlə top, marşal əsası deyilən bir əsa qənimət almışdılar. Burada kimin fərqləndiyi barədə mübahisə etmişdilər və bundan çox razı qalmışdılar, ancaq Napoleonun özüni və ya bir qəhrəman, marşal tuta bilmədikləri üçün təəssüf etmiş, bunun üçün bir-birlərini, xüsusilə Kutuzovu məzəmmət etmişdilər.

Öz ehtiraslarının əsiri olan bu adamlar ən fəlakətli zərurət qanununun kor icraçıları idilər, amma onlar özlərini qəhrəman hesab edir və elə təsəvvür edirdilər ki, onların gördüyü iş ən ləyaqətli və nəcib bir işdir. Onlar Kutuzovu təqsirləndirib deyirdilər ki, Kutuzov ancaq öz ehtiraslarını təmin etmək barədə düşünür. Yeri rahat olduğu üçün Polotyaniye zavodundan çıxmaq istəmir, Krasnoye yanında, Napoleonun

¹ Birinci kolon filan tərəfə hərəkət edir.

² Yüksək mənəvi möziyyətlərə malikmisiniz mərd adam

orada olduğunu eşidib tamamilə öz-lərini itirmiş və hərəkəti dayan-dırılmışdır. Bundan belə nəticə çıxarmaq olar ki, o, Napoleon ilə sui-qəsd hazırlamışdır, Napoleona satılmışdır¹ və i.a., və i.a.

Öz etirazlarının əsiri olan müasirlərdən başqa gələcək nəsil və tarix də Napoleonu *grand*², Kutuzovu isə xaricilər hiyləgər, pozğun, zəif bir saray qocası, ruslar isə nə isə qeyri-müəyyən bir şey ancaq öz rus adı üçün faydalı olan bir oyuncaq hesab etmişdilər...

V

12-ci və 13-cü illərdə Kutuzovu səhvləri üçün açıqca taqsırlan-dırıldılar. Padşah ondan narazı idi. Əlahəzrətin əmri ilə bu yaxın-larda yazılmış tarixlə də onun barəsində deyilir ki, Kutuzov Napo-leonun adından qorxan, Krasnoye yanında və Berezino altındakı səhvləri ilə rus qoşunlarını fransızlar üzərində tam qələbə çalmaq şəhərindən məhrum edən hiyləgər bir saray yalançısı idi³.

Böyük adamların, rus aqlının qəbul etmədiyi *grand homme*-lərin taleyi belə deyildir. Çox az tapılan, həmişə də tək olan və bir dəfə qəzavü-qədərə vəqif olduqdan sonra öz talelərini ona tabe edən adamların taleyi belədir.

Rus tarixçilərinə görə Napoleon – tarixin miskin silahı olan bu adam, heç vaxt və heç yerdə, hətta sürgündə də öz insanlıq ləyaqətini göstərməyən Napoleon (demək, belə qərribə və dəhşətlidir!) sevinc və iftixar mənbəyidir, o “*grand*”dır. 1812-ci ildəki fəaliyyətinin əvvəlindən axırına qədər, Borodinodan Vilnoyadək, bir sözlə, bir hərəkətlə belə olsun özünə xəyanət etməyən, tarixdə fəvqəladə fədakarlıq nümunəsi olan, bugünkü hadisələrin sabahkı mənasını başa düşən Kutuzov isə onlar üçün nə isə qeyri-müəyyən və zavalı bir şeydir və guya ki, Kutuzovdan və 12-ci ildən danışanda onlar həmişə bir qədər xəcalət çəkirlər.

Halbuki bütün fəaliyyəti ilə daima dəyişmədən bir məqsədə doğru hərəkət edən belə bir tarixi sima təsəvvür etmək çətindir. Bütün xalqın iradəsinə bundan daha layiq və bundan daha müvafiq bir məqsəd təsəvvür etmək çətindir. Tarixi şəxsiyyətin öz qarşısına qoyduğu

¹ Vilsonun qeydi

² Böyük

³ Boqdanoviçin 1812-ci il tarixi: Kutuzovun xarakteristikası və Krasnoye altındakı döyüşlərin qənaətbəxş olmaması haqqında mülahizələr

məqsədi Kutuzovun 12-ci ildə bütün fəaliyyətilə mükəmməl surətdə yerinə yetirdiyi kimi, tarixdə heç kəs yerinə yetirməmişdir.

Kutuzov heç bir vaxt çxramlardan baxan 40 əsrdən, vətən yolun-dakı fədakarlıqlarından, gələcəkdə görəcəyi və ya gördüyü işlərdən heç vaxt danışmazdı. O, ümumiyyətlə, özü haqda bir şey danışmazdı, heç bir rol oynamaz, həmişə ön sadə və adi adam kimi ön sadə və adi şeylərdən danışardı. O, öz qızlarına və m-mə Stael-ə məktub yazar, roman oxuyar, gözəl qadınların cəmiyyətini xoşlar, general-larla, zabitlərlə və əsgərlərlə zarafat edər və ona bir şey sübut etmək istəyənlərə heç vaxt zidd getməzdi. Qraf Rastopçin Yauza körpü-sündə atını Kutuzovun yanına sürüb, onu Moskvanı məhv etməkdə taqsırlandıraraq öz şəxsi töhmətlərini yağdırıb deyəndə ki, bəs siz döyüşsüz Moskvanı tərک etməməyə söz vermişdiniz? – Kutuzov cavab vermişdi ki, mən Moskvanı döyüşsüz tərک etməyəcəyəm, hal-buki Moskva artıq tərک edilmişdi. Padşahın yanından gələn Arakseyev ona dedikdə ki, Yermolovu topçu rəisi təyin etmək lazımdır, Kutuzov cavab vermişdi ki, bəli, bəli, elə mən özüm də indicə onu deyirdim”, – halbuki bir dəqiqə əvvəl o, başqa şey demişdi. Onu əhatə edən qanmaz adamlar içərisində o zaman tək o, hadisələrin böyük mənasını başa düşürdü, ona nə dəxli vardı ki, qraf Rastopçin paytax-tın fəlakəti üçün özünü və ya onu müqəssir edəcək? Onun nəyinə görə ki, kimi topçu rəisi təyin edəcəklər?

Bu qoca kişi öz həyat təcrübəsində belə bir qənaətə gəlmişdi ki, fikirlər və onları ifadə edən sözlər insanları hərəkətə gətirmir. Ona görə də Kutuzov yalnız yuxarıdakı hallarda yox, həmişə tamamilə mənasız, ağılına gələn sözləri danışardı.

Amma öz sözlərinə belə etinasız baxan adam, bütün fəaliyyəti zamanı elə bir söz danışmamışdı ki, bütün müharibə dövründə həyata keçirməyə çalışdığı yeganə məqsədə zidd getmiş olsun. Yəqin ki, sözlərini başa düşməyəcəklərinə əmin olduğu üçün o, ixtiyarsız ola-raq, ən müxtəlif şəraitdə, dəfələrlə öz fikrini söylədi. Ətrafındakı adamlarla arasını vuran Borodino döyüşündən sonra tək o, Boro-dino döyüşünün bir qələbə olduğunu söyləmişdi. O, bunu həm şifahi olaraq, həm də raportlarında və verdiyi məlumatlarda, öləndək tək-rar etmişdi. Tək o demişdi ki, Moskvanı itirmək Rusiyanı itirmək deyil. O, Loristonun sülh təklifinə cavab vermişdi ki, sülh olmayacaq, çünki xalqın iradəsi belədir. Fransızlar geriyyə çəkildəndə tək o demişdi ki, bizim manevrlərimizin heç biri lazım deyildir, hər şey

özü özbaşına və bizim arzu etdiyimizdən də yaxşı gedəcək. Düşməyə qızıl körpü vermək lazımdır, nə Tarutin döyüşü lazımdır, nə Vyazma və nə də Krasnoye döyüşü, birtəhər sərhəddə gəlib çıxmaq lazımdır. On fransızın əvəzinə bir rus da verməmə.

Bizə saray adamı kimi təsvir edilən bu adam, padşahın xoşu gəlsin deyərək Arakçeyevə yalan satan bu adam, ancaq təkcə o, bu saray adamı padşahın qəzəbinə məruz qalaraq Vilyanda demişdi ki, sərhəd xaricində bundan sonra müharibə zərərli və faydasızdır.

Lakin o vaxt onun hadisələrin mənasını başa düşməsinə təkcə sözlərlə isbat etmək olmazdı. Onun hərəkətləri də, azacıq belə olsun tərəddüdə yol vermədən, tamamilə üç işdən ibarət olan bir məqsədə tərəf yönəldilmişdir: 1) fransızlarla toqquşmaq üçün bütün qüvvələri toplamaq; 2) onlara qalib gəlmək və 3) onları Rusiyadan qovub, xalqın və qoşunun fəlakətini mümkün qədər yüngülləşdirmək.

Devizi səbr və zaman olan, hər cür qəti hərəkətə düşməyə olan bu yubandırıcı Kutuzov Borodino döyüşünə girişmiş və bu döyüşə hazırlıq işini misilsiz bir tənəyə çevirmişdi. Hələ Austerlits döyüşü başlanmamışdan əvvəl bu döyüşün məğlubiyyətlə bitəcəyini söyləyən həmin Kutuzov, Borodinoda generalların bu döyüşün məğlubiyyətlə nəticələnməyinə inandırmaqlarına və qalibiyyətli döyüşdən sonra qoşunun geri çəkilməsinin tarixdə misli görünməyən bir şey olmasına baxmayaraq, təkcə o, hamının əksinə olaraq, öldüyü günə-dək Borodino döyüşünün qalibiyyət olduğunu təsdiq etmişdi. Bütün geriyə çəkilmə dövründə təkcə o, təkidlə deyirdi ki, faydasız döyüşlərə girmək lazım deyil, yeni müharibələr başlamaq və Rusiyanın sərhəddindən kənara çıxmaq lazım deyil.

Ancaq on nəfər adamın başındakı məqsədi kütlələrin fəaliyyətinə qarışdırmamaq şərti ilə indi hadisələrin mənasını anlamaq asandır, çünki bütün hadisələr öz nəticələri ilə birlikdə gözümüzün qabağındadır.

Lakin necə olmuşdu ki, bu qoca kişi o vaxt, bütün rəylərə zidd gedərək hadisələrin xalq mahiyyətində olmasının mənasını düzgün başa düşmüşdü və bütün fəaliyyət zamanı bir dəfə də ondan kənara çıxmamışdı?

Bu hadisələrin mənasını görə bilən fəvqəladə qüvvətin mənəbi – Kutuzovun bütün saflığı və qüvvətilə özündə daşdığı xalq hissində idi.

Onda bu hissini olduğunu təsdiq edən xalq, padşahın gözündən düşmüş bu qocanı padşahın iradəsi xilafına olaraq, çox qəribə yollarla xalq müharibəsinin nümayəndəsi seçmişdi. Yalnız bu hiss onu ən ali bir insan yüksəkliyinə qaldırılmışdı. Bu yüksəklikdən həmin baş ordu komandanı, bütün qüvvəsini insanları öldürməyə və qırmağa yox, onları xilas etməyə, onlara heyfslənməyə tərəf yönəlmişdi.

Bu sadə, təvazökar və buna görə də həqiqətən əzəmətli olan bir şəxs tarixin uydurduğu, saxtarkılıqla insanları idarə edən yalançı Avropa qəhrəmanı şəklinə düşə bilməzdi.

Lakey üçün böyük şəxsiyyət yoxdur, çünki xidmətçi böyüklüyü öz arşını ilə ölçür.

VI

Noyabrın 5-də Krasnoye döyüşü adlanan döyüş başlandı. Axşam üstü generalların, fikri çaşdıran bir çox mübahisələrindən və səhvlərindən sonra, bir-birinə zidd əmrlərlə adyutantlar göndərildikdən sonra və aydın olandan sonra ki, hər yerdə düşməyə qaçır, döyüş ola bilməz və olmayacaq, bundan sonra Kutuzov Krasnoyeden çıxdı və Dobroyevə getdi, bu gün baş qarargah oraya köçürülmüşdü.

Xoş, şaxtalı bir gün idi. Kutuzov öz kök, ağ atında Dobroyevə gedirdi. Dalınca gələn böyük bir dəstə məyyətdən ondan narazı idi, generalın onun dalınca danışdı. Bütün yol boyu bu gün alınmış fransız əsirləri (bu gün 7 min əsir alınmışdı) dəstə-dəstə toplaşmış, tonqallarda qızınırdılar. Dobroyenin yaxınlığında əllərinə keçən şeyə sarınıb-bürünən böyük bir dəstə cır-cındırlı əsir atları açılmış uzun bir cərgə fransız toplarının yanında yolda dayanıb, bərkədən danışdı. Baş komandan yaxınlaşanda onlar səslərini kəsdilər. Bütün gözlər, qırmızı dövrəli ağ şapka qoymuş, pambıqlı şinel geymiş (şinel onun düşük çiyinlərində donqa kimi dayanmışdı), yol ilə yavaş-yavaş gedən Kutuzova dikildi. Generalardan biri topların və əsirlərin harada alınması barədə Kutuzova məlumat verdi.

Fikri başqa bir şeylə məşğul kimi görünən Kutuzov generalın sözlərini eşitmirdi. O, narazı bir halda gözlərini qıyır, xüsusilə zavalı bir vəziyyətdə olan əsirlərə diqqətlə baxırdı. Fransız əsgərlərindən çoxunun burnunu və yanaqlarını don vurub, sifətlərini eybəcər bir şəkildə salmışdı, demək olar ki, hamısının gözü qıpqırmızı qızırtı şişmişdi və çirklənmişdi.

Fransızların bir dəstəsi yolun lap kənarında dayanmışdı iki əsgər (birinin üzünü yara basmışdı) əllərilə bir parça çiy öti didişdirirdi. Onların yoldan keçənlərə saldıqları öteri nəzərdə çox dəhşətli və heyvani bir şey vardı. Üzü yaralı əsgər qəzəblə Kutuzova baxdı və dərhal üzünü o tərəfə çevirib, öz işinə məşğul oldu.

Kutuzov üz-gözünü daha da qırıqdırıb, uzun müddət diqqətlə bu iki əsgərə baxdı, gözlərini qiydı və fikirli-fikirli başını yırğaladı. Başqa bir yerdə Kutuzov bir rus əsgəri gördü, bu əsgər bir fransızın çiyinə vurur və gülə-gülə, mehribancasına ona nə isə deyirdi. Kutuzov yenə də cyni ifadə ilə başını yırğaladı.

– Sən nə deyirsən? – deyə Kutuzov hələ də ona məlumat verən generaldan soruşdu. General baş komandanın diqqətini fransızlardan alınmış bayraqlara cəlb edirdi, bu bayraqları Preobrajenski alayının qabağında saxlamışdılar.

Kutuzov fikrini məşğul edən bir şeydən çətinliklə ayrılırmış kimi: – hə, bayraq! – dedi.

Fikirli-fikirli baxdı. Hər tərəfdən minlərlə göz ona baxır, onun sözünü gözləyirdi.

O, Preobrajenski alayının qabağında dayandı, ağır-ağır nəfəsini dərdi və gözlərini yumdu. Məyyətdən biri işarə elədi ki, bayraq tutan əsgərlər yaxına gəlib, bayraqları, ağacları baş komandan tərəfə olaraq, onun ətrafında yerə qoysunlar. Kutuzov bir neçə dəqiqə susdu və öz vəziyyətinin zərurətinə tabe olaraq, könülsüz bir halda başını qaldırdı və danışmağa başladı. Zabitlər dəstə-dəstə onu əhatə etdilər. O, diqqətli nəzərlərlə zabitlərə göz gəzdirdi, bəzilərini tanıdı.

Kutuzov əsgərlərə və yenə də zabitlərə müraciət edərək:

– Hamınıza təşəkkür edirəm! – dedi. Ətrafında hökm sürən sükut içində onun yavaş-yavaş dediyi sözlər aydın eşidilirdi: – Çətin və sədaqətli xidmətiniz üçün hamınıza təşəkkür edirəm. Qalibyyət əldə edilmişdir. Rusiya sizi yaddan çıxarmayacaq. Sizə əsrlər boyu eşq olsun! – O, o yan-bu yana baxaraq susdu.

Fransız qartalını əlində saxlayan və onu qəfildən Preobrajenski alayının bayrağı qarşısında yerə öyan bir əsgərə müraciətə:

– Əy, əy onun başını, – dedi, – aşağıya, aşağıya, bax belə. Ura! Uşaqlar, – deyə Kutuzov cəld çənəsini tərpedərək əsgərlərə müraciət etdi.

– Ura-ra-ra! – deyə minlərlə səs guruldadı.

Əsgərlər bağırان zaman Kutuzov yəhərin üstündə öyildi, başını salladı, gözü həlim, sanki istehzalı bir gülüşlə parladi.

Səslər sakitləşəndən sonra:

– Bilirsinizmi nə var, qardaşlarım? – dedi.

Birdən səsi və simasındakı ifadə dəyişdi. Baş komandan susdu, bu dəfə sadə, qoca kişi danışmağa başladı, elə bil ki, o, indi öz yoldaşlarına ön lazımlı bir şeyi xəbər vermək istəyirdi.

Zabitlərin dəstələrində və əsgərlərin sıralarında hərəkət əmələ gəldi, hamı onun deyəcəyi sözləri daha aydın eşitməyə can atırdı.

– İş belədir, qardaşlarım. Bilirəm ki, sizə çox çətin keçir, amma nə etməli! Səbr edin, çox qalmayıb, qonaqları yola salıb, sonra istirahət edirik. Göstərdiyiniz xidmət üçün padşah sizi yaddan çıxartmaz. Sizin vəziyyətiniz ağır olsa da, hər halda siz evdəsiniz. Bəs bunlar görürsünüzmü nə hala düşüblər, – Kutuzov əsirləri göstərdi. – Dilənçidən də pis kökdədirilər. Nə qədər ki, onlar güclü idilər, bizim onlara yazığımız gəlmirdi, amma indi yazığımız gələ də bilər. Onlar da insandırlar. Belədir, uşaqlar?

O, öz ətrafına baxdı, ona zillənmiş və heyrət ifadə edən gözlərdə öz sözlərinə bir rəğbət gördü. Qocalara məxsus həlim təbəssümündən dodaqlarının və gözlərinin kənarında ulduz kimi qırıqlar əmələ gəldi, siması getdikcə daha da aydınlaşdı. O susdu və sanki heyrət içində başını aşağı saldı.

– Onu da deməliyəm, axı onları buraya kim çağırırdı? Onlara nə olursa yerində olur, it uşağına... – deyə birdən başını qaldırdı. Qamçısını yellədi və bütün kampaniya dövründə birinci dəfə olaraq sevinclə qəhqəhə çəkib gülən, ura deyib guruldayan əsgər sıralarının arasından dördnala çapıb getdi.

Kutuzovun dediyi sözləri qoşun, bəlkə də, başa düşə bilməmişdi. Heç kəs feldmarşalın əvvəlcə təntənə ilə başlanan və qocalara məxsus sadəilliklə qurtaran nitqinin məzmununu söyləyə bilməzdi, lakin bu nitqin səmimi mənası nəinki anlaşılırdı, hətta həmin əzəmətli təntənə hissi düşməne heyfslənmək hissilə qarışaraq, qocanın sadə dil söyləşlərilə ifadə olunan öz işinin ədalətli olmasına inam hissi ilə birlikdə hər bir əsgərin qəlbində yaşayırdı. Həmin bu hiss idi ki, uzun zaman sakitləşməyən nəşəli bağırıcılarla ifadə olunurdu. Bu əhvalatdan sonra generallardan biri Kutuzova yanaşdı, baş komandanın kolyaska tələb edib-ətmədiyini soruşduqda, Kutuzov cavab vermək üçün ona tərəf döndü, lakin çox həyəcanlı bir halda olduğundan heç gözlənilmədən hiçqırdı.

Noyabrın 8-də, Krasnoye döyüşünün axırıncı günü qoşun gecələmə yerinə gələndə artıq qaranlıq düşmüşdü. Bütün günü sakit, şaxtalı keçmişdi, hərdənbir yüngül qar yağmışdı, axşam tərəfi hava açılmağa başlamışdı. Qar dənələri arasından qara-bənövşəyi köy görünür, şaxta getdikcə şiddətlənirdi.

Tarutindən 3000 kişi ilə çıxan müşketyor alayı 900 kişi ilə, birinci olaraq gecələmə yerinə, böyük yol kənarındakı kəndə gəlib çıxmışdı. Mənzil todarük edənlər onlara rast gəlib xəbər vermişdilər ki, bütün daxmalar yaralı və ölü fransızlarla, süvarilər və qorqahlarla dolmuşdur. Ancaq alay komandiri üçün bir daxma qalmışdır.

Alay komandiri öz daxmasına yaxınlaşdı. Alay kəndin içilə gedib, kənar evlərin yanındakı yolda silahlarını baş-başaya çatdı.

Pol çoxəlli və çoxayaqlı bir heyvan kimi öz yuvasını və yeməyini hazırlamağa başladı. Əsgərlərdən bir hissəsi dizə qədər qarın içinə girərək, meşənin sağ tərəfindəki qayınağacı meşəliyinə dağıldı və o saat meşədən baltaların, dəhrələrin, qırılan budaqların şaqıltısı və şad səslər eşidildi. Əsgərlərin o biri hissəsi isə bir yerə yığılmış alay arabalarının və atlarının mərkəzinə yaxın yerdə işləyirdi, qazanları, qurudulmuş çörəkləri çıxarıp, atlara yem verirdilər. Əsgərlərin üçüncü hissəsi kəndin içinə dağılıb, qorqah adamlarına mənzil düzəldir, daxmalardakı ölü fransızları çəkib çıxarıp, tonqal üçün taxta, quru odun və damlardan küləş, özlərini qorumaq üçün isə çəpərləri daşıyıp aparırdılar.

Kəndin kənarında, daxmaların arxasında on beşə qədər əsgər, damı qoparılmış bir anbarın çəpərini hay-küylə yerindən oynadırdı.

– Hə, hə, bir də, bas gəlsin! – deyərək bağırır səsləri eşidilirdi. Gecənin qaranlığında, anbarın böyük taxta çəpəri şaxtadan donmuş və üstünə qar səpilməmiş bir halda şaqıldayaraq yerindən tərponirdi. Çəpərin aşağısına vurulmuş payalar getdikcə cırıldayırdı, nəhayət, çəpər onu itələyən əsgərlərlə bərabər yerə gəldi. Ucadan qaba və nəşəli söyüş və qəhqəhə səsləri eşidildi.

– Yapışın! İki-iki! dayağı bəri verin! Bax, belə hara soxulursan, a kişi?

– Hə, birdən... Dayanın, uşaqlar!.. Oxuya-oxuya!

Hamı susdu, xoşsəli bir əsgər yavaş-yavaş oxumağa başladı. Üçüncü bəndin axırında oxuyanın son səsi ilə birlikdə iyirmi adam

sos-sosə verərək: “uuuu! Başla! Birdən! Güc vurun, uşaqlar!” – deyərək bağırır, lakin bu cidd-cəhdə baxmayaraq, çəpər yerindən az tərponir, araya sükut çökən kimi ağır tövşümə səsləri eşidildi.

– Ey, altıncı bölük! Şeytanlar! Kömək eləyin... Biz də sizin işinizə yarıyıq.

Altıncı bölüyün kəndə gedən iyirmi nəfər adamı da onlara qoşuldu, beş sajen uzunluğunda və bir sajen enində olan çəpər tövşüyən əsgərlərin çiyini özə-özə kəndin küçəsilə qabağa hərəkət etdi.

– Yerisənə, son də... Götür, görüm... Niyə dayandı? Yeri görüm...

Nəşəli, biabırçı söyüşlərin ardı-arası kəsilmədi.

Birdən çəpər daşıyanlara tərəf yüyürən əsgərin amirənə səsi eşidildi: – Siz nə edirsiniz?

Əsgərlər kiridilər. Feldfəbelin vurduğu əsgər dayandı, çəpərə toxundurub qanatdığı üzünü hiqqıldaya-hiqqıldaya, silməyə başladı.

Feldfəbel uzaqlaşandan sonra o, qorxa-qorxa pıçıldadı:

– Gör bir şeytan necə dalaşır! Heç demir ki, sir-sifətin qana batıb.

– Yoxsa, xoşuna gəlmədi? – deyərək gül-gülə birisi əlavə etdi. Əsgərlər səslərini yavaşca keçib getdilər. Kənddən çıxandan sonra onlar yenə də boş-boşuna söyüşlər söyərək ucadan danışmağa başladılar.

Əsgərlərin yanından ötüb keçdiyi daxmada baş komandirlər oturmuşdular, onlar çay içə-çə dənəki gündən və gələcək manevrlərdən şirin söhbət edirdilər. Sol tərəfə cənab yürüşü ilə vitse-kralın yolunu kəsmək və onu əsir almaq nəzərdə tutulurdu.

Əsgərlər çəpəri götürəndən sonra müxtəlif tərəflərdə mətbəx tonqalları yanmağa başladı. Odunlar şaqıldayıp, qar əriyir və əsgərlərin qara kölgələri, işğal edilmiş və qarı tapdalanmış yerdə o yan-bu yana hərəkət edirdi.

Hər tərəfdə baltalar, dəhrələr işləyirdi. Hamı əmrətsiz-filanətsiz işləyirdi. Gecə ehtiyatı üçün odun daşınır, komandirlərin çadırlarının qabağı bərkidilir, qazançalar qaynayır, tufənglər və paltarlar təmir olunurdu.

Səkkizinci bölüyün sürüyüb gətirdiyi çəpər yarımdairə halında şimal tərəfdən dikinə yerə qoyulmuş, dayaqlarla bərkidilmişdi, onun qabağında tonqal qalanmışdı. Şeypur çalındı, yoxlama getdi, şam yedikdən sonra gecələmək üçün tonqalların kənarında yerləşdilər. Kimi çəkməsini pinəyir, kimi çubuq çəkir, kimi də lüt soyunub bit qırırdı.

Rus əsgərləri o vaxt ağlagəlməz dərəcədə ağır bir şəraitdə yaşayırdılar. İsti çəkmələri, yarım kürkləri, başlarını soxmağa damları yox idi. Hava da 18 dərəcə şaxta və qar vardı, hətta lazımı miqdarda ərzaq da yox idi, vaxtında ərzaq ordunun dalınca gəlib çata bilmirdi. Bütün bunlara görə gərək əsgərlər ən kədərli və qüssəli bir mənərə təşkil edə idilər.

Əksinə, ən yaxşı maddi şəraitdə belə, heç vaxt qoşun bu cür nəşəli və çevik bir mənərə təşkil etməmişdi. Bunun səbəbi o idi ki, hər gün qoşunun içərisindən bütün zəifləməyə və inildəməyə başlayanlar kənar edilirdi. Fiziki və mənəvi cəhətdən zəif olanların hamısı çoxdan məhv olmuşdu, qoşunda ancaq ruhən və cismən qüvvətli qalmışdı.

Çəpərlə özlərini mühafizə edən səkkizinci bölükdə daha çox adam toplaşmışdı. Feldfəbellərdən ikisi onların yanında oturmuşdu, onların tonqalları da o birilərinkindən yaxşı yanırı. Onlar çəpərin dibində oturanlardan yer haqqı olaraq odun götürməyi tələb edirdilər.

– Ey, Makeyev, sən harda batıb qaldın belə?.. Yoxsa səni qurdlar yedi?.. Odun gətir, görək... – deyər qırmızısiyə, kürən bir əsgər çığırdı. O, tüstüdən gözlərini qıyır, tez-tez gözlərini döyür, amma tonqaldan uzaqlaşmırdı. – Heç olmasa, qarğa, sən gedib, odun gətirsənə, – deyər o bu dəfə başqa bir əsgərə müraciət etdi. Kürən nə kiçik zabit idi, nə də yefreytor, o, ancaq sağlam bir əsgər idi, ona görə də acizlərə əmr edirdi. “Qarğa” adı ilə çağırılan arıq, balacaboy, dimdikburun əsgər itaətkarlıqla durub guya əmrini yerinə yetirməyə getdi, lakin elə bu vaxt tonqalın işığında öz odun borcunu gətirən gənc əsgərin incə, gözəl cüssəsi göründü.

– Ver bura. Bax, bu yaxşı!

Odunları doğradılar, qaladılar, ağızları ilə və şinələrinin ötəyilə üfürüb yellədilər, tonqal alovlanıb, çaqıldamağa başladı. Əsgərlər irəli gəlib, çubuq çəkməyə başladılar. Odun gətirən cavan və gözəl əsgər əllərini böyrünə qoyub donmuş ayaqları ilə tez-tez yerində atılıb-düşdü.

– Ay can, şəh soyuq olsa da, gözəldir... – cavan əsgər məhənin hər həcasında içqırırmış kimi, məhni oxumağa başladı.

– Ey, çəkmənin altı qopar! – deyər kürən oynayan əsgərin çəkməsinin altının sallandığını görüb, onu səslədi. – Oynamağın da bu dərəcə var!

Oynayan əsgər dayandı, sallanan gönü qoparıb tonqala atdı.

– Bu da belə, qardaşım, – deyər oturdu, çantasından bir parça göy fransız mahudu çıxarıb ayağına sarımağa başladı. – Ayaqlarını oda tərəf uzadaraq. – Gör bir necə olublur? – dedi.

– Bugün-sabah təzəsini verəcəklər. Deyirlər, qoy axırlarına çıxmaq, sonra hamıya ikiqat artıq mal buraxacağıq.

– Görürsən, köpəkoğlu Petrovu, qaldı ki, qaldı, – deyər feldfəbel dilləndi.

– Mən onu çoxdan görürdüm, – deyər o birisi əlavə etdi.

– Nə eləsin, zəif əsgərdir...

– Deyirlər ki, üçüncü bölükdən dünən doqquz adam qaçıb.

– Ayaq donandan sonra necə yerimək olar, bir fikirləş?

– Eh, boş-boş danışıma! – deyər feldfəbel səsləndi.

– Yoxsa, sən də yolda qalmağa istəyirsən? – deyər qoca əsgər töhmət edici bir nəzərlə, ayaqların donmasından danışan əsgərə müraciət etdi.

– Bəs sən nə bilirsin? – deyər birdən, “qarğa” deyilən dimdikburun əsgər tonqalın dalından ayağa qalxdı və civiltili, titrək bir səslə dilləndi. – Kim ki zəifdir arıqlayır, arığın işi isə ölümdür. Hələ götürək mənim özümü. Taqətim qalmayıb, – əsgər birdən feldfəbelə müraciət edərək qəti dedi, – əmr elə hospitala göndərsinlər, ağır məni əldən salıb, istəsəm də, istəməsəm də dala qalacağam...

– Bəsdir, bəsdir... – deyər feldfəbel sakitcə cavab verdi.

Balacaboy əsgər susdu, söhbət davam etdi.

– Bu gün azmi fransız əsir almışıq, amma heç birinin fərli çəkməsi yoxdur, adı var, özü yox, – deyər əsgərlərdən biri yeni bir söhbət başladı.

– Hamısını kazaklar soyundurublar. Biz polkovnik üçün daxma təmizləyirdik, onları bayıra çıxardırıq. Adamın yazığı gəlirdi, uşaqlar, – deyər oynayan əsgər davam etdi. – O yan – bu yana çevirirdik, inanırsanmı, birisi diri idi, öz dilində nə isə mızıldayırdı.

– Təmiz adamdırlar, uşaqlar, – deyər o birisi dilləndi. – Ağappaq, lap bu qayınağacı kimi ağırlar, içlərində qocaları da var, nəcibdirlər.

– Bəs sən nə bilirsin? Orada hər rütubətən adam var.

– Amma bizim dilimizi heç bilmirlər, – deyər oynayan əsgər təccüblə gülümsündü. – Mən ona deyirəm: “Hansı yuvanın quşusan?”, o isə öz bildiyini mızıldayır. Qoribə adamdırlar!

Fransızların ağılığına təccüb eləyən əsgər davam edərək dedi:

– Qardaşlarım, təəccüblü orasıdır ki, Mojayskdakı mujiklər danışdırlar, döyüşdən sonra ölümləri yığanda, elə vaxt olurmuş ki, onların ölümləri bir ay çöldə qalırmiş. Deyirlər ki, onların ölümləri tørtəmiz, kağız kimi ağappaq qalırmiş, heç barıt iyi də gəlmirmiş.

– O nədəndir, soyuqdandır, yoxsa? – deyə birisi soruşdu.

– Ay danışdın ha! Soyuqdan! Onda isti idi. Soyuqdan olsa nə var, onda heç bizimkilər də iylənməzdilər. Amma deyir, elə ki, bizimkilərə yaxın düşürsən, görürsən, çürüyüb qurd salıb. Yaylıqla deyir ağzımızı bağlayıb, üzümüzü o yana çevirir və sürüyüb aparırdıq, adamın ödü ağzına gəlirdi. Amma onlarınki deyir, kağız kimi ağappaq olur, heç barıt iyi də vermir.

Hamı susdu.

– Yəqin ki, yeməkdəndir, onlar ağaların yeməklərindən yeyirdilər, – deyə feldfebel səsləndi.

Heç kəs etiraz etmədi.

– Mojaysk tərəfdən olan həmin mujik deyirdi ki, orada döyüş olanda on kəndin adamını yığmışdılar, 20 gün daşdıq, yenə ölümləri daşıyıb qurtara bilmədik. Hələ canavarlar, deyirdi, nə qədər...

Qoca əsgər dedi:

– O döyüş yaman döyüş idi. Ondan danışmağa da dəyər, amma ondan sonrakılar heç nə... Ancaq adamları incitmək üçün idi.

– Düzdür, dayı. Sırağün biz onlar tərəfə getdik, amma bizi yaxına qoymadılar. Tez tüfənglərini yerə tökdülər. Diz çöküb, pardon – dedilər. Mən hələ bircəsini deyirəm, misal üçün, hələ deyirdilər ki, lap Polionun özünü Platov iki dəfə əsir tutub. Bir kəlmə də bilmir. Tutdu–tutdu da, amma adamın əlindən quş kimi pırıldayıb qaçır. Öldürməyə də qanun yol vermir.

– Eh, Kiselyov, sən də ki, gopa basmağa varsan.

– Yalan niyə olur, lap doğrudur ki, var.

– Amma mənə qalsa, onu tutan kimi basdıraram yerə, üstünə də bir paya çaxaram. Xalqı niyə belə müsibətə salır axı...

Qoca əsgər əsnəyə–əsnəyə:

– Əvvəl axır elə də eləyəcəyik, çox qalmayıb, – dedi.

Söhbət kəsildi, əsgərlər yığışib yatmağa hazırlaşdılar.

Kəhkəşana tamaşa eləyən bir əsgər:

– Bir gör ulduzlar necə par–par parıldayırlar! Elə bil arvadlar kətan səriblər.

– Uşaqlar, yəqin bu il yaxşı taxıl olacaq.

– Yənə də odun lazımdır.

– Qəribə işdir ha. Adamın dalı isinənədək qarı donur.

– Ah, İlahi!

– Niyə itələyirsən? – tonqal təkə səndən ötrü deyil ki, bir bax ha... gör necə sərələni.

Aralığa sükut çökən kimi yuxuya gedənlərin xorultusu eşidildi, o birilər isə tonqalda isinir və hərdən söhbət edirdilər. Yüz addım uzaqdakı tonqaldan ümumi, nəşəli bir qəhqəhə eşidildi.

Əsgərlərdən biri dedi:

– Beşinci bölükdə qaqqıldaşırlar, xeyli də adam var!

Bir əsgər qalxıb, beşinci bölüyə tərəf getdi. Qayıdıb gələndə:

– Doğrudan da gülməlidir, – dedi. – İki fransız gəlib ora. Biri lap donub, o biri isə həyasızın biridir, oyunbazdır! Mahnı oxuyur.

– Yox ha? Gedək baxaq... – deyə bir neçə əsgər beşinci bölüyə tərəf getdi.

IX

Beşinci bölüm lap meşənin yanında dayanmışdı. Qarın ortasında böyük bir tonqal yanır, ağacların qırovdan ağırlaşmış budaqlarını işıqlandırır.

Gecə yarısı beşinci bölüyün əsgərləri meşədən qar üstündə gözən ayaq səsləri və şax–budaq şaqıltısı eşitdilər.

Əsgərlərdən biri:

– Uşaqlar, ayıdır, – dedi.

Hamı başını qaldırdı, qulaq asmağa başladılar. Tonqalın parlaq işığında meşədən, bir–birinin əlindən tutan, qəribə geyinmiş iki insan cüssəsi çıxdı.

Bunlar meşədə gizlənen iki fransız idi. Əsgərlərin başa düşmədiyi bir dildə pıç–pıç danışan fransızlar tonqala yaxınlaşdılar. Biri ucaboy idi, başında zabit papağı vardı və lap zəifləyib taqətdən düşənə oxşayırdı. Tonqala yaxınlaşanda o, oturmaq istədi, amma yerə yıxıldı. O biri fransız balaca, gödəkboy idi, yaylıqla sifətini bağlamışdı, qüvvətli idi. O, yoldaşını ayağa qaldırıb, öz ağzına işarə edərək nə isə dedi. Əsgərlər fransızları araya aldılar, xəstənin altına şinel saldılar və hər ikisi üçün sıyıq və araq gətirdilər.

Zəifləmiş fransız zabitinin adı Rambal, yaylıqla sarıyan dənşinin adı isə Morel idi.

Morel arağı içib, bir qazança sıyığı yeyəndən sonra, birdən qəribə bir halda nəşələndi və anlaşılmayan bir dildə əsgərlə aramsız

surətdə danışmağa başladı. Rambal isə heç bir şey yemədi, tonqalın qabağında dirsəklənib, fərsiz qırmızı gözlərilə rus əsgərlərinə baxmağa başladı. Hərdənbir uzun-uzadı inildəyir, sonra yenə susurdu. Morel çiynlərinə işarə edərək əsgərləri başa saldı ki, bu zabitdir, onu isindirmək lazımdır. Tonqala yanaşan rus zabiti polkovnikin yanına adam göndərüb, fransız zabiti isindirmək üçün yanına aparmasını soruşdu. Gedən adam qayıdıb dedi ki, polkovnik zabitin gətirilməsini əmr edir. Rambala dedilər ki, getmək lazımdır. O, ayağa durub getmək istədi, amma səntirləyib yığılanda yanındakı əsgər onu tutdular.

– Hə? Getmək istəyirsən? – deyə əsgərlərdən biri Rambala müraciətə ona göz vurdu.

– Ay axmaq! Ağzına gələni nə danışsan! Mujik ki, mujik, – deyə zarafat edən əsgəri hər tərəfdən məzəmmət etməyə başladılar. Əsgərlər Rambalın başına yığışdılar, iki adam onu qucağına götürdü və daxmaya apardı. Rambal əsgərlərin boynunu qucaqladı və onu aparanda inildəyərək dedi:

– *Oh, mes braves, oh, mes bons, mes bons, amis! Voilà des hommes! Oh mes braves, mes bons amis!*¹ – və körpə uşaq kimi başını əsgərlərdən birinin çiyninə dayadı.

Bu vaxt Morel ən yaxın bir yerdə oturub, əsgərlər tərəfindən əhatə olunmuşdu.

Balaca, gödəkboy bir fransız olan Morelin gözləri qızarmışdı, yaşarırdı, özü də furajkasının üstündən arvad kimi yaylıq bağlamışdı, əyninə də qadın kürkü geymişdi. Görünür ki, bir az keşlənmışdi, yanında oturan əsgəri əli ilə qucaqlayıb, xırıltılı bir səsle fransızca mahnı oxuyurdu. Əsgərlər böyürlərdən tutaraq ona baxırdılar.

Morelin qucaqladığı zarafatçı mahnı oxuyan:

– Hə, hə, başla, mənə də öyrət, necə oldu? Mən tez götürərək. Necə oldu? – deyə onu tələsdirdi.

*Vive Henri quarte,
Vive ce roi vaillant!*²

– deyə Morel gözünü qırpa-qırpa oxumağa başladı.

¹ Ah, qoçaqlar! Ah, mənim əziz, əziz dostlarım! İnsan belə olar! Ah, mənim əziz dostlarım!

² Yaşasın IV Henrix! Yaşasın bu igid kral! və s. (*fransız mahnısıdır*).

Ce diable à quarte...

– Vivarika! Vif scrugaru! Sidyabyaka... – deyə əsgər əlini oynadaraq təkrar etdi, o doğrudan da havanın ahəngini tapmışdı.

– Gör nə yaxşı götürdü! Ho-ho-ho-ho-ho-ho! – deyə hər tərəfdən kobud, nəşəli qəhqəhələr eşidildi. Morel də üz-gözünü turşudaraq gülürdü.

– Bir də de gəlsin, bir də!

*Qui eut le triple talent
De boire, de battre
Et d'être un vert galant...!*

– Gör nə yaxşı çıxır. – Hə, hə, Zaletayev!..

– Kyu... – deyə Zaletayev güclə oxumağa başladı. – Kyu-yu-yu... – deyib uzatdı və səylə dodaqlarını qaldırdı, – “İetriptala, de bu de ba i detravaqala”, – deyə oxudu.

– Ay əcəb! Ay sənin evinəcən fransız! Ho-ho-ho-ho! – Yenə də mi yemək istəyirsən?

– Ona yenə də sıyıq ver, acliqdan çıxıb, bu tezlikdə doyar mı?

Ona yenə də sıyıq verdilər, Morel gülə-gülə üçüncü qazançanı yeməyə başladı. Morelə baxan cavan əsgərlərin hamısının üzü gülürdü. Belə boş şeylərlə məşğul olmağı nalayiq hesab edən qoca əsgərlər isə tonqalın o biri tərəfində uzanmışdılar. Onlar hərdənbir dirsəklənərək başlarını qaldırır və gülümsünə-gülümsünə Morelə baxırdılar.

Əsgərlərdən biri şinelinə daha da bərk bürünərək:

– Bunlar da insandırlar, – dedi. – Yovşan da öz kökü üstündə bitir.

– Oh! İlahi, İlahi! Ulduzlara bir bax! Şaxta olacaq...

Hamı susdu.

Sanki daha onları heç kəsin görməyəcəyini bilən ulduzlar qara göy üzündə sayırmağa başladı. Gah parlayır, gah sönür və gah da titrəşirdilər, elə bil ki, onlar şad, lakin əsrarəngiz bir şey barəsində tez-tez bir-birlərilə pıçıldaşırdılar.

¹ Onun üç şeyə bacarığı var,
İçməyə, döyüsməyə
Və bir də sevimli olmağa...

Fransız qoşunları düzgün riyazi bir silsilə halında müntəzəm surətdə əriyirdilər. Haqqında çox yazılan Beryozino keçidi də, əməliyyatın qəti bir epizodu deyil, ancaq fransız ordusunun məhv olmasının orta pillələrindən biri idi. Beryozino haqqında bu vaxta qədər çox yazılmasının səbəbini fransızların nöqteyi-nəzərindən belə izah etmək olar: Fransız ordusunun başına gələn fəlakət və müsibətlər bu vaxta qədər müntəzəm xətlə getdiyi halda, yarılmış Beryozino körpüsündə bu fəlakətlər bir nöqtədə birləşdi, faciəli bir səhnə əmələ gətirdi, bu da hamının xatirində yaxşı qaldı. Rusların isə Beryozino barədə çox danışib, yox yazmalarına səbəb o idi ki, müharibə cəbhələrindən çox uzaqda, Peterburqda (yənə də Pful tərəfindən) Napoleonu Beryozino çayı üstündə strateji bir tələyə salmaq planı tərtib edilmişdi. Hamı inanmışdı ki, hər şey planda göstəriləndi kimi olacaq, buna görə də təkid edirdilər ki, məhz Beryozino keçidi fransızları məhv etmişdir. Əslində isə, Beryozino keçidinin nəticələri fransızlar üçün, top və əsir tələfatı cəhətdən, rəqəmlərdən görüldüyü kimi, Krasnoyeyodək daha az fəlakətli idi.

Beryozino keçidinin yeganə əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, bu keçid hər cür qabaq kəsmək planlarının saxta olduğunu və Kutuzovun tələb etdiyi xətti – hərəkətin, yəni düşməni ancaq təqib etməyin ədalətli və yeganə mümkün hərəkət olduğunu bütün aydınlığı və yəqinliyilə sübut etdi. Fransız dəstələri ardıcıl surətdə artan bir sürətlə, var gücləri ilə məqsədə doğru yönəldilmiş istiqamətdə qaçırdılar. Onlar yaralı bir heyvan kimi qaçırdılar, onlar yolda dayana bilməzdilər. Bunu bir o qədər keçidin quruluşu yox, körpülərdəki hərəkət təsdiq edirdi. Körpülər partladılarda silahsız əsgərlər, Moskva əhalisi, fransızların arabalarında olan qadınlar və uşaqlar, inersiya qüvvəti təsiri altında təslim olmur, qabağa, qayıqlara və donmuş suya tərəf cumurdular.

Bu duyğu ağlabatan bir duyğu idi. Qaçanların da, qovanların da vəziyyəti eyni dərəcədə pis idi. Hər kəs fəlakət zamanı öz adamları ilə bir yerdə qalmaq istəyəndə, öz yoldaşının köməyinə arxalanırdı. Ruslara təslim olduqda isə o, yənə də eyni fəlakətli vəziyyətdə olacaqdı, amma həyat ehtiyaclarını təmin etmək məsələsində ön aşağı bir pillədə qalacaqdı. Ruslara əsir düşmüş fransızların yarısı rusların onları xilas etmək istəmələrinə baxmayaraq, acından və soyuqdan

qırılırdı. Fransızlara bu barədə düzgün məlumat belə lazım deyildi, onlar bilirdilər ki, bu başqa cür ola bilməz. Ən mərhəmətli rus komandirləri və fransız hərisləri, rus ordusunda xidmət edən fransızlar özləri də əsirlər üçün heç bir şey eləyə bilməzdilər. Fransızları məhv edən fəlakət rusların qoşununda da vardı. Ola bilməzdi ki, gərəkli ac əsgərlərin paltarını və çöyeyini əlindən alıb, zərərsiz, nifrət edilməyən, taqırsız, lakin sadəcə gərəksiz fransızlara verəson. Bəziləri belə edirdilər, lakin bu ancaq müstəsna hallarda idi.

Arxa, şübhəsiz, ölüm idi, qabaqda isə ümid vardı. Gəmilər yandırılmışdı, əl-ələ verərək bir yerdə qaçmaqdan başqa nıcat yolu yox idi, buna görə də fransızların bütün qüvvələri bir yerdə qaçmağa yönəldilmişdi.

Fransızlar uzağa qaçdıqca onların yerdə qalan hissələri, xüsusilə Beryozinodan sonra (Peterburq planına əsasən Beryozinoya ayrıca ümidlər bəslənirdi), daha çox zavallı bir vəziyyət alırdı, eyni zamanda, bir-birlərini, xüsusən Kutuzovu taqırlandıran rus rəislərinin ehtirası daha da qüvvətlənirdi. Elə güman edirdilər ki, Berezino Peterburq planının uğursuzluğa uğraması Kutuzovun boynunda qalacaq, buna görə də ondan narazılıq, ona nifrət və onu lağa qoymaq halları gətirdikcə daha çox özünü göstərirdi. Məlum işdir ki, lağa qoymaq və nifrət etmək kimi hallar nəzakətli bir şəkildə ifadə olunurdu, elə bir formada ki, daha Kutuzov, nə üçün və nə üstə taqırlandırıldığını da soruşa bilmirdi. Onunla ciddi danışmırdılar, ona məlumat verəndə və ondan icazə alanda elə hərəkət edirdilər ki, elə bil, qəmgin bir ayin icra edirdilər, daldə isə bir-birinə göz vurur və hər addımda onu aldatmağa çalışırdılar.

Kutuzovu başa düşə bilməyən bütün bu adamlar belə qərara gəlmişdilər ki, bu qoca ilə danışmağa dəyməz, bu onların planlarının dərin mənasını başa düşə bilməz. O, yənə qızıl körpü, bir dəstə avara ilə sərhəddi keçmək olmaz və s. haqqındakı ibarələrini (onlara elə gəlirdi ki, bunlar ancaq ibarələrdən ibarətdir) təkrar edəcəkdir. Bunların hamısını onlar Kutuzovdan eşitmişdilər. Kutuzovun dedikləri: məsələn, ərzağı gözləmək lazımdır, əsgərlərin çəkməsi yoxdur və s. o qədər sadə idi, amma onların təklif etdikləri hər şey o qədər mürəkkəb və ağıllı idi ki, bunun nəticəsində onlar yəqin etmişdilər ki, Kutuzov axmaqdır və qocadır, onlar isə əllərində ixtiyar olmayan dahi sərkərdələrdirlər.

Çox gözəl admiral və Peterburq qəhrəmanı olan Vitqenşteynin ordusu gəlib qoşulandan sonra bu əhvali-ruhiyyə və qərargah dediqoduları ən son həddə çatdı. Kutuzov bunu görür və çiyinlərini ataraq, ancaq köksünü ötürürdü. Yalnız birçə dəfə, Beryozinodan sonra Kutuzov bərk hirsələnib, padşaha ayrıca xəbər göndərən Beniqsənə belə bir məktub yazdı:

“Cənab, sizdə xəstə hallar baş verdiyi üçün, bu məktubu alan kimi zəhmət çəkib, Kaluqaya gedin və orada əmri və imperator həzrətlərinin təyini gözləyin”.

Lakin Beniqsən göndəriləndən sonra əməliyyatı başlayan və Kutuzov tərəfindən ordudan qovulan böyük knyaz Konstantin Pavloviç orduya gəldi. İndi həmin böyük knyaz orduya gəlib, Kutuzova xəbər verdi ki, qoşunlarımızın zəif müvəffəqiyyət göstərməsindən və yavaş hərəkət etməsindən padşah həzrətləri narazıdır. Padşah özü bu gündə orduya gəlmək fikrində idi.

Hərbi işdə olduğu kimi, saray işlərində də təcrübəli olan bu qoca kişi, bu ilin avqust ayında padşahın iradəsi xilafına olaraq, baş ordu komandanı seçilən bu Kutuzov, vəliəhdi və böyük knyazı ordudan qovan, padşahın iradəsi ziddinə olaraq Moskvanın boşaldılmasına əmr verən həmin bu Kutuzov indi dərhal başa düşdü ki, artıq onun vaxtı qurtarmışdır, onun rolu oynanmışdır, indi daha onun əlində heç bir ixtiyar qalmamışdır. O, bunu yalnız təkcə saray münasibətlərindən hiss etməmişdi. O görürdü ki, əvvələn, onun rol oynadığı hərbi iş bitmişdir və hiss edirdi ki, onun vəzifəsi də yerinə yetirilmişdir. O biri tərəfdən, o, eyni zamanda öz qocalmış bədəninə bir cismani yorğunluq və istirahətə ehtiyac hiss edirdi.

Noyabrın 29-da Kutuzov Vilnoya – özünün dediyi kimi əziz Vilnosuna daxil oldu. Öz xidmət illəri ərzində Kutuzov iki dəfə Vilnoda qubernator olmuşdu. Salamət qalmış zəngin Vilnoda Kutuzov çoxdan məhrum olduğu həyat rahatlığından başqa, həm də köhnə dostlarını və xatirələrini tapdı. Birdən-birə bütün hərbi və dövlət işlərindən üz döndərüb, ətrafında qaynaşan ehtirasların verdiyi imkan daxilində adi, mülahim bir həyatla yaşamağa başladı, elə bil ki, tarixi aləmdə indi baş verən və gələcəkdə baş verəcək işlərin ona heç bir dəxli yox idi.

Ən ehtirash düşmən qabağı kəsənlərdən və məhv edənlərdən olan Çiçaqov, əvvəlcə Yunanıstana, sonra isə Varşavaya diversiya düzəltmək istəyən, lakin ona əmr olunan yerə qətiyyətlə getmək istəməyən Çiçaqov, padşahla cəsarətlə danışması ilə məşhur olan Çiçaqov

Vilnoda Kutuzovu birinci qarşıladı. Həmin Çiçaqov özünü Kutuzova xeyirxahlıq göstərmiş bir adam hesab edirdi, çünki 11-ci ildə Kutuzovdan asılı olmayaraq, Türkiyə ilə sülh müqaviləsi bağlamağa göndəriləndə, o, artıq sülh müqaviləsi bağlandığını görüb, padşaha etiraf etmişdi ki, sülh müqaviləsi xidməti Kutuzova aiddir. Çiçaqov Bilnoda Kutuzovu, onun düşəcəyi qəsrin qabağında qarşıladı. Kiçik qılınclı donanmaçı vitmundiri geymiş Çiçaqov furajkası qoltuğunda Kutuzova raport verdi və şəhərin açarını təqdim etdi. Kutuzova yazışdırılan təqsirləri bilən Çiçaqovun bütün müraciətlərində gənclərin, ağılı itirmiş qocaya olan həqarətli – hörmətli münasibəti ifadə olunurdu.

Çiçaqovla söhbət edəndə Kutuzov sözarası ona dedi ki, Borisovda ondan alınan qab-qacaq dolu araba sağ-salamatdır və ona qaytarılacaqdır.

– *C'est pour me dire que je n'ai pas sur quoi manger... Je puis au contraire vous fournir de tout dans le cas même où vous voudriez donner des diners*¹, – deyər Çiçaqov birdən coşdu. O, hər bir sözü ilə özünün haqlı olduğunu sübut etməyə çalışır və buna görə də ona elə gəlirdi ki, Kutuzov da bunun qeydinə qalmışdır. Kutuzov özünəməxsus incə, nüfuzedici bir təbəssümlə güldü, çiyinlərini ataraq cavab verdi:

– *Ce n'est que pour vous dire ce que je vous dis*².

Kutuzov padşahın arzusunun ziddinə olaraq, Vilnoda qoşunun çox hissəsini saxlamışdı. Yaxşı adamların dediyinə görə, Kutuzov bu dəfə Vilnoya gələndə çox düşmüş və zəifləmişdi. O, hər şeyi generallara tapşırıb, özü ordu işlərinə həvəssiz məşğul olurdu, həm də padşahı gözləyərək dağınıq bir həyat keçirtməyə başlamışdı.

Dekabrın 7-də öz məyyəti ilə – qraf Tolstoy, knyaz Bolkonski, Arakçeyev və başqaları ilə Peterburqdan çıxan padşah dekabrın 11-də Vilnoya girdi və yol kirsəndə yirəzə qəsrə daxil oldu. Bərk şaxtaya baxmayaraq, qəsrin qabağında büba qədr general və qərargah zabiti mükəmməl parad formasında və bir də Semyonov alayının fəxri qaravulu dayanmışdı.

Tərləmiş üçatlı kirsədə padşahdan qabaq qəsrə yanaşan kuryer: “Gəlir!” – deyər çığırdı. Konovnitsin Kutuzova xəbər vermək üçün dəhlizə yüyürdü, Kutuzov onu kiçik bir qapıçı otağında gözləyirdi.

¹ Siz mono demək istəyirsiniz ki, mənim xörək yeməyə qabım yoxdur. Öksinə, mən hər barədə sizə xidmət edə bilərəm, hətta nahar belə vermək istəyəm.

² Mən ancaq dediyimi demək istəyirəm.

Bir dəqiqə sonra qoca öz yağın, böyük vücudu ilə, mükəmməl parad formasında sallana-sallana eyvana çıxdı. O, bütün nişanlarını döşünə taxmış, qarnını şarfla bərk çəkmişdi. Kutuzov şlyapasını rəsmi qayda ilə qoydu, ölcəklərini götürdü, çətinliklə, yanı-yanı pillələrdən aşağıya düşdü və padşaha vermək üçün hazırladığı raportu əlinə aldı.

Hamı bir-birinə döydi, pıçılı başlandı, üçatlı kirşə qızğın bir sürətlə gəlib keçdi, bütün gözlər atılıb-düşən kirşəyə zilləndi, orada padşahın və knyaz Bolkonskinin cüssəsi görünürdü.

Bütün bunlar 50 illik təcrübəsi olan qoca generalı narahat edirdi. O, qayğılı və tələsik bir surətdə öz üstünə əl gözdirdi, şlyapasını düzəltdi və padşah kirşədən düşüb, ona baxan kimi, dərhal cürətləndi və özünü yığışdırıb, raportu verdi və öz mülayim, xoşa gəlmək istəyən səs ilə danışmağa başladı.

Padşah ani bir nəzərlə Kutuzovu başdan ayağa süzdü, bir an qaş-qabağını tökdü, lakin dərhal özünü ələ alıb yaxınlaşdı və qollarını açıb, qoca generalı qucaqladı. Yenə də köhnə, adəti təəssürat üzrə və onun özizlədiyi fikirlərə görə bu qucaqlama, həmişəki kimi Kutuzova təsir etdi, o ağladı.

Padşah zabidlərlə görüşdü, Semyonov qarovulu ilə salamlaşdı və bir də qocanın əlini sıxıb, onunla qəsrə getdi.

Feldmarşalla tək qaldıqda padşah, düşməni çox yavaş təqib etmək üçün və Krasnoyedə, Beryozinova buraxdığı səhvlər üçün narazı olduğunu ona bildirdi və hüddud xaricinə ediləcək gələcək yürüş haqqında öz mülahizələrini söylədi. Kutuzov nə etiraz etdi, nə də bir söz dedi. Yeddi il bundan əvvəl Austrelits çölündə padşahın əmrini dinlərkən onun simasında görünən itaətkar və biməna ifadə yenə də üzündə zahir oldu.

Kutuzov kabinetdən çıxıb, ağır və aram yerisi ilə, başı aşağı zaldan keçdikdə bir səs onu saxladı:

– Zati-aliləri!

Kutuzov başını qaldırıb, uzun müddət qraf Tolstoyun gözlərinə baxdı. Qraf Tolstoy içində kiçik bir şey olan gümüş nimçəni əlində tutub, qabağında dayanmışdı. Kutuzov isə, elə bil ki, onun nə istədiyini bilmirdi.

Birdən elə bil ki, o, xatırladı, onun şişkin üzündə xəfif bir təbəssüm görüldü, o, hörmətlə başını aşağı əyib, geniş qabdakı şeyi götürdü. Bu, I-ci dərəcəli Georgi ordeni idi.

Sabahkı gün feldmarşal bir nahar və bal vermiş, padşah nahara və bala gəlməklə onları şərəfyab etmişdi. Kutuzov I-ci dərəcəli Georgi ordeni ilə təltif edilmişdi, padşah ona böyük ehtiram göstərmişdi, lakin padşahın Kutuzovdan narazı olması hamıya məlum idi. Nəzakət gözləyirdilər və bu barədə padşah hamıya nümunə göstərirdi, lakin hamı bilirdi ki, qoca müqəssirdir və bu heç bir şeyə yaramaz. Padşah bal salonuna girəndə Kutuzov qənimət alınmış bayraqları köhnə Yekaterina vərdisi üzrə onun ayaqlarına sərməyi əmr etdikdə, padşah üz-gözünü turşutdu və bir neçə söz dedi, bəziləri onun: “qoca oyunbaz” – dediyini eşitmişdilər.

Padşahın Kutuzovdan narazılığı Vilmoda daha da artdı, çünki Kutuzov, deyəsən, gələcək kampaniyanın əhəmiyyətini başa düşmək istəmirdi və başa düş bilmirdi.

O biri gün səhər padşah yanına toplaşan zabidlərlə deyəndə ki, – “siz təkcə Rusiyanı yox, Avropanı xilas etmisiniz” – hamı onda başa düşdü ki, müharibə bitməmişdir.

Bunu təkcə Kutuzov başa düşmək istəmirdi və öz fikrini açıq söyləyib deyirdi ki, yeni müharibə, vəziyyəti yaxşılaşdırma bilməz və Rusiyanın şöhrətini artırmaz, ancaq onun vəziyyətini pisləşdirə bilər və Rusiyanın indi dayandığı (onun fikrincə) ən yüksək şöhrət pilləsini əksildə bilər. O, yeni qoşun toplamağın mümkün olmadığını padşaha sübut etmək istəyirdi, əhalinin ağır vəziyyətdə olmasından, uğursuzluq üz verə biləcəyindən və sairədən danışdı.

Belə bir əhvali-ruhiyyə ilə təbiidir ki, feldmarşal, gələcək müharibəyə ancaq bir əngəl və maneə ola bilərdi.

Qoca ilə toqquşmaya yol verməmək üçün öz-özünə çıxış yolu tapıldı, Austerlitsdə və Barklay zamanında əməliyyatın başlanğıcında olduğu kimi, heç özünü narahat etmədən və özünə bildirmədən, baş ordu komandanının dayandığı hakimiyyət zəminini onun altından çəkib, padşaha tərəf köçürmək qərarına alındı.

Bu məqsədlə qərargahın şəkli bir qədər dəyişdirildi, Kutuzov qərargahının bütün mühüm qüvvəsi məhv edildi və padşaha tərəf köçürüldü. Tol, Konovnitsin, Yermolov başqa vəzifələrə təyin edildilər. Hamı açıqdan-açığa deyirdi ki, feldmarşal çox zəifləmiş və sihəti pozulmuşdur.

İndi o, öz yerini, bu yeri tələb edəne vermək üçün səhhətə zəif olmalı idi. Doğrudan da onun səhhəti zəif idi.

Necə ki, bir vaxt, lazım olanda, Kutuzov xalq döyüşçüləri toplamaq üçün təbii, sadə və tədrici bir surətdə Türkiyədən Peterburqa, Xəzinə palatasına gəlmiş, sonra da orduya göndərilmişdi, indi də Kutuzovun rolu oynayıb qurtarandan sonra, eləcə təbii, sadə və tədrici surətdə onun yerinə yeni, tələb olunan xadim gəldi.

1812-ci il müharibəsinin, rus qəlbi üçün əziz olan xalq əhəmiyyətindən başqa, bir də Avropa əhəmiyyəti olmalı idi.

Xalqların qərbdən şərqə hərəkətindən sonra xalqların şərqdən qərbə hərəkəti başlamalı idi, bu yeni müharibəyə isə Kutuzovdan fərqli, başqa keyfiyyətlərə və görüşlərə malik, başqa niyyətlərlə hərəkət edən yeni bir xadim lazım idi.

Rusiyanın xilasını və şöhrəti üçün Kutuzov lazımlı olduğu kimi, xalqların şərqdən qərbə hərəkəti və xalqların sərhəddini bərpa etmək üçün də Birinci Aleksandr lazımlı idi.

Kutuzov Avropa, müvazinət və Napoleon nə olduğunu anlamırdı. O, bunların əhəmiyyətini anlama bilməzdi. Düşmən məhv ediləndən, Rusiya azad olandan və şöhrətin ən yüksək pilləsinə qaldırıldıqdan sonra rus xalqının nümayəndəsi üçün, rus adamı üçün, bir rus kimi görüləcək heç bir iş qalmırdı. Xalq müharibəsinin nümayəndəsi üçün ölümdən başqa bir şey qalmamışdı. Buna görə də o öldü.

XII

Çox vaxt olduğu kimi, Pyer də əsirlikdə çəkdiyi cismani məhrumiyyətlərin və gərginliklərin bütün ağırlığını, ancaq bu gərginliklər və məhrumiyyətlər qurtardığı zaman hiss etdi. Əsirlikdən azad olandan sonra o, Oryola gəldi. Üçüncü gün yığışib, Kiyevə getmək istəyəndə xəstələndi və üç ay Oryolda yatdı. Həkimlər deyirdilər ki, onu səfra qızdırması tutub. Həkimlərin onu müalicə etməsinə, qan almalarına, dərman vermələrinə baxmayaraq, o yenə də sağaldı.

Azad olan vaxtdan ta xəstələndiyi günə qədər başına gələn işlərdən Pyerin xatirində heç bir şey qalmamışdı. O ancaq gah yağışlı, gah da qarlı, boz, tutqun bir hava, daxili fiziki bir kədər, ayaqlarında və böyründə ağrı olduğunu xatırlayırdı. Adamların çəkdiyi fəlakət və əzablardan aldığı ümumi təəssüratı xatırlayırdı, onu sorğu-suala tutan zabitlərin, generalların marağı, özünün at-araba tapmaq üçün çalış-

ması və hər şeydən artıq, özünün o vaxt hiss etməyə və düşünməyə qabil olmadığını xatırlayırdı. Azad edildiyi gün o, Petya Rostovun meyidini gördü. Həmin gün öyrəndi ki, knyaz Andrey Borodino döyüşündən sonra bir aydan çox sağ qalıb, ancaq bu yaxınlarda, Yaroslavl'da, Rostovgilin evində ölübdür. Həmin gün bu yeni xəbəri Pyerə söyləyən Denisov, söz arası, Elenin ölümünü də Pyerə xatırlatdı, o, bunun Pyerə çoxdan məlum olduğunu güman etdi. O vaxt bütün bu işlər Pyerə çox qəribə gəlirdi. O, bütün bu xəbərlərin mənasını dərk edə bilməyəcəyini hiss edirdi. O vaxt Pyer, insanların bir-birini öldürdüyü bu yerdən tezliklə bir sakit guşəyə getməyə, orada özünə gəlib, istirahət edib, bu müddət ərzində gördüyü bütün yeni və qəribə şeyləri fikirləşməyə tələsirdi. Lakin Oryola gələn kimi xəstələndi. Xəstəlikdən ayılan kimi öz adamlarından ikisini – Moskvadan gələn Ferentini ilə Vaskanı və bir də böyük knyaz qızını öz yanında gördü. Böyük knyajna Yeletsdə, Pyerin mülkündə yaşayırmış, Pyerin azad olunmasını və xəstələndiyini eşidib, ona xidmət etmək üçün buraya gəlmişdi.

Xəstəlikdən sağaldığı zaman Pyer son aylarda adət etdiyi təəssüratdan, ancaq yavaş-yavaş xilas olur və yeni vəziyyətə alışırırdı. Bilirdi ki, sabah onu heç kəs heç bir yerə qovmayacaq, isti yatağını heç kəs əlindən almayacaq və yəqin ki, naharı da, çayı da və şam yeməyi də olacaqdır. Amma yuxuda Pyer özünü hələ xeyli müddət eyni əsir şəraitində gördü. Eləcə də, Pyer əsirlikdən çıxandan sonra eşitdiyi yenilikləri – knyaz Andreyin ölümünü, arvadının ölümünü, fransızların məhv edilməsini yavaş-yavaş dərk etməyə başladı.

Tam azadlığı, insana xas olan ayrılmaz azadlığı Pyer birinci dəfə, Moskvadan çıxdıqdan sonra, birinci düşərgədə dərk etmişdi, həmin azadlığın coşqun hissiyyatı ilə Pyerin qəlbi, xəstəlikdən səfa tapdığı zaman doldu. Bu daxili azadlıq xarici şəraitdən asılı olmayaraq, elə bil ki indi artıqlamasıyla, bütün dəbdəbəsilə xarici azadlığı da cəlb edirdi. Pyer buna təəccüblənirdi. O, bu qəribə şəhərdə tək idi, heç bir tanışısı yox idi. Heç kəs ondan heç bir şey tələb etmir, heç kəs onu heç bir yana göndərmirdi. Arzu etdiyi hər bir şey də vardı. Ona əvvəllər həmişə əzab verən arvad fikri daha yox idi, çünki arvadın özü də artıq yox idi.

– Ah, nə yaxşıdır! Nə gözəldir! – deyər Pyer üstünə təmiz süfrə salınmış stolda xoş iyli bulyonu gördükdə və ya gecələr yumşaq, təmiz yatağa uzandıqda və ya artıq arvadının və fransızların olmadığını

xatırladıqda öz-özünə danışardı. – Ah, nə yaxşıdır, nə gözəldir! – Köhnə adəti üzrə o öz-özünə sual verərdi: Yaxşı, bəs sonra nə olsun? Mən nə edəyəcəyəm? Və dərhal o özünə cavab verərdi ki, heç bir şey. Yaşayacağam. Ah, həyat nə gözəldir!

Əvvəllər həmişə əzab çəkdiyi, daim axtardığı həyat məqsədi indi onun üçün mövcud deyildi. Axtardığı həyat məqsədinin indi mövcud olması təsadüfi deyildi, yəni o, hazırkı dəqiqəyə aid bir şey deyildi, o hiss edirdi ki, həyat məqsədi yoxdur və ola da bilməyəcəkdir. Bu məqsədsizlik, onun hazırkı səadətini təşkil edən tam və nəşəli bir azadlıq təsiri bağışlayırdı.

Onun indi məqsədi ola bilməzdi, çünki indi o inanırdı, qayda-qanuna və ya sözə, yaxud fikrə yox, canlı və hər yerdə hiss olunan Allaha inanırdı. Əvvəllər o, Allahı qarşısına qoyduğu məqsədlərdə axtarırdı. Buna görə də məqsəd axtarmaq Allah axtarmaqdan ibarət olurdu, lakin əsirlikdə olduğu zaman birdən-birə sözlə, mühakimə ilə yox, bilavasitə hissiyyatı ilə, keçmişlərdə dayəsinin dediklərini: bax, Allah burdadır, o, hər yerdədir – sözlərini dərk etdi. O, əsirlikdə dərk etdi ki, Karatayevdəki Allah daha böyük, sonsuz və ölçətməzdir, nəinki masonların qəbul etdiyi kainatın Memarında. O, gözlərini uzaqlara gözdürüb axtardığı şeyin öz ayağının altında tapan adamın hiss etdiklərini hiss edirdi. O, bütün ömründə insanların başı üzərindən haraya isə uzağa baxmışdı, amma gözlərinə zor edib, uzaqlara yox, ancaq öz qabağına baxmalı idi.

O, əvvəllər heç bir şeydə böyüklük, ölçətməzlik və sonsuzluq görmürdü. O ancaq onun harada isə olduğunu hiss edir və onu axtarırdı. Hər hansı yaxın və anlaşılan şeydə o ancaq məhdudluq, xırdalıq, adilik və mənasızlıq görürdü. O, zehni bir durbinlə uzaqlara baxır və xırda, adi şeylərin orada duman içində gizləndiyini görürdü, duman içində aydın görünməyən şeylər ona böyük və intəhasız kimi gəlirdi. Avropa həyatı, siyasət, masonluq, fəlsəfə, filantropiya ona bu cür görünürdü. Lakin o zaman, özü üçün zəiflik hesab etdiyi dəqiqələrdə belə, onun ağı bu uzaqlıqlara nüfuz edir və orada da eyni xırdalığı, adiliyi, mənasızlığı görürdü. Amma indi o, hər şeydə böyüklük, əbədilik və sonsuzluq görməyi öyrənmişdi. Buna görə də, təbiidir ki, onları görmək, onlara tamaşadan ləzzət almaq üçün bu vaxta qədər adamların başı üzərindən baxdığı durbini atdı, ətrafındakı daim dəyişən, daim böyük, ölçətməz və sonsuz olan aləmi sevinclə seyr etməyə başladı. Daha yaxından baxdıqca o, özünü daha rahat və xoşbəxt hiss

edirdi. Əvvəllər onun bütün mühakimələrini bərbad edən qorxunc “nə üçün?” sualı artıq yox idi. İndi bu “nə üçün?” – sualına onun qəlbində həmişə sadə bir cavab hazır idi: – Çünki Allah vardır, bu Allah istəməsə, adamın başından bir tük də əskik olmaz.

XIII

Pyer, öz zahiri görünüşündə, demək olar ki, heç dəyişməmişdi. Görünüşü yenə də lap əvvəlki kimi idi. Əvvəllər olduğu kimi, onun yenə də fikri dağınıq idi, elə bil ki, gözünün qabağındakı şeylə yox, öz xüsusi aləmi ilə məşğul idi. Əvvəlki halı ilə indiki halının arasındakı fərq ondan ibarətdi ki, əvvəllər gözünün qabağındakı şeyi və ya ona deyilən bir sözü yadından çıxaranda, əzab çəkirmiş kimi alını qırıqdır və elə bil ki özündən uzaqda olan bir şeyi görməyə çalışır, amma görə bilmirdi. İndi də o, gözünün qabağında olanı və ona deyilən sözləri yadından çıxarırdı, amma indi o, xəfif və elə bil ki, istehzal bir təbəssümlə qabağındakı şeyə diqqət edir və deyilən sözlərə qulaq asırdı, lakin aydın idi ki, o, tamamilə başqa bir şey görür və eşidirdi. Əvvəllər o, mərhəmətli, amma bədbəxt adama oxşayırdı, buna görə də adamlar istər-istəməz ondan uzaqlaşmışdılar. İndi isə həyat sevincinin təbəssümü daim onun dodaqlarında oynayırdı, gözlərində isə insanlara qarşı bir ünsiyyət parlayırdı, elə bil ki o soruşurdu: – Sizdəmi mənim kimi həyatdan razısınız? Buna görə də adamlar onun yanında özlərini yaxşı hiss edirdilər.

Əvvəllər o çox danışır və danışanda qızıqırdı, çox az qulaq asırdı. İndi isə o, çox az danışır və adamlara elə qulaq asırdı ki, onlar ürək-lərinin ən gizli sirlərini həvəslə ona açırdılar.

Pyeri heç bir vaxt sevməyən və qoca qraf öləndən sonra özünü ona borclu bilən və ona xüsusi ədəvət bəsləyən knyaz qızı, Oryola gələndən bir az sonra hiss etdi ki, Pyeri sevdi. O, özü də buna təəccüb elədi və pərt oldu. Xanım qız Oryola o məqsədlə gəlmişdi ki, Pyerə sübut etsin ki, onun nankorluğuna baxmayaraq, knyaz qızı ona xidmət etməyi özünə borc bilir. Pyer heç bir şeylə knyaz qızının xoşuna gəlməyə çalışmırdı. O ancaq maraqla xanım qıza baxırdı. Əvvəllər knyaz qızı onun baxışlarında bir etinasızlıq və istehza hiss edir və buna görə də başqalarının yanında olduğu kimi, onun yanında da özünü çəkir və ancaq həyatının döyüşkən cəhətini gözə çarpdırmağa çalışırdı, amma indi isə, əksinə, knyaz qızı hiss edirdi ki, Pyer elə bil onun həyatının,

həttə ən gizlin bucaqlarına nüfuz etmək istəyir. Odur ki, knyaz qızı övvəlcə etimadsızlıqla, sonra isə razılıqla öz xasiyyətinin ən gizlin, ən yaxşı tərəflərini ona açmağa başladı.

Ən hiyləgər bir adam belə bu cür məharətlə knyaz qızının etimadını qazanıb, onu gəncliyinin ən yaxşı dövrlərindən xatiyələr danışmağa və bu xatiyələrə rəğbət hissi oymatmağa müvəffəq ola bilməzdi. Halbuki Pyerin bütün hiyləsi acıqlı, quru və bir növ məğrur knyaz qızında insani hisslər oymatmaqla özünə həzz verən bir şeyi axtarmaqdan ibarət idi.

Knyaz qızı öz-özünə:

– Bəli, o, pis adamların yox, mənim kimi adamların təsiri altında olanda çox yaxşı adam olur, – deyirdi.

Pyerdə əmələ gələn dəyişikliyi, onun nöqərləri – Terenti və Vaska da özlərinə görə hiss etmişdilər. Onlar Pyerin çox sadələşdiyini görürdülər. Terenti çox vaxt, ağasını soyundurandan sonra əlində çəkmə və paltar ağasına – gecəniz xeyrə qalsın deyəndən sonra da bir qədər yubanır və ağasının onunla söhbətə girişməsinə gözləyirdi. Çox vaxt Pyer Terentinin söhbət etmək istədiyini görüb, onu saxlayırdı.

– Axı, bir de görüm... siz yeməyi hardan tapırdınız? – deyə soruşdu. Terenti də, Moskvanın qarət olunmasından, rəhmətlik qrafdan danışır və əlində paltar uzun müddət dayanırdı, bəzən də Pyerin söhbətinə qulaq asırdı, ağanın özünə yaxın olduğundan, xoş rəftarlığından fərəhlənərək o biri otağa gedirdi.

Adətən həkimlər özlərini elə aparırlar ki, guya əzab çəkən bəşəriyyət üçün onların hər bir dəqiqəsi çox qiymətlidir. Belə bir adətə baxmayaraq, Pyeri müalicə edən və hər gün yanına gələn həkim, onun yanında saatlarla oturur, xoşladığı əhvalatlardan, ümumiyyətlə xəstələrin, xüsusən xəstə qadımların xasiyyəti üzərindəki müşahidələrindən ona danışdı.

– Bax, belə adamlar söhbət etməyə varam, – deyirdi, – yoxsa bizim qoza şəhərində olduğu kimi...

Oryolda bir neçə əsir fransız zabiti yaşayırdı, onlardan birini, cavan bir italyan zabiti Pyerin özü ilə Pyerin yanına gətirdi.

Bu zabit Pyerin yanına gəlib-gətməyə başladı, knyaz qızı, italyanın Pyerə ifadə etdiyi incə hisslərə gülürdü.

İtalyan elə bil özünü ancaq Pyerin yanına gələndə və onunla söhbət edəndə xoşbəxt hesab edirdi. O, Pyerə öz keçmişindən, öz ailə həyatından, məhəbbətindən, fransızlara, xüsusidə Napoleona qəzəbindən danışdı.

O, Pyerə deyirdi:

– Əgər rusların hamısı azacıq da olsa sizə oxşayırsa, – *c'est un sacrilege que de faire la guerre a un peuple comme le votre*¹. Siz fransızlardan bu qədər müsibət gördüyünüz halda, yenə də onlara ədavət bəsləmirsiniz.

Pyer italyan zabitinin qəlbindəki ən yaxşı hissləri meydana çıxarıb, bu hisslərdən zövq aldığı üçün onun dərin məhəbbətini qazanmışdı.

Oryolda yaşadığı son günlərdə köhnə dostu mason – qraf Villarski Pyerin yanına gəldi. Bu, onu 1807-ci ildə lojaya aparın adam idi. Villarski Oryol quberniyasında böyük mülkü olan varlı bir rus qızına evlənmişdi, özü də şəhərdə müvəqqəti olaraq ərzaq müəssisələrindən birində vəzifə sahibi idi.

Bezuxovun Oryolda olduğunu eşidən Villarski Pyerlə heç tanış olmadığı halda, adətən səhrada bir-birinə rast gələn adamlar kimi, o da Pyerin yanına gəlib, öz dostluğunu və mehribanlığını bildirdi. Villarski Oryolda darıxırdı, ona görə də Pyer kimi, onunla bir cəmiyyətdən olan və ehtimal etdiyi kimi, onunla bir görüşə malik olan bir adamlar tanış olmağına sevindi.

Amma Villarski çox keçmədən təəccüblə Pyerin həqiqi həyatdan geri qaldığını və özünün təyin etdiyinə görə ruh düşkünlüyünə və xudbinliyə qapıldığını gördü.

O Pyerə dedi:

– *Vous vous encroutez, mon cher*².

Buna baxmayaraq, Villarskiyə Pyerin yanında indi övvəlkindən daha xoş keçirdi, hər gün onun yanına gəlirdi, Pyer isə Villarskiyə baxır, ona qulaq asır, amma bir az övvəl özünün də belə olması ona qərribə və təəccüblü gəlirdi.

Villarski evli, ailəli bir adam idi, o, arvadının mülkü, öz vəzifəsi və ailəsi ilə məşğul idi. O, bunların hamısını həyatda bir əngəl hesab edirdi, onun fikrincə, bunlardan məqsəd, ancaq insanın şəxsi firavanlığı və ailə səadəti olduğu üçün mənfur idi. Onun diqqətini həmişə hərbi, inzibati, siyasi, mason görüşləri məşğul edirdi. Pyer isə onun görüşlərini dəyişməyə çalışmadan, onu taqsırlandırmadan, daimi, sakit və nəşəli bir istehza ilə, tanış olduğu bu qərribə adama tamaşa edirdi.

¹ Onda belə adamlarla müharibə etmək – cinayətdir.

² Siz düşgünloşirsiniz, özizim.

Villarskiyə, knyaz qızına, hokimə və indi görüşdüyü bütün adamları münasibətdə Pyer yeni bir keyfiyyət qazanmışdı ki, bu keyfiyyət də onu hamıya sevdirdi. O, hər bir adamın istədiyi kimi düşünməsinə, istədiyi kimi hiss etməsinə və hər bir şeyə istədiyi kimi münasibət bəsləməsinə mümkün hesab edirdi. O, sözlə insanın fikrini dəyişdirməyin mümkün olmadığını təsdiq edirdi. Hər bir insanın qanuni xüsusiyyəti olan bu cəhət əvvəllər Pyeri həyəcanlandırır və əsəbləşdirirdi. İndi isə bu, insanlarda qəbul etdiyi ünsiyyətin və marağın əsasını təşkil edirdi. İnsanların görüşləri arasındakı və öz görüşləri ilə onların arasındakı fərq və bəzən köklü bir ziddiyyət Pyeri sevindirir və onun istehzalı və həlim təbəssümünə səbəb olurdu.

Praktiki işlərə gəldikdə isə Pyer birdən hiss etdi ki, indi onun siqnet mərkəzi vardır, əvvəllər isə yox idi. Əvvəllər hər hansı bir pul məsələsi və xüsusilə, pul xahişi məsələsi (o, çox varlı bir adam olduğu üçün tez-tez ondan xahişə gəlirdilər) onu çıxılmaz bir vəziyyətə salır və həyəcanlandırırdı. O, öz-özündən: "Verimmi ya verməyimmi?" – deyər soruşurdu. "Mənim pulum var, buna isə pul lazımdır. Başqasına isə daha çox lazımdır. Kimə daha çox lazımdır? Bəlkə, ikisi də yalançıdır?". Bu fərziyyələrin heç birindən əvvəllər bir nəticə çıxara bilməyən Pyer nə qədər ki, varı idi, hamıya verirdi. Öz vəziyyətinə aid olan hər bir məsələ də, biri bu cür, o biri isə başqa cür etmək lazım gəldiyini söylədikdə də, əvvəllər Pyer həmin çıxılmaz bir vəziyyətdə qalırdı.

İndi isə, çox təəccüblüdür, belə məsələlərdə daha o, şübhə etmirdi və çıxılmaz bir vəziyyətdə qalmırdı. İndi onun qəlbində bir hakim oturmuşdu, onun özünə belə məlum olmayan qanunlarla, nə etmək lazım gəlib-gəlmədiyini həll edirdi.

Əvvəlki kimi o, indi də pul işinə laqeyd idi, amma indi o, nəyi etmək və nəyi etməmək lazım olduğunu yəqin bilirdi. Yeni hakimin həll etdiyi birinci məsələ əsir fransız polkovnikinin xahişi oldu. Əsir bir polkovnik onun yanına gəlib, öz qəhrəmanlıqlarından uzun-uzadı söhbət etdi və söhbətinin axırında az qala tələb şəklində belə bir xahiş irəli sürdü ki, Pyer onun arvad-uşağına göndərmək üçün 4000 frank pul versin. Pyer heç bir çətinlik çəkmədən onun xahişini rədd etdi. Əvvəllər həll ediləməz dərəcədə çətin görünən bir məsələnin belə asanlıqla və sadəcə həll olunmasına, sonralar özü də təəccüb etdi. Polkovnikin xahişini rədd edən Pyer, elə oradaca, bir hiylə işlətməyə başladı ki, Oryoldan gəldəndə, ehtimal ki, ehtiyac hiss edən italyan

zabiti ondan pul qəbul etməyə məcbur olsun. Pyerin praktiki işlər barədə möhkəmlənmiş görüşləri üçün yeni bir sübut arvadının borcları məsələsini həll etmək, Moskvadakı ev və yaylaqlarının yeniləşdirilməsi və ya yeniləşdirilməməsi məsələsi idi.

Baş təsərrüfat müdiri Oryola, onun yanına gəlib, Pyerə gəlirindəki dəyişiklik haqqında ümumi haqq-hesab verdi. İşlər müdirinin haqq-hesabına görə Moskvanın yanması Pyerə təqribən iki milyona oturmuşdu.

Təsərrüfat işləri müdiri bu itkinin əvəzinə Pyerə elə bir haqq-hesab göstərdi ki, bu hesabla onun gəliri nəinki azalmırdı, hətta artırdı da. Pyer əgər qrafinyadan sonra qalan borcları ödəməkdən (onu buna heç kəs məcbur edə bilməzdi) boyun qaçırsaydı və əgər Moskvadakı və Moskva yanındakı evlərini yenidən tikdirməsə idi (bu evlər ona ildə 80 minə oturur və heç gəlir vermirdi) qazanacaqdı.

– Bəli, bəli, bu doğrudur, – deyər Pyer sevinclə gülümsündü. – Bəli, bəli bunların heç biri mənə lazım deyildir. Mən bu toxribatdan daha da varlandım.

Lakin yanvarda Saveliç Moskvadan gəldi, Moskvanın vəziyyətinə danışdı və artıq həll olunmuş bir iş kimi, evləri və Moskva altındakı yaylağı yenidən inşa etmək üçün memarın tərtib etdiyi smetadan söhbət açdı. Həmin bu vaxt Pyer knyaz Vasilidən və Peterburqdakı başqa tanışlarından da məktublar aldı. Bu məktublarda Pyerin arvadının borclarından yazılmışdı. Pyer bu qərara gəldi ki, işlər müdirinin düzəltdiyi plan, çox xoşuna gəlsə də, düz deyildir. O, Peterburqa gedib, arvadının işlərini qurtarmalı və Moskvada işini düzəltməlidir. Bunun nə üçün belə lazım olduğunu o bilmirdi, lakin belə lazım olduğunu o, şübhəsiz bilirdi. Bu son qərarın nəticəsində onun gəlirinin dördü üçü azalırdı. Lakin bu lazım idi, o bunu hiss edirdi.

Villarski Moskvaya gəldi, onlar birgə getməyə sözləşdilər.

Pyer Oryolda xəstəlikdən sağaldığı müddətdə hamışə sevinc, azadlıq və həyat hiss edirdi, lakin o, səfər zamanı sərbəst bir aləmə düşdükdə, yüzlərlə yeni adam gördükdə bu hiss daha da qüvvətləndi. O, bütün səfər zamanı məktəbli tətil zamanı sevinirdi kimi sevinirdi. Bütün rast gəldiyi adamlar: sürücü, nəzarətçi, yollardakı və kənddəki kəndlilər onun üçün yeni bir mənə kəsb etmişdi. Villarskinin yanında olması və daim Rusiyanın cəhəlatı və Avropadan geridə qalması barədə danışması Pyerin ancaq sevincini artırırdı. Villarskinin ölü

və cansız bir şey gördüyü yerdə Pyer qeyri-adi bir həyatilik qüvvəti görürdü, elə bir qüvvət ki, bu qarlar içində, bu boş sahədə bütöv, saf və vahid bir xalqın həyatını qoruyurdu. O, Villarskiyə etiraz etmirdi və sanki onunla razılaşaraq (heç bir nəticə verməyəcək mübahisədən qaçmaq üçün yalandan razılıq göstərmək ön qısa bir vasitə idi), ona qulaq asa-asa sevinclə gülümsünürdü.

XIV

Dağılmış qarışqa yuvasında qarışqaların nə üçün tələsə-tələsə qaçdığını, bəzilərinin qarışqa yığımindan uzaqlaşaraq çör-çöp, yumurta və ölü qarışqa daşdığını, bəzilərinin isə geriyə, yığına tərəf qaçdığını, nə üçün bir-birlərinə toxuna-toxuna, bir-birlərini ötüb keçə-keçə, dalaşa-dalaşa qaçdıqlarını izah etmək çətin olduğu kimi, rusları fransızlar Moskvadan çıxandan sonra, keçmişdə Moskva deyilən yerdə toplaşmağa məcbur edən səbəbləri izah etmək də çətindir. Dağılmış qarışqa yuvasının ətrafına yayılmış qarışqalara baxanda görürsən ki, qarışqa yığını tamamilə məhv olduğu halda, yenə saysız-hesabsız cücülər əl çəkmir, torpaqdan yapışır, qüvvə sərf edirlər, görürsən ki, hər şey məhv olmuşdur, ancaq bircə şey, yığınan bütün qüvvətini təşkil edən dağılmaz, mənəvi bir varlıq qalmışdır. Eləcə də Moskva. Moskvada başçılar, kilsələr, müqəddəs yerlər, zənginlik və ev olmasına baxmayaraq, oktyabr ayındakı Moskva da avqustdakı Moskva idi. Burada nə isə mənəvi, lakin qüdrətli və dağılmaz bir varlıqdan başqa hər şey xaraba qoyulmuşdu.

Moskva düşməndən təmizləndəndən sonra adamları oraya çəkib gətirən maraq çox müxtəlif, şəxsi və ilk vaxtlarda əksəriyyətlə vəhşi və heyvani idi. Ancaq bircə maraq ümumi idi, o da bir zaman Moskva adlanan yerə getmək, öz fəaliyyəti ilə orada iştirak etmək marağı idi.

Bir həftə sonra Moskvada artıq 15 min əhali, iki həftə sonra isə 25 min əhali vardı və i.a. Bu miqdar arta-arta, 1813-cü ilin payızında elə bir rəqəmə çatdı ki, Moskvanın 1812-ci ildəki əhalisini ötüb keçdi.

İlk Moskvaya girən rus adamları – Vinsinqerodenin dəstəsindən olan kazaklar, qonşu kəndlərin mujikləri və Moskvadan qaçıb, şəhər ətrafında gizlənən əhali idi. Talan olunmuş Moskvaya girən ruslar onu qarət olunmuş görüb, özləri də qarət etməyə başladılar. Onlar fransızların işini davam etdirdilər. Mujiklər arabalarda Moskvaya gəlir, dağılmış Moskva evlərində və küçələrdə atılıb qalmış şeyləri yığıb

aparırdılar. Kazaklar da əllərinə keçəni öz düşərgələrinə daşıyırdılar. Ev sahibləri isə başqa evlərdə tapdıqlarını öz malları kimi götürüb aparırdılar.

Lakin birinci qarətçilərdən sonra ikinci, üçüncü qarətçilər gəldilər. Qarətçilərin sayı gündən-günə artdı, qarətçilərin sayı artdıqca, vəziyyət ağırlaşır və müəyyən bir şəkil alır.

Fransızlar Moskvaya girəndə şəhər boş olsa da, hər halda burada şəhəri daxilən yaşadan bir qayda-qanun vardı, müxtəlif ticarət, sənətkarlıq, bər-bəzək müəssisələri, dövlət və dini idarələr işləyirdi. Bu formalar cansız olsalar da, hələ yaşayırdılar. Şəhərdə cərgələr, dükanlar, əllaflar, bazarlar vardı ki, bunların da çoxunda mal satılırdı. Fabriklər və karxanalar da vardı, bər-bəzəklə dolu olan saraylar, zəngin evlər vardı, xəstəxanalar, qalalar, hökumət idarələri, kilsələr və s. vardı. Fransızlar Moskvada daha çox qaldıqca, şəhərdəki bu həyat formaları da bir o qədər çox dağılırdı, nəhayət hamısı bir-birinə qarışb, bütöv cansız bir qarət çölünə döndü.

Fransızların qarətçiliyi çox davam etdikcə, bir tərəfdən Moskvanın zənginliyini dağıdır, o biri tərəfdən də qarətçilərin qüvvəsini dağıdırdı. Paytaxtın ruslar tərəfindən tutulması ilə başlanan rus qarətçiliyi isə çox davam etdikdə, onun iştirakçıları da artırdı, Moskvanın zənginliyi də, şəhərin düzgün həyatı da bir o qədər tez bərpa olunurdu.

Qarətçilərdən başqa Moskvaya ən müxtəlif adamlar gəlirdilər. Ev sahibləri, ruhanilər, böyük və kiçik məmurlar, alverçilər, sənət sahibləri, mujiklər – biri maraqlandığı üçün gəlirdi, biri vəzifə xatirinə, biri başqa məqsədlə – qan bədəndə ürəyə cumduğu kimi, onlar da hər tərəfdən Moskvaya axıb gəlirdilər.

Bir həftə sonra şəhərdən boş araba ilə şey daşıyıb aparmağa gələn mujikləri dövlət adamları dayandırıb, ölümləri şəhərdən daşıyıb çıxartmağa məcbur etdilər. Yoldaşlarının uğursuzluğunu görəndə başqa mujiklər şəhərə satmağa taxıl, yulaf və ot gətirməyə başladılar, bir-birinin qiymətini sındıraraq, məzənnəni əvvəlkindən də aşağıya saldılar. Çoxlu pul qazanmaq niyyəti ilə hər gün şəhərə gülgör dəstələri gəlirdi, hər tərəfdə yeni evlər tikilir, köhnə, yanmış evlər təmir olunurdu. Tacirlər taxtadan qayırmış müvəqqəti dükanlarda alverlə məşğul idilər. Yanmış evlərdə yeməxanalar və karvansaralar açılmışdı. Ruhanilər yanmayıb, salamat qalmış bir çox kilsələrdə ibadətə başladılar. Nəzir gətirənlər kilsədən oğurlanmış şeyləri yenə də oraya gətirdilər. Məmurlar balaca otaqlarda öz mahudlu stollarını və kağız

qoyulan şkaflarını səliqəyə salırdılar. Ali orqanlar və polislər, fransızlardan sonra qalmış şeyləri paylamaqla məşğuldular. Başqa evlərdən daşınıb götürülmüş şeylərlə dolu olan evlərin sahibləri şeylərin hamısını Qranovitaya palatasına daşınmasından şikayətlənirdilər. O biriləri isə təkid edib deyirdilər ki, fransızlar başqa evlərin şeylərini yığıb, bir evə gətiriblər, ona görə də indi bu evdə olan şeylərin hamısını o evin sahibinə verdilər. Yanmış dövlət malına on qat baha smetalər tuturdular, köməklik tələb edirdilər. Qraf Rastopçin öz bəyannamələrini yazırdı.

XV

Yanvarın axırında Pyer Moskvaya gəldi və evinin salamat qalmış fliqelində düşdü. O, qraf Rastopçinin və Moskvaya qayıdan bəzi tanışlarının yanına getdi, üçüncü gün isə Peterburqa getməyə hazırlaşdı. Hamı qələbəni bayram edirdi, talanmış və yavaş-yavaş canlanmağa başlayan paytaxtda həyat qaynayırdı. Pyerin gəldiyinə hamı sevinirdi, hamı onu görmək istəyir, hamı ondan gördükləri barədə soruşurdu. Pyer bütün rast gəldiyi adamlara qarşı xüsusi bir mehribanlıq hiss edirdi, lakin o, indi ixtiyarsız olaraq bu adamlarla ehtiyatlı dolanırdı ki, özünü bir şeylə onlara bağlamasın. Ona bir çox suallar verirdilər, soruşurdular ki, harada yaşayacaq? Bir qulluğa girəcəkmi? Peterburqa nə vaxt gedir? Gedəndə bu qutunu da özü ilə apararmı? – Bütün bu mühüm və ya ən əhəmiyyətsiz suallara Pyer: bəli, bəlkə, mənə elə gəlir və s. şəkildə cavab verirdi.

Rostovgilin Kostromada olduqlarını eşitmişdi, amma Nataşa onun fikrinə çox az-az gəlirdi. Gələndə də, ancaq uzaq keçmişin xoş bir xatirəsi kimi gəlirdi. Pyer özünü yalnız məişət şərtlərindən yox, həm də sanki qəsdən özünə caladığı bu duyğudan da azad hiss edirdi.

Moskvaya gəldiyinin üçüncü günü o, Drubetskoygildən eşitdi ki, knyaz qızı Marya Moskvadadır. Knyaz Andreyin ölümü, çəkdiyi əzablar, son günlər tez-tez Pyerin fikrini məşğul edirdi, bu fikir indi də yeni bir qüvvətlə onun başına gəldi. Nahardan sonra knyaz qızı Maryanın Moskvada olduğunu və Vzdviyenkadaki yanmamış evdə yaşadığını bildikdə, Pyer həmin axşam onun yanına getdi.

Knyaz qızı Maryanın yanına gedəndə yolda Pyer daim knyaz Andreyi, onunla dostluğunu, onunla müxtəlif yerlərdə, xüsusilə axıncı dəfə Borodinoda görüşməsini düşünürdü.

“Görəsən, o, həmişə olduğu kimi qəzəbli bir haldamı öldü? Ölüm-dən qabaq həyatın mənası ona oyan olmadımı?” – deyər Pyer düşündü. O, Karatayevi, onun ölümünü xatırladı və çox müxtəlif olan, lakin onlara bəslədiyi məhəbbətlə və hər ikisi də yaşayıb-öldüyü üçün bir-birinə oxşayan bu adamları ixtiyarsız olaraq bir-birilə müqayisə etdi.

Pyer çox ciddi bir əhvali-ruhiyyə ilə qoca knyazın evinə yaxınlaşdı. Ev salamat qalmışdı. Bəzi təxribat izləri görünsə də, ev əvvəlki vəziyyətini yenə saxlamaqda idi. Qoca ofisiant ciddi bir sima ilə (qoca knyaz öləndən sonra bu evdə qayda-qanunun pozulmadığını qonağa bildirmək istəyirmiş kimi) knyaz qızının öz otaqlarına buyurduğunu və ancaq bazar günləri qonaq qəbul etdiyini söylədi.

Pyer:

– Xəbər ver, bəlkə, qəbul etdilər, – dedi.

– Baş üstə, – deyər ofisiant cavab verdi: – buyurun portret otağına.

Bir neçə dəqiqədən sonra içəridən ofisiantla bərabər Desal da çıxdı. Desal knyaz qızının adından Pyerə dedi ki, knyaz qızı sizi görməyə çox şad və xahiş edir ki, əgər onun bu qeyri-rəsmi dövətini əfv etsəniz, yuxarıya, onun otağına qalxasınız.

Bircə şamla işıqlanan, çox da hündür olmayan kiçik otaqda knyaz qızı oturmuşdu, yanında qara paltarlı bir qadın da vardı. Pyer knyaz qızının yanında həmişə kompanyonkalar¹ olduğunu xatırladı, lakin bu kompanyonkaların kim olduğunu Pyer bilmir və xatırlamırdı. O, qara paltarlı xanıma baxıb, “bu, kompanyonkalardan biridir” – düşündü.

Knyaz qızı Marya tez qalxıb, ona tərəf gəldi və əlini uzatdı.

Pyer onun əlini öpəndən sonra, knyaz qızı Pyerin dəyişmiş simasına baxıb:

– Bəli, görün bir nə vəziyyətdə görüşürük, – dedi. – O, son vaxtlarda da tez-tez sizdən danışdı, – knyaz qızı bu sözləri deyib, gözlərini Pyerdən kompanyonkaya tərəf çevirdi, knyaz qızının üzündəki utancaqlıq bir an Pyeri heyrtləndirdi.

– Mən sizin xilas olduğunuzu bilib, çox şad oldum. Uzun müddətdən bəri bu, bizim aldığımız yeganə xoş xəbər idi. – Knyaz qızı yenə də, narahat bir halda kompanyonkaya tərəf baxdı və nə isə demək istədi, amma Pyer onun sözünü kəsdi.

¹ Kompanyonka – keçmişdə zadəgan-burjua cəmiyyətlərində xanımları əyləndirən və xüsusi tapşırıqlarını yerinə yetirən qadınlardır.

– Siz təsəvvür edə bilərsiniz ki, mən onun barəsində heç bir şey bilmirdim, – dedi. – Mən onu öldürülmüş hesab edirdim. Onun barəsində bildiklərimi isə başqaları vasitəsilə uzaqdan–uzağa çitmişdim. Ancaq bildirdim ki, o, Rostovgile düşmüşdür... Gör tale nələr etdi!

Pyer tez–tez, həyəcanla danışdı. O, bir dəfə kompanyonun üzünə baxıb, onun öz üzünə zillənmiş nəvazişkar və maraqlanan gözlərini gördü və çox vaxt söhbət zamanı olduğu kimi, nədənsə ona elə gəldi ki, bu qara paltarlı kompanyonka sevimli, mərhəmətli və gözəl bir xilqətdir, bu onun knyaz qızı Marya ilə səmimi söhbətinə mane ola bilməz.

Lakin Pyer Rostovgil barədə son sözlərini deyəndə knyaz qızı Maryanın simasındakı narahatlıq daha da artdı. Onun nəzərləri yenə də Pyerdən qara paltarlı qadına çevrildi, o dedi:

– Məgər tanıyırsınız?

Pyer yenə də kompanyonun ağarmış nazik üzünə, qara gözlərinə və qərribə ağzına baxdı. Bu diqqətli gözlərdən ona çoxdan unudulmuş, əziz, çox sevimli bir adam baxırdı.

“Amma yox, bu ola bilməz?” – deyərək Pyer düşündü. “Bu ciddi, ariq, rəngi qaçmış, əzab çəkmiş sifət? Bu, o ola bilməz. Bu ancaq onu xatırladır”. Lakin elə bu vaxt knyaz qızı Marya: “Nataşa” – dedi. Diqqətli gözlərə malik olan sima, paslanmış qapı açılmış kimi, güclü gülümsündü və bu açılan qapı arasından birdən Pyerə çoxdan unudulmuş və xüsusilə indi heç xəyalına belə gəlməyən bir səadət rəyihəsi gəldi. Rəyihə onu bürüdü, bütünlüklə özünə təslim etdi, uddu. O gülümsünəndə artıq şübhə etmədi: bu, Nataşa idi, Pyer onu sevirdi.

İlk dəqiqədən Pyer ixtiyarsız Nataşaya da, knyaz qızı Maryaya da, hətta özünə də bir sirri açıb söylədi (bu sirr onun özünə də məlum deyildi). O, sevincindən və mənəvi bir ağrıdan qızardı. O, öz həyəcanını gizlətmək istəyirdi, lakin o, bunu gizlətməyə çalışdıqca, özünə də, Nataşaya da, knyaz qızı Maryaya da ən müəyyən sözlərdən daha aydın bir şəkildə “mən onu sevirəm” demiş oldu.

“Yox, bu ancaq gözlənilmədən təsadüf etdiyim üçündür” – deyərək düşündü, lakin knyaz qızı Marya ilə başladığı söhbəti davam etdirmək istəyirdi ki, birdən yenə də Nataşaya baxdı, onun sifəti daha çox qızardı, onun qəlbini daha şiddətli bir sevinc və qorxu bürüdü. O dediyi sözləri çəşdirdi və sözünü yarımçıq qoydu.

Pyer Nataşanı tanımamışdı, çünki ona burada rast gəlməyi heç gözləməirdi, lakin onun Nataşanı tanınamasına səbəb, Nataşanın onun

gördüyü vaxtdan bəri çox dəyişməsi idi. Nataşa arıqlamışdı, rəngi qaçmışdı, lakin onu tanımaq hala salan bu deyildi. Pyer içəri girdiyi ilk dəqiqədə Nataşanı tanımaq olmasdı, çünki əvvəllər onun gözlərində həyat sevincindən doğan gizli bir təbəssüm oynardı, amma indi, Pyer içəri girəndə və onun üzünə baxanda, o təbəssümdən bir az belə yox idi. Təkcə gözləri, diqqətli, mərhəmətli və sualedici – kədərli gözləri yerində idi.

Pyerin tutulub utanmasından Nataşa utanmadı, ancaq üzünü xəfficə işıqlandıran bir məmnuniyyət ifadə etdi.

XVI

Knyaz qızı Marya:

– Nataşa mənə qonaq gəlmişdir, – dedi. – Qrafla qrafinya da bu günlərdə gələcəklər. Qrafinya dəhşətli bir vəziyyətdədir, lakin Nataşa şəxsi həkimlə görüşməli olduğu üçün, onu güclə mənə qoşub göndərdilər.

Pyer Nataşaya müraciətlə:

– Heç müsibəti olmayan bir ailə vardırmı? – dedi. – Bu iş lap biz azad olunan gün baş verdi. Mən onu gördüm. Nə gözəl bir uşaq idi!

Nataşa ona baxırdı və onun sözlərinə cavab olaraq, ancaq gözləri daha çox açılır və parlayırdı.

– Təsəlli üçün nə demək və ya nə düşünmək olar? – deyərək Pyer davam etdi. – Heç bir şey. Bu gözəl və cavan uşaq niyə gərək öləydi?

– Bəli, bizim zəmanəmizdə etiqadsız yaşamaq çətin olardı... – deyərək knyaz qızı Marya əlavə etdi.

– Bəli, bəli. Bu çox doğrudur, – deyərək Pyer tez onun sözünü kəsdi.

– Nə üçün? – deyərək Nataşa diqqətlə Pyerin gözlərinə baxa–baxa soruşdu.

– Necə yəni nə üçün? – deyərək knyaz qızı Marya cavab vermək istədi. – Təkcə orada bizi nələr gözləyir fikri...

Nataşa knyaz qızı Maryanın sözünü axıradək dinləmədən yenə də sual dolu nəzərləri Pyerə baxdı.

– Həm də ona görə ki, – Pyer davam etdi, – ancaq Allahın, bizi idarə edən Allahın varlığına inanmayan adamın və ... sizin itkiniz kimi bir itkinin müsibətini çəkmə bilər, – deyərək Pyer sözünü tamamladı.

Nataşa bir söz demək üçün ağzını açdı, lakin birdən dayandı. Ryer tələsik üzünü o tərəfə çevirib, dostunun son günlərdəki vəziyyəti

haqqında knyaz qızı Maryaya sual verdi. Pyerin pörtliyi indi lap yox olmuşdu, lakin eyni zamanda, Pyer bütün əvvəlki azadlığının da yox olduğunu hiss edirdi. O hiss edirdi ki, indi onun hər bir sözünün, hər bir hərəkətinin üstündə elə bir hakim durmuşdur ki, onun hökmü dünyanın bütün adamlarının hökmündən daha qiymətlidir. O, indi danışdı və eyni zamanda danışdığı sözlərin Nataşaya necə təsir bağışlayacağını düşünürdü. O, qəsdən Nataşanın xoşuna gələ biləcək sözlər söyləmədi, lakin danışdığı sözləri Nataşanın nöqtəyinəzərindən mühakimə edirdi.

Knyaz qızı Marya, həmişəki kimi, könülsüz bir halda, knyaz Andreyi nə vəziyyətdə gəlib gördüyündən danışmağa başladı, lakin Pyerin sualları, onun narahat və həyəcanlı baxışı, həyəcədən titrəyən siması knyaz qızı Maryanı yavaş-yavaş təfərrüata keçməyə, xəyalında canlandırmağa belə qorxduğu təfərrüata keçməyə vadar etdi.

Pyer bütün vücudu ilə özünü knyaz qızı Maryaya tərəf əyib, acgözlüklə onun söhbətinə qulaq asır və : – bəli, bəli, hə, hə... – deyirdi. – Bəli, bəli, deməli, o arxayınlaşmışdı? O, həmişə bütün qüvvəsilə bircə şey axtarırdı: Tamamilə yaxşı bir insan olmaq, ölümdən qorxmamaq. Əgər onda nöqsan vardısı, bu nöqsan onun özündən gəlmirdi. Deməli, yumşalmışdı? – deyər Pyer davam edirdi. Sizinlə görüşməsi böyük xoşbəxtlikdir, – Pyer birdən Nataşaya müraciət etdi və yaş dolu gözlərini ona dikdi.

Nataşanın üzü titrədi. O, qaşqabağını tökdü və bir anlığa gözlərini yerə dikdi. Danışınmı, danışınmı, o, bir dəqiqə tərəddüd etdi.

– Bəli, bəli, bu xoşbəxtlik idi, – deyər o, sakit və yumşaq bir səsle sözə başladı; – bu, mənim üçün, doğrudan da, bir xoşbəxtlik idi. – O, bir qədər susduqdan sonra. – Mən onun yanına gələndə o... o...o dedi ki, elə mən bunu arzu edirdim... – Nataşanın səsi kəsildi. O qızardı, dizlərinin üstündəki əllərini bir-birinə sıxdı və birdən, özünə zor gələrək, başını qaldırdı və tez-tez danışmağa başladı:

– Biz Moskvadan çıxanda heç bir şey bilmirdik. Mən onun barəsində soruşmağa cəsarət etmirdim. Birdən Sonya mənə dedi ki, o, bizim yanımızdadır. Mən heç bir şey düşünmürdüm, onun nə vəziyyətdə olduğunu da təsəvvürümə gətirə bilmirdim, mən ancaq onu görmək, onunla bir yerdə olmaq istəyirdim, – Nataşa əsə-əsə və nəfəsi kəsilə-kəsilə danışdı. Sözü nü kəsməyə imkan vermədən Nataşa bu vaxtadək heç kəs üçün danışmadığı şeyləri – üç həftəlik

səfər və Yaroslavl da keçirdiyi günlər ərzində hiss etdiklərinin hamısını danışdı.

Pyer ağzı açılı qalmış bir halda onu dinləyir və yaş dolu gözlərini ondan çökmirdi. Onu dinlərkən Pyer nə knyaz Andreyi düşünürdü, nə onun ölümünü və nə də Nataşanın necə nağıl etməsini. Pyer onu dinlədikcə, ancaq onun indi, nağıl etdiyi zaman çəkdiyi əzab üçün ona heyifsilənirdi.

Knyaz qızı göz yaşlarını saxlamaq üçün üz-gözünü qırıdırıb, Nataşanın yanında oturmuşdu. O, öz qardaşı ilə Nataşa arasındakı məhəbbətin son günlərdəki bu tarixini ilk dəfə idi ki, dinləyirdi.

Görünür bu əzablı və eyni zamanda sevincli hekayə Nataşa üçün zəruri idi.

Nataşa ən əhəmiyyətsiz təfərrüatı belə qəlbinin gizlin hisslərinə qarışdıraraq danışdı və adama elə gəlirdi ki, o, heç bir vaxt bu söhbəti qurtara bilməyəcəkdir. Bir neçə dəfə dediklərini yenidən təkrar etdi.

Qapının dalından Desalın səsi gəldi. O: – Nikoluşka vidalaşmağa gələ biləmi? – deyər soruşurdu.

Nataşa:

– Bəli, bəli, bitdi, qurtardı... – dedi. – O, cəld qalxdı və Nikoluşka içəri girən zaman, az qala yüyürərək qapıya tərəf getdi, başı pərdə ilə örtülmüş qapıya dəydi, ağrıdanmı və ya dərdindənmi ufuldayaraq otaqdan çıxdı.

Pyer Nataşanın çıxdığı qapıya baxdı və birdən-birə bütün dünyada niyə belə tək qaldığının səbəbini anlaya bilmədi.

Knyaz qızı Marya otağa girən qardaşı oğlunu ona göstərüb, Pyeri düşüncəsindən ayırdı.

Qəlbinin indiki yumşaq vaxtında, Nikoluşkanın atasına oxşayan sifəti Pyerə dərin bir təsir bağışladı. O, Nikoluşkanı öpüb, cəld ayağa qalxdı və yaylığını çıxarıb, pəncərəyə tərəf çəkildi. Pyer knyaz qızı Marya ilə vidalaşmaq istədi, amma knyaz qızı onu saxladı.

– Yox, biz Nataşa ilə bəzən saat üçdək yatırıq, buyurun oturun. Deyərəm, axşam yeməyi verərlər. Siz aşağı düşün, biz də bu saat gəlirik.

Pyer otaqdan çıxmamış knyaz qızı ona dedi:

– Birinci dəfə idi ki, Nataşa onun barəsində belə danışdı.

Pyeri işıqlı, böyük bir yemək otağına gətirdilər. Bir neçə dəqiqədən sonra ayaq səsləri eşidildi, knyaz qızı ilə Nataşa otağa daxil oldu. Nataşanın simasında ciddi, təbəssümsüz bir ifadə olsa da, hər halda sakit idi. Knyaz qızı Marya da, Nataşa da, Pyer də, adətən ciddi və səmimi bir söhbət qurtaran zamanlarda olduğu kimi, özlərini birtəhər hiss edirdilər. Əvvəlki söhbəti davam etdirmək mümkün deyildi, boş şeylərdən danışmaq və ya susmaq da yaxşı olmazdı, çünki adam danışmaq istəyirdi, qəsdən susmaq isə səmimi çıxmırdı. Onlar kirmiş halda stola yaxınlaşdılar. Ofisiyentlər stulları o tərəf-bu tərəfə çəkdi. Pyer soyuq salfeti açdı və sükutu pozmaq qərarına gəlmiş kimi Nataşaya və knyaz qızı Maryaya baxdı. Onların hər ikisi də, görünür, belə bir qərara gəlmişdi. Hər ikisinin də gözündə həyatdan razılıq əlaməti oxunurdu, sanki onlar həyatda kədərdən başqa sevinc də olduğunu təsdiq edirdilər.

– Qraf, siz araq içirsinizmi? – deyə knyaz qızı Marya soruşdu və bu söz sanki keçmişin kölgələrini birdən qovdu.

Knyaz qızı Marya ona müraciətə:

– Özümdən danışın, – dedi, – sizdən elə qəribə şeylər danışılır ki.

– Bəli, – deyə Pyer indi onda bir vərdis halı alan yumşaq istehzalı bir təbəssümlə cavab verdi. – Hətta mənim özümə də elə şeylər danışılır ki, onları mən yuxumda da görməmişəm. Marya Abramovna məni yanına dəvət etdi və mənim başıma gələn və ya gələ biləcək hər şeyi mənə danışdı. Stepan Stepaniç da necə nağıl etməyi mənə öyrətdi. Ümumiyyətlə, mən gördüm ki, maraqlı adam olmaq çox yaxşı şeydir (mən indi maraqlı adamam), məni çağırırlar, mənə nağıl edirlər.

Nataşa gülümsündü və nə isə demək istədi.

Knyaz qızı Marya onun sözünü kəsb dedi:

– Bizə dedilər ki, siz Moskvada iki milyon itirmissiniz. Bu doğrudurmu?

– Amma mən üç qat varlanmışam, – deyə Pyer cavab verdi.

Arvadının borcları və zəruri tikinti işləri onun vəziyyətini dəyişdirdiyi halda, Pyer yenə də üç qat varlanmaqdan bəhs edirdi.

– Mənim şübhəsiz qazandığım bir şey var ki, o da azadlıqdır... – deyə Pyer ciddi danışmağa başladı, lakin bu söhbətin çox xudbincəsinə olduğunu düşünüb davam etdirmədi.

– Siz binaları tikdirəcəksinizmi?

– Bəli, Saveliç elə deyir.

– Siz Moskvada qalanda hələ qrafinyanın vəfat etdiyini bilmirdinizmi? – deyə knyaz qızı Marya soruşdu və dərhal qızardı, çünki başa düşdü ki, Pyer mən azadam deyəndən sonra verilən bu sual onun sözlərinə heç də doğru olmayan bir məna verə bilər.

Pyer knyaz qızı Maryanın onun azadlıq haqqındaki fikrinə verdiyi izahı, ehtimal ki, qüsurlu hesab etmədi və:

– Yox, – dedi, – mən bu xəbəri Oryolda eşitdim və təəvvür edirsinizmi necə sarsıldım. Biz nümunəvi ər-arvad deyildik, – Pyer cəld Nataşaya baxdı və gördü ki, Nataşa maraqla onun öz arvadı haqqında nə söyləyəcəyini gözləyir, – lakin bu ölüm məni çox sarsıtdı. İki adam dalaşanda, həmişə ikisi də müqəssir olur. Sağ qalan adamın günahı isə ölənin adamın qarşısında daha dəhşətli olur. Həm də belə bir ölüm... yar-yoldaşsız, təəllisiz. Mənim ona çox, çox yazığım gəlir, – deyə Pyer sözünü qurtardı və Nataşanın simasındaki sevinc və təsvib ifadəsini görüb, məmnun oldu.

Knyaz qızı Marya:

– Bəli, siz indi yenə də subay və nişanlı oğlan oldunuz, – dedi.

Pyer birdən qıpqırmızı qızardı və uzun müddət Nataşaya baxmağa çalışdı. Pyer Nataşaya baxmaq qərarına gəldikdə artıq onun siması soyuq, ciddi və hətta, ona elə gəlirdi ki, qəzəbli bir şəkil almışdı.

– Bizə deyirlər ki, siz Napoleonu görmüsünüz və onunla danışmısınız, elədimi? – knyaz qızı Marya soruşdu.

Pyer güldü.

– Heç üzünü də görməmişəm. Heç vaxt. Həmişə hamıya elə gəlir ki, əsir düşmək Napoleona qonaq düşmək kimi bir şeydir. Mən nəinki onu görmədim, hətta onun barəsində eşitmədim də. Mən daha pis bir cəmiyyətdə idim.

Axşam yeməyi bitirdi, əvvəlcə öz əsirliyindən danışmaq istəməyən Pyer yavaş-yavaş söhbətə qızışdı.

– Doğrudurmu ki, siz Napoleonu öldürmək üçün qalmışdınız? – deyə Nataşa xəfifcə gülümsünərək soruşdu. – Mən onda, sizə Suxarev qalasında rast gələndə başa düşmüşdüm, yadınızdadırmı?

Pyer bunun doğru olduğunu etiraf etdi və bu sualdan sonra, yavaş-yavaş knyaz qızı Maryanın və xüsusən Nataşanın suallarının təsir altında, öz sərgüzəştləri haqqında müfəssəl söhbətə girişdi.

Əvvəlcə o, indi insanlara və xüsusən öz-özünə bəslədiyi istehzalı, həlim bir etinasızlıqla danışırdı, lakin elə ki, şəxsən gördüyü əzab və dəhşətlərə gəlib çatdı, özü də hiss etmədən qızıxdı və qüvvətli hadisələri xatırlayan bir adam kimi, təmkinli bir həyəcanla danışmağa başladı.

Knyaz qızı Marya həlim bir təbəssümlə gah Pyerə, gah da Nataşaya baxırdı. Bütün bu söhbətdə knyaz qızı ancaq Pyeri və onun mərhəmətli simasını görürdü. Nataşa əlinə dirsəklənərək, söhbətin gedişi ilə daim dəyişən bir sima ilə, bir dəqiqə belə gözünü çəkmədən Pyeri təqib edir, yəqin ki, danışdıqlarından həyəcanlanırdı. Nataşanın yalnız baxışları yox, hətta nidaları və verdiyi qısa suallar da Pyerə göstərirdi ki, Nataşa məhz onun demək istədiyi şeyi başa düşür. Görünürdü ki, Nataşa yalnız deyə bilmədiyi şeyləri də başa düşürdü. Uşaqlı qadını mühafizə edərkən tutulduğunu Pyer belə danışırdı:

– Bu çox dəhşətli bir mənzərə idi, uşaqları atırdılar, bəziləri od içində idi. Mənim yanımda bir uşağı çıxartdılar... qadınların qulaqlarından sırğalarını qoparırdılar...

Pyer qızardı və bir qədər dayandı.

– Bu zaman bir dəstə hərbiyəli gəldi və qarətlə məşğul olmayan kişiləri, o cümlədən mənə apardı.

Nataşa:

– Siz yəqin ki, hamısını danışmırsınız, siz, yəqin, yaxşı bir iş görmüşdünüz, – dedi və susdu.

Pyer söhbətin arxasını danışmağa başladı. Edamdan danışanda o, dəhşətli təfərrüatın üstündən keçmək istədi, lakin Nataşa tələb etdi ki, heç bir şey buraxmasın, hamısını danışsın.

Pyer Karatayevdən danışmağa başladı (o, stolun dalından durub gəzişirdi, Nataşa isə gözləri ilə onu təqib edirdi) və dayandı.

– Yox, siz mənim o savadsız-səfeh adamdan nələr öyrəndiyimi anlaya bilməzsiniz.

Nataşa:

– Yox, yox, danışın, – dedi, – indi o haradadır?

– Onu, demək olar ki, mənim gözümlə qabağında öldürdülər.

Pyer geri çəkildikləri son günlərdən, Karatayevin xəstə olmasının ardından və ölümündən danışmağa başladı (səsi aramsız surətdə titrəyirdi).

Pyer öz başına gələnlərdən elə danışırdı ki, o, heç vaxt bunları belə xatırlamamışdı. O, indi yaşadığı şeylərdə sanki yeni bir mənə görürdü. İndi o, bunları Nataşaya danışanda çox nadir bir həzz duyurdu, belə

həzzi kişilərə qulaq asan qadınlardan almaq olur. Ağıllı qadınlardan yox, çünki onlar kişilərə qulaq asanda deyilən sözləri yadlarında saxlamağa çalışırlar ki, öz ağıllarını artırınsınlar və yeri gələndə onu başqasına danışsınlar və ya eşitdiklərini öz bildiklərinə qatıb, kiçik zehni təfərrüatlarında əmələ gəlmiş ağıllı fikirləri tez başqalarına xəbər versinlər. Belə həzzi həqiqi qadınlardan almaq olur, çünki belə qadınlar kişilərdə olan ən yaxşı təzahüratı seçmək və onu qavrayıb mənimsəmək qabiliyyətinə malikdirlər. Nataşa, heç özü də bilmədən, başdan ayağa danışılan hadisənin təsiri altında idi. O, Pyerin heç bir sözünü, səsinin heç bir titrəyişini, heç bir tərponişini belə nəzərindən qaçırmırdı. O, sözləri Pyerin ağzından çıxmamış havada tutur, öz açıq ürəyinin üstünə qoyur, Pyerin bütün ruhi aləminin gizli mənasını başa düşürdü.

Knyaz qızı Marya Pyerin söhbətini anlayır, ona rəğbət bəsləyirdi, lakin indi o, başqa bir şey görürdü və bu şey onun bütün diqqətini məşğul edirdi, o, Nataşa ilə Pyer arasında məhəbbətin və səadətin mümkün olduğunu görürdü. Ağılına ilk dəfə gəlmiş bu fikir onun qəlbinə sevinclə doldururdu.

Gecə saat üç idi. Ofisiantlar qəmgin, lakin ciddi bir ifadə ilə şamları dəyişməyə gəldilər, amma onların gəlişini heç kim hiss etməirdi.

Pyer öz söhbətini qurtardı. Nataşa pırıldayan gözlərini yenə də diqqətdə Pyerə zilləmişdi, elə bil ki, onun hələ də, bəlkə, deyib qurtarmadığı sözlərin mənasını anlamıq istəyirdi. Pyer isə utancaq və xoş bir hiss ilə hərdənbir Nataşaya baxır və söhbəti dəyişdirmək üçün bir söz axtarırdı. Knyaz qızı Marya dinmirdi. Gecə saat üç və yatmaq vaxtı olduğu heç kimin ağılına gəlmirdi.

Pyer davam etdi:

– Deyirlər ki, bədbəxtlik, əzab. Bax, indi bu saat bu dəqiqə mənə desəydilər ki, sən əsir düşəndən əvvəlki vəziyyətdə qalmaqı istəyirsən, yoxsa bunların hamısını təzədən yaşamaqı istəyirsən? Mən deyərdim ki, siz Allah, yenə əsirlik, yenə də at əti. Bizə elə gəlir ki, adi yolumuzdan çıxdığımız zaman biz məhv olarıq, halbuki yeni və gözəl şey bundan sonra başlayır. Nə qədər ki, həyat var, səadət də var. Hələ qabaqda çox şeylər var, çox. Mən bunu sizə deyirəm, – Pyer Nataşaya müraciət etdi.

– Bəli, bəli, – deyərək Nataşa tamamilə başqa bir şeyə cavab verdi, – mən də yaşadığımı bir də yaşamaqdan başqa heç bir şeyi arzu etməzdim.

Pyer diqqətlə ona baxdı.
– Bəli, başqa heç bir şey, – deyə Nataşa təsdiq etdi.
– Doğru deyil, doğru deyil, – deyə Pyer səsləndi. – Mən müqəssir deyiləm ki, mən sağam və yaşamaq istəyirəm, siz də elə.
Birdən Nataşa başını əyib, qoluna dayadı və ağladı.
Knyaz qızı Marya dedi:
– Nataşa, sənə nə oldu?
– Heç bir şey, heç bir şey, – Nataşa göz yaşları arasından Pyerə gülümsündü. – Sağlıqla qalın, yatmaq vaxtıdır, – dedi.
Pyer qalxdı və vidalaşdı.

XVIII

Knyaz qızı Marya və Nataşa, həmişəki kimi, yenə də yataq otağında birləşdilər. Onlar Pyerin söhbətindən danışdılar. Knyaz qızı Marya Pyer haqqında öz fikrini demədi. Nataşa da ondan danışmadı.
– Di, salamat qal, Mari, – deyə Nataşa ona müraciət etdi. – Bilirsənmi, mən qorxuram ki, biz öz hissimizi alçaltmamaq üçün onun (knyaz Andreyin) barəsində danışmıyaq və getdikcə onu yaddan çıxaraq.

Knyaz qızı Marya dərindən köksünü ötürdü və bununla da Nataşanın haqlı olduğunu təsdiq etdi, lakin sözdə Nataşa ilə razılaşmadı.

– Məgər unutmaq olarmı? – dedi.

– Mən bu gün hamısını danışanda özümü elə yaxşı hiss edirdim ki, həm ağır idi, həm acı, həm də xoş idi. Çox yaxşı idi, – deyə Nataşa təkrar etdi. – Mən inanıram ki, o, onu (knyaz Andreyi) sevirdi. Buna görə də mən ona danışdım... pis iş görmədim ki? – o, birdən qızıarıb soruşdu.

Knyaz qızı Marya dedi:

– Pyerə danışmaqdamı? Yox, yox! O, gözəl insandır.

– Bilirsənmi Mari, – Nataşa birdən nadinc bir təbəssümlə ona müraciət etdi, knyaz qızı Marya onun simasında çoxdan belə bir təbəssüm görməmişdi, – o, çox təmiz, hamar, təzə olub, elə bil hamamdan çıxıb, başa düşürsənmi? – ruhən təmizlənib, doğrudurmu?

– Bəli, – deyə knyaz qızı Marya cavab verdi, – o, çox şey qazanıb.

– Sürtuku da gödəlib, saçları da vurulub, lap elə bil hamamdan çıxıb... atam hamamdan çıxanda...

– Mən bilirəm ki, o, (knyaz Andrey) heç kəsi onun qədər sevməzdi, – deyə knyaz qızı Marya əlavə etdi.

– Bəli, bu da onun haqqında yüksək fikirdədir. Deyirlər ki, kişilər fəvqəladə adamlarla çox dost olurlar. Yəqin ki, bu, doğrudur. Doğrudurmu ki, bu, heç bir bərdə ona oxşamır?

– Doğrudur, həm də gözəldir.

– Di, salamat qal, – deyə Nataşa cavab verdi. Bayaqlı nadinc təbəssüm sanki yaddan çıxmış kimi, uzun müddət Nataşanı tərk etmədi.

XIX

Pyer o gün xeyli müddət yata bilmədi, o gah çətin bir fikrə dalmış kimi qaşqabağını tökür, birdən çiyinlərini atır, gah da sevincək gülümsünür, evdə o baş-bu başa gəzirdi.

O, knyaz Andreyi, Nataşanı, onların məhəbbətini düşünür, xəyalında gah onu keçmişinə qısqanır, gah bunun üçün özünü məzəmmət edir, gah da əfv edirdi. Artıq səhər saat altı idi, amma o hələ də otaqda var-gəl edirdi.

“Bunsuz mümkün olmayandan sonra, nə etmək olar? Nə etməli?! Deməli, belə də lazımdır!” – deyə öz-özünə danışdı və cəld soyunub yatağına girdi, o özünü xoşbəxt və həyəcanlı hiss edirdi, şübhə və tərəddüdü qalmamışdı.

“Nə qədər qərribə olsa da, bu səadət nə qədər çətin olsa da, hər halda onunla ər-arvad olmaq üçün əldən gələn hər şeyi etmək lazımdır”, – deyə özünə söz verdi.

Hələ bundan bir neçə gün əvvəl Pyer cümə günü Peterburqa getməyi qətlə etmişdi. Cümə axşamı yataqdan qalxanda Saveliç gəlib, yola yığışmaq bərdə əmrini gözlədi.

“Necə yəni Peterburq? Peterburq nədir? Peterburqda kim var?” – deyə o ixtiyarsız olaraq, öz-özündən soruşdu. “Hə, belə bir şey görək ki, çoxdan, bu əhvalatdan qabaq olmuşdu, mən nə üçün isə Peterburqa getmək istəyirdim”, – deyə düşündü. “Nə üçün getmirəm? Bəlkə də, getdim. Necə də mərhəmətli, diqqətli adamdır, hər şey necə də yadında qalır!” – deyə Saveliçin qoca sifətinə baxaraq düşündü. “Nə qədər də xoş gülüşü var!”

– Hə, Saveliç, yenə də azad olmaq istəmirsənmi? – deyə soruşdu.

– Möhtərəm ağa, mən azadlığa neynirəm? Rəhmətlik qrafın dövründə, Allah onun yerini cənnətlik eləsin, yaşamışıq, sizin də dövrünüzdə yaşayırıq, bir pislik ki, görməmişik.

– Bəs uşaqların?
– Uşaqlar da yaşayalar, ağa, sizin kimi ağanın kölgəsində yaşamaq olar.

– Birdən oğul-uşağım oldu, onda necə? Bəlkə, evləndim, – deyə Pyer ixtiyarsız bir təbəssümlə əlavə etdi.

– Cəsarət eləyirəm, möhtərəm ağa, yaxşı işdir.

“Gör, bunu necə də asan bir iş bilir”, – deyə Pyer düşündü.

“O, bunun necə dəhşətli, necə təhlükəli olduğunu bilmir. Ya çox tez, ya da çox gec... Dəhşətdir!”

– Nə əmr eləyirsiniz? Sabah gedirsinizmi? – deyə Saveliç soruşdu.

– Yox, mən bir az təxirə salıram. Vaxtında deyərəm. Əziyyət verdiyim üçün məni bağışla, – deyə Pyer Saveliçin təbəssümünə baxıb düşündü: “Amma çox qəribədir, bu bilmir ki, indi heç bir Peterburq-zad yoxdur, indi hər şeydən vacib bu işin başa gəlməsidir. Amma, yəqin, bilir, özünü bilməməzliyə qoyur. Onunla bu barədə danışımmı? Görüm, o, nə düşünür?” – deyə Pyer fikirləşdi. “Yox, sonra, başqa bir vaxt”.

Səhər yeməyi vaxtı Pyer knyaz qızına xəbər verdi ki, dünən knyaz qızı Maryanın yanında idi, – heç bilirsinizmi orada kimi gördüm – Nataşa Rostovanı!

Knyaz qızı elə bir sifət göstərdi ki, guya bu xəbərdə onun üçün heç bir qəribəlik yox imiş, elə bil, Pyer Anna Semyonovanı görmüşdü.

– Siz onu tanıyırsınızmı? – deyə Pyer soruşdu.

– Mən knyaz qızını Maryanı görmüşəm, – deyə o cavab verdi.

– Mən eşitmişəm ki, onu cavan Rostova nişanlayıblar. Rostovgil üçün bu çox yaxşı olardı, deyirlər onlar var-yoxdan çıxıblar.

– Yox, Rostovanı siz tanıyırsınızmı?

– Ancaq o vaxt bu əhvalatı eşitmişdim. Çox heyf.

“Yox, o bilmir, ya da özünü bilməməzliyə qoyur” – deyə Pyer düşündü. “Buna da deməsəm yaxşıdır”.

Knyaz qızı da Pyerin yoluna şey hazırlamışdı.

“Bunların hamısı nə qədər mərhəmətlidirlər”, – deyə Pyer düşündü: – “İndi yəqin ki, bu işlər onlar üçün bir o qədər də maraqlı olmayacaq, amma yenə bu işlərlə məşğul olurlar. Hamısı da mənim üçün, qəribə burasıdır”.

Həmin gün polismeyster Pyerin yanına gəlib, təklif etdi ki, öz vəkiliyi Qranovitaya palataya göndərsin ki, sahiblərinə qaytarılan əşyaları təhvil alsın.

Pyer polismeysterin üzünə baxa-baxa: “Bax, bu da, gör nə yaxşı adamdır, nə gözəl zabitdir, nə qədər də mərhəmətlidir!” – deyə düşündü: “İndi bu belə boş işlərlə məşğuldur. Sonra da deyirlər ki, əli düz deyil, istifadə edir. Nə axmaq sözdür! Bir də nə üçün istifadə etməsin? O, belə tərbiyə almışdır. Hamı belə edir. Amma gör nə xoş və mərhəmətli sifəti var, mənə baxanda gülümsünür”.

Pyer nahar eləmək üçün Maryagilə getdi.

Küçələrdən, yanmış evlərin arasından keçərkən, o, bu xarabalığın gözəlliyinə təəccüb edirdi. Sobaların bacaları, uçmuş divarlar öz gözəllikləri ilə Reyni və Kolizeyi xatırladaraq, yanmış məhəllələr boyu uzanıb gedir və bir-birlərini gizlədirdi. Yolda rast gələn arabaçılar və miniklər, tir kəson dülgərlər, alverçilər və dükançılar hamısı gülər üzlə Pyerə baxıb, elə bil, deyirdilər: “Budur gəldi! Görək, bundan nə çıxacaq”.

Xanım qız Maryanın evinə girəndə Pyer dünən bu evə gəlməsində, burada Nataşanı görüb, onunla söhbət etməsində nə qədər haqlı olub-olmamasına şübhə elədi. “Bəlkə, mən bunu uydurmuşam. Bəlkə, mən indi içəriyə girib, orada heç kəsi görməyəcəyəm”, lakin otağa girən kimi, ani olaraq azadlıqdan məhrum edilməklə, onun varlığını bütün varlığı ilə hiss etdi. Nataşa yenə də xırda qırıxıqlı qara paltarını geymişdi, yenə də dünənki kimi dayanmışdı, amma o lap başqa adam idi. Əgər o dünən Pyer otağa girəndə də belə olsaydı, onu dərhal tanımış olardı.

Nataşanı demək olar ki, Pyer uşaqlıqdan və sonra knyaz Andreyə nişanlanandan bu cür görmüşdü. Gözlərində sevinc qarışıq sualedici bir parıltı oynayırdı, simasında nəvazişkar və qəribə-nadinc bir ifadə vardı.

Pyer nahar elədi və axşamədək orada oturmaq istəyirdi, lakin knyaz qızı Marya kilsəyə gəldirdi, Pyer də onunla getdi.

O biri gün Pyer erkən gəldi, nahar elədi və gecə yarısına qədər oturdu. Knyaz qızı Maryanın və Nataşanın zahirən qonağın gəlməsinə şad olmalarına və Pyerin bütün həyatının mənasının bu evə bağlı olmasına baxmayaraq, axşamədək onlar hər şeydən danışıq qurtardılar. Söhbət tez-tez bir əhəmiyyətsiz şeydən o birinə keçir və tez-tez kəsildirdi. Pyer bu gecə o qədər çox oturdu ki, knyaz qızı Marya ilə Nataşa bir-birlirinin üzünə baxırdılar, yəqin ki, Pyerin tezmi gedəcəyini gözləyirdilər. Pyer bunu göürdü, amma gedə bilmirdi.

O oturduqca çətin vəziyyətə düşür, utanırdı, amma yenə də otururdu, çünki ayağa durub gedə bilmirdi.

Knyaz qızı Marya onun çox oturduğunu görüb, birinci olaraq qalxdı və baş ağrısından şikayət edib vidalaşdı.

– Deməli, siz səhər Peterburqa gedirsiniz? – deyər knyaz qızı Marya soruşdu.

– Yox, getmirəm, – deyər Pyer təəccüblə və sanki inciməmiş kimi tez cavab verdi. – Yox, Peterburqamı? Səhər, ancaq vidalaşmıram. Komissiyaların dalınca gələcəyəm – Pyer qızaraq knyaz qızı Maryanın qabağında dayandı və getmədi.

Nataşa əlini ona uzatdı və çıxıb getdi. Knyaz qızı Marya isə, əksinə, çıxıb getmək əvəzinə, kreslodan oturdu və parlaq, dərin nəzərlərlə, diqqət və ciddiliklə Pyerə baxdı. Bir az əvvəl aydın görünən yorğunluğu indi tamamilə yox oldu. Uzun bir söhbətə hazırlaşmış kimi ağır-ağır və dərindən köksünü ötürdü.

Nataşa gedən kimi Pyerin bütün pörtliyi və utancaqlığı dərhal yox oldu, Pyer həyəcanlanıb vəcdə gəldi. O, cəld kreslonu knyaz qızı Maryaya yaxın çəkdi.

– Bəli, mən elə sizə demək istəyirdim, – deyər onun baxışlarına cavab vermiş kimi dilləndi: – Xanım qız, mənə kömək edin. Mən nə edim? Ümidvar ola bilərəmmi? Knyaz qızı, əzizim, mənə dinləyiniz. Mən hamısını bilirəm. Bilirəm ki, ona layiq deyiləm, bilirəm ki, indi bu barədə danışmaq olmaz. Amma mən ona qardaş olmaq istəyirəm. Yox, mən bunu yox... istəmirəm, bacarmıram.

O dayandı, əllərilə üzünü və gözlərini sildi.

– Bax, belə, – deyər davam etdi, sanki əlaqəli danışmaq üçün var qüvvəsini toplayırdı. – Onu nə vaxtdan sevdiyimi bilmirəm, ancaq mən təkcə onu, bütün ömrümdə təkcə onu sevmişəm və həm də elə sevirəm ki, onsuz həyat nədir, təsəvvür edə bilmirəm. İndi mən ona məhəbbətimi izhar etməyə cəsarət etmirəm, lakin fikirləşəndə ki, bəlkə, o, mənə arvadım ola bilər və mən bu imkan... imkan əldən qaçırmıram... dəhşətə gəlirəm. Deyiniz görüm, mən ümidvar ola bilərəmmi? Deyiniz görüm, mən nə edim? Əzizim knyaz qızı, – deyər Pyer bir qədər susdu, sonra Maryanın dinmədiyini görüb, onun əlinə toxundu.

– Mən sizin dediyiniz sözləri düşünürəm, – deyər knyaz qızı Marya cavab verdi. – Mən sizə bunu deyər bilərəm ki, siz doğru deyirsiniz ki, indi ona məhəbbətdən... – Marya dayandı. O, demək istəyirdi ki,

indi ona məhəbbətdən danışmaq olmaz, lakin o dayandı, çünki o, üç gün bundan qabaq Nataşanın birdən-birə dəyişdiyini görmüşdü və bilirdi ki, əgər Pyer ona öz məhəbbətini izhar etsə, o nəinki bunu təhqir hesab etməz, hətta bəlkə, onun arzu etdiyi də elə budur...

Lakin buna baxmayaraq, knyaz qızı Marya yenə də:

– Danışmaq... olmaz, – dedi.

– Bəs mən nə edim?

– Bu işi mənə tapşırın. Mən bilirəm...

Pyer knyaz qızı Maryanın gözlərinə baxıb:

– Hə, hə... – deyirdi.

– Mən bilirəm ki, o, sizi sevir... sevir, – deyər knyaz qızı Marya sözünü düzəltdi.

Knyaz qızı Marya bu sözləri deməmişdi ki, Pyer hövlnək yerindən qalxıb, knyaz qızının əlini tutdu.

– Siz nədən bilirsiniz? Siz deyirsiniz ki, mən ümidvar ola bilərəm? Siz elə güman edirsiniz?

– Bəli, mən elə güman edirəm, – deyər knyaz qızı Marya gülümsündü. – Ata-anasına yazınız və mənə tapşırınız. İmkan olanda mən ona deyərəm. Mən bunu arzu edirəm. Ürəyim hiss edir ki, bu iş baş tutacaqdır.

– Yox, bu ola bilməz! Mən nə qədər xoşbəxtəm! Ancaq bu ola bilməz... Nə qədər xoşbəxtəm! Yox, ola bilməz! – deyər-deyər Pyer knyaz qızı Maryanın əllərini öpürdü.

– Siz Peterburqa gedin, belə yaxşıdır. Mən isə sizə yazaram.

– Peterburqamı? Getməmi? Hə, getmək yaxşıdır. Amma səhər mən sizin yanınıza gələ bilərəmmi?

Ertəsi gün Pyer vidalaşmağa gəldi. Nataşa əvvəlki günlərə nisbətən bir az süst görünürdü, lakin bu gün Pyer hərdən onun gözlərinə baxanda, özünün yox olduğunu hiss edirdi, hiss edirdi ki, daha nə özü var, nə də o var, indi ancaq təkcə bir səadət hissi vardır. Onun hər bir baxışını, hər bir hərəkətini görəndə, hər sözünü eşidəndə Pyerin qəlbi sevinclə dolur və o, öz-özünə “Doğrudanmı? Yox, ola bilməz”, – deyirdi.

Vidalaşanda Pyer onun nazik, arıq əlini əlinə alıb, bir qədər həmişəkindən artıq saxladı.

“Bu əllər, bu sima, bu gözlər, mənə yad olan bu qadın gözəlliyi xəzinəsi, bunların hamısı, görəsən, əbədlilik mənə olacaqmı, mənə

özüm kimi mənim üçün adi bir şey olacaqmı? Yox, bu mümkündür deyil!..”

– Sağlıqla qalın, qraf, – deyər Nataşa ucadan səsləndi. – Sonra da pıfıltı ilə – mən sizi səbirsizliklə gözləyəcəyəm, – dedi.

Bax, bu sadə sözlər, bu sözləri müşayiət edən baxışlar və simadakı ifadələr Pyer üçün iki ay ərzində tükənməz xatirələr, söhbətlər və şirin xeyallar vasitəsi oldu. “Mən sizi səbirsizliklə gözləyəcəyəm... Hə, hə, o, necə dedi? Hə: “mən sizi səbirsizliklə gözləyəcəyəm. Pyer öz-özünə deyirdi: – Ah, mən nə qədər xoşbəxtəm! Heç bilirsənmi mən nə qədər xoşbəxtəm!”

İndi Pyerin qəlbində oyanan hisslər heç də Elenə nişanlandığı zaman baş verən hisslərə oxşamırdı.

XX

İndi Pyer o zamankı kimi xəstə bir utancaqlılıqla, ona deyilən sözləri təkrar etmirdi, öz-özünə: “ah, nə üçün mən filan sözü demədim və ya nə üçün, nə üçün mən o zaman *je vous aime*¹ – dedim?” – sözlərini demirdi. İndi, əksinə, Pyer onun hər sözünü və öz sözlərini, qızın simasındakı, təbəssümündəki bütün təfərrüatla birlikdə xəyalında canlandırır və heç bir şey artırmaq və ya əksiltmək istəmədi, ancaq təkrar etmək istəyirdi. Başladığı işin yaxşı və ya pisliliyinə aid şübhədən indi daha bir iz belə qalmamışdı. Ancaq ürəyinə hərdənbir qorxunc bir şübhə damırdı. Mən yuxu görmürəm ki? Knyaz qızı Marya, görəsən, səhv etməmişdir ki? Mən həddindən artıq lovğa və özümdən bədgüman deyiləm ki? Mən inanıram, amma birdən knyaz qızı Marya bu əhvalatı ona açanda, o gülümsünüb: “çox qoribədir! O, yəqin, səhv edir. Məgər o bilmirmi ki, o ancaq insandır, sadə insandır, mən isə? Mən başqa bir şeyəm, yüksəyəm”, – deyər cavab versə, necə olsun?

Bu şübhə Pyerin qəlbində tez-tez oyanırdı. O, indi heç bir plan da tutmurdu. Gələcək səadət ona elə qoribə görünürdü ki, elə bil bu başa gələndən sonra, daha heç bir şey olmayacaqdı. Hər şey bitəcəkdə.

Pyeri gözlənilməz, nəşəli bir çılğınlıq bürüdü, amma o, özündə belə bir halın baş verdiyini gözləmədi. Ona elə gəlirdi ki, yalnız onun özü üçün deyil, hətta bütün dünya üçün, həyatın bütün mənası ancaq

onun məhəbbətindən və qızın onu sevə bilməsindən ibarətdir. Hərdən ona elə gəlirdi ki, bütün adamlar ancaq onun gələcək səadəti ilə məşğuldurlar. Ona bəzən elə gəlirdi ki, hamı onun kimi sevinir, amma özünü başqa işlə məşğul kimi göstərər, sevincini gizlətməyə çalışır. O, hər bir sözdə və hər bir hərəkətdə öz səadətinə eynam olunduğunu görürdü. Çox vaxt o, öz gizli razılıq ifadə edən qoribə, sad baxışları və təbəssümləri ilə rast gələn adamları heyrləndirirdi. Lakin bu adamların onun xoşbəxtliyindən xəbəri olmaya bildiyini başa düşəndə, onlara ürəkdən həyfsilənir və bir yol tapıb, onlara izah etmək istəyirdi ki, onların məşğul olduğu şey tamamilə əhəmiyyətsiz və boş bir şeydir, ona diqqət sərf etməyə belə dəyməz.

Ona xidmət etməyi təklif eləyəndə və ya ümumi bir məsələni, dövlət işlərini və ya müharibəni müzakirə eləyəndə, hadisənin belə və ya başqa cürə cərəyan etməsindən bütün insanların taleyinin asılı olduğunu fikri irəli sürüləndə o, həlim və hüznü bir təbəssümlə qulaq asır və onunla danışan adamları öz qoribə qeydləri ilə təəccübləndirirdi. Lakin Pyerə, istər həyatın həqiqi mənasını, yəni onun hisslərini başa düşən kimi görünən adamlar və istərsə də, bunu başa düşməyən kimi görünən bədbəxt adamlar – bütün insanlar bu müddətdə ona öz daxili hissiyyatının işığında elə aydın görünürdülər ki, o heç bir çətinlik çəkmədən, onlara rast gələn kimi, sevimləyə layiq olan yaxşı xüsusiyyətləri dərhal görürdü.

Mərhum arvadının işlərini və kağızlarını nəzərdən keçirəndə, Pyer onu ancaq təəssüflə xatırladı, çünki o, Pyerin indi hiss etdiyi səadəti hiss etməmişdi. Yeni vəzifə və ulduz nişanları alandan sonra daha da lovğalanmış knyaz Vasili ona həssas, mərhəmətli və yazıq bir qoca kimi görünürdü.

Pyer sonralar bu xoşbəxt çılğınlıq günlərini tez-tez xatırladı. Bu müddət ərzində adamlar və hadisələr haqqında çıxartdığı müəyyən qənaətlər onun üçün həmişəlik dəyişməz qalmışdı. Pyer sonralar nöinki adamlar və hadisələr haqqındakı bu baxışlarından əl çəkməmişdi, hətta, əksinə, daxili şübhələr və ziddiyyətlər zamanı bu çılğınlıq günlərindəki görüşlərinə müraciət edirdi və bu görüşlər həmişə düz çıxırdı.

“Bəlkə də, mən o vaxt qoribə və gülməli görünürdüm, lakin o vaxt mən zənn olunduğu qədər çılğın deyildim. Əksinə, mən o vaxt hər zamankından daha ağıllı və düşüncəli idim və həyatda başa düşülməli

¹ Mən sizi sevirəm.

olan şeyləri başa düşürdüm, çünki... mən xoşbəxt idim”, – deyə düşünürdü.

Pyerin çılğınlığı bundan ibarət idi ki, indi o əvvəllər olduğu kimi, adamları sevmək üçün onların şəxsi səbəblərinin, özünün dediyi kimi, ləyaqətlərinin təzahürünü gözləmədi. Sevgi özü onun qəlbini doludurdu, o, səbəbsiz olaraq insanları sevdi, onları sevmək üçün şübhəsiz səbəblər tapırdı.

XXI

Birinci gecə, Pyer gedəndən sonra, Nataşa nəşəli-istehzal bir təbəssümlə knyaz qızı Marya ilə onun barəsində danışandan, – lap elə bil hamamdan çıxıb, sürtuku da, saçları da qısalıb – deyən dəqiqədən sonra Nataşanın qəlbində nə isə gizlin, özünə məlum olmayan, lakin qarşısalınmaz bir hissə oyandı.

Birdən-birə Nataşanın hər şeyi – siması, yerışı, baxışı, səsi dəyişdi. Onun özü üçün gözlənilməz olan şeylər – həyat qüvvəti, səadət ümidi üzə çıxıb, təmin olunmalarını tələb etdilər. Birinci gecədən başlayaraq, elə bil ki Nataşa başına gələnlərin hamısını yadından çıxartdı. O zamandan Nataşa bir dəfə də olsun vəziyyətdən şikayət etməmiş, keçmiş barədə bir söz belə danışmamış və gələcək haqqında sevindirici planlar tökməkdən də qorxmamışdı. Nataşa Pyerdən az söhbət edərdi, amma knyaz qızı Marya Pyeri xatırladanda gözlərində çoxdan sönmüş bir parıltı oynardı və dodaqları qərribə bir təbəssümlə büzülərdi.

Nataşada əmələ gələn bu dəyişiklik əvvəlcə knyaz qızı Maryanı təəccübləndirdi, lakin o, bunun səbəbini başa düşdükdə qüssələndi: “O, mənim qardaşımı bu qədər azmı sevirdi ki, bu qədər tez də yaddan çıxarır” – bu fikirlə knyaz qızı Marya Nataşadakı dəyişikliyi təklidə oturub düşünürdü. Amma o, Nataşa ilə bir yerdə olanda acıqlanmırdı və qızı məzəmmət etmirdi. Nataşada oyanmış və onu bürümüş həyat qüvvəti, görünür elə güclü və onun özü üçün də elə gözlənilməz idi ki, knyaz qızı Marya Nataşanın yanında olanda hiss edərdi ki, hətta öz ürəyində belə onu məzəmmət etməyə haqlı deyildir.

Nataşa bütün varlığı ilə və səmimi olaraq özünü bu yeni hissənin ixtiyarına verdiyi üçün, indi qüssəli olmadığını, şad və sevincək olduğunu gizlətməyə də çalışmırdı.

Gecə Pyer söhbət etdikdən sonra knyaz qızı Marya öz otağına qayıtdı və astanada Nataşaya rast gəldi.

– O dedimi? Hə? Dedimi? – deyə Nataşa təkrar etdi. Onun simasında sevincli və eyni zamanda öz sevinci üçün üzr istəyən yazıq bir ifadə oxundu.

– Mən qarıdan qulaq asmaq istəyirdim, amma bildim ki, sən mənə deyəcəksən.

Nataşanın baxışları knyaz qızı Marya üçün çox anlaşılmaz və təsirli idi, Nataşanın həyəcanlarını görərkən də o, təəssüf edirdi, lakin buna baxmayaraq, Nataşanın sözləri ilk dəqiqələrdə knyaz qızı Maryanı təhqir etdi. O, qardaşını, onun məhəbbətini xatırladı.

“Lakin nə etməli! O, başqa cür eləyə bilmir” – knyaz qızı Marya düşündü. O, qüssəli və bir qədər də ciddi idi. Pyerin Peterburqa getməyə hazırlaşdığını eşidəndə Nataşa təəccüb elədi.

– Peterburqa? – Nataşa başa düşmüş kimi təkrar etdi, lakin knyaz qızı Maryanın qüssəli üzünə baxıb, bu qüssənin səbəbini anladı və birdən ağlamağa başladı. Mari, – dedi, – öyrət mənə, mən nə edim, mən pis adam olmaqdan qorxuram. Sən necə desən, mən də elə edəcəyəm, öyrət mənə...

– Sən onu sevirsənmi?

– Bəli, – deyə Nataşa pıçıldadı.

– Bəs niyə ağlayırsan? Mən sənəin əvəzinə sevinirəm, – knyaz qızı Marya bu göz yaşları xatirinə Nataşanın sevincini tamamilə əfv etdi.

– Bu, hələ belə tezliklə yox, bir vaxt olacaq. Bir gör nə böyük xoşbəxtlik olacaq. Mən onun arvadı olacağam, sən də Nicolasa ərə gedəcəksən.

– Nataşa, mən səndən xahiş etmişəm ki, bu barədə danışmayasan, ancaq sənəin barəndə danışacağıq.

Onlar susdular.

– Axı bəs niyə Peterburqa! – deyə birdən Nataşa soruşdu və özü də tez özünə cavab verdi: – Yox, yox, elə belə də lazımdır... Elədimmi Mari? Belə lazımdır.

EPİLOQ

BİRİNCİ HISSƏ

I

12-ci ildən yeddi il keçdi. Avropanın dalğalanmış tarix dənizi yenə də öz sahillərinə çökildi. O, sakitləşmiş oxşayırdı, lakin bəşəriyyəti hərəkətə gətirən gizli qüvvələr (ona görə gizlidirlər ki, onların hərəkətini təyin edən qanunlar bizə məlum deyildir) öz işlərini davam etdirirdilər.

Tarix dənizinin səthi hərəkətsiz kimi görünəndə də, bəşəriyyət, zaman hərəkəti kimi aramsız olaraq hərəkət etməkdə idi. İnsan birləşmələrinin müxtəlif qrupları toplaşır və dağılırdı. Dövlətlərin təşəkkülü və dağılması, xalqların öz yerlərini dəyişdirməsi səbəbləri hazırlanırdı.

Tarix dənizi əvvəlki kimi bu sahildən o biri sahilə tərəf coşub hərəkət etmirdi, o, dərinliklərdə qaynayırdı. Tarixi şəxsiyyətlər indi əvvəlki kimi dalğa-dalğa bir sahildən o birinə cummurdular, indi onlar, elə bil ki, bir yerdə hərlənirdilər. Əvvəllər qoşunun başında durub, kütlələrin hərəkətini müharibələr, səfərlər və döyüşlər haqqındakı əmrlərlə dəf edən tarixi simalar indi qaynayan hərəkəti siyasi və diplomatik mülahizələrlə, qanunlarla, traktatlarla dəf edirdilər...

Tarixi simaların bu fəaliyyətini tarixçilər irtica adlandırırlar.

İrtica dedikləri şeyin səbəbi kimi göstərdikləri bu tarixi simaların fəaliyyətini təsvir edən zaman tarixçilər onları ciddi surətdə taqşırılandırırlar. O dövrün bütün məşhur adamları, Aleksandrın və Napoleondan tutmuş m-m Stael-ə, Fotiyə, Şellinqə, Fixteyə, Şatobriana və sairəyədək hamı tarixçilərin ciddi mühakəməsindən keçir, tərəqqiyəmi və ya irticayamı kömək etmələrindən asılı olaraq ya bəraət qazanır, yaxud müqəssir olurlar.

Tarixçilərin təsvirinə görə bu dövrdə Rusiyada da irtica olmuşdu və bu irticanın əsas müqəssiri I Aleksandr idi. Həmin I Aleksandr yenə də onların təsvirinə görə, öz padşahlığı dövründə liberal təşəbbüslərin və Rusiyanın xilas olmasının əsas səbəbkarı idi.

Hazırdakı rus ədəbiyyatında gimnaziyada təhsil alandan tutmuş ta alim tarixçiyə qədər bir adam yoxdur ki, padşahlığı dövründə düzgün hərəkətlər etmədiyi üçün Aleksandra daş atmasın.

“O görək belə və belə eləyə idi. Belə eləyəndə yaxşı iş görüb, amma belə eləyəndə pis iş görüb. Padşahlığın əvvəlində və 12-ci il vaxtı özünü çox yaxşı apardı, amma Polşaya konstitusiyaya verəndə, Müqəddəs İttifaq yaradanda, Arakçeevin əlinə hakimiyyət verəndə, Qolitsinə və mistisizmə rəvac verəndə, sonra Şişkovu və Fotini ruhlandıranda isə pis iş gördü. Ordunun cəbhə hissəsilə məşğul olmaqda pis iş gördü, Semyonov alayını ləğv etməkdə də pis iş gördü və i.a.”

Tarixçilərin bəşəriyyətin səadəti haqqındakı bilikləri əsasında I Aleksandra yağırdıqları məzəmmətlərin hamısını yazmaq üçün on vərəq kağız korlamaq lazımdır.

Bu məzəmmətlər nədən ibarətdir?

Tarixçilərin yaxşı iş kimi tərifləyib I Aleksandrı bəyəndikləri hərəkətlər də, məsələn: padşahlığı dövründəki liberal təşəbbüslər, Napoleon ilə müharibə, 12-ci ildə göstərdiyi möhkəmlik və 13-cü il yürüşü də eyni mənbələrdən, yəni I Aleksandrın şəxsiyyətini təyin edən eyni qan, tərbiyə və həyat şərtlərindən irəli gəlməmi və I Aleksandrın təqdir edilən hərəkətləri də, məsələn: Müqəddəs İttifaq, Polşanın bərpası, 20-ci illərin irticası da həmin bu mənbələrdən doğmurmdu?

Bu məzəmmətlərin mahiyyəti nədən ibarətdir?

Onand ibarətdir ki, I Aleksandr kimi tarixi bir sima – bəşər hakimiyyətinin mümkün olan ən yüksək pilləsində duran və bütün tarixi şüaları göz qamaşdıran bir işiq halında bir nöqtədə birləşdirən bir şəxs, hər bir hakimiyyətin ayrılmaz yoldaşı olan ən qüvvətli intriqalar, yalanlar, yaltaqlıqlar, özünü bəyənmələr təsirinə qapılan bir adam, həyatının hər bir dəqiqəsində Avropada baş verən bütün hadisələr üçün məsuliyyət hiss edən bir adam və həm də uydurulmamış, canlı bir adam, başqa adamlar kimi öz şəxsi vərdişləri, ehtirasları, yaxşılığa, gözəlliyə və həqiqətə meyli olan bir adam əlli il bundan əvvəl nəinki xeyirxah bir adam deyildi (bunun üçün tarixçilər onu məzəmmət etmirlər), iş burasındadır ki, cavanlıqdan ehmilə məşğul olan, yəni kitab mütaliə etmək, mühazirələr oxumaq və bu kitabları və mühazirələri bir dəftərəyə köçürməklə məşğul olan bir professor qədər də bəşəriyyətin xeyrini düşünə bilmirdi.

Lakin I Aleksandrın xalqların səadəti haqqındakı əlli il bundan əvvəlki görüşlərində yanıldığını forz etsək, ixtiyarsız olaraq, forz

etməliyi ki, Aleksandrı mühakimə edən tarixçi də eləcə, müəyyən bir müddət keçdikdən sonra, bəşəriyyətin səadəti haqqındakı görüşlərində haqlı olmaycaqdır. Bizim bu fərziyyəmiz təbii və zəruridir, çünki tarixin inkişafını izləyərkən görürük ki, illər keçdikcə, yeni yazıçılar meydana çıxdıqca, bəşəriyyətin səadəti haqqındakı görüşlər də dəyişir. Belə ki, 10 il əvvəl yaxşılıq və xeyir hesab olunan şey, pisləyə, şərə çevrilir və ya əksinə. Hələ bu harasıdır, biz tarixdə eyni zamanda xeyir və şər haqqında tamamilə ziddiyyətli fikirlərə rast gəlirik. Polşaya verilən konstitusiyayı və Müqəddəs İttifaqı bəziləri Aleksandr üçün yaxşılıq, bəziləri isə pislilik hesab edirlər.

Aleksandrın və Napoleonun fəaliyyəti haqqında biz faydalıdır və ya zərərli – deyə bilmərik, çünki biz onların nə üçün faydalı və nə üçün zərərli olduğunu bilə bilmərik. Əgər bu fəaliyyət birinin xoşuna gəlmirsə, 12-ci ildə atamızı evdə Moskvada saxlamaq və ya rus qoşunlarının şöhrəti, yaxud Peterburqdakı və başqa şəhərlərdəki universitetlərin çiçəklənməsi, Polşanın azadlığı, Rusiyanın qüdrəti və eləcə də Avropanın müvazinəti, müəyyən mənada Avropa mərifəti, tərəqqisi mənə yaxşılıq kimi görünürsə, mən etiraf etməliyəm ki, hər hansı bir tarixi simanın fəaliyyətində bu məqsədlərdən başqa, daha ümumi və mənim başa düşmədiyim başqa məqsədlər də olur.

Ancaq tutaq ki, elm deyilən şey bütün ziddiyyətləri bərabərdir və imkanına malikdir və tarixi simalar, hadisələr üçün dəyişməz bir yaxşılıq və pislilik meyarıdır.

Tutaq ki, Aleksandr hər şeyi başqa cür edə bilərdi. Tutaq ki, o, onu taqsırlandıran adamların bəşəriyyətin son hərəkət məqsədini bilən əlamətlərin göstərişi ilə, indi onu taqsırlandıranların verə biləcəyi xəlqilik, azadlıq, bərabərlik və tərəqqi (bundan daha yenisi, gərək ki, yoxdur) proqramı əsasında işləyə bilərdi. Tutaq ki, bu proqram mümkün idi və tərtib edilmişdi və Aleksandr da ona əsasən hərəkət edirdi. Bəs onda, hökumətin o zamankı istiqamətinə qarşı mübarizə aparən adamların fəaliyyəti, yəni tarixçilərin yaxşı və faydalı hesab etdiyi fəaliyyət nə olardı? Bu fəaliyyət olmazdı, həyat olmazdı, heç bir şey olmazdı.

Əgər bəşər həyatının ağıl ilə idarə oluna biləcəyini fərz etsək, o zaman həyatı imkan da məhv olar.

Əgər tarixçilər kimi biz də desək ki, böyük adamlar bəşəriyyətin, Rusiyanın, yaxud Fransanın əzəmətindən, Avropanın müvazinətindən, inqilab ideyalarının yayılmasından, ümumi tərəqqidən və ya başqa bir şeydən ibarət olan məlum məqsədlərə doğru aparırlar, o zaman tarixi hadisələri təsadüf və dahilik haqqında müəyyən anlayış olmadan izah etmək mümkün olmaz.

Əgər hazırkı əsrin əvvəllərində Avropada gedən müharibələrin məqsədi Rusiyanın əzəməti idisə, bu məqsədə baş verən müharibələr və basqınlar olmadan da çatmaq olardı. Əgər məqsəd Fransanın əzəməti idisə, bu məqsədə də inqilabsız və imperiyasız nail olmaq olardı. Əgər məqsəd ideyaların yayılması idisə, bunu kitab çap etmək vasitəsilə əsgərlərdən daha yaxşı yerinə yetirmək olardı. Məqsəd mədəniyyətin tərəqqisi idisə, çox asanlıqla fərz etmək olar ki, mədəniyyət yaymaq üçün insanları və onların var-dövlətini məhv etməkdən daha ağıllı başqa yollar da vardır.

Bəs nə üçün bu belə olub, başqa cür olmayıb?

Çünki təsadüf belə gətirib, “təsadüf vəziyyət yaradıb, dahi isə ondan istifadə edib” – tarix belə deyir.

Bəs təsadüf nədir? Dahilik nədir?

Təsadüf və dahilik sözləri həqiqətdə mövcud olan bir şeyi ifadə etmədikləri üçün onlara tərifi vermək olmaz. Bu sözlər ancaq hadisələri dərk etməyin müəyyən dərəcəsini ifadə edirlər. Mən bu və ya başqa bir hadisənin nə üçün baş verdiyini bilmirəm. Güman edirəm ki, bilə bilmərəm. Ona görə də bilmək istəmirəm və deyirəm ki, təsadüfdür. Mən ümumbəşəri keyfiyyətlərə müvafiq gəlməyən bir iş icra edən qüvvə görürəm, bunun necə olduğunu başa düşürəm və deyirəm ki, dahilikdir.

Çobanın hər axşam ayrıca ağıla salıb yemlədiyi qoyun başqa qoyunlara nisbətən ikiqat artıq kökəldiyi üçün qoyun sürüsünə dahi görünməlidir. Hər axşam məhz həmin qoyunun ümumi ağıla yox, xüsusi ağıla, yulaf yeməyə getməsi və həmin qoyunun, məhz həmin qoyunun kökəldikdən sonra kəsilməsi dahiliklə bir sıra qeyri-adi təsadüflərin heyvətəməz birləşməsi kimi görünməlidir.

Lakin kifayətdir ki, qoyunlar bütün bu işlərin onların qoyun məqsədlərinə çatmaq üçün edildiyinə inanmasınlar. Kifayətdir ki, onların başlarına gələn əhvalatların onlar üçün anlaşılmaz məqsədlərə xidmət

edə biləcəyinə inansınlar, onlar dərhal bəslənən qoyunun başına götürülən işdə bir vəhdət və ardıcılıq görürlər. Onlar qoyunun nə məqsədlə bəsləndiyini bilməsələr də, hər halda biləcəklər ki, qoyunun başına götürülən işlər birdən-birə olmamışdır, bundan sonra isə təsadüf və dahilik anlayışlarına onların heç ehtiyacları da qalmaqcaqdır.

Ancaq yaxın və anlaşılan məqsədi bilməkdən əl çəkməklə və son məqsədin bizə müyəssər olmadığı etiraf etməklə biz tarixi simaların həyatındakı ardıcılığı və məqsəduyğunluğu görə bilirik. Onlardan əmələ gələn ümumbəşəri keyfiyyətlərə müvafiq gəlməyən işlərin səbəbi bizə aydın olar və bizə daha təsadüf və dahilik sözləri lazım olmaz.

Əgər biz etiraf etsək ki, Avropa xalqlarının iğtişasının səbəbi bizə məlum deyil, bizə ancaq əvvəlcə Fransadakı, sonra İtaliyadakı, Afrikadakı, Prussiyadakı, Avstriyadakı, İspaniyadakı, Rusiyadakı qətlərdən ibarət olan faktlar məlumdur və qərbdən şərqə, şərqdən qərbə hərəkətlər bu hadisələrin ümumi mahiyyətini təşkil edir. O zaman bizə nəinki Napoleonun və Aleksandrın xarakterlərində bir fəvqəladəlik və dahilik görmək lazım gəlməz, hətta bu şəxsləri ayrı cür deyil, bütün başqa adamlar kimi ancaq adi adam şəklində təsəvvür etmək olar və həm də nəinki bu adamları olduqları şəkllə salan xırda hadisələri təsadüfiliklə izah etmək lazım gəlməz, həm də aydın olar ki, bütün bu xırda hadisələr zəruri imiş.

Son məqsədi bilməkdən boyun qaçırsaq, aydın bir surətdə başa düşərik ki, heç bir bitki üçün öz rəngindən və öz toxumundan başqa, daha müvafiq bir rəng və toxum düşünmək mümkün olmadığı kimi, bütün keçmişlərilə birlikdə iki nəfər elə adam da düşünmək olmaz ki, onlar yerinə yetirməli olduqları vəzifəyə tam mənasilə, ən xırda tərffüatlarına qədər müvafiq gəlsinlər.

III

Hazırkı əsrin əvvəlində Avropada baş verən hadisələrin əsas, mühüm faktı Avropa xalq kütlələrinin qərbdən şərqə və şərqdən qərbə müharibə hərəkəti idi. Bu hərəkətin birinci səbəbkarı qərbdən şərqə hərəkət idi. Qərb xalqlarının müharibə edə-edə Moskvaya qədər hərəkət etməsi üçün lazım idi ki,

1) Onlar şərqdəki döyüş qrupları ilə toqquşmaya davam getirə biləcəklər böyük bir döyüş qrupu yaratsınlar; 2) Bu vaxta qədər mövcud

olan əənə və vərđişlərdən əl çəksinlər və 3) Döyüşlərə elə bir adam başçılıq eləsin ki, o adam həm özü üçün, həm də onlar üçün, bu hərəkət zamanı baş verəcək yalanları, qətl və qarətləri təmizə çıxara bilsin.

Fransız inqilabından başlayaraq, kifayət qədər böyük olmayan köhnə qrup dağılmaqdadır. Köhnə vərđişlər və əənələr məhv edil-məkdədir, getdikcə yeni ölçüdə bir qrup, yeni vərđişlər və əənələr yaradılmaqdadır və gələcək hərəkətin başında durub, baş verəcək işlərin bütün məsuliyyətini öz üzərinə götürən bir adam hazırlanmaqdadır.

Əqidəsiz, vərđişsiz, əənəsiz, adsız-sansız, hətta fransız olmayan bir adam sanki çox qərübə təsadüflərlə Fransaya vəlvələ salan bütün partiyaların arasından keçir və onlardan heç birinə qoşulmayıb, ən görkəmli bir mövqeyə qalxır.

Bu adamın özünün səmimi yalanları və parlaq, cəsarətli məhdudiyəti, yoldaşlarının cəhaləti, düşmənlərinin zəifliyi və miskinliyi onu götürüb, ordu başçılığına çıxartdı. İtaliya ordusundakı gözəl əsgər tərkibi, düşmənlərin dalaşmaq istəməməsi, özünün uşaqcasına inadı və özünə güvənməsi ona hərbi şöhrət qazandırdı. Səhsız-hesabsız təsadüflər hər yerdə ona yardım etdi. Fransız hökmdarlarının gözündən düşməsi onun üçün faydalı oldu. Onun üçün əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş yolu dəyişdirə bilmədi. Onu Rusiyada qulluğa götürmədilər, Türkiyəyə də təyin oluna bilmədi. İtaliyadakı müharibələr zamanı bir neçə dəfə ölümlə üz-üzə gəldi və hər dəfə gözlənilməz bir surətdə xilas oldu. Onun şən-şöhrətini poza bilən rus qoşunları da, müxtəlif diplomatik mülahizələrə görə, nə qədər ki, o, Avropada idi, oraya daxil olmadılar.

O, İtaliyadan qayıdanda Parisdə hökumət elə bir dağılmaq prosesində idi ki, oraya düşən adamlar mütləq aradan çıxarılır və məhv edilirdilər. Onun üçün bu təhlükəli vəziyyətdən çıxmağa öz-özünə yol tapıldı ki, bu vəziyyət də səbəbsiz və mənasız Afrika səfərindən ibarət idi. Yenə də ona həmin təsadüf adlanan şeylər kömək elədi. Möhkəm Malta bir güllə də atmadan təslim oldu, onun ən ehtiyatsız əmrləri uğurla nəticələndi. Bir qayığa belə yol verməyən düşmən hərbi gəmiləri onun bütöv bir ordusuna yol verdi. Afrikada, demək olar ki, siləhsiz əhalinin başına bir çox müsibətlər gətirildi. Bu müsibətləri gətirən adamlar, xüsusilə onların rəhbəri özünü inandırtdılar ki, bu, çox gözəldir, bu şərafət işidir, bu işlər Qeysərin və Makedoniyalı İsgəndərin işlərinə oxşayır.

O, heç bir işi özü üçün pis hesab etmir, işlədiyi hər bir cinayətlə fəxr edir və bu cinayətə anlaşılmaz fəvqəltəbii bir mənə verir və beləliklə də, şöhrət və əzəmət idealı əmələ gəlirdi. Ona və onunla bağlı olan adamlara rəhbərlik edəcək belə bir ideal bütün genişliyi ilə Afrikada yaradıldı. Hər nə eldisə, müvəffəq oldu. Taun xəstəliyi onu tutmadı. Əsirlərin amansızcasına öldürülməsi üçün onu taqsırlandırmadılar. Afrikadan uşağcasına cəhətsiz, səbəbsiz və nankorcasına, həm də yoldaşlarını fəlakətdə qoyub çıxmasını onun xidmətlərinə yazdılar. Yenə də düşmən dəniz qüvvələri ona iki dəfə yol verdi. O işlətdiyi xoşbəxt cinayətlərdən tamamilə məst olmuş halda, öz rolu üçün hazır olaraq heç bir məqsədsiz Parisə gələndə, artıq burada vəziyyət dəyişmişdi. Bir il əvvəl onu məhv edəcək respublika hökumətinin dağılması indi son həddinə çatmışdı. İndi partiyalara qoşulmayan təzə bir adamın, yəni onun burada olması onu ancaq qaldıra bilərdi.

Onun heç bir planı yox idi. O, hər şeydən qorxurdu, partiyalar isə ondan yapışb onun iştirak etməsini tələb edirdilər.

Təkcə o, baş verəcək bütün hadisələrə bəraət qazandıra bilərdi. Təkcə o, İtaliyada və Misirdə əldə etdiyi şöhrət və əzəmət idealı ilə, dəlicəsinə özünə məftunluğu ilə, həyasızcasına cinayətləri ilə, səmimi yalanları ilə buna müvəffəq ola bilərdi.

Bu adam onu gözləyən yerə lazım idi, buna görə də heç onun iradəsindən asılı olmayaraq və qətiyyətsizliyinə, plansızlığına, buraxdığı bütün səhvlərə baxmayaraq, onu sui-qəsdə cəlb etdilər və hakimiyyəti ələ almaq məqsədilə düzəlmiş sui-qəsd uğurla nəticələndi.

Onu hökmdarların iclasına itələdilər. O özünü məhv olmuş bilib, qorxuya düşdü və qaçmaq istədi. Özünü bayılmış kimi göstərdi, özünü məhv etdirəcək mənasız sözlər danışdı. Lakin əvvəllər çox məğrur və düşüncəli olan Fransız hökmdarları artıq dövranlarının keçdiyini hiss edərək ondan daha çox pərt olmuşdular, hakimiyyəti öz əllərində saxlamaq və onu məhv etmək üçün lazım olan sözlər əvəzinə tamamilə başqa sözlər danışdılar.

Təsadüf, milyonlarla təsadüflər hakimiyyəti onun əlinə verirdi və bütün adamlar da bir-birilə sözləşmiş kimi bu hakimiyyətin möhkəmlənməsinə çalışırdılar. Təsadüflər ona tabe olan o zamankı Fransa hökmdarlarının xarakterlərini yaradırdı. Təsadüflər onun hakimiyyətini təsdiq edən I Pavelin xarakterini təyin edirdi, təsadüflər onun əleyhinə düzələn sui-qəsdləri onun üçün zərərli yox, daha da faydalı edir, onun hakimiyyətini möhkəmləndirirdi. Təsadüf hersoq

Enginskini onun əlinə verir və qəfildən onu öldürtdürür, beləliklə də o, bundan ən qüvvətli bir vasitə kimi istifadə edib, özünün haqlı olduğunu, çünki qüvvətli olduğunu kütləyə inandırır. O, var qüvvəsini toplayıb, İngiltərəyə səfər etməyə hazırlaşdı və bu səfər onu yəqin ki, məhv edəcəkdi. Təsadüf öz işini gördü, o, öz niyyətini yerinə yetirdi, qəfildən avstriyalılarla Makin üzərinə düşdü, onlar da döyüşsüz təslim oldular. Təsadüf və dahilik ona Austerlits altında qələbə qazandırdı və təsadüfi olaraq, yalnız fransızlar yox, İngiltərədən başqa (İngiltərə baş verəcək hadisələrdə iştirak etməmişdi) bütün Avropa, bütün adamlar, əvvəllər onun cinayətlərinə dəhşət və nifrətlə baxdıqları halda, onun hakimiyyətini təsdiq etdilər, öz-özünə verdiyi adı, onun şöhrət və böyüklük idealını, hamıya çox gözəl və çox ağıllı görünən bu idealı qəbul etdilər.

Gələcək hərəkətə hazırlaşmış və təcrübədən keçirmiş kimi, qərb qüvvələri 1805-ci, 6-cı, 7-ci, 9-cu illərdə getdikcə daha da qüvvətlənə-qüvvətlənə şorqə meyli etdilər. 1811-ci ildə Fransada əmələ gəlmiş bir qrup adam orta xalqlarla birləşərək böyük bir qrup əmələ gətirdi. Bu qrup artıq böyüdükcə, hərəkətin başında dayanan adamın da bəraət qazanmaq üçün qüvvəti artı. Böyük hərəkətin əvvəlki onillik hazırlıq dövründə bu adam Avropanın bütün tacdarları ilə əlaqəyə girdi. Dünyanın işə olunmuş hökmdarları Napoleonun mənasız şöhrət və əzəmət idealına qarşı heç bir ağıllı ideal irəli sürə bilmədilər. Onlar bir-birlərinin gözü qabağında öz miskinliklərini ona göstərməyə çalışdılar. Prussiya kralı böyük adamı mərhəmətə gətirmək üçün öz arvadını onun yanına göndərdi. Avstriya imperatoru bu adamın qeysərlərin qızını öz otağına qəbul etməsini mərhəmətli bir iş hesab etdi. Xalqların müqəddəratını qoruyan papa da öz dini ilə bu böyük adamın yüksəlməsinə xidmət etdi. Napoleon özünü, öz rolunu yerinə yetirməyə hazırlamaqdan çox, onu əhatə edən adamların hamısı onu, baş verməkdə olan və baş verəcək hadisələrin bütün məsuliyyətini öz boynuna götürməyə hazırladı. Ondan baş verən elə bir hərəkət, elə bir cinayət və ya xırda bir yalançılıq yox idi ki, həmin iş ətrafındakı adamların ağızında dərhal böyük və gözəl bir əməl kimi səslənməmiş olsun. Almanlar İena və Auerstedtdə onun üçün daha yaxşı bir bayram keçirdilər. Təkcə onun özünü yox, əcdadını da, qardaşlarını da, ögey uşaqlarını və yeznələrini də böyük adam adlandırdılar. Hər şey onu ağıllı son qüvvəsindən məhrum etməyə və dəhşətli rolə hazırlamağa kömək edirdi. O hazır olanda qüvvələr də hazır oldular.

Basqın şərqə yönəldi və son məqsədinə – Moskvaya çatdı. Paytaxt alındı. Austerlitsdən başlayıb Vaqrama qədər olan əvvəlki müharibələrdə qırılan düşmən qoşunlarından daha çox rus qoşunu məhv edildi. Lakin birdən, bu vaxtdək onu araskəsilmədən müəyyən məqsədə doğru uğurlara aparan o təsadüflərin və o dahiliyin əvəzinə, Borodino yanındakı zökəmdən tutmuş ta saxtaya və Moskvanı yandıran qılgıncımadək saysız-hesabsız əks təsadüflər meydana çıxdı. Dahiliyin yerini isə misli-bərabəri görülməmiş axmaqlıq və alçaqlıq tutdu.

Basqın edənlər qaçmağa, geriye qayıtmağa, yenə qaçmağa başladılar, indi bütün təsadüflər daha onun lehinə yox, əleyhinə çevrildi.

Şərqdən qərbə doğru əks hərəkət başlandı. Bu hərəkətin bundan qabaqkı hərəkata, qərbdən şərqə doğru hərəkata çox qəribə bir oxşayışı vardı. 1805–1807–1809-cu illərdəki kimi burada da böyük hərəkətdən əvvəl şərqdən qərbə doğru hərəkət təşəbbüslərinə rast gəlik. Burada da çox böyük bir qrup toplaşmışdı, burada da orta xalqlar hərəkata qoşulmuşdular, burada da yolun ortasında tərəddüd olmuş, məqsədə yaxınlaşdıqca sürət daha da artmışdı.

Paris – son məqsəd öldə edildi, Napoleonun hökuməti və qoşunu məhv oldu. İndi daha Napoleonun özünün bir əhəmiyyəti yox idi. Onun bütün hərəkətləri açıq-aydın surətdə miskin və çirkin idi, lakin yenə də anlaşılmaz bir təsadüf baş verirdi: Müttəfiqlər Napoleona öz fəlakətlərinin səbəbkarı kimi baxdıqları üçün ona nifrət edirdilər. Qüvvədən və hakimiyyətdən məhrum edilmiş, cinayətlərdə və xəyanətlərdə ifşa olunmuş Napoleon indi onlara on il bundan qabaq və bir il sonra – qanun xaricində qalan bir quldur şəklinə görünməli idi. Lakin qəribə bir təsadüf üzündən bunu heç kəs bu şəkildə görmədi. Onun rolu hələ bitməmişdi. On il əvvəl və bir il sonra qanun xaricində bir quldur hesab edilən bir adamı Fransanın iki düşərgəliyində olan bir adaya göndərdilər, adamı bir qvardiya ilə onun ixtiyarına verdilər və nə üçünsə, ona milyonlarla da pul verməyə başladılar.

IV

Xalqlar hərəkəti sakitləşib, öz sahilinə çökürdü. Böyük hərəkətin dalğaları geriye çəkilir, sakitləşən dənizdə dairələr əmələ gəlirdi. Bu dairələrin üstündə diplomatlar gözür və elə güman edirdilər ki, hərəkəti onlar sakitləşdirirlər.

Sakitləşmiş dəniz birdən coşmağa başladı. Diplomatlara elə gəldi ki, qüvvələrin bu yeni gərginliyinə səbəb onların özləri, onların bir-birilə razılaşa bilməmələridir. Onlar öz padşahları arasında müharibə olacağını gözləyirdilər, vəziyyət onlara çox çətin gəlirdi. Lakin onların hiss etdiyi dalğa, onların gözlədiyi tərəfdən qalxmırdı. Həmin dalğa eyni çıxış nöqtəsindən – Parisdən qalxırdı. Qərbdən gələn hərəkətin son dalğası səslənirdi, bu dalğa həlledilməz görünən diplomatik çətinlikləri həll etməli və bu dövrün döyüşkənlik hərəkətinə son qoymalı idi.

Fransanı xaraba qoyan adam təkbaşına, sui-qədsiz, əsgərsiz Fransaya gəldi. Onu sadəcə bir qarovulcuq da tuta bilərdi, lakin qəribə bir təsadüf üzündən onu nəinki heç kəs tutmadı, hətta hamı bir gün qabaq lənətləndiyi və bir ay sonra yenə də lənətləyəcəyi adamı şadlıqla qarşıladı.

Bu adam son birgə hərəkata haqq qazandırmaq üçün hələ də lazım idi.

Hərəkət baş verdi.

Axırıncı rol oynandı. Aktyora soyunmağı və üz-gözünün sürmə və qırmırsızını yumağı əmr etdilər. O daha lazım olmayacaqdı.

Bu adam adada bir neçə il tək yaşadığı zaman öz-özünə çirkin bir komediya oynamağa başladı, yalan və intriqalarla öz işlərinə bəraət qazandırmaya çalışdı, halbuki bu bəraət daha heç lazım deyildi. Beləliklə, bu adam bir zamanlar gözəgörməz bir əl ilə idarə olunduğu halda bir qüvvə kimi qəbul edilən şeyin nədən ibarət olduğunu bütün dünyaya göstərdi.

Tamaşanı idarə edən adam dramı qurtardıqdan və aktyoru soyundurduqdan sonra onu bizə göstərmiş dedi:

Baxın, görün, siz nəyə inanırdınız! Budur! İndi görürsünüzmü ki, sizi bu yox, mən idarə edirdim?

Lakin hərəkətin qüvvətindən gözləri kor olmuş adamlar uzun zaman bunu başa düşmürdülər.

Şərqdən qərbə doğru əks hərəkətin başında duran şəxs, yəni I Aleksandrın həyatı isə daha çox ardıcıl və zəruri idi.

Başqalarını kölgələ qoyaraq, şərqdən qərbə doğru gedən hərəkətin başında duracaq adama nə lazım idi?

Ona lazım idi ki, ədalətli olsun, Avropa işlərində iştirak edəndə xırda maraqlardan uzaq olsun. Ona lazım idi ki, öz yoldaşlarından, yəni o dövrün padşahlarından mənəvi cəhətcə yüksəkdə dursun. Ona lazım

idi ki, Napoleondan şəxsən incik olsun. Bunların hamısı I Aleksandrda vardı. Bütün bunlar onun keçmiş həyatının saysız-hesabsız təsadüfləri ilə: həm tərbiyəsi, həm liberal təşəbbüsləri, həm onu əhatə edən müşavirləri, Austerliç, Tilzit və Erfurt hadisələri ilə hazırlanmışdı.

Xalq müharibəsi zamanı bu şəxs hərəkət etmirdi, çünki o lazım deyildi. Lakin ümumi Avropa müharibəsi zərurəti meydana çıxan kimi, bu şəxsiyyət öz yerini tutdu və Avropa xalqlarını birləşdirib, məqsədə doğru apardı.

Məqsəd öldə edidi. Axırıncı 1815-ci il müharibəsindən sonra I Aleksandr imkan daxilində olan insan hakimiyyətinin ən yüksək nöqtəsində idi.

Bəs o, bu vəziyyətdən necə istifadə etdi?

I Aleksandr Avropada sülhü bərpa etməmişdi. O, gənc yaşlarından öz xalqının səadətinə çalışmışdı, öz vətəninə birinci olaraq liberal yeniliklər tətbiq etməyə başlamışdı, indi də sanki o, böyük bir hakimiyyətə malik idi və öz xalqlarının səadətinə nail ola bilərdi, lakin Napoleon sürgündə oturub, uşağcasına və yalançı planlar tutub, deyəndə ki, əlimdə hakimiyyət olsaydı, mən bəşəriyyəti xoşbəxt edərdim, həmin bu vaxt I Aleksandr öz vəzifəsini yerinə yetirdikdən sonra, başı üstündə Allahın əlini hiss etdi və birdən-birə bu yalançı hakimiyyətin puçluğunu başa düşüb ondan üz döndərdi və bu hakimiyyəti nifrət etdiyi mənfur adamların əlinə verib, ancaq bu sözləri dedi:

– “Bizə yox, bizə yox, Sənin adına layiqdir bu iş!” Mən də sizin kimi adamam, qoyun mən də adam kimi yaşayım, öz ruhumu və Allahımı düşünüm.

* * *

Necə ki, günəş və efrin hər bir atomu özü-özlüyündə bir tamamlanmış kürə və cyni zamanda öz böyüklüyü ilə insana müəssər olmayan bütövün ancaq bir atomudur, eləcə də hər bir fərdin öz daxilində öz məqsədi vardır və bu məqsədlər insana müəssər olmayan ümumi məqsədlərə xidmət etmək üçündür.

Çiçəyin üstünə qonan arı körpə uşağı sancır. Uşaq arılardan qorub deyir ki, arıların məqsədi adamları sancmaqdır. Şair isə çiçəyi soran arıya tamaşa edir və deyir ki, arının məqsədi çiçəyin ötrini sormaqdır. Arıçı isə görür ki, arı çiçəkləri tozunu və şirəsini yığıb pətəyə

gətirir, buna görə də deyir ki, arının məqsədi bal yığmaqdır. Başqa bir arıçı isə arıların həyatını daha dərindən öyrənib deyir ki, arı çiçəyin tozunu və şirəsini cavan arıları bəsləmək və ana arı yetişdirmək üçün yığır, deməli arıların məqsədi – nəsil artırmaqdan ibarətdir. Bitkiləri tədqiq edən bioloq isə arının, tozu erkək çiçəkdən diş çiçəyə apardığını və onu mayaladığını gördükdə, arının məqsədi elə bundan ibarətdir deyir. Bir başqası bitkilərin bir yerdən başqa bir yərə köçməsinə və bu işə arının kömək etdiyini görüb, deyə bilər ki, arının məqsədi də elə bundan ibarətdir. Həqiqətdə isə arının əsas məqsədi insan aqlının dərk edə bildiyi birinci, ikinci və ya üçüncü məqsəddən ibarət deyildir. İnsanın ağı bu məqsədləri öyrənmək sahəsində nə qədər tərəqqi edirsə, bir o qədər də son məqsədin qeyri-müəssər olması aydın bir şəkildə meydana çıxır.

İnsana ancaq arının həyatının başqa həyat hadisələri ilə uyğunluğunu müşahidə etmək müəssərdir. Tarixi şəxsiyyətlərin və xalqların haqqında da bunu demək lazımdır.

V

13-cü ildə Bezuxova ərə gedən Nataşanın toyu Rostovgilin köhnə ailəsində axırıncı şad bir hadisə oldu. Həmin il qraf İlya Andreyeviç öldü və həmişə belə hallarda olduğu kimi, onun ölümü ilə köhnə ailə dağıldı.

Sonuncu ilin hadisələri: Moskvanın yandırılması, Moskvadan qaçmaq, knyaz Andreyin ölümü, Nataşanın ümitsizliyini, Petyanın ölümü, qrafınyanın müsibəti – bütün bunlar, zərbə ardından zərbə kimi qoca qrafın başına yağdı. O elə bil ki, bu hadisələrin mənasını başa düşmür, özünün bu işdə aciz olduğunu hiss edir və öz qoca başını ədəblə aşağıya əyərək, sanki onun işini bitirəcək yeni zərbələri çağırır və gözləyirdi. O gah qorxmuş və özünü itirmiş və gah da qeyri-təbii bir halda diribaş və tədbirli görünürdü.

Nataşanın toyu onu zahiri cəhəti ilə bir müddət məşğul elədi. O, nahar və axşam yeməkləri sifariş edir və zahirən şad görünməyə çalışırdı, lakin onun bu şadlığı, əvvəllər olduğu kimi, başqalarına sirayət etmir, əksinə, onu tanıyan və sevən adamlarada bir şəfqət hissi oyadırdı.

Pyer arvadı ilə bərabər çıxıb getdikdən sonra, o sakitləşdi və darıxmağa başladı. Bir neçə gün sonra xəstələnib, yorğan-döşəyə düşdü.

Həkimlərin ürək-dirək verməsinə baxmayaraq, o, yatağa düşən birinci gündən başa düşdü ki, bir də buradan qalxmayacaqdır. Qrafınyə iki həftə, paltarını soyunmadan onun başı üstündə kreslodə oturdu. Hər dəfə qrafınyə ona dərman verəndə o, ağlamsınaraq dinməzəcə onun əlini öpürdü. Axırınçı gün o, mülkü dağıtdığı üçün (bunun əsas təqsirini o, özündə görürdü) arvadından və qaibənə olaraq oğlundan halallıq istədi. Dua-sənadan sonra o sakitcə öldü, səhəri gün mərhuma son borclarını verməyə gələn tanışlar Rostovgilin kirayə tutduqları evi doldurdular. Qrafın evində dəfələrlə nahar etmiş, rəqs eləmiş, dəfələrlə ona gülmüş adamlar indi kiminsə qarşısında özlərini təmizə çıxarırlarmış kimi, eyni daxili bir məzəmmət və hörmət hissi ilə deyirdilər: "Hər halda, o, çox gözəl bir adam idi. İndi daha belə adamlara rast gəlməzsən... Kimin nöqsanı yoxdur?.."

Qrafın işləri elə dolaşmışdı ki, bir il də belə getsəydi, bu işlərin nə ilə qurtaracağını təsəvvür etmək belə çətin olardı, belə bir zamanda qraf gözənilmədən öldü.

Nikolay atasının ölüm xəbərini alanda rus qoşunları ilə Parisdə idi. O, dərhal istefa verdi və nəticəsini gözləmədən, məzunıyyət alıb, Moskvaya gəldi. Qrafın ölümündən bir ay sonra pul işi tamamilə aydın oldu, külli miqdarda xırda borclar aşkara çıxdı ki, bunları heç kəs güman etmirdi, bu borclar hamını təəccübləndirdi. Borc mülkdən ikiqat çox idi.

Qohumları və dostları Nikolaya məsləhət gördülər ki, mirasdan boyun qaçırtırsın, lakin Nikolay mirasdan boyun qaçırtmağı atasının müqəddəs xatirəsinə qarşı bir hörmətsizlik hesab etdiyi üçün bu təklifi eşitmək belə istəmədi və mirası qəbul edib, atasının borclarını ödəməyi də boynuna çəkdi.

Qrafın sağlığında, onun həddindən artıq əliaçıqlığının qeyri-müəyyən, lakin qüdrətli təsiri altında uzun zaman susub, səslərini çıxartmayan borclular birdən-birə pullarını tələb etməyə başladılar. Həmişə olduğu kimi, bu işdə də – kim borcunu tez alar – deyər bir-birilə yarışan adamlar da əmələ gəldi və Mitenka kimi pulsuz, hədiyyə olaraq veksəl alan adamlar indi ən tələbkar borclular kimi meydana çıxdılar. Nikolaya nə möhlət verdilər, nə də rahatlıq. Əvvəllər onun itkilərinin (əgər itkisi vardısı) müqəssiri olduqları üçün qocaya zahirən heylslənən adamlar indi onların qarşısında müqəssir olmayan və könüllü olaraq borcları ödəməyi boynuna çəkən gənc varisin üstünə amansızcasına düşmüşdülər.

Nikolayın görmək istədiyi tədbirlərdən heç biri baş tutmadı. Mülk yerli-dibli yarı qiymətinə satıldı, amma borcların yarısı yenə də ödənilməmiş qaldı. Nikolay həqiqi pul borcları hesab etdiyi borcları ödəmək üçün yeznəsi Bezuxovun təklif etdiyi 30 000 manatı aldı. Qalan borclar üçün həbsxanaya düşməməkdən ötrü (borclular onu həbsxanaya ilə təhdid edirdilər) o, yenə də qulluğa girdi.

Birinci namizəd olduğu alay komandiri vəzifəsini almaq üçün orduya gedə bilməzdi, çünki anası indi oğlundan son həyat vasitəsi kimi yapışmışdı. Buna görə də tanış-bilişlərin yanında Moskvada qalmaq istəməməsinə və mülki qulluqdan zəhləsi getməsinə baxmayaraq, Moskvada mülki bir vəzifə aldı, sevimli mundirini çıxartdı, anası və Sonya ilə Sivsovi Vrajkada kiçik bir mənzildə yaşamağa başladı.

Nataşa ilə Pyer bu vaxt Peterburqda yaşayırdı, onların Nikolayın vəziyyəti haqqında aydın təsəvvürləri yox idi. Yeznəsindən borc alan Nikolay öz yoxsul vəziyyətini ondan gizlətməyə çalışırdı. Nikolayın vəziyyəti çox ağır idi, çünki aldığı 1200 manat maaşla nəinki yalnız özünü, Sonyanı və anasını saxlamalı idi, həm də anasını elə saxlamalı idi ki, o, yoxsulluq hiss etməsin. Qrafınyə uşaqlıqdan alışdığı kimi bolluq və firavanlıq içində yaşamaq istəyirdi, bunsuz o, həyatı təsəvvür edə bilmirdi. Oğlu üçün çox çətin olmasını başa düşməyən qadın gah tanış bir qadının dalınca göndərməyə karet (karetləri yox idi) istəyir, gah özü üçün baha başa gələn yemək, oğlu üçün şərab, gah Nataşaya, Sonyaya və elə Nikolayın özünə qəribə hədiyyələr almaq üçün pul tələb edirdi.

Sonya ev təsərrüfatını dolandırır, xalasına xidmət edir, onun üçün kitab oxuyur, şıltaqlarına, gizli etinasızlığına dözürlü və keçirdikləri ehtiyacı qoca qrafınyadan gizlətmək işində Nikolaya kömək edirdi. Anası üçün gördüyü bütün işlərə görə Nikolay özünü Sonyaya borclu hesab edir, onun mətanəti və sədaqəti ilə öyünür, amma ondan uzaq qaçmağa çalışırdı.

O sanki öz ürəyində Sonyanı, həddindən artıq kamil olduğu üçün, onu heç bir işdə məzəmmət etmək mümkün olmadığını üçün töhmətləndirirdi. İnsanlarda qiymətləndirilən hər şey Sonyada vardı, lakin onu sevməyə məcbur edəcək şey az idi. Nikolay hiss edirdi ki, Sonyanı nə qədər çox qiymətləndirirsə, bir o qədər az sevir. Nikolay Sonyanı azadlıq verdiyi məktubdakı bir sözümdən tutmuşdu, indi isə özünü

onunla elə aparır ki, guya onların arasında olan əhvalat çoxdan yaddan çıxmışdır və bir də heç vaxt təkrar olunmayacaqdır.

Nikolayın vəziyyəti getdikcə daha da pisləşirdi. Öz maaşından bir qədər dala atmaq fikri boş bir xəyal oldu. O nəinki dala bir şey ata bilmədi, hətta anasının tələblərini yerinə yetirmək üçün xırda-xırda borc da elədi. O, vəziyyətdən çıxmaq üçün heç bir yol tapa bilmirdi. Qohumlarının təklif etdiyi varlı bir qıza evlənmək fikri onun xoşuna gəlmirdi. Digər çıxış yolu, yəni anasının ölümü – onun heç ağılına da gəlmirdi. O, heç bir şey istəmir və heç bir şeyə ümid də bağlamırdı. Şikayət etmədən öz vəziyyəti ilə razılaşırdı üçün qəlbinin dərinliklərində qəmgin və ciddi bir həzz duyurdu. O, əvvəlki tanışlarından, onların heyifsilənmələrindən, təhqiramiz köməklik təkliflərindən qaçmağa çalışırdı, fikrini dağıtmaq və əyləncə axtarmaq təşəbbüslərindən də qaçırdı, hətta evdə belə anası ilə kart oynamaqdan və dinməzəcə otağın içində o yan-bu yana gözib, çubuğu çubuq ardınca çəkməkdən başqa bir iş görməzdi. O sanki öz qəmgin əhvali-ruhiyyəsini diqqətlə qorumağa çalışır və ancaq bu vasitə ilə öz vəziyyətinə düzələcəyini hiss edirdi.

VI

Qışın əvvəlində knyaz qızı Marya Moskvaya gəldi. Şəhərdəki səhbətlərdən Rostovgilin vəziyyətini öyrəndi və şəhərdə deyildiyi kimi “oğlunun özünü anaya qurban verdiyini” – bildi. Knyaz qızı Marya Nikolaya olan məhəbbətini məmnuniyyətlə xatırlayıb öz-özünə: “mən ondan başqa şey də gözləmədim”, – dedi. Bu ailə ilə dost və həm də az qala qohum olduğunu xatırlayan knyaz qızı özünü oraya getməyə borclu bildi. Lakin Nikolayla Voronejdəki münasibətini xatırlayıb, oraya getməkdən çəkindi. Amma özünə nə qədər zor gəldisə də olmadı, şəhərə gələndən bir neçə həftə sonra Rostovgilə getdi.

Nikolay onu birinci olaraq qarşıladı, çünki qrafınyanın otağına ancaq Nikolayın otağından keçmək olardı. Knyaz qızı onun üzündə sevinc əlaməti görmək ümidində idi, lakin ilk dəfə knyaz qızının üzünə baxanda Nikolayın üzündə sevinc əvəzinə, Maryanın əvvəllər görmədiyi bir soyuqluq, quruluq və təkəbbür ifadəsi gördü. Nikolay onun kefini soruşdu, anasının yanına apardı və beş dəqiqə oturduqdan sonra otaqdan çıxdı.

Knyaz qızı qrafınyanın yanından çıxanda Nikolay yenə də onu qarşıladı, xüsusi bir təntənə ilə, quru bir iltifatla onu dəhlizdək ötürdü. Knyaz qızının qrafınyanın səhhəti haqqındakı qeydlərinə Nikolay heç bir cavab vermədi. Onun baxışları sanki: “Sizə nə dəxli var? Əl çək yaxamdan”, – deyirdi.

Knyaz qızının kareti evdən uzaqlaşandan sonra, görünür ki, höyəcanını uda bilməyən Nikolay Sonyanın yanında ucadan dedi:

– Nə üçün avaralanır? Nə istəyir? Bu xanımları və onların belə mehribançılığını görməyə gözüüm yoxdur!

Öz sevincini güclə gizlədən Sonya:

– Heç elə sözü də demək olarmı, Nicolas, – dedi. – O elə mərhəmətlidir ki, anam onu elə sevirdi.

Nikolay heç bir cavab vermədi, o, bundan sonra knyaz qızı Marya barədə heç danışmaq belə istəmədi. Lakin knyaz qızı gələndən sonra, qoca qrafınya hər gün bir neçə dəfə ondan söz salırdı.

Qrafınya onu tərifləyir, oğlundan onun yanına getməsinə tələb edir, onu tez-tez görməyi arzu edirdi, lakin bununla bərabər, Maryadan danışanda həmişə kefi pozulurdu.

Anası knyaz qızından danışanda Nikolay dinməməyə çalışırdı, lakin Nikolayın susmağı qrafınyanı əsəbiləşdirirdi.

Qrafınya deyirdi:

– O, çox ləyaqətli və gözəl bir qızıdır, sən onun yanına getməli-sən. Heç olmasa bir adam üzü görərsən, yoxsa burada bizim yanımızda sən, yəqin ki, darıxırsan.

– Anacan, heç könlüm istəmir.

– Əvvəllər görmək istəyirdin, amma indi könlün istəmir. Oğlum, doğrusu, mən səni heç başa düşmürəm. Gah darıxırsan, gah da birdən heç kəsi görmək istəmirsən.

– Axı mən deməmişəm ki, darıxıram.

– Necə yəni, sən özün dedin ki, onu heç görmək də istəmirsən. O, çox ləyaqətli bir qızıdır, həmişə də sənin xoşuna gələrdi, indi isə birdən gözlənilməz səbəblər meydana çıxır. Hər şeyi məndən gizlədirlər.

– Anacan, heç elə şey yoxdur.

– Mən ki səni bir pis işə göndərmirəm, mən səndən xahiş edirəm ki, onun görüşünə gedəsən. Nəzakət də bunu tələb edir... Görünür, sənin anandan gizlin işlərin var, indi ki belədir, heç demirəm.

– Siz istəyəndən sonra, gedərəm.

– Mənim üçün heç fərqi yoxdur, mən sənin üçün deyirəm.

Nikolay bığlarını gəmirərək köksünü ötürdü, anasının diqqətini başqa şeyə cəlb etmək üçün kartları düzməyə başladı.

Eyni söhbət sabah da, birisi gün də, o biri gün də təkrar olundu.

Rostovgil gedəndən və Nikolay tərəfindən gözlənilməz surətdə soyuq qarşılandıqdan sonra, knyaz qızı Marya birinci dəfə olaraq Rostovgilə getmək istəməməkdə haqlı olduğunu öz-özünə etiraf etdi.

Öz qüruruna arxalanaraq: “Mən ondan başqa şey gözləməyirdim də”, – deyərək düşündü. – “Mənim onunla heç bir işim yoxdur, mən ancaq qarını görmək istəyirdim, o, mənə həmişə mərhəmətli olub, mən ona çox borcluyam”.

Lakin o, bu mülahizələrlə sakit ola bilmədi. Oraya getməyi yadına düşəndə, peşmançılığa oxşayan bir hiss onu incitməyə başlayırdı. Bir də Rostovgilə getməmək və hamısını yaddan çıxartmaq barədə möhkəm bir qərara gəlməsinə baxmayaraq, knyaz qızı özünü daim qeyri-müəyyən bir vəziyyətdə hiss edirdi. Marya onu incidən bu hissələrin nədən ibarət olması haqqında özünə sual verdikdə, etiraf etməli olurdu ki, bu, onun Rostovla münasibətindən ibarətdir. Nikolayın ona belə soyuq və rəsmi münasibəti onun Maryaya qarşı olan hissələrini ifadə etmirdi (bunu knyaz qızı bildirdi), bu münasibət nəyi isə gizlədirdi. Bu şeyi o, tapmalı idi. O, hiss edirdi ki, bunu tapmamış sakit ola bilməyəcəkdir.

Qışın ortalarında knyaz qızı dərs otağında oturub, qardaşı oğlunun dərslərinə baxdığı zaman, ona Rostovun gəldiyini xəbər verdilər. Öz sirtini açmamağa və pərtliyini bildirməməyə qəti söz verərək, o, m-lle Bourienne-ni çağırdı və onunla birlikdə qonaq otağında getdi.

Üzünə baxan kimi knyaz qızı Nikolayın sadəcə rəsmi borcunu yerinə yetirmək üçün gəldiyini başa düşdü, buna görə də Marya Nikolayın ona müraciət edəcəyi bir tonda özünü aparmağı qəti qərara aldı.

Onlar qrafıyanın səhhətindən, başqa qohumlardan, müharibə haqqındakı son xəbərlərdən danışdılar, nəzakətin tələb etdiyi on dəqiqə gəlib keçdikdən sonra, artıq qonağın getmək vaxtı çatdıqda, Nikolay qalxıb vidalaşdı.

Knyaz qızı m-lle Bourienne-nin köməyiylə söhbəti çox yaxşı aparırdı; amma lap son dəqiqədə, Nikolay ayağa duranda, knyaz qızı ona qətiyyətlə dəxli olmayan şeylər barədə çox danışib yorulduğundan və nə üçün həyatda xoş günün yalnız ona çox az nəsib olduğunu düşünərək xəyala getdiyindən, fikri dağınıq bir halda parlaq gözlərini qabağa zilləyib, hərəkətsiz oturdu, Nikolayın qalxdığını o hiss etmədi.

Nikolay ona baxdı və onun fikri dağınıq olduğunu görmürmüş kimi *m-lle Bourienne* ilə bir neçə kəlmə danışdı və sonra yenə də Maryaya baxdı. O, yenə də hərəkətsiz otururdu, zərif simasında bir əzab ifadə olunurdu. Nikolayın birdən ona yazığı gəldi və tutqun bir şəkildə düşündü ki, bəlkə onun simasındakı əzaba mən özüm səbəbəm. O, knyaz qızına kömək etmək, bir neçə xoş söz demək istədi, lakin deməyə bir söz tapa bilmədi.

– Sağlıqla qalın, xanım qız, – dedi. Marya ayılan kimi olub, yerindən qalxdı və ağır-ağır köksünü ötürdü.

– Ah, bağışlayın, – dedi, o sanki yuxudan ayılmışdı. – Siz gedirsinizmi, qraf, sağlıqla qalın! Bəs qrafıya üçün yasdıq?

– Dayanın, mən bu saat gətirim, – deyərək *m-lle Bourienne* otaqdan çıxdı.

Hər ikisi hərdən bir-birlərinə baxır və susurdu.

Nəhayət, Nikolay qəmgin-qəmgin gülümsünərək dedi:

– Bəli, knyaz qızı, biz sizinlə birinci dəfə Boquçarovda görüşəndən bəri nə qədər vaxt keçmişdir, amma adama elə gəlir ki, bu, yaxının işidir. Biz hamımız necə bədbəxt idik, amma mən o günləri geriyyə qaytarmaq üçün çox şey verədim... ancaq qaytarmaq olmaz.

Nikolay bu sözləri deyəndə Marya öz parlaq nəzərlərilə onun gözlərinə baxırdı. Marya sanki Nikolayın sözlərindəki gizli mənanı oxumağa və onun özünə münasibətini anlamağa çalışırdı.

– Bəli, bəli, – deyərək knyaz qızı cavab verdi, – amma, qraf, siz keçmiş üçün heyfslənməməlisiniz. Mənim anladığıma görə, siz indiki həyatınızı həmişə xoş bir xatirə kimi yada salacaqsınız, indi isə siz elə fədakar bir həyat keçirirsiniz ki...

– Mən sizin təriflərinizi yaxşı başa düşürəm, – deyərək Nikolay cəld onun sözünü kəsdı, – əksinə, mən daim özümü məzəmmətləyirəm, lakin bu çox maraqlı və qüssəli bir söhbətdir.

Yenə də Nikolayın baxışları əvvəlki kimi quru və soyuq bir ifadə aldı, lakin knyaz qızı, artıq onun yenə də tanıdığı və sevdiyi adam olduğunu və yenə də həmin adamla söhbət etdiyini gördü.

Knyaz qızı dedi:

– Mən elə güman elədim ki, siz bunu söyləməyə mənə icazə verərsiniz. Biz sizinlə... və sizin ailənizlə elə yaxınlaşmışdıq ki, mən elə güman elədim ki, siz mənim bu işdə sizin dərdinizə şərik olmağımı yersiz hesab etməzsiz, lakin mən səhv etmişəm, – deyərək Maryanın səsi birdən titrədi. – Mən bilmirəm nə üçün, – deyərək o, özünü düzəltməkdən sonra davam etdi, – amma siz qabaqlar başqa cür idiniz...

– Nə üçünlərə minlərlə səbəb vardır (o, nə üçün sözünü xüsusi bir ifadə ilə dedi). Sizə təşəkkür edirəm, xanım qız, – sonra isə yavaşca, – bəzən həyat ağır olur, – dedi.

Knyaz qızı Maryanın qəlbində daxili bir səs: “Deməli, bunun üçün! Bunun üçün!” – dedi. “Yox, mən bu adamda yalnız bu şən, mərhəmətli və açıq baxışları, yalnız bu zahiri gözəlliyi sevməmişəm” – deyər knyaz qızı öz-özünə danışdı. “Bəli, o, indi yoxsuldur, mən isə varlıyam... Bəli, ancaq buna görə... Əgər bu olmasa idi...” Knyaz qızı onun əvvəlki incəliyini xatırladı və indi onun mərhəmətli və qəmgin üzünə baxdı və birdən onun soyuqluğunun səbəbini anladı.

– Axı nə üçün, qraf, nə üçün? – deyər knyaz qızı birdən ixtiyarsız olaraq ona tərəf gedərək səsləndi. – Bir deyin görüm, nə üçün? Siz deməlisiniz. – Nikolay susurdu. – Mən, qraf, səbəbini bilmirəm, – deyər knyaz qızı davam etdi, – lakin mənə ağır gəlir, mənə... Mən etiraf edirəm. Siz nə üçün isə məni əvvəlki dostluqdan məhrum edirsiniz. Bu mənə ağır gəlir. – Knyaz qızının gözələrində və səsinə yaş hiss olundu. – Mən həyatda çox az xoş gün görmüşəm, ona görə də mənə hər bir itki ağır gəlir... Məni bağışlayın, sağlqla qalın! – Knyaz qızı Marya birdən ağladı və otaqdan çıxdı.

Nikolay onu saxlamağa çalışaraq:

– Xanım qız! Siz allah, dayanın, – deyər səsləndi. – Xanım qız!

Marya geriyyə baxdı. Bir neçə saniyə dinnəxcə bir-birinin gözələrinə baxdılar, uzaq və qeyri-mümkün bir şey birdən dönüb, yaxın, mümkün və labüd oldu.

VII

1814-cü ilin payızında Nikolay knyaz qızı Maryaya evləninib, arvadı, anası və Sonya ilə yaşamaq üçün Lisiye Qoriya köçdü.

Arvadının mülkünü satmadan, qalan borclarını üç il ərzində ödədi və ölən qohumundan qalmış kiçik mirası aldıqdan sonra, Pyerin də borcunu verdi.

Üç il də keçəndən sonra, 1820-ci ilə yaxın, Nikolay öz işlərini elə yaxşı düzəltdi ki, Lisiye Qorinin yanında kiçik bir mülk də aldı və atasının Otradnoye kəndini satın almaq üçün danışıq aparmağa başladı, bu onun ən sevimli bir arzusu idi.

Bir zərurət ucundan təsərrüfatçılığa başlayan Nikolay təsərrüfat tezliklə elə alışdı ki, bu, onun ən sevimli və demək olar ki, yeganə məşğələsi oldu.

Nikolay sadə bir təsərrüfatçı idi, yeni qaydaları, xüsusən o zaman dəb olmuş ingilis qaydalarını sevməzdi. Təsərrüfat haqqındakı nəzəri əsərlərə gülərdi, zavodları, bahalı istehsalatı, bahalı taxıllar əkdirməyi xoşlamazdı, ümumiyyətlə ayrı-ayrılıqda təsərrüfatın heç bir sahəsilə məşğul olmazdı. Onun gözələrinin qarşısında həmişə malikanənin ayrıca bir hissəsi yox, həmişə bütün malikanə durardı. Malikanədə isə əsas şey nə toraqla və havada olan azot və nə də ki oksigen idi, nə də xüsusi hazırlanmış kotan və peyin idi. Əsas şey həmin əsas alət idi ki, onun vasitəsilə azot da, oksigen də, peyin də və kotan da iş görürdü, yəni zəhmət çəkən mujik idi. Nikolay təsərrüfatla məşğul olub, onun müxtəlif sahələri ilə tanış olanda, diqqətini xüsusi olaraq mujik cəlb etdi. Mujik ona yalnız bir alət kimi yox, həm də məqsəd və hakim kimi görünürdü. O, əvvəllər diqqətlə mujikə baxır, onu başa düşmək, ona nə lazım olduğunu, onun nəyi pis və nəyi yaxşı hesab etdiyini öyrənmək istəyirdi, ancaq özünü zahirən tapşırıq və əmr verən bir adama oxşadırdı, həqiqətdə isə, yaxşı və pis şey barədə onların mühakimələrinə, onların hərəkət və danışıqlarını öyrənirdi. Nikolay ancaq mujiklərin zövq və meyllərini başa düşdükdən, onlar kimi danışmağı öyrəndikdən və onların danışığının gizli mənasını dərk etməyə başladığından və özünün onlara qovuşduğunu hiss etdikdən sonra, mujikləri daha da cəsarətlə idarə etməyə başladı, yəni mujiklər haqqında ondan tələb olunan vəzifəni yerinə yetirməyə başladı. Bundan sonra Nikolayın təsərrüfatı ən gözəl nəticələr verdi.

Mülkü idarə etmək üçün adam seçəndə Nikolay birdən-birə, səhsiz, qərribə bir uzaqgörənlik və fərsətlə elə adamlardan burmistr, darğa və ya başçı seçirdi ki, əgər mujiklər özləri seçsəydilər, onlar da həmin adamları seçərdilər, buna görə də onun mujik başçıları heç bir zaman dəyişməzdi. Pyerin kimyəvi keyfiyyətini öyrənməkdən əvvəl, “debet” və “kredit” (o, istehza ilə belə danışmağı sevirdi) məsələləri ilə məşğul olmaqdan əvvəl o, kəndlilərin mal-qarasının sayını öyrənir və hər cür vasitələrlə bundarın sayını artırmağa çalışırdı. Kəndli ailələrinin bütöv qalmasına kömək edir, onları bölünməyə qoymurdu. Tənbəlləri, pozğunları və zəifləri eyni dərəcədə təqib edir və cəmiyyətdən qovmağa çalışırdı.

Əkin zamanı, ot və taxıl yığılan zaman Nikolay öz tarlalarına və kəndlilərinin tarlalarına bir gözəllə baxırdı. Az-az mülkədar Nikolay kimi belə tez və yaxşı əkib, biçir və belə bolluca qazanc götürürdü.

O, nökrərlərlə az ünsiyyətdə olmağa çalışır, onları müftəxor adlandırır. Hamının dediyi kimi, o, bu adamları başlı-başına buraxmış və

qudurtmuşdu. Nökərlər barədə bir ömr verməli olanda, xüsusən, bir nökrə cəza vermək lazım gələndə Nikolay necə hərəkət edəcəyini bilməz və ev adamlarının hamısı ilə məsləhətləşərdi, amma mümkün əvəzinə nökrəni əsgəriyə vermək mümkün olduğu zaman o, heç tərəddüd etmədən bu işi görərdi. Mujiklərə aid bütün ömr və tapşırıqlarında o, heç vaxt heç bir şübhəyə düşməzdi. O bilirdi ki, onun hər bir əmri hamı tərəfindən bəyəniləcəkdir, etiraz edənlərsə da, bir və ya bir neçə nəfər olacaq.

O, öz kefinə görə heç kəsə cəza verməz və həmçinin öz kefinə görə heç kəsi mükafatlandırmazdı. O, hansı şeyin olması və hansı şeyin olmaması barədə bir ölçüsü olduğunu deyər bilməzdi, lakin onun qəlbində belə bir ölçü vardı, özü də çox möhkəm və sarsılmaz idi.

O, tez-tez məyus bir halda müəyyən bir uğursuzluq və ya intizamsızlıq haqqında danışar: “bizim rus xalqı ilə...” – deyər və ona elə gələrdi ki, mujiki görməyə gözü yoxdur.

Lakin bizim bu rus xalqını və onun məişətini o, bütün varlığı ilə sevirdi, buna görə də yaxşı nəticələr verən təsərrüfatın yeganə yolunu və qaydalarını anlamış və mənimsəmişdi.

Qrafinya Marya örnəyi bu məhəbbətə görə qısqanır və bu məhəbbətdə iştirak edə bilmədiyini üçün təəssüf edərdi, lakin qrafinya özünə yad və uzaq olan bu aləmdən Nikolayın aldığı sevincləri və kədərləri anlaya bilmirdi. Qrafinya anlaya bilmirdi ki, Nikolay səhər səhərdən durub, bütün səhəri tarlada və ya xırmanda keçirəndə, əkindən, ot çalımından və taxıl yığımından onun süfrəsi başına çay içməyə gələndə nə üçün belə diribaş və şad olur. Qrafinya başa düşmürdü ki, zəngin təsərrüfatçı mujik Matvey Yermişindən danışanda nə üçün Nikolay sevinir və fəxr edir. Həmin mujik öz ailəsi ilə bərabər bütün gecəni dərz daşıyardı və heç kəs hələ heç bir şey yığmadığı halda, onun dərz tayaları qurulmuş olardı. O, başa düşmürdü ki, nə üçün susuzluqdan quruyan yeni yulaf zoğlarının üstünə isti gur yağış yağanda Nikolay pəncərədən cəvənə tərəf gələ-gələ öz-özünə gülümsünür və sevinir və ya nə üçün o, biçin və yığın vaxtı qorxulu olan buludları külək qovub apardığı zaman qızarmış, qaralmış, tərlə bir halda, üst-başından yovşan iyi gələ-gələ, saçlarında alağ otu, xırmandan qayıdırken sevinə-sevinə ölini bir-birinə sürtüb: bir-iki gün də keçsə, mənim də, kəndlilərin də taxılımız xırmanda olar, – deyirdi.

Bəzən qrafinya onun yanına gəlib, işdən azad olunmaqları barədə xahiş edənlərin və mujiklərin xahişini Nikolaya söylərdi, belə

hallarda mərhəmətli *Nicolas* həmişə onu rədd edərdi və hirsələnərək deyirdi ki, qrafinya bir də onun işinə qarışmasın. Qrafinya ürəyi-yumşaq, həmişə onun xahişini deməmişdən başa düşən və onları yerinə yetirməyə hazır olan Nikolayın nə üçün hirsələnib, acıqlandığını heç başa düşməzdi. Qrafinya hiss edirdi ki, onun özünəməxsus xüsusi aləmi vardır, müəyyən qanunlara malik olan bu aləmi o, çox sevirdi, amma qrafinya isə o qanunları anlamırdı.

Bəzən qrafinya onu anlamağa çalışaraq, rəiyyətin halına qalmaq barədəki xidmətlərindən danışanda Nikolay hirsələnir və deyirdi: “Mən onların barəsində heç şey eləmirəm, heç fikrimdən də keçmir, onların xeyrinə olaraq mən bunu eləməyəcəyəm. Bunların hamısı şeyirdir və arvad nağılıdır, yaxın adamların mənfəətinədir. Mən istəyirəm ki, bizim uşaqlarımız onun-bunun əlinə baxmasınlar. Nə qədər ki, mən sağam, gərək təsərrüfatı yoluna qoyam, vəssalam! Bunun üçün qayda-qanun və inzibətçilik lazımdır... Bilirsənmi!” – deyər o, yumruğunu möhkəm düşünləyirdi. “Bir də, əlbəttə, insaf lazımdır”, – deyər əlavə edirdi, “çünki kəndli ac və çılpadırsa, atı da təkdirsə, o nə özü üçün işləyə bilər, nə də mənim üçün”.

Nikolay başqaları üçün bir iş gördükdə heç ağlına da gətirməzdi ki, bu işi xeyirxahlıq xatirinə edir, elə buna görə də nə eləyirdisə, çox səmərəli olurdu. Mal-dövləti sürətlə artırdı, qonşu mujiklər gəlib xahiş edirdilər ki, bizi öz təsərrüfatın üçün al. Öləndən sonra da, onun adamlarla çox insafılı dolanması haqqında xalq arasında müqəddəs xatirələr yaşamaqda idi. “Çox yaxşı ağa idi... Əvvəlcə mujikin dərdinə qalardı, sonra özünün. Amma güzəştə də getməzdi. Bir sözlə, əsil ağa idi!”

VIII

Təsərrüfat işlərilə əlaqədar olaraq Nikolayın narahat edən bir şey vardısı, o da hövsələsizliyi və köhnə zabitlik adəti ilə qolunun gücünü göstərməsi idi. İlk zamanlar o, bunda bir pislilik görmürdü. lakin evləndəndən iki il sonra onun belə tənbehlər haqqında fikri birdən dəyişdi.

Bir gün yayda Boquçarovdan ölən Dronu əvəz eləyən darğam çağırıldı. Bu darğam cürbəcür fırıldaqçılarda və islaholunmaz taqsirlərdə müqəsmir olunurdu. Nikolay onun qabağına, cəvənə çıxdı və darğamın birinci cavablarından sonra dahlizdən çıxırtı və kətək səsləri eşidildi. Səhər yeməyi üçün evə qayıdan Nikolay kərgahının

qabağında başını aşağı salıb oturan arvadına yanaşdı və səhərdən bəri onu məşğul edən bütün şeyləri, adəti üzrə, ona söylədi və o cümlədən, Boquçarov darğası barədə də danışdı. Qrafinya Maryanın rəngi saraldı, qızardı, dodaqları büzüldü, lakin ərinin sözlərinə heç bir cavab verməyib, eynilə başı aşağı vəziyyətdə oturdu.

Darğanı yadına salan Nikolay hirsələnib deyirdi:

– Ələfin biri imiş. Yenə desəydi ki, sərxoş olmuşam, görməmişəm, dərd yarı idi, amma... Mari, sənə nə oldu? – deyər birdən Nikolay soruşdu.

Qrafinya Marya başını qaldırdı, bir söz demək istədi, lakin yenə də tez başını aşağı saldı və dodaqlarını büzdü.

– Sənə nə oldu? Sən nə edirsən, əzizim?..

Gözəl olmayan qrafinya Marya ağlayanda həmişə gözəlləşirdi. O heç vaxt ağrıdan və hirsindən ağlamazdı, ancaq qüssədən və birinə yazığı gələndə ağlayardı. O ağlayanda parıldayan gözlərində xüsusi bir məlahət əmələ gələrdi.

Nikolay onun əlini əlinə alan kimi o, özünü saxlaya bilməyib, ağlamağa başladı.

– Nicolas, mən görürdüm... o müqəssir idi, amma sən nə üçün elə elədin? Nicolas!.. – deyər qrafinya əllərilə üzünü tutdu.

Nikolay susdu, qıpqırmızı qızardı, qrafinyadan uzaqlaşdı, otaqda o yan-bu yana gözməyə başladı. O, arvadının nə üçün ağladığını başa düşdü, lakin ürəyində birdən-birə onunla razılaşa bilmədi, uşaqlıqdan adət etdiyi və adi bir şey saydığı bir işin pis iş olduğuna inana bilmədi.

“Bu nəzakətimdir, arvadların nağılımıdır, yoxsa o, haqlıdır?” – deyər o, öz-özündən soruşdu. Öz yanında bu məsələni həll edə bilməyən Nikolay bir də arvadının əzab çəkən və sevən üzünə baxdı və birdən onun haqlı olduğunu və özünün çoxdan onun yanında müqəssir olduğunu anladı.

Nikolay arvadına yanaşdı, yavaşca dedi:

– Mari, bir də heç vaxt belə şeylər olmayacaq, sənə söz verirəm. Heç vaxt, – deyər o, üz istəyən bir uşaq kimi titrək bir səslə təkrar etdi.

Qrafinyanın gözlərindən daha da şiddətlə yaş axmağa başladı. O, ərinin əlini tutdu və öpdü.

– Nicolas, bu qaş havaxt sındırmısan? – deyər qrafinya söhbəti dəyişdirmək üçün ərinin barmağındakı üzüyə və Laokonun başı nəqş edilmiş qaşa baxdı.

– Bu gün; yenə də həmin məsələ. Ah Mari, onu yadıma salma. – O yenə də coşdu. – Sənə söz verirəm ki, bir də belə şey olmayacaq. Qoy bu, mənə həmişəlik yaddaş olsun, – deyər Nikolay sınımsız üzüyü göstərdi.

O vaxtdan sonra darğalarla və buyuruqçularla danışarkən qan beyninə vuranda və yumruqları düyünlənəndə Nikolay sınımsız üzüyü barmağında hərləyir və onu hirsələndirən adamın qabağında gözlərini yerə dikirdi. Lakin ildə bir-iki dəfə özünü saxlaya bilmirdi və arvadının yanına gələndə etiraf eləyir və bu axırıncı dəfədir, bir də olmayacaq, deyər söz verirdi.

– Mari, – deyirdi, – sən yəqin ki, mənə nifrət edirsən, mən ona layiqəm.

– Əgər özünü saxlaya bilmirsənsə, onda çıx get, tez get, – deyər Qrafinya Marya məyus bir halda ərinə təskinlik verməyə çalışırdı.

Quberniyadakı zadəgan cəmiyyətində Nikolaya hörmət edirdilər, amma onu sevmirdilər. Zadəgan maraqları onu maraqlandırmırdı. Buna gbrə də onlardan bəziləri Nikolayı məğrur, bəziləri də axmaq adam hesab edirdi. Yaz əkinindən başlamış ta taxıl yığılanadək onun yayda bütün vaxtı təsərrüfatda keçirdi. Payızda isə təsərrüfatla məşğul olduğu kimi, ciddi surətdə ovla məşğul olurdu, bir-iki aylığa ova çıxırdı. Qışda isə o, başqa kəndlərə gedir və mütalibə ilə məşğul olurdu. O, hər il müəyyən məbləğə əsas etibarilə tarixi kitablar yazdırıb gətirirdi və onları oxuyurdu. O, özü üçün zəngin bir kitabxana düzəltdi və belə bir qayda qoymuşdu, aldığı kitabların hamısını oxuyurdu. O, mütalibə zaman səliqə ilə kabinetdə oturardı, əvvəllər özünü oturmağa məcbur edirdi, amma sonralar buna adət etmişdi və hətta faydalı bir işlə məşğul olduğunu dərk etdiyi üçün, oxudan bir növ zövq də alırdı. İş dalınca bir yana getməkdən başqa, qışda vaxtının çoxunu Nikolay evdə keçirir, ailə ilə ünsiyyət bağlayır, anası ilə və uşaqlarla məşğul olurdu. Arvadına daha çox isinişir və hər gün onda yeni-yeni mənəvi məziyyətlər kəşf edirdi.

Nikolay evlənəndən bəri Sonya onun evində yaşayırdı. Hələ evlənməmişdən əvvəl Nikolay özünü taqsırlandıraraq və Sonyanı tərifiylərək, Sonya ilə öz arasında olan əhvalatdan hamısını öz arvadına danışmışdı. O, knyaz qızı Maryadan xahiş etmişdi ki, xalası qızı ilə həlim və mehriban rəftar etsin. Qrafinya Marya öz ərinin günahkar olduğunu tamamilə hiss edirdi, o, özünün də Sonyanın yanında müqəssir olduğunu hiss edirdi. Fikirləşirdi ki, varlı olduğu üçün Nikolay onu

seçmişdir, Sonyanı o, heç bir şeydə töhmətləndirə bilmirdi və onu sevmək istəyirdi, lakin onu nəinki sevmirdi, hətta tez-tez qəlbində ona qarşı pis hisslər oyandığını duyur və bu hisslərlə mübarizə apara bilmirdi.

Bir gün o, Sonya barədə öz dostu Nataşa ilə söhbət elədi və özünün ona qarşı insafsız olduğunu söylədi.

Nataşa ona dedi:

– Bilirsənmin nə var, sən İncili çox oxumusan, orada bir yer var lap Sonyaya aiddir.

– O hansıdır? – deyə qrafinya Marya təəccüblə soruşdu.

– “Varı olana veriləcək, varı olmayandan alınacaq”, yadımdadırımı? Onun varı yoxdur, səbəbini bilmirəm, bəlkə xudbin deyil, ona görə, bilmirəm, amma ondan alınacaq hər şeyi alınıb. Bəzən mənim ona çox yazığım gəlir. Qabaqlar mən çox istəyirdim ki, Nicolas onu alsın, amma mən əvvəlcədən hiss eləyirdim ki, bu baş tutmayacaq. O, bir növ barsız çiçəkdir, çiyələk kolunda olur, görmüsənmi? Hərdən ona yazığım gəlir, amma hərdən də düşünürəm ki, o, bunu, bizim hiss edə biləcəyimiz kimi hiss etmir.

Qrafinya Marya, İncildəki bu sözləri başqa mənada başa düşmək barədə Nataşaya izahat verdisə də, lakin Sonyaya baxanda o, Nataşanın verdiyi izahatla razılaşdı. Doğrudan da, adama elə gəlirdi ki, Sonya öz vəziyyətindən heç də narazı deyildir və bu barsız çiçək olaraq qalmaq istəyir. O, elə bil ki adamlara yox, bütün ailəyə qayğı bəsləyirdi. O, pişik kimi adamlara yox, evə qısılırdı. O, qoca qrafinyaya xidmət edir, uşaqları oxşayıb özizləyir, həmişə bacardığı xırda işləri görməyə can atırdı, lakin bunların hamısı ixtiyarsız olaraq həddindən artıq zəif bir təşəkkürlə qarşılanırdı...

Lısıye Qorı malikanəsi yenidən tikilib qurtardı, lakin mərhum knyazın vaxtında olduğu kimi geniş və dəbdəbəli deyildi.

Ehtiyac içində keçən illərdə başlanmış tikinti işləri həddindən artıq sadə idi. Köhnə daş özül üstündə tikilmiş böyük ev taxtandan idi və ancaq içəri tərəfdən malalanmışdı. Döşmələri rənglənmemiş geniş ev çox sadə və kobud mebellə döşənmişdi. Buradakı divanlar, kreslolar, stollar və stullar öz xüsusi qayınağalarından və öz dülgərləri tərəfindən qayrılmışdı. Bu geniş evdə nökr-qulluqçu üçün və qonaqlar üçün də xüsusi otaqlar vardı. Rostovgilin və Bolkonskigilin qohum-qardaşları bəzən öz ailələri, 16 atları və onlarla nökrələri ilə bərabər Lısıe Qoriya qonaq gəlir və aylarla burada qalırdılar. Bundan

başqa, ağaların və xanımların ad günlərində buraya bir-iki günlüyə 100-ə qədər qonaq toplaşdı. İlin başqa vaxtlarında isə həyat öz dəyişməz qaydası ilə, adı çay, qəlyanaltı, nahar və axşam yeməkləri dəstgahı ilə keçirdi. Yeməklər öz təsərrüfatlarının ərzağından hazırlanırdı.

IX

Qış Nikolay gününün axşamı, 1820-ci ilin 5 dekabrı idi. Nataşa öz əri və uşaqları ilə bu il payızın əvvəlindən qardaşılıq qonaq idi. Pycr Peterburqda idi, özünün dediyi kimi, o, Peterburqa öz xüsusi işləri üçün üç həftəliyə getmişdi, amma indi yeddi həftə idi ki, orada yaşayırdı. Onu hər dəqiqə gözləyirdilər.

Dekabrın 5-də Bezuxov ailəsindən başqa, Rostovgildə Nikolayın köhnə dostu, istefaya çıxmış general Vasili Fyodoroviç Denisov da qonaq idi.

Ayın altısında, bayram günü qonaqlar gələcəkdilər. Nikolay bildirdi ki, beşmetini çıxarıb sürtükünü və itiburunlu dar çəkmələrini geyib, yeni tikdirmiş olduğu kilsəyə getməlidir, sonra isə təbrikləri qəbul etməli, qəlyanaltı təklif etməli və yeni zadəgan seçkilərindən və məhsuldan söhbət etməlidir. Lakin bayram axşamını o, öz adı qaydası ilə keçirmək istəyirdi. Naharadək Nikolay Ryazandakı kənddən gəlib, arvadının qardaşı oğlunun mülkünə aid haqq-hesab gətirən burmistrin hesabatını yoxladı, öz işlərinə aid iki məktub yazdı və xırmana, mal-qara və at saxlanan heyətlərə baş çəkdi. Sabahki dini bayramda baş verə biləcək sərəxoşluğa qarşı lazımı tədbirləri gördükdən sonra, nahara evə gəldi və arvadı ilə təkbətək bir kəlmə danışmağa macal tapmadan, 20 nəfərlik bir stolun başında oturdu, süfrənin başına bütün ev adamları toplaşmışdılar. Stolun başında anası, onun yanında qalan qarı Belova, arvadı, üç uşağı, mürəbbiyə, mürəbbi, qardaş oğlu öz mürəbbisi ilə, Sonya, Denisov, Nataşa, onun üç uşağı, onların tərbiyəçisi, qoca Mixail İvaniç, knyazın Qorıda istirahətdə olan memarı oturmuşdu.

Qrafinya Marya stolun o biri başında ərilə üzübüz oturmuşdu. Əri öz yerində oturan kimi, onun salfetkanı götürməsindən və qabağındakı stakanı və bakalı o tərəfə çəkməsindən, qrafinya Marya bu qərara gəldi ki, onun ovqatı pisdır, bəzi vaxt, xüsusilə şörba verildəndə və ya birbaşa təsərrüfatdan nahar etməyə gələndə onun ovqatı belə təlx olardı. Qrafinya Marya ərinin bu halını çox yaxşı bildirdi və özünün

kefi kök olduğu zamanlarda sakitcə, ərinin şorbanı yeyib qurtarmasını gözlərdi, sonra isə onunla söhbət etməyə başlayıb, boynuna qoyardı ki, ovqatının pis olmasına heç bir səbəb yoxdur, lakin bu dəfə qrafinya bu qaydanı tamamilə yadından çıxarmışdı. Ərinin ona nahaq yerə acıqlandığını gören qrafinya incidi və özünü bədbəxt bir adam hesab etdi. Qrafinya ərindən harada olduğunu soruşdu. O, cavab verdi. Qrafinya ondan təsərrüfatda hər şeyin öz yerində olub-olmadığını soruşdu. Nikolay, arvadının bu süni danışığından üz-gözünü turşutdu və tez cavab verdi.

“Deməli, mən səhv etmişəm”, – deyərək qrafinya Marya düşündü: “Axı, o mənə nə üçün hirsələnir?” Qrafinya Marya ərinin verdiyi cavablardan hiss edirdi ki, əri ondan narazıdır və söhbəti tez kəsmək istəyir. O, hiss edirdi ki, dediyi sözlər qeyri-təbiidir, lakin buna baxmayaraq, qrafinya bir neçə sual da verməkdən özünü saxlaya bilmədi.

Denisovun sayəsində süfrə başındakı söhbət qızışib, ümumi bir şəkil aldı. Qrafinya Marya daha əri ilə danışmadı. Süfrədən qalxıb, qoca qrafinyaya təşəkkür etməyə gəldikdə, qrafinya Marya öz əlini uzadaraq, ərini öpdü və nə üçün ona acıqlandığını soruşdu.

– Sənin başına həmişə qəribə fikirlər gəlir, acıqlanmaq nədir? – deyərək Nikolay cavab verdi.

Lakin onun dediyi sözü həmişə elə bil qrafinya Maryaya deyirdi: bəli, acıqlanıram və səbəbini demək istəmirəm.

Nikolay öz arvadı ilə elə yaxşı dolanırdı ki, hətta qısqanclıqdan onların dalaşmasını arzu edən Sonya və qoca qrafinya buna bir bəhanə də tapa bilmirdilər, lakin onların arasında da ədavətli dəqiqələr olurdu. Bəzən ən xoşbəxt keçən günlərdən sonra, birdən onların arasında bir soyuqluq və ədavət əmələ gəlirdi. Belə hallar çox vaxt qrafinya Marya hamilə olan günlərdə olurdu. İndi də qrafinya hamiləlik dövrü keçirirdi.

– Bəsdir, *messieurs et mesdames*, – deyərək Nikolay bərkədən və elə bil ki, sevinə-sevinə səsləndi (qrafinya Maryaya elə gəlirdi ki, Nikolay qəsdən onu təhqir etmək üçün belə edir), – mən saat beşdən ayaq üstündəyəm. Sabah işləmək lazımdır, indi isə gedirəm istirahət etməyə. – Nikolay qrafinya Maryaya heç bir söz demədən kiçik istirahət otağına getdi və divanın üstünə uzandı.

“Bax, o həmişə belədir” – deyərək qrafinya Marya düşündü. “Hamı ilə danışır, amma mənimlə danışmır. Görürəm, görürəm ki, onun mənədən zəhləsi gedir. Xüsusən belə bir vəziyyətdə”. O, qalxmış qar-

nına və güzgüdə rəngi qaçmış-saralmış, arıqlamış üzünə və həmişəkindən çox iriləmiş gözlərinə baxdı.

Qrafinyanın hər şeydən zəhləsi etməyə başladı. Denisovun çığırtı və qəhqəhələri, Nataşanın söhbətləri, xüsusilə Sonyanın tələsik ona bir nəzər salması xoşuna gəlmədi.

Qrafinya Marya hirsələnəndə həmişə Sonyanı birinci bəhanə hesab edirdi.

Qonaqlarla bir qədər oturdu və onların danışıqlarından heç bir şey başa düşməyib, qrafinya sakitcə çıxdı və uşaqların otağına getdi.

Uşaqlar stullara minib, Moskvaya gedirdilər, onlar qrafinyanı da özlərilə etməyə çağırırdılar. O, oturub, uşaqlarla oynadı, lakin ərinin və onun səbəbsiz hirsələnməsinin fikri ondan əl çəkmədi, narahat etməyə başladı. O qalxdı və barmaqlarının ucunda çətinliklə gedərək, kiçik istirahət otağına yollandı.

“Bəlkə, yatmamışdır, danışib, məsələni aydınlaşdıraram” – deyərək öz-özünə fikirləşdi. Böyük oğlu Andryuşa anasını təqlid edərək barmaqları ucunda onun dalınca gəlməyə başladı. Qrafinya Marya onu görmədi.

– *Chère Marie, il dort, je crois; il est si fatigué*¹, – qrafinya Maryaya elə gəlirdi ki, hər yerdə ona rast gələn Sonya böyük istirahət otağından ona bu sözləri deyir. – Andryuşa onu oyatmasın.

Qrafinya Marya geriye baxdı, dalınca gələn Andryuşanı gördü və Sonyanın haqlı olduğunu hiss etdi və elə buna görə də birdən əsəbiləşdi, lakin özünü güclə saxladı və qaba bir söz demədi. O, bir söz demədi və Sonyanın sözünə qulaq asmamaq üçün Andryuşaya əlilə işarə elədi ki, dalınca gəlsin, amma səs salmasın. Qrafinya qarıya yanaşdı. Sonya o biri qarıya tərəf getdi. Nikolay yatan otaqdan onun, arvadına ən incə nöqtələrinə qədər tanış olan müntəzəm nəfəsinin səsi gəlirdi. Bu nəfəsi eşidən qrafinya onun qəşəng, hamar alını, big-larını, bütün simasını gözləri qarşısında canlandırırırdı. Nikolay sakit gecələrdə yatanda qrafinya onun simasına uzun zaman tamaşa eləmişdi. Birdən Nikolay tərpsədi və inildədi. Elə bu anda Andryuşa qapının dalından:

– Papa, mamam burda dayanıb, – deyərək çığırdı.

Qrafinya Maryanın qorxudan rəngi qaçdı və oğluna işarə etməyə başladı. Uşaq susdu, qrafinya Marya üçün çox dəhşətli olan bu sükut

¹ Əziz Mari, deyosən, o yatıb, çox yorulub

bir dəqiqə qədər davam etdi. O bilirdi ki, Nikolayı yuxudan oyadanda acığı tutur. Birdən qapının dalından yeni bir inilti, hərəket səsi eşidildi və Nikolay narazı bir səsle:

– Bir dəqiqə də rahatlıq vermirlər. Mari, sənəni? Sən onu niyə bura gətirmisən?

– Mən ancaq baxmağa gəlirdim, mən onu görmədim... bağışla...

Nikolay öskürdü və susdu. Qrafinya Marya qapıdan uzaqlaşdı və oğlunu uşaq otağına apardı. Beş dəqiqə sonra, atasının sevimlisi olan kiçik, qaraqaş-qaragöz üç yaşlı Nataşa, atasının yatdığını və anasının istirahət otağında olduğunu qardaşından eşidib, anasının gözündən yayınaraq, atasının yanına qaçdı. Qaragöz qız cəsarətlə qapını cırıldatdı, səssiz addımlarla yeyin-yeyin divana tərəf baxdı, barmaqlarının ucunda yuxarıya qalxıb, atasının başı altındakı ölini öpdü. Nikolay gülümsünə-gülümsünə ona tərəf çevrildi.

– Nataşa, Nataşa! – deyər qapının dalından qrafinya Marya qorxa-qorxa pıçıldadı, – atan yatmaq istəyir.

Balaca Nataşa arxayın-arxayın cavab verdi:

– Yox, mama, o, yatmaq istəmir, o gülür.

Nikolay ayaqlarını divandan aşağı salıb, ayağa qalxdı və qızı qucağına götürdü.

– Maşa, içəriyə gəl, – deyər arvadını səslədi. Qrafinya Marya otağa girib, ərinin yanında oturdu.

– Mən heç görmədim, o necə dalımca gəldi, – deyər qrafinya qorxa-qorxa dilləndi. – Mən elə belə.

Nikolay bir əlilə qızını tutub, arvadına baxdı və onun üzündəki müqəssirlik ifadəsini görüb o biri əlilə arvadını qucaqladı və saçlarından öpdü.

– Mamanı örmək olarmı? – deyər o Nataşadan soruşdu.

Nataşa utana-utana gülümsündü.

Nikolayın öpdüyü yeri göstərərək Nataşa amiranə bir hərəketlə:

– Bir də, – dedi.

Nikolay arvadının qəlbindəki sualı bilirdi, o həmin suala cavab vermiş kimi:

– Mən bilmirəm ki, sən nə üçün mənim ovqatımın pis olduğunu güman edirsən? – dedi.

– Sən belə olanda bilirənmə mən özümü necə bədbəxt və yalqız hiss edirəm. Mənə elə gəlir ki...

– Mari, bəsdir, axmaqlığı burax. Bu nə sözdür sən danışırsan, – deyər Nikolay kefi kök bir halda davam etdi.

– Mənə elə gəlir ki, mən çirkin olduğum üçün sən məni sevə bilmirsən... həmişə... indi isə... bu vəz...

– Vay, sən nə qədər gülmölisən! Hər gözəl yaxşı deyil, könül sevən yaxşıdır. Malvina və başqalarını gözəl olduğu üçün sevirlər, mən arvadımı elə sevə bilərəmmi? Yox, mən sevmirəm, mən, heç bilmirəm necə deyim. Sənsiz və bax, bu cür aramızdan pişik atdanda mənə elə gəlir ki, daha məhv oldum, ölüm heç bir işə yovuşmur. Bax, mən bu barmağımı sevirəmmi? Mən bunu sevmirəm, amma di gəl, kəs onu görüm...

– Yox, mən elə demirəm, mən başa düşürəm. Deməli, sən mənə hirsələnmişəm?

– Çox yaman hirsələnirəm, – deyər o gülümsünərək ayağa qalxdı, saçlarını düzəltdi və otağın içində o yan-bu yana gəzməyə başladı.

– Bilirsənmi, Mari, mən nə düşünürdüm? – deyər Nikolay arvadı ilə bərişandan sonra elə buradaca fikirləşməyə başladı. O, arvadının ona qulaq asmağa hazır olub-olmadığını soruşmadı, onun üçün fərqi yox idi. Onun başına bir fikir gəlmişdisə, deməli, arvadının da başına gəlmişdi. Nikolay Pyeri yazadək burada saxlamaq haqqındakı fikrini arvadına söylədi.

Qrafinya Marya onu dinlədi, öz qeydlərini söylədi və o da öz növbəsində öz-özünə fikirləşməyə başladı. O, uşaqlar barədə fikirləşirdi.

Qrafinya balaca Nataşanı göstərərək, fransızca dedi:

– Bir qadın kimi indidən görünür. Siz biz qadınları məntiqsizlikdə təhmətləyirsiniz. Bax, budur sizin məntiqiniz. Mən deyirəm ki, papa yatmaq istəyir, o deyir ki, yox, o gülür. O haqlıdır, – deyər qrafinya Marya sevinclə gülümsündü.

– Elədir, elədir! – deyər Nikolay qızını qüvvətli əlləri ilə yuxarıya qaldırıb, çiyinə qoydu, ayaqlarından tutub, otağın içində gəzməyə başladı. Atanın da, qızın üzündə mənasız bir sevinc oxunurdu.

Qrafinya Marya fransızca pıçıldayaraq dedi:

– Bəlkə, sən insafılı iş görmürsən. Sən bunu həddindən artıq sevirsən.

– Doğrudur, lakin nə etməli?.. Mən çalışıram ki...

Elə bu vaxt dəhlizdən uzaq səfərdən gələnə oxşayan tappıltı və ayaq səsləri eşidildi.

– Kim isə gəldi.

– Əminəm ki, Pyerdir. Gedim görüm, – deyər qrafinya Marya otaqdan çıxdı.

O gedəndən sonra Nikolay çaparaq qızını otaqda gözdirdi. Nəfəsi tənqişmiş halda, gülməkdə olan qızını çiyindən tez götürüb, bağrına basdı. Atılıb-düşməsi ona rəqsləri xatırlatdı. Nikolay qızının girdə və xoşbəxt uşaq üzünə baxıb, fikirləşdi ki, görəsən, qocalanda bu qızı necə qucağına götürəcək və bir zamanlar rəhmətlik atası öz qızı ilə Danila Kupor havasında oynadığı kimi, o da bu qızla necə mazurka oynayacaq.

Bir neçə dəqiqədən sonra otağa qayıdan qrafinya Marya:

– Odur, odur, Nicolas, – dedi. İndi daha bizim Nataşa dirildi. Bilirsənmi, Nataşa necə sevinirdi, amma gecikdiyi üçün Pyer dərhal tənbeh olundu. – Gedək, tez gedək. Əl çöksənə, a qız, – deyər qrafinya atasına marşan qızına baxıb gülümsündü. Nikolay qızının əlindən tutub çıxdı.

Qrafinya Marya istirahət otağında qaldı.

– Mən heç vaxt, heç vaxt inanmazdım ki, – deyər qrafinya öz-özünə pıçıldadı, – inanmazdım ki, insan belə xoşbəxt ola bilər”. – Üzü gülürdü, lakin eyni zamanda o, köksünü ötürdü və baxışlarının dərinliyində həzin bir kədər göründü. Elə bil ki, onun indi hiss etdiyi xoşbəxtlikdən başqa, bir də bu həyatda müyəssər olmayan bir xoşbəxtlik vardı ki, bu dəqiqə onu ixtiyarsız olaraq xatırlamışdı.

X

Nataşa 1813-cü ilin ilk baharında ərə getmişdi. 1820-ci ildə onun artıq üç qızı və bir də oğlu vardı. O, oğlan uşağını çox istədiyi üçün indi özü bəsləyirdi. Nataşa kökəlmiş və enlənmişdi, bu qüvvətli anada əvvəlki incə və çevik qızdan bir əsər qalmamışdı. Üzünün xətləri müəyyən olmuş, sakit, yumşaq və aydın bir şəkil almışdı. Üzündə əvvəllər daimi olaraq yanan və ona gözəllik verən diribaşlıq əlaməti yoxdu. İndi onun ancaq üzü və bədəni görünürdü, qəlbi isə heç görünmürdü. Ancaq qüvvətli, gözəl və doğub-törəyən bir arvad görünürdü. Əvvəlki atəş indi onda çox az-az parlayırdı. Ancaq indi olduğu kimi, ərə səfərdən qayıdanda, uşağı xəstəlikdən sağalanda və ya qrafinya Marya ilə oturub, knyaz Andreydən danışanda (knyaz Andreyin xatırladığı zaman ərənin onu qısqanacağını güman edərək, ərənin yanında ondan danışmazdı) və bir də çox nadir hallarda təsadüfi olaraq mahnı oxumağa həvəslənəndə əvvəlki atəş parlamağa başlardı. Ərə gedən-

dən sonra o, mahnı oxumağı tamamilə tərk etmişdi. Əvvəlki atəş onun inkişaf etmiş gözəl bədəninə parlağa başladığı nadir dəqiqələrdə isə o, əvvəlkindən daha çox cazibəli görünürdü.

Ərə gedəndən sonra Nataşa öz əri ilə Moskvada, Peterburqda, Moskva altındakı kənddə, anasının, yəni Nikolayın yanında yaşamışdı. Cavan qrafinya Bezuxovanı cəmiyyətdə az görürdülər, görünlər də ondan narazı qalmışdılar. Nataşa mehriban və sevimli deyildi. Nataşa təkliyi və yalqızlığı xoşlayan deyildi (o özü də bunu sevib-sevmədiyini bilmirdi, ona elə gəlirdi ki, sevmir), lakin uşaqları bətnində gözdirəndə, doğanda və bəsləyəndə və ərənin həyatının hər bir dəqiqəsində iştirak edəndə, bütün bu ehtiyacları ödəmək üçün mütləq kübar cəmiyyətdən uzaqlaşmalı idi. Ərə getməmişdən Nataşanı tanıyanlar onda əmələ gələn dəyişikliyə qeyri-adi bir şey kimi təəccüb edirdilər. Təkcə qoca qrafinya öz analıq hissi ilə başa düşürdü ki, Nataşanın bütün həvəsi və coşqunluğu ailə sahibi, ərə sahibi olmaqdan ibarət idi (Otrodnəyədə o, zarafatla deyil, doğrudan çıxırmışdı), – Nataşanın bu xasiyyətini başa düşməyib, təəccüb edən adamlara qoca qrafinya həmişə təəccüb edir və həmişə təkrar edib, deyirdi ki, Nataşa çox gözəl bir arvad və ana olacaq.

Qrafinya deyirdi ki:

– Orası da var ki, Nataşa ərəninə və uşaqlarına məhəbbəti ifrat dərəcəyə vardırır, bu hətta axmaq bir işdir.

Nataşa ağıllı adamların, xüsusilə fransızların təbliğ etdiyi yüksək qayda-qanuna riayət etmirdi. Bu qanuna görə qız ərə gedəndən sonra da düşkünləşməməli, öz istedadlarından əl çəkməməli, öz üst-başı ilə qızlıqda olduğundan daha çox məşğul olmalı, vaxtı ilə ərə olmayanları həvəsləndirdiyi kimi, indi də ərəni həvəsləndirməlidir. Nataşa isə, əksinə, dərhal özünün bütün cazibədarlıq vasitələrindən əl çəkdi, bu vasitələrdən ən qüvvətli mahnı oxumaq idi. Bu işdən ona görə əl çəkmişdi ki, bu çox qüvvətli bir cazibə vasitəsi idi. Nataşa nə öz hərəkətləri, nə danışığının yaxşı çıxması, nə ərənin ən yaxşı cəhətlərini göstərməsi, nə öz bəzək-düzəyi, nə də öz tələbkarlığı ilə ərəni tənqə götürməməsi barədə düşünməzdi. O, tamamilə bu qaydalara zidd hərəkət edərdi. O, hiss edirdi ki, əvvəllər sövqi-təbii ilə öyrəndiyi cazibədarlıq indi onun ərəninə ancaq gülməli bir şey kimi görünəcək, halbuki o, ilk dəqiqədən bütün varlığı ilə, yəni bütün qəlbi ilə ərəninə təslim olmuş, qəlbində ona gizli olan bir guşə də qoymamışdı. Nataşa hiss edirdi ki, onu ərə ilə bağlayan şey, ərəni ona cəld edən poetik

hisslərdən ibarət deyildir, bu, başqa, qeyri-müəyyən, lakin onun ruhu bədəni ilə bağlı olduğu kimi, möhkəm bir şeyə əsaslanmışdır.

Ərinin diqqətini özünə cəlb etmək üçün birçək qoymaq, robron geymək və romanslar oxumaq, ona özünün özünü bəyənmək üçün bəzənmək kimi çox qərübə gələrdi. Lakin başqalarının xoşuna gəlmək üçün bəzənmək, bəlkə də ona xoş olardı (o bunu bilmirdi), amma buna qətiyyət vaxtı yox idi. Oxumamasının, bəzək-düzəklə məşğul olmamasının və danışdığı sözləri ətraflı fikirləşməməsinin əsas səbəbi o idi ki, bu işlərlə məşğul olmağa heç macalı yox idi.

Mələumdur ki, bir adam nə qədər əhəmiyyətsiz olursa olsun, hər halda özünü tamamilə bir işə həsr etmək bacarığına malikdir. O da mələumdur ki, iş nə qədər əhəmiyyətsiz olursa olsun, adam bütün diqqətini ona həsr etdikdə həmin iş intəhasız dərəcədə artıb böyüyür.

Nataşanın tamamilə özünü həsr etdiyi şey ailə, yəni əri idi. Bu əri elə saxlamaq lazım idi ki, o tamamilə arvadına, evə və uşaqlara məxsus olsun, o uşaqlara ki, onları ana bətnində gəzdirmək, doğmaq, bəsləmək və tərbiyə etmək lazımdır.

Nataşa sevdiyi şeyə ağı ilə yox, bütün qəlbi, bütün varlığı ilə özünü həsr edib, ona daha çox sarılıdınca, bu şey onun qayğısı ilə daha da böyüyürdü, o biri tərəfdən isə, onun öz qüvvəsi ona bir o qədər zəif və əhəmiyyətsiz görünürdü, çünki o, var qüvvəsini bir nöqtəyə toplamasına baxmayaraq, ona elə gəlirdi ki, yenə də lazımı işləri görüb, qurtara bilmir.

Qadınların hüququ, onların öz ərləri ilə münasibəti, ərlərin azadlığı və hüququ haqqındakı fikirlər və mülahizələr, o zaman indi olduğu kimi, məsələ adlanmasa da, hər halda indiki kimi idi, lakin bu məsələlər nəinki Nataşanı maraqlandırmırdı, hətta bu məsələləri o, heç başa da düşmürdü.

Bu məsələlər, indi olduğu kimi, o zaman da, evlənməkdə ancaq ər-arvadın bir-birlərindən aldıqarı həzzi, yəni evlənməyin bir parçasını nəzərə alan, amma onun ailədən ibarət olan bütün əhəmiyyətini nəzərə almayan adamları daha çox düşündürürdü.

Belə mühakimələr və nahardan nə vasitə ilə daha çox həzz almaq kimi indiki məsələlər o zaman yox idi. Bu məsələlər indi də naharın məqsədini qidalanmaqdan, evlənməyin məqsədini isə ailədən ibarət bilən adamlar üçün də, belə məsələlər yoxdur.

Nahardan məqsəd qidalanmaqdırsa, deməli, birdən-birə iki nahar edən adam, bəlkə də çoxlu həzz ala bilər, amma məqsədə nail ola bilməz, çünki iki naharı mədə həzm edə bilməz.

Evlənməkdən məqsəd ailədirsə, deməli, çox arvad və ya ər sahibi olmaq istəyən adam, bəlkə də, çox həzz ala bilər, lakin heç bir vaxt ailə sahibi ola bilməz.

Naharın məqsədi qidalanmaq, evlənməyin məqsədi isə ailə qurmaqdırsa, onda məsələ belə həll edilməlidir – mədənin həzm edə biləcəyindən artıq yeməməli və ailəyə lazım olandan artıq, yəni bir arvadın artıq arvad almamalı və ya bir kişidən artıq ərə getməməlidir. Nataşaya ər lazım idi. Əri ona verdilər. Ər də ona ailə verdi. Başqa daha yaxşı bir kişiyyə o nəinki ehtiyac hiss etmirdi, hətta bütün mənəvi qüvvəsini bu ərə və ailəyə xidmət etmək üçün səfərbər etdiyindən, başqa ərin necə ola biləcəyini təsəvvür edə bilmir və bunu təsəvvür etməklə heç maraqlanmırdı da.

Nataşanın ümumiyyətlə cəmiyyətdən xoşu gəlməzdi, amma buna baxmayaraq, o, qohum-qardaş cəmiyyətini – qrafinya Maryanın, qardaşının, anasının və Sonyanın cəmiyyətini sevirdi. Nataşa elə adamların cəmiyyətini sevirdi ki, oraya başı daranmamış, xaltda girə bilir, iri addımlarla uşaq otağından çıxıb, əlində uşaq əskisi sevinə-sevinə gəlir və yaşıl ləkə əvəzinə əskidə sarı ləkə olduğunu göstərir və uşağın sağlamlığının indii daha yaxşı olduğu barədə təsəllilər eşidirdi.

Nataşa o dərəcədə sadələşmişdi ki, onun paltarları, saçları, adda-budda sözləri, qısqançlığı (o, Sonyaya, tərbiyəçiyə, bütün gözəl və çirkin qadınlara qısqanırdı) yaxın adamlarının dilində bir zarafat mövzusu olmuşdu. Hamı deyirdi ki, Pyer arvadının qapazaltısı olmuşdur, həqiqətdə də belə idi. Evləndiyi birinci günlərdən Nataşa öz tələblərini irəli sürmüşdü. Arvadının tamamilə yeni olan bu tələbləri, yəni kişinin hər bir dəqiqəsinin arvada və ailəyə həsr olunması haqqındakı tələbləri Pyerə çox təəccüblü görünürdü, lakin Pyer arvadının tələblərinə təəccüb etsə də, bunlardan xoşlandı və təbə oldu.

Pyerin arvad hakimiyyəti altında olması ondan ibarət idi ki, o nəinki yad qadınlarla gözməyə cürət etməzdi, o elə belə, vaxtını keçirtmək üçün klublara və naharlara da gedə bilməzdi, kefi istədiyi şeyə pul xərcləyə bilməz, uzun müddətə bir yana gedə bilməzdi. Nataşa ərinə öz işlərinin dalınca getməyə icazə verərdi, bu işlərə Pyerin elmlə məşğul olması da daxil idi, Nataşa bu işlərdən özü bir şey başa düşməsə də, onlara böyük əhəmiyyət verərdi. Bunun əvəzində Pyer evdə tam bir hüquqa malik idi, o həm özünü istədiyi kimi apara bilər və həm də bütün ailə ilə istədiyi kimi rəftar edə bilirdi. Nataşa evdə öz ərinə bir qulluqçu kimi xidmət edirdi. Pyer

məşğul olduğu zaman – öz kabinetində oturub oxuduğu və yazdığı zaman hamı ayaq barmaqları ucunda gəzərdi. Pyer bir şeyi arzu etdikdə və ya könü bir şey istədikdə həmin şey daim yerinə yetirilirdi. Pyerin ağzından bir söz çıxan kimi Nataşa cəld onu yerinə yetirməyə yüyürərdi.

Bütün ev ərin ehtimal halında olan hökmləri ilə, yəni Pyerin arzuları ilə yaşayırdı, Nataşa bu arzuları qabaqcadan duymağa çalışırdı. Nataşanın bütün işləri, bütün həyat tərzi, tanışlıqları, əlaqələri, uşaqları tərbiyə etməsi, hamısı Pyerin arzusuna uyğun idi. Bundan başqa Nataşa Pyer ilə söhbət edəndə onun danışıqlarından çıxan nəticələri də dərk etməyə çalışırdı. Nataşa ərinin arzularının mahiyyətini düz dərk edə bilirdi və bir dəfə dərk etdikdən sonra axıra qədər onu möhkəm saxlamağa can atırdı. Pyer özü öz arzusunu dəyişmək istəyəndə arvadı onun öz silahı ilə özünə qarşı mübarizə aparırdı.

Pyerin heç yadından çıxmıyan o çətin günlərdə, Nataşa ilk zəif uşağı doğanda, onlar üç dayə dəyişdirməyə məcbur olanda və Nataşa qüssədən xəstələnəndə bir gün Pyer Nataşaya, dayələrin qeyri-təbiiliyi və zərərli olması barədə Russonun fikrini söyləmişdi və Nataşa da bu fikrə tamamilə şərik olmuşdu. İkinci uşaq olanda, anasının, həkimlərin və ərinin etirazına baxmayaraq, ananın öz uşağını əmizdirməsini o zamana görə eşidilməmiş və zərərli bir şey hesab etmələrinə baxmayaraq, Nataşa öz sözünün üstündə durdu və o vaxtdan bəri uşaqları özü əmizdirməyə başladı.

Çox vaxt, əsəbilik dəqiqələrində, elə olurdu ki, ər-arvad höcətləşirdilər, lakin bundan bir xeyli keçdikdən sonra, Pyerin təəccüblə və sevinə-sevinə öz arvadının yalnız sözlərində yox, hərəkətlərində də, vaxtilə arvadının etiraz etdiyi öz fikirlərini görürdü. Pyer bu fikirləri nəinki cənilə, hətta təmizlənmiş, mübahisə və əsəbiləşmə zamanı əlavə olunmuş şeylərdən təmizlənmiş bir halda görürdü.

Yeddi il evli həyatı keçirəndən sonra Pyer özünün pis adam olmadığını sevinclə hiss etdi. O, özünü arvadının varlığında əks etmiş bir halda gördüyü üçün bunu hiss etmişdi. Pyer yaxşı və pis cəhətləri özündə bir-birinə qarışmış və bir-birini kölgədə buraxmış bir şəkildə görürdü. Amma arvadında onun ancaq həqiqətən yaxşı cəhətləri inikas edirdi, yaxşı olmayan bütün şeylər yox olurdu. Bu əksolunma, məntiqi təfəkkür yolu ilə yox, başqa, gizli və daxili bir yolla başa gəlirdi.

Pyer iki ay bundan qabaq, hələ Rostovgildə qonaq olduğu zaman, knyaz Fyodordan bir məktub aldı. Knyaz onu mühüm məsələlərin müzakirəsi üçün Peterburqa çağırırdı. Bu məsələlər Peterburqda təşkil edilmiş bir cəmiyyətin üzvlərinin məşğul etməkdə idi, həmin cəmiyyətin əsas banilərindən biri də Pyer idi.

Nataşa ərinin bütün məktublarını oxuduğu kimi, bu məktubu da oxudu, ərinin ayrılığı onun üçün çox ağır olsa da, o, özü ərinə Peterburqa getməyi təklif etdi. Ərinin bütün zehni, mücərrəd işlərinə, özü başa düşmədiyi halda, Nataşa çox böyük əhəmiyyət verir və həmişə ərinin bu işlərinə mane olmaqdan qorxurdu. Məktubu oxuduqdan sonra, Nataşa Pyerin qorxa-qorxa sual edən nəzərlərinə cavab verib, xahiş etdi ki, getməyinə get, amma qayıdacağın vaxtı düz təyin elə. Beləliklə, dörd həftəlik məzuniyyət verildi.

Pyerin məzuniyyət vaxtı qurtarandan sonra iki həftə idi ki, Nataşa daima qorxu, qüssə və əsəbilik keçirirdi.

İstefaya çıxan və hazırkı vəziyyətindən narazı olan general Denisov, iki həftə idi ki, buraya gəlmişdi. O, bir zaman sevdiyi adamın portretinə baxırmış kimi, təəccüb və qüssə ilə Nataşaya baxırdı. Əvvəlki dilbərdən indi o, ancaq adda-budda cavablar və uşaq otağı haqqında söhbətlər eşidir, onda indi kədərli və cansızıcı bir sima görürdü.

Nataşa bu günlərdə qüssəli və əsəbi idi. Anası, qardaşı, Sonya və ya qrafinya Marya ona təsəlli verib, Pyerin gecikməsinə bir bəhanə axtarırdı və Pyeri günah bilmədikdə, Nataşa daha da əsəbiləşirdi.

Hamısı axmaq şeydir, boş şeydir, – deyə Nataşa söylənirdi, – hamısı onun uydurmasıdır və faydası yoxdur, bunlar hamısı o axmaq cəmiyyətlərin işidir, – deyə Nataşa, çox əhəmiyyətli hesab etdiyi şeylər haqqında belə danışırdı. Bu sözlərdən sonra o, yeganə oğlan uşağı olan Petyanı əmizdirmək üçün uşaq otağına gədirirdi.

Bu üç aylıq körpədən başqa heç kəs Nataşaya təsəlliverici, ağıllı bir söz söyləyə bilmirdi. Uşaq onun qucağında olanda, o, körpənin ağzının tərponməsinə və burnu ilə nəfəs almasını hiss edirdi. Elə bil körpə deyirdi: “Sən əsəbiləşirsən, sən qısqanırsan, sən ondan intiqam almaq istəyirsən, sən qorxursan, amma mən, amma mən o öziyəm...” Cavab verməyə söz də yox idi. Bu həqiqət idi.

İki həftəlik narahatlıq zamanı Nataşa təsəlli almaq üçün o qədər tez-tez körpənin yanına gəldi, o qədər onunla məşğul oldu ki, axırda uşağı həddindən artıq əmizdirib xəstələndirdi. O, körpənin xəstəliyindən qorxurdu, lakin ona elə bu lazım idi, çünki uşağa başı qarışdığı üçün ərinin fikrini bir o qədər çəkirdi.

Pyerin arabası qapıda səsləndə Nataşa körpəni əmizdirirdi. Xanımını necə sevindirməyi bilən dayə gülər üzlə səssizcə, lakin cəld içəri girdi.

Körpəni yuxudan oyatmamaq üçün Nataşa tərpənmədi və – Gəldimi? – deyər cəld pıçıltı ilə soruşdu.

– Gəldilər, xanım, – deyər dayə cavab verdi.

Qan Nataşanın sifətinə vurdu, onun ayaqları ixtiyarsız olaraq hərəkət etdi, lakin çıxıb qaçmaq mümkün olmadı. Körpə yenə də gözlərini açıb baxdı. Elə bil ki, o: “Sən burdasan”, – dedi və yenə də tənbellə tənbellə dodaqlarını marçıldıtdı.

Nataşa yavaşca körpəni döşündən ayırıb yırğaladı və dayəyə verib, sürətli addımlarla qapıya tərəf getdi. Lakin qapı ağzında, sevindiyindən uşağı döşündən tez ayırdığı üçün vicdan əzabı çəkirmiş kimi, dayandı, geriyə baxdı. Dayə körpəni qucağına alıb, çarpayının içinə qoyurdu.

– Gedin, gedin, xanım, arxayın olun, gedin, – deyər dayə gül-gülə pıçıldadı, xanım ilə dayə arasında belə bir açıqlıq əmələ gəlmişdi.

Nataşa yüngül addımlarla dəhlizə yüyürdü.

Ağzında çubuq, kabinetdən zala çıxan Denisov, birinci dəfə olaraq, Nataşanı tanıdı. Nataşanın dəyişmiş sifətindən parlaq, nəşəli bir nur yağmaqda idi.

Denisovun yanından qaça-qaça keçəndə Nataşa: – Gəldi! – dedi. Denisov hiss etdi ki, özünün çox az sevdiyi Pyerin gəldiyinə olduqca sevinir. Qaça-qaça dəhlizə girəndə Nataşa şarfını açan ucaboy, kürklü bir adama rast gəldi.

Öz-özünə: – “Odur! Odur! Doğrudan da odur! Bax!” – deyər-deyər Nataşa cəld ona yanaşdı, qucaqlayıb, sinəsinə basdı, başını döşünə qoydu, sonra kənara çəkilib, Pyerin donmuş, qırmızı və şad üzünə baxdı. “Bəli, odur, şad, kefi kök...”

Nataşa birdən son iki həftədə çoxdiyi intizar əzablarını xatırladı, üzündəki sevinc yox oldu. O, qaşqabağını salladı və Pyerə dalbadal töhmətlər və acı sözlər yağdırmağa başladı.

– Əlbəttə, sənə nə var, sən çox şadсан, sən kefi çəkmişən. Amma mən nələr çəkmişəm? Heç olmasa, uşaqlara rəhmin gələydi. Mən uşaq əmizdirirəm, südüm xarab olub... Petya ölüm ayağında idi. Amma sənin kefin çox kök imiş. Bəli, sənin kefini kök...

Pyer özünün müqəssir olmadığını bilirdi, çünki o, tez gələ bilməzdi. Onu da bilirdi ki, arvadının bu cür əsəbilənməsi də yaxşı iş deyildir və bilirdi ki, bunlar hamısı iki dəqiqədən sonra keçib gedəcəkdir. O ən əsas məsələni də bilirdi, bilirdi ki, o, özü də sevinir və kefi kökdür. O gülümsünmək istədi, amma bu barədə düşünməyə belə cəsarət etmədi. Onun siması zavallı və qorxmuş bir şəkildə aldı, o, belini əyib:

– Vallah, gələ bilmədim! Petya necədir? – dedi.

– İndi pis deyil, gedək. Səndə heç insaf yoxdur! Birçə görəydin mən sənsiz nə hala düşmüşdüm, necə əzab çəkirdim...

– Sən sağ-salamatsanmı?

– Gedək, gedək, – deyər Nataşa onun əlini buraxmadı. Onlar öz otaqlarına gətdilər.

Nikolay və arvadı Pyeri axtaranda o, uşaq otağında idi, yuxudan oyanmış südəmər uşağı sağ əlinin iri ovcunda tutur, yırğalayır, oynadırdı. Körpənin enli sifətində və dişsiz açıq ağzında şad bir gülüş vardı. Fırtına çoxdan keçmişdi, mehriban-mehriban ərinə və oğluna baxan Nataşanın simasına parlaq, nəşəli bir günəş doğmuşdu.

– Knyaz Fyodor ilə yaxşıca danışa bildinizmi? – deyər Nataşa soruşdu.

– Bəli, lap yaxşı.

– Görürsən, necə tutur (Nataşa uşağın başına işarə edirdi). Heç bilirsənmi mənə necə qorxuzdu.

– Knyaz qızını necə, gördümmü? Onun... bənd olması doğrudurmu?

– Bəli, təsəvvür edirsənmi...

Bu halda Nikolay qrafinya Marya ilə içəriyə girdi. Pyer körpəni qucağından yerə qoymadan, əylərək onlarla görüşüb öpüşdü və suallarına cavab verməyə başladı. Lakin danışmalı çox maraqlı söhbət olmasın baxmayaraq, bu başı yırğalanan araxçılı körpə Pyerin bütün diqqətini özünə cəlb etmişdi.

Qrafinya Marya körpəyə baxıb, onunla oynaya-oynaya:

– Nə qədər sevimlidir, – dedi və ərinə tərəf dönərək: Nicolas, heç bilmirəm, sən niyə bu gözəl xilqətin məziyyətini başa düşürsən.

– Başa düşmürəm və başa düşə də bilmürəm, – deyə Nikolay soyuq bir nəzərlə körpəyə baxıb, cavab verdi. – Bir parça ətdir. Gedək, Pyer.

Qrafinya Marya öz ərinə bəraət qazandırmaq istəyərək:

– Amma çox incə qəlblı bir atadır, bu şərtlə ki, uşaq bir yaşa çatsın və ya ötsün... – dedi.

– Yox, Pyer körpələrə əməlli başlı dayalıq edir, – deyə Nataşa əlavə etdi. – Pyer deyir ki, mənim əlim körpələrin oturan yerinə görə qayrılmışdır. Bir baxın.

– Yox, təkcə ona görə yox, – deyə Pyer birdən gülə-gülə cavab verdi və körpəni dayasına ötürdü.

XII

Hər bir ailə ailədə olduğu kimi, Lıstə Qorıdakı evdə də tamamilə müxtəlif aləm təşkil edən bir neçə ailə yaşayırdı. Bu ailələrdən hər biri öz xüsusiyyətini saxlaya-saxlaya və o biri ailələrə güzəştə gedə-gədə, bir-birinə qarışır və ahəngdar bir vəhdət təşkil edirdi. Evdə baş verən hər bir hadisə bu ailələrin hər biri üçün eyni dərəcədə əhəmiyyətli, eyni dərəcədə şad və ya qəmgin bir hadisə idi, lakin müəyyən hadisəyə şadlanmaq və ya kədərlənmək üçün hər ailənin öz müstəqil, tamamilə ayrı bir səbəbi vardı.

Məsələn, Pyerin gəlməsi şad bir hadisə idi, bu hadisə hamıya təsir etmişdi.

Söhbətə və hissiyata görə deyil, hərəkətlərinə və həyat tərzlərinə görə adamlar haqqında fikir yürüdən sadıq nöqərlər də Pyerin gəlməsinə sevinirdilər, çünki onlar bilirdilər ki, Pyer gələndən sonra qraf daha hər gün təsərrüfat dalınca getməyəcək və daha da mərhəmətli və şad olacaq və bir də Pyer hamıya bayram qabağı yaxşı hədiyyələr verəcək.

Uşaqlar və mürəbbiyələr də Bezuxovun gəlməsinə sevinirdilər, çünki Pyerdən başqa heç kəs onları cəmiyyətə yaxşı cəlb edə bilmirdi. Çünki o, klavikordda (yeganə havası olan) ekosezi çalırdı və bu hava ilə, özünün dediyi kimi, hər cür rəqş etmək olurdu, bundan başqa o yəqin ki, hamıya hədiyyə gətirmişdi.

Nikolinka da sevinirdi, o, indi on beş yaşında arıq, sarı qıvrıq saçlı, qəşəng gözlü, xəstə bənizli, ağıllı bir oğlan idi. Nikolinka Pyerə əmi deyirdi və çox sevdiyi, pərəstiş etdiyi bir adamın gəlməsi üçün sevinirdi. Heç kəs Pyeri Nikolinkaya sevdirməyə çalışmamışdı və

Nikolinka Pyeri çox az-az görürdü. Onun tərbiyəçisi olan qrafinya Marya bütün qüvvəsini sərf edərək çalışırdı ki, o, Nikolinkanı sevdiyi kimi, Nikolinka da onun ərinə sevsin. Doğrudan da Nikolinka Nikolay dayısını sevirdi, lakin bu sevgidə çox incə sezilən bir nifrət əlaməti vardı. Pyeri isə o, dəlicəsinə sevirdi. O, Nikolay dayısı kimi zabit olmaq, Georgi kavaleri olmaq istəmirdi, o, Pyer kimi alim, ağıllı və mərhəmətli bir adam olmaq istəyirdi. Pyerin yanında olanda həmişə onun simasında sevinc parlayırdı, Pyer ona müraciət edəndə o qızarar və qarışardı. O, Pyerin danışdığı sözlərdən birini də ötürməzdi, sonra Desal ilə və ya öz-özü ilə Pyerin danışdığı sözlərin mənasını xatırlayıb, təhlil edərdi. Pyerin keçmiş həyatı, 12-ci ilə qədərki bədbəxtlikləri (bu barədə eşitdikləri haqqında o, dumanlı, poetik bir təsəvvür əldə etmişdi), Moskvadakı sərgüzəştləri, əsirliyi, Platon Karatayev (bu barədə o, Pyerdən eşitmişdi), onun Nataşaya məhəbbəti (Nikolinka Nataşanı da xüsusi bir məhəbbətlə sevirdi) və başlıca olaraq, heç xatırlamadığı atası ilə Pyerin dostluğu, bütün bunlar Pyeri Nikolinkanın nəzərində bir qəhrəmana və müqəddəs bir simaya çevirmişdi.

Atası barədəki və Nataşa barədəki qırıq-qırıq söhbətlər, Pyerin mərhum atası haqqında çox həyəcanla danışması, Nataşanın da onun barəsində çox ehtiyatla və ehtiramla danışması, məhəbbət haqqında indi-indi bir şey anlamağa başlayan uşaqda belə bir anlayış əmələ gətirmişdi ki, atası Nataşanı sevirmiş və öləndə Nataşanın öz dostuna vəsiyyət etmişdir. Xatırlamadığı atası isə Nikolinkaya təsəvvür ediləməz bir ilahi varlıq kimi gəlirdi. Onun haqqında düşünərkən kədərlənir, gözləri yaşarırdı və eyni zamanda bir iftixar hissi duyurdu. Buna görə, Pyerin gəlməyi münasibətilə Nikolinka da sevinirdi.

Pyerin gəlməyinə qonaqlar şad idilər, çünki Pyer hər bir cəmiyyəti həmişə canlandırır və bir məsələ ətrafında birləşdirirdi.

Arvadından başqa, bütün yaşlı ev adamları da öz dostlarının gəlməsinə məmnun idilər, çünki Pyerlə yaşamaq asan və rahat idi.

Qadınlar Pyerin gətirəcəyi hədiyyələrə və Nataşanın kefinin yenə də açılacağına şad idilər.

Pyer bu müxtəlif ailələrin müxtəlif münasibətlərini hiss edir və hər kəsin gözlədiyini özünə verməyə çalışırdı.

Pyer çox huşsuz və sözü tez yaddan çıxardan bir adam idi, indi isə arvadının tərtib etdiyi siyahı üzrə hər şeyi almış, heç bir şeyi yaddan çıxartmamışdı. Hətta anasının və qardaşının tapşırıqlarını, Belovaya paltarlıq hədiyyə almağı və qardaş uşaqlarına pay gətirməyi

də yaddan çıxartmamışdı. Arvadının bu tələbkarlığı, yəni ərinin alaçağı şeylərin hamısını alıb, heç bir şeyi yaddan çıxartmamasını tələb etməsi təzə evlənən zamanlarda Pyerə qərribə görünərdi və birinci dəfə səfərə çıxanda hər şeyi yadından çıxartdığı üçün arvadının ciddi surətdə narazı qalması onun təəccübünə səbəb olmuşdu. Lakin sonralar o buna alışdı. Pyer bilirdi ki, Nataşa özü üçün heç bir şey tapşırırmı, başqaları üçün də ancaq əri razılıq verdikdən sonra tapşırı, buna görə də Pyer bütün ev adamları üçün hədiyyə almaqdan və heç kəsi yaddan çıxartmamaqdan uşağcasına bir zövq alırdı. Ancaq artıq şeylər aldığı üçün və həm də baha aldığı üçün hərdənbir Nataşa onu məzəmmət edərdi. Nataşada çox adamın nöqsən zənn etdiyi, Pyerin isə keyfiyyət adlandırdığı cəhətlərdən, yəni səliqəsizlikdən və sadələşməkdən başqa, bir də bir xəsislik vardı.

Pyer böyük məxaric tələb edən yekə bir evi və ailəni dolandırmağa başlayandan sonra baxıb gördü ki, indi əvvəlkindən ikiqat az xərci çıxır və həm də axır zamanlarda (xüsusilə birinci arvadından qalın borclar nəticəsində pozulan) işləri getdikcə düzəlir, buna Pyer özü də təəccüb elədi.

İndi yaşayış onun üçün ucuz başa gəlirdi, çünki indi o, elə bir həyat keçirirdi ki, bu həyatı o istədiyi dəqiqədə dəyişdirə bilirdi. Pyerin bundan artıq bir şeyi yox idi və bundan artıq bir şey də istəmirdi. O hiss edirdi ki, onun həyat yolu həmişəlik olaraq, ölənə qədər təyin edilmişdir, bu həyatı dəyişdirmək onun ixtiyarında deyildir, buna görə də onun üçün yaşayış ucuz başa gəlirdi.

Pyer aldığı şeyləri şad və gülür üzrə yerbəyər edirdi.

O, bəzzaz kimi bir parça qumaşı əlində açıb:

– Bir gör nə maldır! – deyirdi.

Böyük qızını da dizlərinin üstündə tutub, onun qarşısında oturmuş, Nataşa tez-tez parıldayan gözlərini ərindən çəkib, onun göstərdiyi parçaya çevirirdi.

Bu Belovanındırımı? Çox yaxşı. – Nataşa parçanın yerini yoxladı.

– Yəqin ki, bir manatdan almısan?

Pyer parçanın qiymətini dedi:

– Bahadır, – deyərək Nataşa cavab verdi. – Bilirsonmi, uşaqlar və maman nə qədər sevinəcək. Ancaq sən bunu mənə nahaq almısan, – deyərək mirvarı ilə işlənmiş qızıl darağa tamaşa edə-edə təbəssümünü güclə saxladı, bu daraqlar o zaman yenidən dəbə minməyə başlayırdı.

– Məni Adel başdan çıxartdı, al, dedi, al, – deyərək Pyer cavab verdi.

– Haçan taxacağam? – deyərək Nataşa darağı saçına taxdı. – Qoy Maşa böyüsün, bəlkə onda yənə də taxdılar. Di gedək.

Onlar hədiyyələri yığışdırıb, əvvəlcə uşaq otağına, sonra da qrafinyanın yanına getdilər.

Pyer ilə Nataşa qoltuqlarında bağlamalar qonaq otağına girəndə qrafinya adətli üzrə oturub, Belova ilə qran-pasyans oyunu oynayırdı.

Qrafinyanın yaşı artıq 60-ı keçmişdi. Baş tamamilə ağarmışdı, bağladığı ləçəyin haşiyəsi bütün üzünü tutmuşdu. Üz-gözü qırışmışdı, üst dodağı geriye çəkilmiş, gözləri fərdən düşmüşdü.

Birdən-birə və bir-birinin dalınca ölən oğlundan və ərindən sonra qrafinya özünü, həyatda heç bir məqsəd və mənası olmayan unudulmuş bir məxluk kimi hiss edirdi. O yeyir, içir, yatır, deyib-gülürdü, lakin yaşamırdı. Həyat onda heç bir təəssürat oyatmırdı. İndi ona rahatlıqdan başqa həyatda heç bir şey lazım deyildi, rahatlığı isə ona ancaq ölüm verə bilirdi. Lakin nə qədər ki, ölüm gəlməmişdi, o yaşamaq, yəni öz həyat qüvvəsini sərf etməli idi. Çox kiçik uşaqlarda və çox qoca adamlarda gözə çarpan xüsusiyyətlər bu qarida qüvvətli bir şəkildə nəzərə çarpmaqda idi. Onun həyatında heç bir xarici məqsəd yox idi, lakin sadəcə öz müxtəlif meyil və bacarıqlarını təmin etmək zəruriyyəti hiss edilməkdə idi. Ona yemək, yatmaq, fikirləşmək, söhbət etmək, ağlamaq, işləmək, hirsələnmək və s. ona görə lazımdı ki, onun mədəsi vardı, beyni vardı, əzələləri, sinirləri və ciyəri vardı. Bütün bunları qrafinya heç bir xarici səbəb olmadan yerinə yetirirdi. Həyat qüvvələri öz yerində olan adamlar hərəkət etdikləri zaman onların təqib etdikləri məqsəd digər məqsədi, yəni qüvvə sərf etmək məqsədini arxada buraxır, qrafinyanınki isə belə deyildi. Qrafinya ancaq ona görə danışırdı ki, o, fiziki olaraq ciyərləri və dili ilə işləməli idi. O, uşaq kimi ağlayırdı, çünki ona burnunu silmək lazım idi və i.a. Başqa adamlar üçün mükəmməl bir məqsəd olan şey onun üçün, görünür, bir bəhanə idi.

Məsələn, səhərlər, xüsusən, əvvəlki gün yağlı bir şey yedikdə, onda hirsələnməyə ehtiyac oyanırdı, bunun üçün də o ən yaxın bir bəhanə, yəni Belovanın karlığını seçirdi.

Qrafinya otağın o biri başından Belovaya yavaşca nə isə deyirdi. O pıçıldaya-pıçıldaya:

– Əzizim, bu gün deyəsən istidir. – Belova cavab verirdi ki, “Bəs necə gəliblər”. Bu cavabdan hirsələnən qrafinya:

– Allah amandır, gör necə kar və səfəhdir! – deyirdi.

Burunotu da başqa bir bəhanə idi, ona həmişə burunotu gah çox quru, gah çox yaş və gəh də pis ovulmuş görünürdü. Belə şeylərdən hirsələnəndən sonra qrafinyanın üzü sapsarı saralırdı. Bu aşkar əlamətlərdən xidmətçi qadınlar da bilirdilər ki, nə vaxt yenə də Belova kar olacaq, nə vaxt burunotu quruyacaq və nə vaxt qrafinyanın sifəti sapsarı saralacaq. Səfrasını işlətmək lazım gəlirdi, hərdən bir fikirləşmək qabiliyyətini də işlətmək lazım gəlirdi, bunun üçün də pasyans bir bəhanə idi. Ağlamaq istəyəndə mərhum qraf bəhanə olurdu. Təşvişə düşmək lazım gələndə Nikolay və onun səhhəti bəhanə olurdu, acı-acı danışmaq lazım gələndə qrafinya Marya bəhanə olurdu. Səs cihazını işlətmək lazım gəldikdə (bu əksəriyyətlə saat 7-də, xörəyi həzmə vermək üçün qaranlıq otaqda keçirilən istirahət vaxtı olurdu) eyni adamlara eyni əhvalatları danışması bəhanə olurdu.

Qarının bu halını evdə hamı başa düşürdü, lakin heç kəs bu barədə danışmır və bu ehtiyacları yerinə yetirmək üçün hər kəs öləndən gələni edirdi. Ancaq Nikolayın, Pyerin, Nataşanın və qrafinya Maryanın hərdən bir-birinə kədərli bir təbəssümlə baxmasında, onun vəziyyətini başa düşənlərin mütəqabil münasibəti ifadə olunardı.

Lakin bu baxışlarda başqa bir şey də ifadə olunardı. Bu baxışlar elə bil deyirdilər ki, bu qarı həyatda öz işini daha görüb qurtarmışdır, bu qarı yalnız indi göründüyündən ibarət deyildir, həm də hamımız belə olacağıq və bir zamanlar bizim kimi qüvvətli olan, indi isə zavallı bir məxluq olan bu qadına tabe olmaq və belə bir gün üçün hazırlaşmaq nəşəlidir. Bu baxışlar bir-birinə: *Memento mori*¹, – deyirdilər.

Ancaq evdəki adamların ən pisi, axmağı və bir də balaca uşaqlar bunu başa düşmür və ondan qaçırdılar.

XIII

Pyer öz arvadı ilə qonaq otağına girəndə qrafinya, adəti üzrə, özünün zəhni əməklə məşğul olmaq ehtiyacını yerinə yetirərək, qran-pasyans oynamaqda idi. Buna görə də, qrafinya həmişə Pyer və ya oğlu başqa yerdən gələndə deməyə adət etdiyi sözləri: “Əzizim, çoxdan gözləyirdik, vaxtdır, vaxtdır. Allaha şükür ki, gəldin” – dedi. Hədiyyələri alandan sonra da, yenə adət etdiyi başqa sözləri: “Payın çox olsun, əzizim, çox sağ ol ki, mən qocaya da hədiyyə gətirmişəm...” – dedi. Buna baxmayaraq, görünürdü ki, qarı bu dəqiqə Pyerin gəlməsindən narazıdır, çünki o, öz gəlişi ilə, hələ qurtarmadığı qran-pasyans oyununa mane olmuşdu. Qrafinya pasyans oyununu qurtardı və hədiyyələrlə məşğul oldu. Hədiyyələr kart kağızları üçün qayrılmış qəşəng bir qutudan, üstündə çoban şəkilləri olan qapaqlı tünd-mavi bir sevr fincanından və üstündə qrafın portreti olan qızıl bir burunotu qabından ibarət idi. Qrafın şəklini Pyer Peterburqda üçüncü sifariş etmişdi (Qrafinya çoxdan bunu arzulayırdı). Qrafinya bu dəqiqə ağlamaq istəmirdi və ona görə də portretə etinasızcasına baxır, daha çox kart qutusu ilə məşğul olurdu.

Qrafinya həmişəki kimi yenə dedi:

– Çox sağ ol, əzizim, sən mənim könlümü açdın. Amma hər şeydən yaxşısı odur ki, sən özün gəlib çıxdın. Yoxsa, bu heç olan iş deyil, sən bir bu arvadına acıqlansana. Bu nədir? Sonsuz lap dəli kimi olur. Gözləri heç bir şey görmür, yadında bir şey qalmır, – qrafinya həmişəki sözləri təkrar edirdi. – Anna Timofeyevna, gör oğlumuz bizim üçün necə qutu gətirib.

Belova hədiyyələri tərifləyir və öz parçası üçün çox sevindir.

Pyer, Nataşa, Nikolay, qrafinya Marya və Denisov bir-birləri ilə çox söz danışmaq istəyirdilər, lakin o sözləri burada, qrafinyanın yanında danışmaq olmazdı. Ona görə yox ki, bu sözlər qrafinyadan gizlin idi, ona görə ki, qarı həyatdan o qədər geri qalmışdı ki, onun yanında bir şeydən danışmağa başlayan kimi, onun yersiz suallarına cavab vermək və dəfələrlə təkrar edilmiş şeyləri yenə də təkrar etmək lazım gəlirdi. Məsələn, filankəs ölmüşdür, filankəs evlənmişdir və s., bunları da o, yadında saxlaya bilmirdi. Buna baxmayaraq, onlar adəti üzrə qonaq otağında çay süfrəsinin başında oturub, samovardan çay içməyə başlayırdılar. Pyer də qrafinyanın, özünə lazım olmayan və heç kəsi maraqlandırmayan suallarına cavab verir, knyaz Vasilinin qocalması, qrafinya Marya Alekseyevnanın ona salam göndərməsi və onun yaddan çıxartmaması və s. haqqında məlumat verirdi.

Heç kəsi maraqlandırmayan, lakin zəruri olan bu söhbət çayın axırına qədər davam edirdi. Dairəvi çay stolunun ətrafında ailənin bütün yaşlı adamları toplaşdı. Samovarın yanında Sonya otururdu. Uşaqlar, mürəbbiyələr və mürəbbilər çay içib gedir, qonşuluqdakı istirahət otağından onların səsləri gəlirdi. Çay içəndə hər kəs öz adı yerində otururdu, Nikolas sobanın yanında, balaca stolun dəlində otururdu, onun çayını oraya verirdilər. Birinci Milkanın diş balası tazı

¹ Ölümü xatırla

Milka onun yanında kresloda otururdu. O, çox qocalmışdı, üzü bomboz bozarmışdı, boz üzüngəki iri qara gözləri daha qabarıq görünürdü. Qıvrırcıq saçları yarıya qədər çallaşmış bığlı və bakenbardlı Denisov yaxası açıq general sürtükunda, qrafinya Maryanın yanında otururdu. Pyer öz arvadı ilə qoca qrafinyanın arasında otururdu. O, qəsdən qarının maraqlandığı və başa düşdüyü bir şeydən danışırdı. O, xaricdəki ictimai hadisələrdən və bir zamanlar qoca qrafinyanın curları olan və canlı bir dəstə təşkil edən, lakin indi əksəriyyətlə həresi bir yana dağılıb, qrafinyanın özü kimi son günlərini yaşayan, əkdiklərinin son sünbüllərini toplayan adamlardan danışırdı. Amma qoca qrafinyaya çox ciddi və əsil bir aləm kimi görünən də bu curlar idi. Pyerin çox həvəslə danışmağından Nataşa görürdü ki, ərinin Peterburqa səfəri çox maraqlı olmuşdur, o, çox şey danışmaq istəyir, amma qrafinyanın yanında danışa bilmir. Denisov ailə üzvü olmadığı üçün Pyerin ehtiyatla danışmasının səbəbini başa düşmürdü və bundan başqa da vəzyətdən narazı bir adam kimi, Peterburqda nələr olduğu ilə çox maraqlanır və tez-tez Pyeri gah Semyonov alayının başına yenicə gəlmiş hadisə haqqında, gah Arakçeyev haqqında, gah da Bibliya cəmiyyəti haqqında danışmağa məcbur edirdi. Pyer hərdən qızıdır və danışmağa başlayırdı, lakin Nikolay ilə Nataşa onu tez yenə də knyaz İvanın və qrafinya Marya Antonovnanın səhhəti haqqındakı söhbətə qaytarırdılar.

– Bütün bu ağılsızlıq, bu Qosner və Tatarinova əhvalatı daha güclü davam edir. Hazırda Bibliya cəmiyyəti böyük hökumət deməkdir.

– Bu nə deməkdir, *mon cher ami*?¹ – deyər qrafinya çayını iç-çə və sanki yeməkdən sonra hirsələnək üçün bəhanə axtara-axtara soruşdu. – Necə yəni hökumət, mən bunu başa düşə bilmirəm.

Bu sözü anasının dilinə necə tərcümə etməyi bilən Nikolay sözü qarışdı dedi:

– Bilirsinizmi, maman, knyaz Aleksandr Nikolaeviç Qolitsın bir cəmiyyət düzəldib, həmin cəmiyyət indi, deyirlər, çox güclüdür.

Pyer ehtiyatsızlıq edərək:

– Arakçeyev və Qolitsın indi hökumətdirlər. Həm də necə bir hökumət! Hər şey gözlərinə sui-qəsd kimi görünür, hər şeydən qorxurlar.

– Yaxşı, bəs knyaz Aleksandr Nikolaeviçin taqsırı nədir? O, çox möhtərəm bir adamdır. Mən onu vaxtilə Marya Antonovnanın yanında

görmüşdüm, – deyər qrafinya narazılıqla söyləndi və hamının susduğunu görüb, daha da narazı bir halda dedi: – İndi hamıda taqsır axtarırlar. Yevangel cəmiyyəti olanda nə olar, burada məgər nə var? – qrafinya qalxdı (onun dalınca hamı qalxdı) və ciddi addımlarla istirahət otağındakı stoluna tərəf getdi.

Əmələ gəlmiş kədərli sükut içərisində qonşu otaqdan uşaqların gülüşmələri və danışq səsləri gəlirdi. Yəqin ki, uşaqlar nəyə isə ürək-dən sevinirdilər.

– Hazırdır, hazırdır! – deyər balaca Nataşanın hamıdan şad səsi eşidildi. Pyer qrafinya Maryaya və Nikolaya baxdı (Nataşanı o, həmişə görürdü) və nəşə ilə gülümsündü.

Pyer: – çox qəşəng səsi var! – dedi.

– Anna Makarovna corabları toxuyub qurtarıb, – deyər qrafinya Marya cavab verdi.

Pyer yerindən sıçrayıb:

– Gedib baxacağam, – dedi və qapıda dayanıb, əlavə etdi, – bilir-sənmi mən bu səsi nə üçün çox sevirəm, çünki bu səslər mənə ilk dəfə evdə hamının sağ-salamat olduğunu xəbər verirlər. Bu gün gələndə evə yaxınlaşdıqca ürəyimə qorxu düşürdü. Dəhlizə girən kimi, Andryuşanın nə üçün isə güldüyünü eşitdim, sakit oldum, deməli, salamatlıqdır, dedim.

– Bilirəm, bilirəm, bu hiss mənə də tanışdır, – deyər Nikolay onun sözünü təsdiq etdi. – Mən oraya gedə bilmərəm, çünki corabı mənə pay toxuyublar.

Pyer uşaqların yanına girdi, bağırır və qəhqəhə səsləri daha da artdı. – Anna Makarovna, – deyər Pyerin səsi eşidildi, – buraya, ortaya gəl və komanda ilə – bir, iki, elə ki, üç dedim. Sən burada dayan. Səni də qucağıma alacağam. Hə, bir, iki... – araya sükut çökdü. – Üç! – birdən uşaqların sevinc səsləri otağı başına götürdü.

– İki, iki! – deyər uşaqlar çığımağa başladılar.

Onlar iki corab barəsində çığırdılar, bu corabları Anna Makarovna ancaq özünə məlum olan bir sirt ilə mil vasitəsilə toxuyur və toxuyub qurtarandan sonra uşaqların yanında təntənə ilə corabları bir-birinin içindən çıxarırdı.

¹ Öziz dostum

Bir az sonra uşaqlar vidalaşmağa gəldilər. Uşaqlar hamı ilə öpüş-dülər, mürəbbiyələr və mürəbbilər baş öyib çıxdılar. Təkcə Desal öz sağirdi ilə qaldı. Mürəbbi pıçiltı ilə Nikolinkanı aşağıya düşməyə çağırırdı.

– *Non, m-r Dessales, je demanderais à ma tante de rester¹*, – deyə Nikolinka Bolkonski pıçiltı ilə cavab verdi.

Nikolinka bibisinə yanaşdı dedi:

– *Ma tante, icazə verin mən qalım*. – Onun simasında yalvarış, həyəcan və sevinc oxunurdu. Qrafinya Marya ona bir qədər baxıb, Pyerə müraciət etdi:

– Siz burada olanda, – dedi, – Nikolinka buradan ayrıla bilmir...

– *Je vous le ramenerai tout-à l'heure, m-r Dessales; bonsoir²*, – deyə Pyer Desala əl verdi və gülümsünərək Nikolinkaya tərəf döndü. – Mən heç səninlə görüşməmişəm. Mari, necə də getdikcə oxşayır, – deyə Pyer qrafinya Maryaya müraciət etdi.

– Atamamı oxşayıram? – deyə uşaq qıpqırmızı qızardı və iftixarla parıldayan gözlərilə aşağıdan yuxarıya Pyerə baxdı. Pyer başı ilə ona işarə edib, uşaqların kösdüyü söhbəti davam etdirməyə başladı. Qrafinya Marya çəşni üzrə əl işi işləyirdi, Nataşa isə gözlərini ərindən çək-mirdi. Nikolay ilə Denisov yerlərindən durub, çubuq istəyir, çubuq çəkir, qəmgin-qəmgin, dalbadal samovarın yanında oturan Sonyadan çay alır və Pyerə suallar verirdilər. Qıvırcıq saçlı, xəstə bənizli uşaq bucaqda oturmuşdu, gözləri parıldayırdı, onu heç kəs görmürdü, hərə-dən bir qatlama yaxalığından çıxan nazik boynu üzərindəki qıvırcıq başını Pyer olan tərəfə çevirir, bəzən həyəcanlanır və öz-özünə nə isə pıçıldayırdı, yəqin ki, yeni və qüvvətli bir hiss ilə yaşayırdı.

Söhbət ali hökumət idarəsindəki müasir dedi-qodular ətrafında gedirdi. Bu dedi-qodulara bir çoxları daxili siyasətin ön mühüm hadisələri kimi baxırdılar. Denisov xidmətdəki uğursuzluğu üçün hökumətdən narazı olduğuna görə, Peterburqda baş verən bütün axmaq işləri sadlıqla öyrənir və Pyerin sözlərinə kəskin surətdə etiraz edirdi.

Denisov bağıra-bağıra deyirdi:

– Övvəllər alman olmaq lazım idi, amma indi görək Tatarinova və m-me Kryudner ilə rəqs edərkən və.. Ekarstqauzeni və sairəni oxuyaq. Ax! Bizim cavan Bonapartı nə salardım bunların canına. O, bunların başına ağıl qoyardı. Heç olan işdirmi ki, Semynonov alayını əsgər Şvartsa verəsən?

Nikolay Denisov kimi hər şeydə bir pislik axtarmaq həvəsində olmasa da, hökumət barədə danışmağı ləyaqətli və əhəmiyyətli bir iş hesab edirdi və belə güman edirdi ki, A-nın filan nazir təyin olunması, B-nin filan yerə general-qubernator təyin edilməsi, padşahın filan sözü deməsi və nazirin filan sözünü deməsi çox əhəmiyyətlidir. Nikolay bunlarla maraqlanmağı lazım bilir və Pyerə bu barədə suallar verirdi. Bu iki müsahibin sorğu-sualları ilə söhbət, ali hökumət dairələrindəki dedi-qodulardan kənara çıxmırdı.

Lakin ərinin xasiyyətini və fikirlərini bilən Nataşa görürdü ki, Pyer çoxdan söhbəti dəyişdirmək istəyir, amma bacarmır. Pyer söhbəti könlündən keçən bir yola salmaq barəsində Peterburqa gedib, onu dostu knyaz Fyodorla məsləhətləşdiyi məsələ haqqında danışmaq istəyirdi. Nataşa ona kömək edib, knyaz Fyodorla işi necə olduğu soruşdu.

– O nə işdir ki? – deyə Nikolay soruşdu.

– Elə həmin işdir ki, həmin iş, – deyə Pyer o yan-bu yana baxaraq cavab verdi. – Hamı görür ki, işlər çox pis gedir, bunu belə qoymaq olmaz, bütün namuslu adamlar mümkün qədər bu işə mane olmalıdırlar.

Nikolay xəfifcə qaş-qabağını töküüb:

– Namuslu adamlar nə edə bilirlər ki? Nə etmək olar ki? – deyə soruşdu.

– Onu edə bilirlər ki...

Nikolay:

– Gedək kabinetə, – dedi.

Nataşa çoxdan hiss etmişdi ki, indicə onu uşaq əmizdirməyə çağıracaq, odur ki, dayonin səsini eşidib, uşaq otağına getdi. Qrafinya Marya da onunla çıxdı. Kişilər kabinetə gəldilər. Nikolinka Bolkonski də dayısının gözüne görünmədən oraya gəldi və pəncərəyə tərəf kölgədə, yazı stolunun yanında oturdu.

– Axı sən nə edə bilərsən? – deyə Denisov soruşdu.

– Həmişə xəyal aləmindədir, – deyə Nikolay cavab verdi.

¹ Yox, müsəyə Desal, mən burada qalmaq üçün bibimdən icazə alacağam.

² Müsəyə Desal, mən indicə onu sizin yanınıza götürürəm, gecəniz xeyrə qalsın.

Pyer oturmada, gah otağın içində gözür, gah dayanır, danışanda ollərini tez-tez tərpedir və deyirdi:

– Qulaq asın. Bu saat Peterburqda vəziyyət belədir. Padşah heç bir işə qarışmır, o, tamamilə mistisizmə qapılmışdır (Pyer bu saat mistisizm üçün heç kəsi bağışlamazdı). O ancaq istirahət axtarır ki, istirahəti də ona ancaq *sans ni loi*¹ adamlar, qabaqlarına keçəni kəson və doğrayan adamlar: Maqnitski, Arakçeyev və *tutti quanti*² verə bilər... – Pyer Nikolaya müraciət edərək dedi: – Sən onunla razısanmı ki, əgər sən təsərrüfatla məşğul olmayıb, ancaq istirahət etmək istəsəydin, o zaman sənənin burmistrin nə qədər qəddar olsa, sən bir o qədər məqsədinə tez çatarsan?

– Nə olsun ki, sən bunu niyə misal çəkirsən? – deyər Nikolay soruşdu.

– O olsun ki, hər şey məhv olub gedir. Məhkəmələrdə oğurluq, orduda kötək, ayaq döymək, sürgün cəzası – xalqı incidirlər, maarifi boğurlar. Nə ki, gənc və namuslu adam varsa, hamısını məhv edirlər. Hamı görür ki, daha işlər belə davam edə bilməz. Vəziyyət həddindən artıq gərgindir, mütləq partlayacaq (Pyer də hökumət meydana çıxandan bəri adamların hökumət barədə dedikləri sözləri deyirdi). Mən Peterburqda onlara bir söz dedim.

– Kimə? – deyər Denisov soruşdu.

– Özünüz bilirsiniz kimə, – deyər Pyer başını oyiib, mənalı-mənalı onlara baxdı: – Knyaz Fyodora və onların hamısına. Maarifə və xeyriyyə işlərinə fikir vermək, dedim, əlbəttə, yaxşı işdir. Yaxşı məqsəddir və sairə, lakin indiki şəraitdə başqa şey lazımdır.

Elə bu vaxt Nikolay Nikolinkanın burada olduğunu gördü. Üzgözünü turşudub, ona yaxınlaşdı.

– Sən burada nə edirsən?

– Nə eybi var? Qoy qalsın, – deyər Pyer Nikolayın əlindən tutub, davam etdi: – Hələ bu azdır, mən onlara dedim ki, başqa şey lazımdır. Siz dayanıb, gözləyirsiniz ki, tarım çəkilmiş sim lap bu saat qırılacaq. Hamı mütləq bir dəyişiklik gözləyir, belə bir zamanda adamlar əl-ələ verməli və sıxlaşıb, ümumi fəlakətə qarşı durmalıdırlar. Bütün gənc və qüvvətli adamlar oraya gedir və pozulurlar. Bəzilərini qadınlar şirnikdirir, bəzilərini hörmət, bəzilərini şöhrət, bəzilərini pul və dönüb

¹ Viedansız və namussuz

² Bu kimilər

o biri düşərgəyə keçirlər. Sizin kimi, mənim kimi müstəqil və azad adam heç qalmır. Mən deyirəm ki, cəmiyyətin dairəsini genişləndirin. *Mot d'ordre*¹ yalnız xeyirxahlıqdan yox, eyni zamanda müstəqillikdən və fəaliyyətdən ibarət olsun.

Nikolay Nikolinkadan əl çəkib, acıqlı-acıqlı kreslonu çəkdi, oturdu və Pyerə qulaq asa-asa narazı bir halda öskürməyə və getdikcə daha da qaş-qabağını tökməyə başladı.

– Axı nə kimi bir fəaliyyət? – deyər Nikolay birdən səslandı. – Axı sizin hökumətə münasibətiniz necə olacaq?

– Hökumətə münasibətimiz! Köməkçi münasibəti olacaq. Əgər hökumət icazə versə, cəmiyyət gizli olmaya da bilər. Bu cəmiyyət nəinki hökumətə düşmən deyildir, hətta cəmiyyət əsil mühafizəkarlar cəmiyyətidir. Tam mənasilə centlmenlər cəmiyyətidir. Biz bu cəmiyyəti ona görə yaratmışıq ki, Puqaçov gəlib mənim və sənənin uşaqlarını öldürməsin, Arakçeyev məni hərbi sürgünə göndərməsin. Biz əl-ələ verərək, ancaq bunun üçün mübarizə edirik, məqsədimiz birdir, ümumi xoşbəxtlik və ümumi təhlükəsizlikdir.

– Bəli, lakin cəmiyyət gizli olanda, deməli, düşmən cəmiyyətdir və zərərli, belə cəmiyyət ancaq fəlakət törədə bilər.

– Nə üçün? Məgər Avropanı xilas edən (o zaman hələ cəsarət edib, düşüncə bilmirdilər ki, Rusiya Avropanı xilas etmişdir) Tuqendbund zərərli bir iş görmüşdü mü? Tuqendbund – xeyirxahlar ittifaqı idi. Məhəbbət və qarşılıq yardım təbliğ edirdi, İsa da çarın xatirəsinə çəkiləndə həmin şeyləri deyirdi...

Söhbətin ortasında içəriyə girən Nataşa sevinclə ərinə baxırdı. O, ərinin dediyi sözlərə sevinmirdi. Nataşanı bu sözlər heç maraqlandırmırdı da, çünki ona elə gəlirdi ki, bütün bunlar çox sadə şeylərdir, bunların hamısını o çoxdan bilir (Nataşaya ona görə belə gəlirdi ki, o, Pyerin qəlbindən gəlirdi). Nataşa ərinin höyəcanlı və ehtirashüsusinə baxıb sevinirdi.

Nataşadan daha artıq bir sevincə və ifixarla Pyerə, hamının yaddan çıxartdığı, qatlama yaxalığından çıxan nazik boyunlu uşaq baxırdı. Pyerin hər sözü onun qəlbinə od salırdı, heç özünü də bilmədən əsəbi bir halda Nikolayın stolu üstündəki suruçları və qələmləri qırırdı.

– Heç də sənənin düşündüyün kimi deyil, alman Tuqendbundu da belə idi, mən təklif etdiyim də belədir.

¹ Şüar

– Yox, canım, Tuqendbund kalbas satanlar üçündür, mən onu başa düşmürəm və heç dilim də tutmur, – deyər Denisovun uca və qəti səsi eşidildi. – Mən sizinlə şərikəm ki, hər şey çirkin və mırdardır, lakin Tuqendbundla yoxam, başa düşmürəm, xoşum gəlmir – *bunt*¹ deyirsənə, ona varam! *Je suis vot' e home!*².

Pyer gülümsündü, Nataşa güldü, Nikolay isə daha da qaş-qabağını salladı və Pyerə sübut etməyə çalışdı ki, heç bir dəyişiklik gözlənilmir və onun bəhs etdiyi bütün təhlükə ancaq onun xəyalının məhsuludur. Pyer isə onun əksini sübut etməyə çalışdı. Pyerin zehni bacarığı Nikolaynkından qüvvətli olduğu üçün Nikolay özünü çıxılmaz bir vəziyyətdə hiss etdi. Bu hal onu daha da hirsəndirdi, çünki o, mühakimə yolu ilə deyil, mühakimədən daha qüvvətli bir hiss ilə qəlbində öz fikirlərinin şübhəsiz haqlı fikirlər olduğunu inanırdı.

– Mən sənə ancaq onu deyər bilərəm ki, – Nikolay ayağa qalxdı və əsəbi addımlarla bucağa tərəf gedib, çubuğu oraya söykədi və sonra tamamilə ondan əl çəkdi. – Mən sənə isbat eləyə bilmərəm. Ancaq sən deyirsən ki, bizdə bütün işlər pisdır və dəyişiklik olacaq, mən bunu görmürəm. Sən deyirsən ki, and içmək şərti şeydir, amma bu barədə də mən sənə deyirəm ki, sən mənim ən yaxşı dostumsan, sən bunu bilirən, amma gedib, gizlin cəmiyyət düzəltən, hökumətin (o, necə olur-olsun) əleyhinə işləsən, mənim borcum hökumətə itaət etməkdir. İndi bu saatin özündə, Arakçeyev mənə əmr etsə ki, eskadronla onlara hücum et və qır-çat – mən bir an da fikirləşmədən sizə hücum edərdəm. Buna sən nə ad verirən ver.

Bu söhbətdən sonra qəribə bir sükut əmələ gəldi. Birinci olaraq Nataşa sözə qarışdı, o, ərini müdafiə edərək qardaşının üstünə düşdü. Onun müdafiəsi zəif və yersiz idi, amma o, öz məqsədinə çatdı. Söhbət yenidən başladı və Nikolayın son sözlərindəki düşmənçilik əhvali-ruhiyyəsi yox oldu.

Onlar axşam yeməyinə yuxarıya qalxanda Nikolinka Bolkonski Pyerə yanaşdı və bənizi qaçmış bir halda, işıqlı və parlaq gözləri ilə ona baxıb:

– Pyer əmi... siz... yox... Əgər atam sağ olsaydı, sizinlə razılaşardımı?

Pyer, söhbət zamanı bu uşaqlarda nə kimi xüsusi, müstəqil, mürəkəb və qüvvətli bir hiss və fikir əmələ gəldiyini düşündü və danışdığı sözlərin hamısını yadına salıb, bu sözləri uşaq eşitdiyi üçün pərt oldu. Lakin hər halda cavab vermək lazım idi.

– Mənə elə gəlir ki, razılaşardı, – deyər Pyer könülsüz cavab verdi və kabinetdən çıxdı.

Uşaq başını əydi və birdən stolun üstündə əmələ gətirdiyi hərəmçiliyi gördü. O, pərt olan və Nikolaya yaxınlaşdı.

Uşaq stolun üstündəki surğuç və qələm qırıqlarını göstərər deddi:

– Dayı, bağışla məni, bilməmişəm, qəfildən olub.

Nikolay hirsli halda diksindi və:

– Yaxşı, yaxşı, – deyərək qırılmış surğuç və qələmləri stoluna altına atdı. Görünür, qəzəbini güclə saxlayaraq:

– Sən görək heç bu otağa gəlməyə idin, – dedi.

XV

Axşam yeməyi vaxtı söhbət daha siyasətdən və cəmiyyətlərdən yox, əksinə, Nikolayın çox xoşu gələn 12-ci il xatirələrindən gedirdi. Denisovun saldıdığı bu söhbətdə xüsusilə, Pyer çox sevindi və gülməli bir rol oynadı. Beləliklə, qohum-qardaş mehribanlıqla dağılışdı.

Axşam yeməyindən sonra Nikolay kabinetdə soyundu və onu gözləyən işlər müdirinə əmrlər verdikdən sonra, xalalda yataq otağına gələndə, arvadı hələ də yazı stolunun dalında oturub, nə isə yazırdı.

– Mari, nə yazırsan? – deyər Nikolay soruşdu. Qrafinya Mari qızardı. O, yazdığı şeyin əri tərəfindən anlaşılmayacağından və bəyənilməyəcəyindən qorxdu.

Qrafinya Marya yazdığı şeyi ərinzən gizlətmək istədi, lakin eyni zamanda, ərinin onu yazı yazanda görməsinə və bu barədə ona danışmalı olduğuna sevindi.

– Bu, gündəlikdir, Nicolas, – deyər qrafinya Marya möhkəm, iri xötlə yazdığı göy dəftəri ərinə uzatdı.

– Gündəlikmi?... – Nikolay xəfif bir istehza ilə soruşdu və dəftəri əlinə aldı. Dəftər fransızca yazılmışdı.

“Dekabrın 4-də. Bu gün Andryuşa (böyük oğlum) yuxudan duranda geyinmək istəmədi, m-llə Louise məni çağırırdı. Uşaq şiltaqlıq və inadkarlıq edirdi. Mən hədə-qorxu gəlmək istədim, ancaq

¹ Üsyan

² Onda mən sizinlə varam!

o daha da hirsələndi. Belə olanda mən dayə ilə başqa uşaqları durquzub, geyindirməyə başladım, ona isə dedim ki, daha mən səni sevmirəm. O, təəccüb edirmiş kimi xeyli müddət susdu, sonra isə yalxı köynəkdə özünü mənim üstümə atıb, elə ağladı ki, uzun zaman onu ovundurub bilmədim. Görünür ki, uşaq, məni özündən rəncidə etdiyi üçün əzab çəkirdi, axşam mən ona bilet verəndə o, yenə də məni öpüb, yazıq-yazıq ağlamağa başladı. Bu uşağa xoşluqla hər bir işi gördürmək olar”.

– Bilet nədir? – deyə Nikolay soruşdu.

– Böyük uşaqlara mən, özlərini necə apardıqları barədə bilet verməyə başlamışam.

Nikolay ona zillənən parlaq gözlərə baxıb, dəftəri varaqladı və oxudu. Gündəlikdə, ana üçün uşaq həyatında maraqlı olan şeylər, uşaqların xasiyyətinə və ümumiyyətlə tərbiyə üsullarına aid fikirlər qeyd olunmuşdu. Bunlar əksəriyyətlə əhəmiyyətsiz xırımlı fikirlər idi, lakin bunlar anaya və uşaq gündəliyini birinci dəfə oxuyan ataya heç də əhəmiyyətsiz görünmürdü.

Dekabrın 5-də belə yazılmışdı:

“Mitya stolun başında dəcəllik edirdi. Atası əmr etdi ki, ona pirojna verməsinlər. Ona pirojna vermədilər, amma o biri uşaqlar pirojna yeyəndə Mitya məsum-məsum və həsrətlə onlara baxırdı. Mənə elə gəlir ki, uşaqlara şirniyat verməməklə cəzalandırmaq onlarda acgözlüyü inkişaf etdirir. Bu barədə Nicolas ilə danışmaq lazımdır”.

Nikolay dəftəri bir yana qoyub, arvadına baxdı. Qrafinya Maryanın parıldayan gözləri (əri onun gündəliyinin bəyənəcəkmə və ya bəyənəcəkmə sualı ilə) ərinə baxırdı. Nikolayın bu gündəliyi nəinki bəyənəcəkmə və hətta buna görə arvadı ilə fəxr etməsinə də heç şübhə qalmamışdı.

“Bəlkə bunu bu qədər pedantcasına etmək” lazım deyildi və bəlkə də heç lazım deyildi” – Nikolay düşündü, lakin uşaqların mənəvi gözəlliyi üçün narahat olan bu yorulmaz, daimi mənəvi həyəcan onu valeh edirdi. Əgər Nikolay öz hisslərini etiraf edə bilsəydi, o görərdi ki, arvadına olan möhkəm, incə və məğrur məhəbbətin əsasında həmişə Nikolayın öz arvadının incə qəlbi qarşısındakı heyranlıq hissi dururdu. Onun arvadı həmişə elə bir yüksək mənəvi aləmdə yaşayırdı ki, bu aləm Nikolaya, demək olar ki, müyəssər deyildi və buna həmişə Nikolay heyran idi.

Nikolay arvadının belə ağıllı olması ilə fəxr edirdi, bu arvadın mənəvi aləmi yanında özünün çox həqir olduğunu da dərk edirdi. Nikolay sevinirdi ki, bu qadın öz qəlbi ilə bərabər nəinki ona mənsubdur, hətta onun bir parçasını təşkil etməkdədir.

– Çox, çox, xoşuma gəldi, – deyə Nikolay ciddi bir tərzdə qeyd etdi. Bir qədər susduqdan sonra o davam edib dedi: – amma mən bu gün özümü pis apardım. Sən kabinetdə yox idin. Biz Pyerlə höcət-ləşdik, mən özümdən çıxdım. Özümü saxlaya bilmədim. O da bir cür uşaqdır. Hələ Nataşa onu cilovlamasa idi, heç bilmirəm nə olardı. Heç bilirsənmi Peterburqa nə üçün gedibmiş?.. Onlar orada...

– Bəli, bilirəm, – deyə qrafinya Marya cavab verdi – Nataşa mənə danışmışdır.

Həmin mübahisənin təkcə xatırlanmasından hirsələnən Nikolay:

– Deməli, sən bilirsən, – deyə davam etdi, – o, məni inandırmaq istəyir ki, hər bir namuslu adamın vəzifəsi hökumətin əleyhinə getməkdir, halbuki mən and içmişəm, vəzifə götürmüşəm... heyf ki, sən orada yox idin. Yoxsa hamı mənim üstümə düşmüşdü, Denisov da, Nataşa da... Nataşanın işi lap gülməlidir. Həmişə Pyeri qapaz altında saxlayır, amma iş mühakiməyə gəldikdə, Nataşanın öz müstəqil sözü yoxdur, həmişə onun dili ilə danışır. – Nikolay ən əziz və yaxın adamları töhmət etməyə səbəb olan qeyri-müəyyən bir meylə qapılıra qalavə etdi.

Nikolay yaddan çıxardırdı ki, Nataşa haqqında dediyi sözləri cynilə onun və arvadının barəsində də demək olardı.

– Bəli, mən bunu hiss edirdim, – deyə qrafinya Marya cavab verdi.

– Mən ona deyəndə ki, vəzifə və and hər şeydən yüksəkdir, o, mənə qərribə şeylər danışmağa başladı. Heyf ki, sən orada yox idin, görək, sən nə deyərdin.

– Məncə, sən tamamilə haqlısan. Mən Nataşaya da elə belə dedim. Pyer deyir ki, hamı əzab və əziyyət çəkir, pozğunlaşır, bizim vəzifəmiz yaxın adamlarımıza kömək etməkdir. Əlbəttə, burada o haqlıdır, lakin o yaddan çıxardır ki, bizim ondan daha yaxın vəzifələrimiz vardır, əsirgəməyə bilirik, amma uşaqlarımızı əsirgəməliyə.

– Hə, hə, elə mən də bunu ona dedim. – deyə Nikolay dərhal qeyd etdi və ona elə gəldi ki, doğrudan da o, Pyerə həmin bu sözü demişdir. – Onlar isə yaxın adamlara məhəbbətdən, xristianlıqdan danışmağa başladılar, həm də Nikolayın yanında, o da kabinetə girib, əlinə keçən hər şeyi qırırdı.

– Ah, bilirsənmi, Nicolas, Nikolinka mənə çox tez-tez incidir, – deyər qrafinya Marya şikayət etdi. – Bu çox qeyri-adi bir uşaqdır. Mən qorxuram ki, öz uşaqlarım onu mənim yadımdan çıxardalar. Bizim hamımızın uşağımız, qohum-qardaşımız var, amma onun heç kəsi yoxdur. O, həmişə öz düşüncələri ilə tək yaşayır.

– Yox, mənə ondan ötrü sənənin özünü qınamağa haqqın yoxdur. Ən mehriban ananın öz oğlu üçün edə biləcəyini sən onun üçün etməsən və edirsən. Mən də, əlbəttə, buna çox şadam. O, çox-çox yaxşı uşaqdır. Bu gün o, Pyerə qulaq asanda tamamilə özünü unutmuşdu. Bilirsənmi nə oldu? Biz şam yeməyinə çıxanda, baxıb gördüm ki, stolumun üstündə nə varsa hamısını sındırıb, o saat özü mənə xəbər verdi. Bir dəfə də onu yalan danışan görməmişəm. Yaxşı uşaqdır, çox yaxşı uşaqdır! – deyər Nikolay təkrar etdi. O, ürəyində Nikolinkanı xoşlamırdı, lakin onu həmişə yaxşı uşaq kimi tanımaq istəyirdi.

– Mən anası kimi ola bilmərəm, – deyər qrafinya Marya cavab verdi, – mən hiss edirəm ki, anası kimi deyiləm və bu da mənə əzab verir. Qəşəng uşaqdır, amma mən onun üçün qorxuram. Onun üçün cəmiyyət faydalı olardı.

– Nə olar ki, çox qalmayıb, bu yay onu Peterburqa apararam, – deyər Nikolay cavab verdi.

– Bəli, Pyer həmişə xəyalpərvər olmuş və xəyalpərvər olaraq da qalacaqdır, – Nikolay yenə də kabinetdəki söhbətin üstünə qayıtdı, görünür ki, bu söhbət ona çox təsir etmişdi. – Arakçeyevin pis adam olması ilə və başqa şeylərlə mənim nə işim var. Mən evlənəndə borc boğazıma çıxmışdı, mənə az qala həbsə alırdılar, anam da bunu görmək istəmir və başa düşmürdü. Belə bir vaxtda bunların mənə nə dəxli vardı. Sonra isə sən, uşaqlar kimi təsərrüfatda və kontorda məşğul oluram. Yox, mən bilirəm ki, anamı sakit etmək, sənənin yaxılığının əvəzini vermək, uşaqları da özüm kimi dilənçi etməmək üçün işləməliyəm.

Qrafinya Marya ona demək istədi ki, insan ancaq çövrəklə tox olmur. Sən bu işləri nəhaq yerə həddindən artıq əhəmiyyətli hesab edirsən, lakin o bilirdi ki, bu sözləri demək lazım deyil və faydasızdır. Qrafinya Marya ancaq onun əlini tutub öpdü. Nikolay arvadının bu hərəkətini, öz fikirlərini təsvib və təsdiq əlaməti kimi qəbul etdi, bir qədər dinməzcə fikirləşdikdən sonra ucadan öz fikirlərini davam etdirdi.

– Bilirsənmi, Mari, – dedi, – bu gün Tambovdakı kənddən İlya Mitrofanıç (bu adam işlər müdürü idi) gəlib, deyir ki, meşəyə 80 min veririlər. – Nikolay sevənə-sevənə, lap bu yaxın zamanlarda Otradnoye kəndini almaq mümkün olacağı barədə danışmağa başladı. – Bir onca il də yaşasam, mən uşaqlarım üçün... xeyli dövlət qoyub gedə bilərəm.

Qrafinya Marya ərinə qulaq asır və onun nə dediyini yaxşıca başa düşürdü. Qrafinya bilirdi ki, Nikolay belə dərindən fikirləşəndə, hərdən nə barədə fikirləşdiyini soruşur və ona qulaq asmadığını bildikdə hirsələnir. O, ərinin nə dediyini başa düşmək üçün çox səy edirdi, çünki ərinin danışdıqları onu heç maraqlandırmırdı. Qrafinya ərinə baxır, amma ürəyində nəinki başqa şeyi fikirləşirdi, hətta başqa bir şeyi hiss edirdi. Qrafinya bu adama qarşı itaətkar və incə bir məhəbbət hiss edirdi, lakin bu adam, heç bir vaxt bu qadının düşüncələrinin hamısını düşünmə bilməyəcəkdə və elə bil ki, buna görə də qadın onu daha da qüvvətli, incə bir ehtirasla sevirdi. Qrafinyanı tamamilə məşğul edən və ərinin düşündüyü planları dərk etməyə mane olan bu hissələrdən başqa onun başında, ərinin danışdığı sözlərlə heç bir əlaqəsi olmayan fikirlər dolaşır. O, qardaşı oğlunu düşündü (Pyerin danışığına qulaq asanda uşağın həyəcanlanması barədə ərinin dedikləri onu təəccübləndirmişdi), uşağın incə və həssas xasiyyəti müxtəlif təzahürlərlə onun təsəvvüründə canlanırdı, qrafinya qardaşı oğlunu düşünə-düşünə öz uşaqlarını da düşündü. O, qardaşı oğlunu öz uşaqları ilə müqayisə etmirdi, amma o, bu uşaqlara olan münasibətini müqayisə edir və bir hüznə ilə hiss edirdi ki, Nikolinkaya qarşı hissələrində nə isə bir çatışmazlıq vardır.

Hərdən onun ağılına gəlirdi ki, bu fərq yaşdandır, amma özünü uşaqların qarşısında müqəssir hesab edir və bir də belə etməməyə və mümkün olmayan bir işi görməyə söz verirdi. O, söz verirdi ki, öz ərini də, uşaqlarını da, Nikolinkanı da, bütün yaxın adamlarını da, İsa bəşəriyyəti sevən kimi sevecək. Qrafinya Maryanın qəlbi həmişə sonsuzluğa, əbədiyyətə və mükəmməlliyətə doğru can atırdı və buna görə də heç bir vaxt rahat ola bilmirdi. Onun simasında bədəninin ağırlığı altında inləyən bir ruhun yüksək, gizlin əzabları öz ciddi ifadəsini tapmışdı. Nikolay ona baxdı.

“İlahi! Bunun simasını belə gördükdə, öz-özünə deyirəm: Bu ölsə, bizim işimiz necə olacaq” – deyər Nikolay düşündü və müqəddəs surətin qabağında durub, axşam duası oxumağa başladı.

Nataşa da ərı ilə tək qaldıqda, ancaq ərılə arvadın danışa biləcəyi bir tərzdə danışmağa başladılar, yəni onlar bir-birlərini çox aydın və tez başa düşdülər və öz fikirlərini bir-birlərinə anladılar. Bu anlaşma məntiqin bütün qaydalarına zidd idi, burada nə mühakimə vardı, nə nəticə vardı, nə də, xülasə, bu anlaşma tamamilə başqa bir yolla gedən anlaşma idi. Nataşa öz ərı ilə bu yolla danışmağa elə alışmışdı ki, Pyer məntiqi bir yolla düşündüyü zaman Nataşa başa düşürdü ki, ərı ilə onun arasında nə isə bir şey olmuşdur. Pyer bir şeyi isbat etməyə çalışdıqda, mühakimə yolu ilə, sakit-sakit danışmağa başladığıda və Nataşa da onun təsiri altında elə danışıqda, Nataşa bilirdi ki, bunun axırı mütləq mübahisəyə gedib çıxacaqdır.

Onlar tək qalanda Nataşa geniş açılmış sevincək gözləri ilə sakitcə ərınə yanaşdı və birdən tez onun başını tutub, öz sinəsinə basdı və dedi: "İndi sən tamamilə mənimkisen, mənimki! Daha gedə bilməzsən!" – elə bu dəqiqədən də onların arasında hər cür məntiqi qaydalara zidd olan danışıq başlandı. Bu danışıq məntiqə ona görə zidd idi ki, cyni zamanda tamamilə müxtəlif şeylərdən danışırdılar. Bu cür bir vaxtda bir çox şeylərdən danışmaq, nəinki onların məsələləri aydın başa düşməsinə mane olmurdu, hətta, əksinə, bu onu göstərirdi ki, onlar bir-birlərini çox yaxşı başa düşürlər.

Röya aləmində rəyaya rəhbərlik edən hissədən başqa hər şey yalan, mənasız və ziddiyyətli olduğu kimi, bütün dərrakə və mühakimə qaydalarına zidd olan bu anlaşmada da danışıq yox, ancaq ona rəhbərlik edən hissə ardıcıl və aydın idi.

Nataşa Pyerə qardaşının dolanacağından, özünün Pyersiz yaşaya bilməyib, ancaq əzab çəkməsindən, Marini daha çox sevməsindən və Marinin hər cəhətdən ondan daha yaxşı olmasından danışırdı. Bu barədə danışıqda, Nataşa səmimi olaraq etiraf etdi ki, Mari ondan yaxşıdır, lakin buna baxmayaraq, o, Pyerdən tələb edirdi ki, onu Mardən və başqa qadınlardan üstün tutsun, indi də, Pyer gedib Peterburqda çoxlu qadın gördükdən sonra, bu sözləri bir də təkrar etsin.

Nataşanın sözlərinə qulaq asan Pyer Peterburqda qadın olan müsəmirlərdə və ziyafətlərdə özünü çox pis hiss etdiyini arvadına danışırdı.

– Mən qadınlarla danışmağı, – dedi, – tamamilə yadırgamışam, darıxıram. Həm də çox məşğul idim.

Nataşa diqqətlə ona baxıb dedi:

– Mari çox gözəl bir insandır! Uşaqların dilini çox yaxşı bilir. Elə bil ki, uşaqların ürəyindən xəbər verir. Dünən, məsələn, Mitinka şıltaqlıq eləyirdi...

– Ah, o nə qədər də atasına oxşayır, – deyər Pyer onun sözünü kösdü.

Nataşa ərının nə üçün Mitinkanın Nikolaya oxşamasından söhbət saldığını anladı: Pyer öz qayını ilə mübahisə etdiyini xatırlamaq istəmir və bu barədə arvadının fikrini bilmək istəyirdi.

– Nikolinkada belə bir zəif cəhət vardır, hamının qəbul etmədiyi şeylə o razılaşmır. Mən başa düşürəm, sən də məhz *ouvrir une carriere*¹ çalışırsan, – deyər Pyerin dediyi sözləri təkrar elədi.

– Yox, – deyər Pyer cavab verdi, – məsələ orasıdadır ki, Nikolay üçün fikir və mühakimə əyləncədir, vaxt keçirmək kimi bir şeydir. Odur, özünə kitabxana düzəldib və belə qayda qoyub ki, bir kitab oxumamış yenisini almasın, onun kitabxanasında Sismondi də var, Russo da var, Monteskyö də var, – deyər Pyer gülümsünə-gülümsünə əlavə etdi. – Sən bilirən ki, mən onu necə... – deyər Pyer öz sözlərini yumşaltmağa çalışdı, lakin Nataşa sözünü kəsib, ona hiss etdirmək istədi ki, bu, artıqdır.

– Deməli, sən deyirən ki, fikir onun üçün əyləncədir...

– Amma mənim üçün fikirdən başqa nə varsa, əyləncədir. Mən Peterburqda olduğum müddətdə hamını rəyada görün kimi görürdüm. Məni fikir məşğul edəndə başqa şeylər mənə əyləncə kimi görünür.

– Ah, heyf ki, mən sənə uşaqlarla necə görüşdüyünü görmədim. Hansı daha çox sevinirdi? Yəqin ki, Liza?

– Bəli, – deyər Pyer cavab verdi və onu məşğul edən söhbəti davam etdirdi: – Nikolay deyir ki, biz düşünməməliyik. Amma mən düşünməyə bilmirəm. Peterburqda mən hiss etdim ki, mənsiz bütün işlər məhv olub gedəcək, mən bu barədə demək istəmədim (amma sənə deyib bilərəm), hər bir tərəfə çəkirdi. Mən onların hamısını birləşdirməyə müvəffəq oldum, axı mənim fikirlərim sadə və aydındır. Axı, mən demirəm ki, görək biz filan şeyə və filan şeyə qarşı çıxacağıq. Biz səhv eləyə bilərik. Mən deyirəm ki, qoy bütün xeyrixahlar əl-ələ verib, fəal bir xeyrixahlar bayrağı yaratsınlar. Knyaz Sergey gözəl insandır və ağıllıdır.

¹ Yeni fəaliyyət sahəsi düzəltmək.

Nataşa ərinin fikirlərinin böyük fikirlər olmasına, bəlkə də, şübhə etməzdi, arama onu bir şey düşündürdü. Bu şey də Pyerin onun orı olması idi. "Cəmiyyət üçün belə əhəmiyyətli və lazımlı olan bir adam eyni zamanda mənim ərimdirmi? Bu, niyə belə olub? – Nataşa bu şübhəni ərinə bildirmək istəyirdi. "Bunun doğrudan da hamıdan ağıllı olmasını deyən kimlərdir?" – deyərək Nataşa öz-özündən soruşur və xəyalında Pyerin çox hörmət etdiyi bütün adamları sayırdı. Ərinin söhbətlərindən belə görünürdü ki, tanıdığı adamların içində Pyer hamıdan artıq Platon Karatayevə hörmət bəsləyirdi.

– Bilirsənmi mən nə düşünürəm, – deyərək Nataşa sözünə davam etdi, – Platon Karatayevi düşünürəm. O necə? O, indi sənənin bu fikrini bəyənmədimi?

Pyer bu suala heç təəccüb etmədi. O, arvadının nələr düşündüyünü hiss etmişdi.

– Platon Karatayevmi? – deyərək Pyer doğrudan da Karatayevin bu barədəki rəyini təsəvvürünə gətirmək istəyirmiş kimi bir qədər düşündü. – O yəqin ki, başa düşməzdi, amma, bəlkə də bəyənmədi.

Nataşa birdən:

– Mən səni çox sevirəm! Çox. Çox! – dedi.

Pyer bir az fikirləşdikdən sonra dedi:

– Yox, bəyənməzdi, amma o, bizim bu ailə həyatımızı yəqin bəyənmədi. O, hər şeydə bir gözəllik, səadət, sakitlik görmək istəyirdi, indi mən iftixarla özümüzü ona göstərirdim. Sən ayrılıqdan danışsan. Sən inanırsan ki, məndə məhz ayrılıqdan sonra sənə qarşı xüsusi bir hissə əmələ gəlir...

– Danışdı da... – deyərək Nataşa etiraz etmək istədi.

– Yox, mən onu demək istəmirəm. Mən səni həmişə sevirəm. Bundan artıq da sevmək olmaz, amma bu ayrı bir hissdir. Bəli... – O, sözünün dalını gətirə bilmədi, çünki onların rastlaşan nəzərləri sözün dalını deyib qurtardı.

Nataşa birdən:

– Bal ayı və əsil səadətənin ilk zamanlarda olması barədəki söhbətlər boş şey imiş, – dedi. – Əksinə, indi daha yaxşıdır. Ancaq sən getməsəydin, daha da yaxşı olardı. Bizim dalaşdığımız yadındadırmi? O mübahisələrdə həminə mən müqəssir olardım. Həmişə mən, heç bilmirəm biz nə üstündə dalaşardıq, yadımdan da çıxıb.

– Nə üstə olacaq, qışqan... – deyərək Pyer gülə-gülə cavab verdi.

– O barədə danışma, zəhləm gedir, – deyərək Nataşa çıxırdı. Onun gözlərində soyuq və acıqlı bir parıltı görünürdü. Bir az susduqdan sonra, – sən onu gördünmü, – deyərək soruşdu.

– Yox, görsəydim də tanımışdım.

Onlar dinmədilər.

Nataşa sanki aralığı bürüyən buludu qovmaq üçün:

– Bilirsənmi? – dedi. Sən kabinetdə danışanda mən sənə baxırdım.

Sən iki damcı su bir-birinə oxşayan kimi, uşağa oxşayırsan. (Nataşa öz oğlunu demək istəyirdi). Daha vaxtdır, onun yanına getməliyəm... Heç sənədən ayrılmaq da istəmirəm.

Onlar bir neçə saniyə dinmədilər, lakin birdən ikisi də üzünü bir-birinə çevirib, nə isə deməyə başladılar. Pyer özündən razı bir vəziyyətdə həvəslə, Nataşa isə sakit və şən bir gülümlə danışmağa başlamaq istəyirdi, lakin toqquşduqda hər ikisi dayandı və bir-birinə yol vermək istədi.

– Yox, sən nə deyirdin? De, de görüm.

– Yox, sən de, mən heç, boş şey, – deyərək Nataşa cavab verdi.

Pyer başladığı sözləri dedi. Bu sözlər onun Peterburqdakı uğurları haqqında mülahizələrinə aid idi, bu sözləri o məmnuniyyətlə danışdı. Bu dəqiqə ona elə gəlirdi ki, onun qarşısına bütün rus cəmiyyətinə və bütün dünyaya istiqamət vermək kimi yeni bir vəzifə qoyulmuşdur.

– Mən onu demək istəyirdim ki, – dedi, – böyük gələcəyi olan bütün fikirlər həmişə sadə olurlar. Mənim bütün fikrim bundan ibarətdir ki, pis adamlar bir yerə toplaşsın, bir qüvvə əmələ gətirəndə, namuslu adamlar da elə etməlidirlər. Bundan sadə nə ola bilər.

– Doğrudur.

– Bəs sən də demək istəyirdin?

– Mən, heç, boş şey.

– Yox, de görüm.

– Elə şey deyil, boş şeydir, – deyərək Nataşa cavab verdi və daha şən bir təbəssümlə gülümsəndi: – Mən ancaq Petyadan danışmaq istəyirdim. Bu gün dayə onu məndən alanda, o güldü və gözlərini yumub, başını sinəmə dayadı, o elə güman elədi ki, gizləndi. Çox sevimli uşaqdır. Odur, çıxır. Di, sağ ol! – Nataşa otaqdan çıxdı.

Həmin bu vaxt aşağıda, Nikolinka Bolkonskinin hissəsində, onun yataq otağında, həmişəki kimi lampa yanırdı (uşaq qaranlıqdan qorxurdu, nə qədər çalışırdılarsa, onun bu nöqsanını düzəldə bilmirdilər). Desal, öz dörd yastığının üstündə yüksəkdə yatmışdı, onun iti burnundan ahəngdar bir surətdə xorultu səsi gəlirdi. İndicə yuxudan ayılmış Nikolinka, soyuq tər içində, gözlərini geniş açıb, yatağının içində oturaraq baxırdı. Onu dəhşətli bir rəya yuxudan oyatmışdı. O, özünü və Pyeri yuxuda görmüşdü. Hər ikisinin başında, Plutarxın kitabında şəkli çəkilən dəbilqələr vardı. O, əmisi Pyerlə böyük bir qoşunun qabağında gedirdi. Bu qoşun havanı dolduran ağ, maili xətlərdən ibarətdi, bu xətlər payızda havada gəzən və *Desalin le fil de la Vierge*¹ adlandırıldığı hörümçək toruna oxşayırdı. Qabaqda həmin tordan, lakin bir qədər qalın olan məqsəd görünməkdə idi. Onlar, yəni onunla Pyer çox yüngül bir hərəkətlə və asanlıqla irəliləyir və məqsədə yaxınlaşırdılar. Lakin onları idarə edən saplar birdən zəiflədi və bir-birinə dolaşdı, onlar ağırlaşdılar. Nikolay İliç dayı çox qorxunc və ciddi bir halda onların qabağını kəsdi.

Nikolay qırılmış surğuçları və qələmləri göstərib; – bunları sizmi eləmisiniz? – deyə soruşdu. – Mən sizi sevirdim, amma indi Arakçev mənə əmr edib, qabağa gələnə öldürəcəyəm. – Nikolinka Pyerə baxdı, amma Pyer yox idi. Pyer onun atası – knyaz Andrey idi, atasının surəti və görkəmi yox idi, lakin o, mövcud idi. Nikolinka onu görəndə məhəbbət zəifliyi hiss etdi. O, özünü zəif, sümüksüz və maye halında hiss etdi. Atası onu oxşayır və sığallayırdı. Amma Nikolay İliç dayı daha da ona yaxınlaşır və yaxınlaşırdı. Nikolinkanı dəhşət bürüdü, o, yuxudan ayıldı.

“Ata” – deyə Nikolinka düşündü. “Atam (evdə atasının iki oxşar portreti olduğu halda, Nikolinka heç vaxt knyaz Andreyi insan görkəmində təsəvvür etməmişdi) mənim yanımda idi, məni oxşayırdı. O, məni bəyəndi, Pyer əmini bəyəndi... O nə desə, mən onu edəcəyəm. Mutsi Stsevola öz əlini yandırdı. Mən də həyatda onun kimi ola bilərəmmi? Mən bilirəm, onlar mənim təhsil almağımı istəyirlər. Mən təhsil alacağam. Amma bir gün gələcək ki, təhsil qurtaracaq,

onda mən də belə edəcəyəm. Ancaq mən Allahdan bir şey istəyirəm ki, mənim də başıma Plutarxın adamlarının başına gələn işlər gəlsin, mən də elə edim. Mən onlardan da yaxşı eləcəyəm. Hamı biləcək, hamı məni sevvəcək, hamı mənimlə fəxr edəcək”. Lakin birdən Nikolinka boğazında qəhərlənən hıçqırıqları hiss etdi və ağlamağa başladı.

Desalın səsi eşidildi:

– *Etes vous indispose?*¹

– *Non*², – deyə Nikolinka cavab verib, başını yastığın üstünə qoydu.

“Bu çox mərhəmətli və yaxşı bir adamdır, mən onu sevirəm” – deyə Nikolinka Desal barədə düşündü. “Hələ Pyer əmim! Ah, nə gözəl bir insandır! Bəs atam? Atam! Atam! Bəli, mən hətta onun bəyəndiyi şeyləri eləcəyəm...”

¹ Siz xəstəsinizmi?

² Yox

¹ Həzrət Məryəmin sapları

İKİNCİ HİSSƏ

I

Tarix xalqların və insanların həyatından bəhs edir. Nəinki bütün bəşəriyyətin, hətta bir xalqın belə həyatını təsvir etmək, sözlə əhatə edib, bilavasitə əks etdirmək mümkün deyildir. Keçmiş tarixçilər, əhatə edilməsi mümkün olmayan bir şeyi, yəni bir xalqın tarixini təsvir etmək üçün çox vaxt sadə bir üsul işlədirdilər. Onlar xalqı idarə edən tək-tək adamların fəaliyyətini təsvir edirdilər. Bu fəaliyyət də onların düşüncəsinə görə, bütün xalqın istək və hərəkətini ifadə edirdi.

Necə olub ki, tək-tək adamlar xalqları istədikləri kimi hərəkət etməyə məcbur ediblər və bu adamların öz istəkləri nə ilə idarə edilmişdir? Bu suallara tarixçilər cavab verib deyirdilər ki, əvvəldən – Allahın iradəsi ilə xalqlar bir seçilmiş adamın iradəsinə tabe olurlar, ikinci – yenə də Allahın iradəsilə seçilmiş adam onları müəyyən məqsədə doğru istiqamətləndirilir.

Beləliklə, bu məsələlər, Allahın bilavasitə bəşəriyyətin işinə qarışmasına inanmaqla həll olunurdu.

Yeni tarix elmi öz nəzəriyyəsi ilə bu müddəaları rədd edir.

Deməli, insanların Allaha tabeliyi və xalqların müəyyən bir məqsədə doğru getməsinə qədim adamların inanmalarını rədd edən yeni elm hakimiyyətin təzahüratını yox, onu əmələ gətirən səbəbləri tədqiq etməli idi. Lakin o, bunu etmədi. Nəzəriyyədə keçmiş tarixçilərin fikirlərini rədd edən bu elm, təcrübədə onlarla razılaşıır.

İlahi qüvvə ilə seçilən və bilavasitə Allahın iradəsilə istiqamətləndirilən insanlar əvəzinə yeni tarix kütlələrə rəhbərlik edən qeyri-adi, qeyri-insani qabiliyyətlərə malik qəhrəmanlar və ya padşahdan tutmuş mühərrirə qədər ən müxtəlif keyfiyyətli sadə adamlar irəli sürdü. Keçmişdə xalqlar üçün Allah yəhudilik, yunan, Roma kimi müəyyən məqsədlər qoymuşdu və bu məqsədləri qədim insanlar bəşəriyyətin hərəkəti üçün bir məqsəd hesab edirdilər. Bunun əvəzində yeni tarixçilər öz məqsədlərini, yəni fransız, alman və ingilis xalqlarının və ən yüksək mənada bütün bəşəriyyətin mədəniyyəti

xeyrinə (bütün bəşəriyyət dedikdə adətən böyük materikin kiçik şimal-qərb bucağında yaşayan xalqlar nəzərə alınır) olan məqsədlərini irəli sürdülər.

Yeni tarix köhnə əqidələri rədd etdi, amma əvəzinə yeni fikirlər qoymadı və buna görə də, məntiqi olaraq tarixçilər məcbur oldular ki, yalandan rədd etdikləri padşahların ilahi hakimiyyətini və qədim adamların qəzavü-qədərə inanmasını yenə də başqa bir yolda qəbul etsinlər. Onlar bu dəfə qəbul etdilər ki, 1) xalqları tək-tək adamlar idarə edirlər və 2) xalqların və bəşəriyyətin hərəkət etdiyi bir məqsəd vardır.

Aralarındakı zahiri itilaf və fikirlərindəki zahiri yeniliyə baxmayaraq, Qibondan tutmuş Bokla qədər bütün ən yeni tarixçilərin əsərləri bu iki köhnə və labüd müddəa üzərində qurulmuşdur.

Əvvəlcə, tarixçi, öz fikrincə, bəşəriyyətə rəhbərlik edən ayrı-ayrı şəxslərin fəaliyyətini təsvir edir. Biri bu adamları padşahlardan, sərkərdələrdən, nazirlərdən ibarət bilir, bir başqası isə padşahlardan başqa buraya natiqləri, alimləri, islahatçıları, filosofları və şairləri də daxil edir. İkinci, bəşəriyyətin hansı məqsədə tərəf getdiyi tarixçiyə məlumdur. Biri deyir ki, bu məqsəd Roma, ispan, fransız dövlətlərinin əzəmətidir, o biri isə deyir ki, bu, dünyanın Avropa adlanan kiçik bir bucağının azadlığı, bərabərliyi və bir növ mədəniyyətidir.

1789-cu ildə Parisdə qaynaşma əmələ gəldi, artdı, yayıldı və xalqların qərbdən şərqə hərəkəti şəklini aldı. Bir neçə dəfə bu hərəkət şərqə tərəf yönəldi və şərqdən qərbə axan hərəkətlə toqquşdu. 12-ci ildə bu hərəkət ən axırıncı həddinə, yəni Moskvaya çatdı və gözəl bir simmetriya halında indi də şərqdən qərbə axan əks hərəkət davam edir. Eynilə birinci hərəkətdə olduğu kimi, orta xalqları da özü ilə aparır. Geriyə hərəkət qərbə hərəkətin son mərhələsi olan Parisə çatır və dayanır.

Bu 20 illik bir müddət ərzində böyük çöllər əkilməmiş qalmış, evlər yandırılmış, ticarət istiqamətini dəyişdirmişdir. Milyonlarla insanlar yoxsullaşmış, varlanmış, bir yerdən o biri yerə köçmüş və milyonlarla xristiyan, yəni yaxın adamlara məhəbbət qanununa itaət edən adam bir-birini öldürmüşdür.

Bütün bunlar nə deməkdir? Bunlar nədən əmələ gəlmişdir? İnsanları nə məcbur etmişdir ki, evləri yandırsınlar və öz həmcinslərini öldürsünlər? Bu hadisələrə nə səbəb olmuşdur? Hansı qüvvə

insanları belə hərəkət etməyə məcbur etmişdir? Hərəkətin keçmiş dövrlərinə aid yadigarlara və rəvayətlərə rast gələn hər bir adam bu qeyri-ixtiyari, sadələşmə və ön qanuni sualları öz-özünə verməyə məcbur olur.

Bu sualların həlli üçün biz xalqların və bəşəriyyətin öz-özünü dərk etməsi məqsədinə xidmət edən tarix elminə müraciət edirik.

Əgər tarix əvvəlki görüşlərini davam etdirsəydi, deyərdi ki, Allah öz bəndələrinə mükafat və ya cəza olaraq, Napoleona hakimiyyət və onun iradəsinə rəhbərlik vermiş və öz ilahi məqsədlərini yerinə yetirməyə göndərmişdir. Belə olsaydı, cavab aydın və dolğun olardı. Napoleonun ilahi bir məna daşmasına inanmaq olardı da, olmazdı da, lakin bütün bu müddət ərzində buna inananlar üçün hər şey anlaşılmış olardı və heç bir ziddiyyət də olmazdı.

Lakin yeni tarix elmi bu cür cavab verə bilmir. Elm qədim insanların, Allahın bəşər işinə bilavasitə qarışması haqqındakı görüşlərini qəbul etmir, buna görə də o, bu suala başqa cür cavab verməlidir.

Yeni tarix elmi bu suallara cavab verəndə deyir ki, siz bu hərəkətin nə demək olduğunu, nədən əmələ gəldiyini və bu hadisələrin hansı qüvvələrlə meydana gəldiyini bilməkmi istəyirsiniz? Elə isə qulaq asın:

“XIV Lüdovik çox məğrur və özündən bədgüman adam idi. Onun filan oynasları və filan nazirləri vardı, o, Fransanı pis idarə edirdi. Lüdovikin vəliəhdləri də zəif idi, onlar da Fransanı pis idarə edirdilər. Onların da filan sevimli adamları və filan aşnalı vardı. Eyni zamanda bəzi adamlar o vaxt kitablar da yazırdılar. XVIII əsrin axırlarında Parisdə on-on beş adam toplaşmış, bütün insanların bərabər və azad olması haqqında danışmağa başladı. Bundan sonra bütün Fransada adamlar bir-birini kəsməyə və boğmağa başladılar. Bu adamlar kralı və bir çox başqalarını da öldürdülər. Həmin bu zamanlar Fransada Napoleon kimi dahi bir adam vardı. O, çox dahi bir adam olduğu üçün hamıya qalib gəlirdi, yəni çox adam öldürürdü. O, nə üçün isə afrikalıları qırmağa getdi və adamları elə yaxşı öldürdü ki, və elə ağıllı və hiyləgər adam idi ki, Fransaya qayıdan kimi hamının ona tabe olmasını əmr etdi. Hamı da ona tabe oldu. İmperator olandan sonra o, yenə də adam öldürməyə İtaliyaya, Avstriyaya və Prussiyaya getdi. Orada da xeyli adam öldürdü. Rusiyada da Aleksandr adlı bir imperator vardı. O, Avropada intizamı bərpa etmək qərarına gəldi və

Napoleonla müharibə apardı. Amma 7-ci ildə birdən onunla dostlaşdı, 11-ci ildə isə yenə də dalaşdı, onlar yenə də bir çox xalqları qırmağa başladılar. Napoleon Rusiyaya 600 min adam gətirib, Moskvanı fəth elədi, lakin sonra birdən Moskvadan qaçdı. Bu zaman imperator Aleksandr Şteynin və başqalarının məsləhətilə Avropanın rahatlığını pozan adama qarşı Avropanı birləşdirdi. Napoleonun bütün müttəfiqləri birdən dönüb ona düşmən oldular. Birləşmiş qüvvə yeni qüvvə toplayan Napoleonun üstünə getdi. Müttəfiqlər Napoleonu məğlub etdilər, Parisə daxil oldular, Napoleonu taxt-tacdan əl çəkməyə məcbur etdilər və Elba adasına göndərdilər. Bu əhvalatdan beş il əvvəl və bir il sonra hamı onu qanun xaricində bir quldur hesab etdiyi halda, yenə də onu imperator rütbəsindən məhrum etmədilər və hər cür ehtiram göstərdilər. Padşahlığı isə XVIII Lüdovik öz əlinə aldı, həmin Lüdovikə bu vaxta qədər fransızlar və müttəfiqlər ancaq gülürdülər. Napoleon isə köhnə qvardiya qarşısında göz yaş tökərək, taxt-tacdan əl çəkdi və sürgünə getdi. Bundan sonra mahir dövlət adamları və diplomatlar (xüsusilə başqasından əvvəl məlum kreslodə oturan və bununla da Fransanın hüddudunu genişləndirən Taleyran) Vyanada danışıq apardılar və bu danışıqlarla xalqları xoşbəxt və ya bədbəxt etdilər. Birdən diplomatlar və padşahlar az qala dalaşdılar, onlar yenə də bir-birlərini qırmaq üçün öz qoşunlarına əmr etməyə hazır idilər, lakin elə bu vaxt Napoleon bir batalyon qoşunla Fransaya gəldi, Napoleondan zəhlələri gedən fransızlar birdən ona təslim oldular. Amma müttəfiq padşahlar hirsəndilər və yenə də Fransa ilə müharibəyə başladılar. Dahi Napoleonu məğlub edib, Yelena adasına sürgün etdilər və birdən onu quldur adlandırdılar. Öz əzizlərindən və sevimli Fransadan ayrı düşən sürgün edilmiş Napoleon qayalar üstündə yavaş-yavaş öldü və öz böyük xidmətlərini gələcək nəsillə üçün qoyub getdi. Avropada isə irtica başlandı, bütün padşahlar öz xalqlarını incitməyə başladılar”.

Nahaq yerə düşünülə bilər ki, bunlar tarixi təsvirlərə bir istehzadır, bir karikaturadır. Əksinə, bunlar, ayrı-ayrı dövrlərin memuarlarını və tarixlərini tərtib edənlərdən tutmuş ta o zamanın ümumi tarixini və yeni üsulda mədəniyyət tarixini yazanlaradək bütün tarixin verdiyi ziddiyyətli və suallara cavab verməyən cavablarının ön yumşaq ifadəsidir.

Bu cavabların qəribəliyi və komizmi oradan əmələ gəlir ki, yeni tarix kar adamlar kimi, heç də verilməyən suallara cavab verir.

Əgər tarixin məqsədi bəşəriyyətin və xalqların hərəkatını təsvir etmək idisə, o, bir suala hər şeydən əvvəl cavab verməlidir, çünki o cavabsız heç bir şey anlaşılmaz. O sual da budur: – İnsanları hərəkətə gətirən qüvvə nədir? Bu suala yeni tarix müxtəlif cavablar verir, gah deyir ki, Napoleon çox dahidir, gah deyir ki, XIV Lüdovik çox məğrur idi, gah da deyir ki, filan yazıçılar filan kitabçaları yazıblar.

Bunların hamısı ola bilər və bəşəriyyət də bunlara razı olmağa hazırdır, lakin o, bunu soruşmur. Bunların hamısı o zaman maraqlı olardı ki, biz öz-özünə əsaslanan ilahi qüvvəyə və onun həmişə bir şəkildə Napoleonlar, Lüdoviklər və yazıçılar tərəfindən öz xalqlarını idarə etməsinə inanmış olaydıq, lakin biz bu qüvvəni qəbul etmirik və ona görə də Napoleonlardan, Lüdoviklərdən və yazıçılardan danışmadan əvvəl bu şəxsiyyətlərlə xalqların hərəkatı arasındakı əlaqəni göstərmək lazımdır.

Əgər ilahi qüvvənin yerini başqa bir qüvvə tutmuşsa, o qüvvəni izah etmək lazımdır, o yeni qüvvənin nədən ibarət olduğunu izah etmək lazımdır, çünki tarixin bütün əhəmiyyəti də bu qüvvədədir.

Tarix sanki bu qüvvənin varlığını təbii bir şey hesab edir və güman edir ki, bu, hamıya məlumdur. Lakin bu yeni qüvvəni artıq məlum bir şey hesab etmək arzusuna baxmayaraq, bir çox tarixi əsərlər oxuyan adam tarixçilərin özləri tərəfindən müxtəlif şəkildə izah olunan bu yeni qüvvənin hamıya məlum olmasına ixtiyarsız olaraq şübhə edəcəkdir.

II

Xalqları hərəkətə gətirən hansı qüvvədir?

Tərcümeyi-hal yazan və ayrı-ayrı xalqların tarixini yazan xüsusi tarixçilər bu qüvvəni qəhrəmanlara və hakimlərə məxsus bir qüvvə kimi başa düşürlər. Onların yazdığına görə, hadisələr ancaq Napoleonların, Aleksandrın və ya, ümumiyyətlə, xüsusi tarixçilərin təsvir etdiyi başqa şəxsiyyətlərin iradəsi ilə əmələ gəlir. Hadisələri hərəkətə gətirən qüvvə haqqında suala bu tarixçilərin verdiyi cavablar, hər bir hadisəni bir tarixçi təsvir etdiyi zaman qənaətbəxş hesab edilə bilər. Lakin müxtəlif milliyətə və görüşə malik olan tarixçi-

lər eyni hadisəni təsvir etməyə başladıda, onların verdikləri cavab dərhal öz əhəmiyyətini itirir, çünki bu qüvvəni onların hər biri nəinki müxtəlif şəkildə, hətta bir-birinə tamamilə zidd bir şəkildə başa düşür. Tarixçilərdən biri deyir ki, hadisə Napoleonun hökmü ilə icra edilmişdir, ikincisi isə deyir ki, yox, Aleksandrın hökmü ilə icra edilmişdir, üçüncü tarixçi isə deyir ki, yox, üçüncü bir şəxsin hökmü ilə icra edilmişdir. Bundan başqa, bu tarixçilərin eyni şəxsiyyətin hansı qüvvəyə əsaslanaraq hökm etmələri barədəki fikirlərində də ziddiyyətlər vardır. Bonapartçı olan Tyer deyir ki, Napoleonun hökmü ilə icra edilmişdir, ikincisi isə deyir ki, yox, Aleksandrın hökmü ilə icra edilmişdir, üçüncü tarixçi isə deyir ki, yox, üçüncü bir şəxsin hökmü ilə icra edilmişdir. Bundan başqa, bu tarixçilərin eyni şəxsiyyətin hansı qüvvəyə əsaslanaraq hökmü onun xeyirxahlığına və dühasına əsaslanmışdı. Respublikaçı deyirdi ki, onun hökmü firıldaqçılığa və xalqı aldatmağa əsaslanmışdı. Belə ki, bu tarixçilər bir-birlərinin irəli sürdüyü iddiaları təkzib edir, bununla da hadisələri hərəkətə gətirən qüvvələri müəyyənləşdirə bilmir və tarixin mühüm sualına heç bir cavab vermirdilər.

Bütün xalqların tarixini yazan ümumi tarixçilər sanki xüsusi tarixçilərin hadisələri hərəkətə gətirən qüvvə haqqındakı görüşlərinin düz olmadığını təsdiq edirlər. Onlar bu qüvvəni qəhrəmanlara və hökmdarlara xas olan hakimiyyət kimi təsdiq etmirlər, bu qüvvəni onlar ancaq müxtəlif istiqamətlərə yönəldilmiş bir çox qüvvənin nəticəsi hesab edirlər. Ümumi tarixçi bir müharibəni və ya bir xalqın fəth edilməsini təsvir edərkən, bu hadisənin səbəbini bir şəxsiyyətin hökmündə yox, hadisə ilə əlanədar olan bir çox şəxslərin bir-birinə qarşılıqlı təsirində axtarır.

Bu nöqteyi-nəzərə görə, tarixi şəxsiyyətlərin hakimiyyəti bir çox qüvvənin nəticəsi kimi meydana çıxdığından daha öz-özündən hadisələri hərəkətə gətirən bir qüvvə kimi qəbul edilə bilməz. Lakin buna baxmayaraq, ümumi tarixçilər yenə də bir çox hallarda hakimiyyət anlayışını öz-özündən hadisə əmələ gətirən və hadisənin səbəbi olan qüvvə kimi işlədirlər. Onların təsvirinə görə, gah tarixi şəxsiyyət öz dövrünün məhsuludur və onun hökmü ancaq müxtəlif qüvvələrin məhsuludur, gah onun hakimiyyəti hadisələri əmələ gətirən qüvvədir. Məsələn, Qervinus, Şlosser və başqaları gah sübut edirlər ki, Napoleon inqilabların, 1879-cu ilin və sairənin məhsuludur, gah

da açıqca deyirlər ki, 12-ci il səfəri və Napoleonun xoşuna gəlməyən başqa hadisələr onun yanlış istiqamətləndirilmiş iradəsinin məhsuludur və 1789-cu il ideyalarından Napoleonun özbaşınalığı nəticəsində inkişaf edə bilməmişdi. İnkilab ideyaları, ümumi əhvali-ruhiyyə Napoleonun hakimiyyətini yaratmışdır. Napoleonun hakimiyyəti isə inkilab ideyalarını və ümumi əhvali-ruhiyyəni məhv etmişdir.

Bu qərībā ziddiyyət təsadüfi deyildir. Belə ziddiyyətlərə nəinki hər addımda təsadüf etmək olur, hətta demək olar ki, ümumi tarixçilərin bütün təsvirləri belə ziddiyyətlərin ardıcıl sıralarından əmələ gəlmişdir. Bu ziddiyyət ondan əmələ gəlir ki, ümumi tarixçilər təhlil meydanına atıldıqda yarı yolda dayanırlar.

Tərkibi əmələ gətirən qüvvələrin müəyyən bir tərkib və ona bərabər bir şey verməsi üçün tərkibi əmələ gətirənlərin cəmi tərkibə bərabər olmalıdır. Həmin bu şərtə ümumi tarixçilər heç vaxt riayət etmədilər və bərabər təsiredici qüvvəni tapmaq üçün, özlərinin kifayət etməyən tərkib əmələ gətiricilərindən əlavə bir də tərkibə təsir edən izah olunmaz bir qüvvənin varlığını qəbul etmədilər.

Xüsusi tarixçi 13-cü ilin səfərini və ya Burbonların bərpasını təsvir edəndə açıqca deyir ki, bu hadisələr Aleksandrın iradəsi ilə əmələ gəlmişdir. Lakin ümumi tarixçi Qervinus, xüsusi tarixçinin bu fikrini rədd edərək sübut etmək istəyir ki, 13-cü il səfərində və Burbonların bərpa olunmasında Aleksandrın başqa Şteynin, Meternixin, m-me Stael-in, Taleyranın, Fixtenin, Şatobrianın və başqalarının fəaliyyəti də bir səbəb kimi hadisələrə təsir etmişdir. Görünür ki, tarixçi Aleksandrın hakimiyyətini Taleyrın, Şatobrian və sair kimi tərkib hissələrinə ayırmışdır. Bu tərkib hissələrinin, yəni Şatobrianın, Taleyranın, m-me Stael-in və başqalarının təsiri, görünür ki, bütün bərabər təsiredici qüvvəyə, yəni milyonlarla fransızların Burbonlara təslim olması hadisəsinə bərabər deyildir. Oudur ki, bu tərkib hissələrindən milyonlarla təslim olma hadisəsinin necə əmələ gəlməsini, yəni bir A-ya bərabər olan tərkib hissələrindən min A-ya bərabər olan bərabər təsiredicinin necə əmələ gəldiyini izah etmək üçün tarixçi inkar etdiyi hakimiyyət qüvvəsini yenə də qəbul etməli və onu qüvvələrin nəticəsi hesab etməlidir, yəni o tərkibə təsir edən izah olunmaz qüvvəni qəbul etməlidir. Ümumi tarixçilər elə belə də edirlər. Bunun da nəticəsində onlar nəinki xüsusi tarixçilərlə ziddiyyət təşkil edirlər, hətta öz-özlərinə də zidd gedirlər.

Yağışın səbəbləri barədə aydın təsəvvürə malik olmayan köndülərə yağış və ya isti hava lazım olanda deyirlər ki, külək buludları qovub dağıtdı və ya külək buludları qovub gətirdi. Beləcə də ümumi tarixçilər bəzən, yəni onların nəzəriyyəsinə uyğun gələndə, onlara lazım olanda deyirlər ki, hakimiyyət hadisələrinin nəticəsidir, amma bəzən, başqa bir şeyi sübut etmək lazım olanda deyirlər ki, hakimiyyət hadisələri əmələ gətirir.

Özlərini mədəniyyət tarixçiləri adlandıran üçüncü tarixçilər isə bəzən yazıçıları və xanımları hadisə əmələ gətirən qüvvə kimi qəbul edən ümumi tarixçilərin açdığı yolla gedərək, bu qüvvəni tamamilə başqa cür başa düşürlər. Onlar bu qüvvəni mədəniyyətdə, zehni fəaliyyətdə görürlər.

Mədəniyyət tarixçiləri, öz əcdadları kimi, yəni ümumi tarixçilər kimi ardıcıldılar, çünki tarixi hadisələri adamların bir-birinə filan və filan cürə münasibət bəsləməsi ilə izah etmək mümkündürsə, nə üçün həmin hadisələri adamların filan və filan kitabları yazması ilə izah etmək mümkün olmasın? Bu tarixçilər hər bir canlı hadisə ilə əlaqədar olan bir çox əlamətlərdən ancaq zehni fəaliyyəti seçib, deyirlər ki, bu əlamət səbəbdir. Lakin onların, hadisələrin səbəbini zehni fəaliyyətdə tapmağa çalışmalarına baxmayaraq, insanların zehni fəaliyyəti ilə xalqların hərəkəti arasında bir ümumilik olmasına böyük bir güzəştlə razılıq vermək olar, amma zehni fəaliyyətin insan hərəkətini idarə etməsi ilə heç vaxt razılaşmaq olmaz, çünki insanlar arasında bərabərlik mözələrindən doğan dəhşətli fransız inkilabı qətləri və məhəbbət haqqındakı mözələrdən doğan amansız müharibələr və edamlar kimi hadisələr bu fərziyyəyə ziddirlər.

Bütün bu tarixləri dolduran çox dolaşq fikirlərin doğruluğunu fərz etdikdə də, xalqların ideya adlanan qeyri-müəyyən qüvvə tərəfindən idarə edildiyini fərz etdikdə də tarixin mühüm sualı ya yenə də həll edilməmiş qalır və ya padşahların övvəlki hakimiyyətinə və ümumi tarixçilər tərəfindən əlavə edilmiş müşavirlər və başqa şəxslər təsirinə bir də ideyanın yeni bir qüvvəsi artırılır ki, bunun da kütlələrlə əlaqəsi izah olunmalıdır. Napoleonun hakimiyyət sahibi olmasını və hadisənin də buradan baş verməsini anlamaq mümkündür. Napoleonun başqa təsirlərlə birlikdə hadisəyə səbəb olmasını da bir qədər güzəştlə anlamaq mümkündür, lakin *Contrat*

*Social*¹ kitabının səbəbinə fransızların bir-birini necə batırmağa başlamasını heç cürə anlamaq mümkündür deyildir, bunun üçün bu yeni qüvvə ilə hadisə arasındakı səbəbiyyət əlaqəsini izah etmək lazımdır.

Şübhəsizdir ki, bütün bir vaxtda yaşayanlar arasında əlaqə vardır, buna görə də, bəşəriyyətin hərəkəti ilə ticarət, sənətkarlıq, bağbanlıq və başqa şeylər arasında bir əlaqə tapa biləcəyimiz kimi, insanların zehni fəaliyyəti ilə onların tarixi hərəkəti arasında da müəyyən əlaqə tapmaq mümkündür. Lakin anlamaq olmur ki, niyə mədəniyyət tarixçiləri insanların zehni fəaliyyətini bütün tarixi hərəkətin səbəbi və ya ifadəsi hesab edirlər. Tarixçilərin bu nəticəyə gəlməsini ancaq aşağıdakı şəkildə izah etmək olar: 1) Tarixi alimlər yazdıqları üçün, onlar təbii daraq və xoşhəllüqlə düşünürlər ki, bütün bəşəriyyəti hərəkətə gətirən həmin silkin fəaliyyətidir. Belə düşünmək tacirlər, kəndlilər və əsgərlər üçün də təbii və xoş olardı (ancaq bu barədə danışmırlar, çünki tacirlər və əsgərlər tarix yazmırlar), 2) Mənəvi fəaliyyət, maarif, sivilizasiya, mədəniyyət, ideya – bütün bu məfhumlar aydın deyildir və qeyri-müəyyəndir, onların altında daha az aydın olan sözlər işlətmək çox asandır və bu sözləri hər hansı bir nəzəriyyəyə qon-darmaq da asandır.

Lakin bu cür tarixlərin daxili dəyəri ilə işimiz yoxdur (bəlkə də, bunlar kimə isə və nəyə isə lazımdır), amma getdikcə bütün ümumi tarixləri özünə tabe edən mədəniyyət tarixləri onunla əlamətdardır ki, onlar müxtəlif dini, fəlsəfi, siyasi təlimləri hadisələrin səbəbləri kimi müfəssəl və ciddi surətdə təhlil etdikdə, məsələn, 12-ci il səfəri kimi bir həqiqi tarixi hadisəni təsvir etməli olduqda, onu həmişə qeyri-ixtiyari, hakimiyət məhsulu kimi təsvir edir və açıqca deyirlər ki, bu səfər Napoleonun iradəsinin məhsuludur. Mədəniyyət tarixçiləri belə dedikdə ixtiyarsız olaraq öz əkslərinə gedirlər, onlar sübut edirlər ki, uydurduqları yeni qüvvə tarixi hadisələri ifadə etmir. Tarixi anlamaq üçün yeganə bir vasitə varsa, o da onların guya qəbul etmədiyi hakimiyətdir.

¹ İctimai müqavilə

Paravoz hərəkət edir. Onu hərəkətə gətirən nədir, – deyə sual olunur. Mujik deyir ki, onu hərəkətə gətirən şeytandır. Bir başqası cavab verir ki, paravozu hərəkətə gətirən təkərləridir. Üçüncü adam iddia edir ki, hərəkətin səbəbi küləyin geriye qovduğu tüstüdür.

Mujiki fikrindən döndərmək mümkün deyildir: O, mükəmməl bir izahat düşünmüşdür. Onun dediklərini rədd etmək üçün bir adam çıxıb, ona şeytanın olmamasını sübut etməlidir və ya başqa bir mujik meydana çıxıb, sübut etməlidir ki, paravozu hərəkətə gətirən şeytan deyil almandır. Ancaq bu zaman onlar bir-birinə zidd fikirlərə rast gəlib, haqlı olmadıqlarını biləcəklər. Lakin paravozun hərəkətinin səbəbini təkərlərdə görəndə adam özü öz yalanını çıxartmış olur, çünki əgər təhlil keçsə, o daha uzaqlara getməli və təkərin hərəkətinin səbəbini də izah etməlidir. Bu adam paravozu hərəkətə gətirən axıncı səbəbə – sıxışdırılmış buxara gəlib çıxmayınca qədər səbəbi axtarmaqdan əl çəkə bilməz. Paravozun hərəkətini geriye gedən tüstü ilə izah edən adama gəldikdə isə, deməli ki, o, təkərləri izah etmək mümkün olmadığı üçün qabağına çıxan bir əlaməti götürüb, səbəb kimi göstərmişdir.

Paravozun hərəkətini izah edə biləcək yeganə bir məfhum varsa, o da görünən hərəkətə bərabər olan bir qüvvə məfhumudur.

Xalqların hərəkətini izah edə biləcək yeganə bir məfhum varsa, o da xalqların bütün hərəkətinə bərabər olan qüvvə məfhumudur.

Lakin bu məfhum altında müxtəlif tarixçilər tamamilə müxtəlif və heç də görünən hərəkətə bərabər olmayan qüvvələr nəzərdə tutmaqdadırlar. Bəziləri paravozda şeytan qüvvəsi görünən mujik kimi, orada bilavasitə qəhrəmanlara xas olan qüvvəni görürlər, başqaları isə geriye gedən tüstü kimi, zehni təsirdə görürlər.

Nə qədər ki, tək-tək adamların tarixi yazılar (istər bu adamlar Qeyserlər, İsgəndərlər və ya Lüterlər və Volterlər olsunlar), hamının, istisnasız olaraq hamının, hadisədə iştirak edən adamların hamısının tarixi yazılması. O vaxtdək də bütün başqa adamları, öz fəaliyyətlərini bir məqsədə yönəltməyə məcbur edən qüvvəni ayrı-ayrı adamlar hesabına yazmamaq mümkün olmaycaqdır. Tarixçilərə məlum olan yeganə belə bir məfhum hakimiyətdən ibarətdir.

Bu məfhum elə yeganə bir vasitədir ki, onun köməyilə indiki şəraitdə tarixin materialına yiyələnmək olar, amma Bokl kimi hər kəs bu vasitəni öldən çıxarsa, tarixi materiallarla rəftarın başqa üsulunu bilmədiyi üçün bu axırıncı imkandan da özünü məhrum edər. Tarixi hadisələrin izahı üçün hakimiyyət məfhumunun zəruriyyətini hər kəsdən daha yaxşı hakimiyyət məfhumundan yalandan boyun qaçıran və labüd olaraq ona hər addımda işlədən ümumi tarixçilər və mədəniyyət tarixçiləri özləri isbat etməkdədirlər.

Bəşəriyyət məsələləri cəhətindən, tarix elmi indiyədək işlənəndə olan pullara – kağız pullara və qızıl–gümüş pullara oxşamaqdadır. Tərcümeyi-halçılar və xüsusi xalq tarixçiləri isə kağız pullara oxşayırlar. Onlar nə ilə ödəniləcəkləri məsələsi meydana çıxana-dək, öz vəzifələrini yerinə yetirib, işlənəcəklər, dövr edəcəklər, heç kəsə zərərləri toxunmayacaq, əksinə, hətta fayda da verəcəklər. Qəhrəmanların iradəsilə hadisələrin necə baş verməsi məsələsini yadan çıxartsaq, Tyerlərin tarixi maraqlı, ibrətamiz və həm də şairanə ola bilər. Lakin kağız pulların həqiqi dəyəri haqqında şübhə oyandığı kimi, yəni onları hazırlamaq asan olduğu üçün hamının hazırlaya biləcəsi və ya onların əvəzinə qızıl tələb olunacağı güman edildiyi kimi, bu cür tarixlərin həqiqi əhəmiyyəti haqqında da şübhə oyana bilər, yəni ya onlar həddindən çox olar və ya bir adam sadədilliklə bunları Napoleon hansı qüvvə ilə edirdi, – deyər sual verə bilər, yəni işlənən kağız pulu həqiqi məfhumun saf qızılına dəyişmək istəyir.

Ümumi tarixçilər və mədəniyyət tarixçiləri kağız pulların narahatlığını görüb, kağız pul əvəzinə metaldan cingiltili pullar hazırlamaq istəyən adamlara oxşayırlar, ancaq onların hazırladığı pullar qızıl kimi dəyərli olmayacaq. Pul doğrudan da cingiltili olacaq, lakin ancaq cingiltili olacaq, amma bu pul cingiltili olsa da, qiymətsiz olduğu üçün heç kəsi aldada bilməyəcək. Qızıl ancaq o zaman qızıl ola bilər ki, o ancaq mübadilə vasitəsilə olmayıb, eyni zamanda bir iş də yarasın, eləcə də ümumi tarixçilər o zaman qızıl ola bilərlər ki, onlar tarixin mühüm sualına, yəni hakimiyyət nədir, – sualına cavab verə bilsinlər. Ümumi tarixçilər bu suala ziddiyyətli cavab verirlər, mədəniyyət tarixçiləri isə tamamilə başqa bir şeyə cavab verərək, bu sualı tamamilə rədd edirlər. Necə ki, qızıla oxşayan sikkə onu qızıl əvəzinə işlətməyə sözləşmiş olan və ya qızılın qiymətini bilməyən adamlar arasında işləyə bilir, eləcə də bəşəriyyətin mühüm

suallarına cavab verə bilməyən ümumi tarixçilər və mədəniyyət tarixçiləri öz məqsədlərinə xidmət edir, universitetlər və oxucu kütlələri arasında, özlərinin dedikləri kimi, ciddi kitabları sevnələr arasında işlənən pul vəzifəsini yerinə yetirirlər.

IV

Tarix əvvəlki görüşdən, yəni xalq iradəsinin Allah tərəfindən seçilmiş bir şəxsiyyətə tabe olması və bu iradənin Allaha tabe olması fikrindən əl çəkəndən sonra, ziddiyyətsiz bir addım da ata bilmir. O, iki yoldan birini seçməlidir, ya Allahın bilavasitə bəşəriyyətin işində iştirak etməsinə əvvəlki kimi inanmalı və ya da tarixi hadisələri əmələ gətirən və hakimiyyət adı daşıyan qüvvənin mənasını aydın izah etməlidir.

Birinciyə qayıtmaq mümkün deyildir, çünki inam itmişdir, buna görə də hakimiyyətin mənasını izah etmək lazımdır.

Napoleon qoşun yığıb, müharibəyə getməyi əmr etdi. Bu hadisə bizə o qədər adi görünür ki, biz bu hadisəyə o qədər alışmışıq ki, daha Napoleonun filan sözləri deyən kimi nə üçün 600 min adamın müharibəyə getməsi sualı bizə mənasız görünür. O, hakimiyyət sahibi idi, ona görə də əmri yerinə yetirilirdi.

Əgər biz bu hakimiyyətin ona Allah tərəfindən verilməsini qəbul etsək, onda yuxarıdakı cavab da bizi tamamilə qane edər. Lakin madamki biz bunu qəbul etmirik, onda bir adamın başqaları üzərindəki hakimiyyətinin nədən ibarət olmasını müəyyən etmək lazımdır.

Bu hakimiyyət fiziki cəhətdən qüvvətli bir adamın zəif adam üzərindəki bilavasitə hakimiyyəti kimi, məsələn, Herkulesin hakimiyyəti kimi fiziki qüvvənin tətbiqi və ya tətbiq edilməsi təhdidindən ibarət ola bilməz. Bu həmçinin mənəvi qüvvənin üstünlüyünə də əsaslanma bilməz. Bəzi tarixçilər sadədillik edərək deyirlər ki, tarixi şəxsiyyətlər qəhrəmandırlar, yəni xüsusi mənəvi və zehni istedadla malikdirlər ki, buna da dahilik deyilir. Bu hakimiyyət mənəvi qüvvənin üstünlüyünə də əsaslanma bilməz, çünki mənəvi qabiliyyətləri haqqında çox ziddiyyətli fikirlər olan Napoleon kimi qəhrəman adamlar bir yana dursun, tarixçilər bizə göstərirlər ki, milyonlarla insanları idarə edən XI Lüdoviklər və Meternixlər də heç bir xüsusi mənəvi

keyfiyyətə malik deyildilər, əksinə, əksəriyyətlə idarə etdikləri milyonlarla adamların hər birindən daha zəif bir mənəviyyətə malik idilər.

Hakimiyyətin mənbəyi ona malik olan adamın fiziki və mənəvi keyfiyyətlərində deyilsə, bu hakimiyyətin mənbəyi, yəqin ki, insanın xaricində, yəni hakimiyyət sahibinin kütlələrlə münasibətində olmalıdır.

Hüquq elmi hakimiyyəti məhz belə başa düşür. O, tarixin xırda pul kisəsidir ki, tarixin hakimiyyət məfhumunu xalis qızıl xırdalamağı vəd edir.

Hakimiyyət kütlələrin iradəsinin cəmidir, bu da açıq və ya gizli bir razılıqla kütlələr tərəfindən seçilmiş hökmdarlara keçirilir.

Hüquq elmi sahəsində (bu elm, əgər qurmaq mümkün olsaydı, o zaman dövləti və hakimiyyəti necə qurmaq lazım gələcəyi barədə mülahizələrdən ibarətdir) bu tərifi aydındır, amma tarixə təbiiq etdikdə hakimiyyətin bu tərəfi izahat tələb edir.

Hüquq elmi dövlətə və hakimiyyətə qədim adamların oda baxdığı kimi baxır, yəni onu mütləq bir varlıq hesab edir. Tarix üçün isə dövlət və hakimiyyət müasir fizikada od kimi kortəbii bir hal deyil, bir hadisədir.

Tarix ilə hüquq elmi arasındakı bu əsas görüş fərqiindən belə bir nəticə çıxır ki, hüquq elmi, onun fikrinə, hakimiyyəti necə qurmaq lazımdır və zaman xaricində hərəkətsiz yaşayan hakimiyyət nədir suallarını haqqında müfəssəl danışa bilir, amma zaman etibarilə dəyişən hakimiyyətin mənası haqqındakı tarixi suallara o, heç bir cavab verə bilmir.

Əgər hakimiyyət hökmdara keçmiş ixtiyarların cəmidirsə, o zaman Puqaçovu kütlələrin iradəsinin nümayəndəsi hesab etmək olarmı? Əgər olmazsa, bəs nə üçün I Napoleon nümayəndə olsun? Nə üçün III Napoleon Bulonda tutulanda canı idi, amma sonra onu tutanlar özləri canı oldular?

Bəzən iki-üç adamın iştirakilə başa gələn saray çevrilişlərində kütlələrin iradəsi yeni şəxsiyyətə keçir? Beynəlxalq münasibətlərdə xalq kütlələrinin iradəsi öz fəthlərinə keçirmi? 1808-ci ildə Reyn İttifaqının iradəsi Napoleona keçmişdimi? 1809-cu ildə, bizim qoşunlarımız fransızlarla müttəfiq olaraq Avstriyaya qarşı müharibə etdikdə rus xalq kütlələrinin iradəsi Napoleona keçmişdimi?

Bu suallara üç cür cavab vermək olar:

1) Ya təsdiq etmək lazımdır ki, kütlələrin iradəsi həmişə seçdikləri hökmdara və ya hökmdarlara mütləq keçir, buna görə də hər dəfə yeni bir hakimiyyətin meydana çıxması və bir dəfə qəbul olunmuş hakimiyyətə qarşı müharibə başlanması, mövcud hakimiyyətin pozulması kimi qiymətləndirilməlidir.

2) Yaxud təsdiq etmək lazımdır ki, kütlələrin iradəsi hökmdarlara müəyyən və məlum şərait daxilində keçir və göstərmək lazımdır ki, hakimiyyətin hər cür sıxışdırılması, toqquşmalar və hətta hakimiyyətin məhv edilməsi – hakimiyyəti ələ alarkən hökmdarların götürdükləri şərtlərə riayət etməməsindən əmələ gəlir.

3) Və yaxud təsdiq etmək lazımdır ki, kütlələrin iradəsi hökmdarlara şərti olaraq, lakin naməlum və qeyri-müəyyən şərtlər daxilində keçir və bir çox hakimiyyətlərin meydana çıxması, onların müharibəsi və məhv olması, ancaq hökmdarların, xalq iradəsinin bir adamdan o birisinə keçməsindəki naməlum şərtlərin çox və ya az dərəcədə yerinə yetirilməsindən əmələ gəlir.

Tarixçilər də kütlələrin hökmdarlara münasibətini bu şəkildə üç cür izah edirlər.

Bəzi tarixçilər (yuxarıda bəhs olunan xüsusi və tərcümeyi-halçı tarixçilər) sadəillikdən, hakimiyyətin mənası haqqındakı sualı başa düşmədikləri üçün, elə bil ki, kütlələrin iradəsinin tarixi şəxsiyyətlərə şərtsiz olaraq keçdiyini təsdiq edir və buna görə də bir hakimiyyəti təsvir edərkən, bu tarixçilər elə güman edirlər ki, bu hakimiyyət özü mütləq və həqiqi bir hakimiyyətdir. Bu həqiqi hakimiyyətə qarşı duran hər hansı bir başqa hakimiyyət isə hakimiyyət deyil, bu hakimiyyətin dağılması – təcavüz deməkdir.

Tarixin ibtidai və dinc zamanları üçün yararlı olan bu nəzəriyyəni xalqların həyatındakı mürəkkəb və gurultulu dövrlərə (bir vaxtda müxtəlif hakimiyyətlərin meydana çıxıb, bir-birilə mübarizə apardığı dövrlərə) təbiiq edildikdə çətinlik əmələ gəlir, məsələn, padşah-pərəst tarixçi isbat edir ki, Konvent, Direktoriya və Bonapart ancaq hakimiyyəti pozmaqdan ibarət idi, respublikaçı ilə bonapartçıdan biri Konventi, o biri isə İmperiyayı həqiqi hakimiyyət hesab edəcək və bütün başqalarını hakimiyyəti pozmaq kimi isbat etməyə çalışacaq. Məlumdur ki, bu tarixçilərin bir-birlərini inkar edərək hakimiyyəti izah etmələri ancaq ən zərif bir yaşda olan uşaqlara yaraya bilər.

Tarixə belə baxışın saxtallığını təsdiq edən başqa cür tarixçilər deyirlər ki, hakimiyyət kütlələrin iradəsini ümumi şəkildə hökmdarlara şərti surətdə verməyə əsaslanır və tarixi şəxsiyyətlər ancaq xalq iradəsinin gizli bir razılıqda verdiyi proqramı yerinə yetirmək şəraitində hakimiyyətə malikdirlər. Lakin bu şərtlərin nədən ibarət olmasını tarixçilər demirlər, deyəndə də bir-birlərinə zidd fikirlər söyləyirlər.

Xalq hərəkatının məqsədinə necə yanaşmalarından asılı olaraq, hər bir tarixçi bu şərtləri böyüklükdən, zənginlikdən, azadlıqdan, Fransa və ya başqa bir dövlətin vətəndaşlarının maarifindən ibarət bilir. Tarixçilərin bu şərtlər barəsindəki ziddiyyətlərini bir yana qoyub, hətta fərz etsək ki, bu şərtlərin hamısı üçün bir ümumi proqram mövcuddur, onda da biz görürük ki, tarixi faktlar, demək olar ki, həmişə bu nəzəriyyəyə zidd olur. Əgər hakimiyyətin bir şəxsiyyətə verilməsi şərtləri xalqın zənginliyindən, azadlığından, maarifindən ibarətdirsə, nə üçün XIV Lüdoviklər və IV İohanlar sakitcə öz padşahlıqlarını sürürlər, amma XVI Lüdoviklər və I Karllar xalq tərəfindən edam olunurlar? Bu suala tarixçilər cavab verib deyirlər ki, XIV Lüdovikin proqrama zidd olan fəaliyyəti XVI Lüdovikə təsir etmişdir. Bəs nə üçün o, XIV və XV Lüdoviklərə təsir etməmişdir, nə üçün məhz XVI Lüdovikə təsir etmişdir? Həm də bu təsir nə vaxtdək davam edəcəkdir? – Bu suallara cavab yoxdur, ola da bilməz. Bu nəzəriyyə ilə həmçinin izah etmək olmur ki, nə səbəbə iradələr toplu şəkildə bir neçə əsr hökmdarların və onların vəliəhdlərinin əlində qalır, amma sonra birdən-birə 50 il müddətində Konventdə, Direktoriyaya, Napoleona, Aleksandra, XVIII Lüdovikə, sonra yenə də Napolena, X Krala, Lüdovik Filippə, respublikaçı hökumətə, III Napoleona keçir? İradələrin bu cür sürətlə bir adamdan başqasına keçməsinə, xüsusilə beynəlxalq münasibətlər, fəthlər və ittifaqlar zamanı əmələ gələn dəyişiklikləri izah etmək istəyəndə bu tarixçilər ixtiyarsız olaraq təsdiq etməyə məcburdurlar ki, bu hadisələrin bir hissəsini daha iradələrin düzgün surətdə keçməsi hesab etmək olmaz. Burada müəyyən hiylə, səhv və ya diplomatların, padşahların, partiya rəhbərlərinin məkri, ya da zəifliyi ilə əlaqədar olan təsadüfilik rol oynamışdır. Belə ki, tarixin bir çox hadisələri: müharibələr, inqilablar və fəthlər bu tarixçilər tərəfindən indi azad iradələrin keçməsinin nəticələri kimi yox, bir və ya bir neçə adamın yanlış istiqamətlən-

dirilmiş iradəsinin nəticələri kimi, yəni yenə də hakimiyyətin pozulması kimi qiymətləndirilir. Buna görə də tarixi hadisələr bu cür tarixçilər tərəfindən də nəzəriyyədən kənara çıxmaq kimi qiymətləndirilir.

Bu tarixçilər elə bir nəbatatçıya oxşayırlar ki, bəzən bitkinin toxumdan çıxanda iki yarpaq olduğunu görüb, iddia edir ki, bütün göyərən şeylər iki yarpağa ayrılaraq göyörlər; xurma, göbəlök və hətta palıd isə göyərüb kamala çatanda daha iki yarpağa oxşamadıqları üçün nəzəriyyədən kənara çıxırlar.

Üçüncü tarixçilər təsdiq edirlər ki, kütlələrin iradəsi tarixi şəxsiyyətlərə şərti olaraq keçir, amma bu şərtlər bizə məlum deyildir. Onlar deyirlər ki, tarixi şəxsiyyətlər onlara keçirilmiş xalq iradəsinə yerinə yetirdikləri üçün hakimiyyət sahibidirlər.

Lakin xalqları hərəkətə gətirən qüvvə tarixi şəxsiyyətlərin özündə deyil, xalqlardadırsa, bəs o zaman tarixi şəxsiyyətlərin əhəmiyyəti nədən ibarət imiş?

Bu tarixçilər deyirlər ki, tarixi şəxsiyyətlər kütlələrin iradəsinə ifadə edirlər, tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti kütlələrin fəaliyyətinin nümayəndəsi rolunu oynayır.

Lakin belə olduqda ortalığa bir sual çıxır: Tarixi şəxsiyyətlərin bütün fəaliyyətimə xalq iradəsinin ifadəsidir və ya onun ancaq müəyyən tərəfini əks etdirir? Əgər bəzilərinin düşündüyü kimi, tarixi şəxsiyyətlərin bütün fəaliyyəti xalq iradəsinin ifadəsidirsə, o zaman cürbəcür saray dedi-qoduları ilə dolu olan Napoleon və Yekaterina tərəcəməyi-halı da xalqların iradəsinin ifadəsi olmalı idi ki, bu çox mənasızdır. Yox, əgər, bəzi yalançı filosof tarixçilərin düşündüyü kimi, tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinin ancaq bir cəhəti xalq həyatının ifadəsidirsə, tarixi şəxsiyyətin fəaliyyətinin hansı cəhətinin xalq həyatını ifadə etdiyini müəyyənləşdirmək üçün əvvəlcə xalq həyatının özünün nədən ibarət olduğunu bilmək lazımdır.

Bu cür tarixçilər belə çətinliklərə rast gəldikdə, çox dumanlı, anlaşılmaz və ümumi hallar düşünülür ki, bu hallara daha çox hadisə tətbiq etmək mümkün olsun. Sonra isə deyirlər ki, bəşəriyyət hərəkatının məqsədi də bu hallardan ibarətdir. Bütün tarixçilər tərəfindən qəbul edilən ən adi, ümumi hallar: azadlıqdan, bərabərlikdən, maarifdən, tərəqqidən, sivilizasiyadan, mədəniyyətdən ibarətdir. Bəşəriyyət hərəkatının məqsədi olaraq bu hallardan birini qəbul edən tarixçilər özlərindən sonra ən çox yadigarlar qoyub gedən adamların

– padşahların, nazirlərin, sərkdörlərin, yazıçıların, islahatçıların, keşişlərin, mühörrilərin həyatını öyrənirlər, onların rəyincə bütün bu adamlar müəyyən hallara ya kömək etmiş və ya mane olmuşlar. Lakin bəşəriyyətin məqsədinin azadlıqdan, bərabərlikdən, maarifdən və ya sivilizasiyadan ibarət olması isbat edilmədiyi üçün və kütlələrin hökmdarlarla və maarifçilərlə əlaqəsi ancaq xalq iradəsinin diktəsi həmişə gözə çarpan adamlara keçməsi fərziyyəsinə əsaslandıqı üçün, bir yerdən başqa yərə keçən, evləri yandıran, əkinçilikdən əl çəkən, bir-birlərini qıran milyonlarla adamların fəaliyyəti də evləri yandırmayan, əkinçiliklə məşğul olmayan, bir-birlərini qırmayan onlarla adamların fəaliyyətinin təsvirində heç vaxt ifadə oluna bilməz.

Tarix bunu hər addımda təsdiq etməkdədir. Keçən əsrin axırlarında qərb xalqlarının qaynaşması və şərqlə axın etməsi XIV, XV və XVI Lüdiviklərin və onların əsnalarının, nazirlərinin fəaliyyəti ilə, Napoleonun, Russonun, Diderotun, Bomarsenin və başqalarının həyatı ilə izah oluna bilərmə?

Rus xalqının şərqlə – Kazana, Sibirə hərəkəti IV İohann xəstə xarakterində və onun Kurbski ilə yazışmasında təfərrüatı ilə ifadə olunurmu?

Xaç müharibələri zamanı baş verən xalqlar hərəkəti Qotfridlərin, Lüdiviklərin və onların xanımlarının həyatını öyrənməklə izah oluna bilərmə? Xalqların məqsədsiz, rəhbərsiz, Pyotr Pustinnik başda olmaqla bir dəstə səfil ilə qərbdən şərqlə hərəkət etməsi bizim üçün anlaşılmaq qalmışdır. Tarixi xadimlər tərəfindən qarşıya – Qüdsün xilas edilməsi kimi aydın və müqəddəs bir məqsəd qoyulduğu bir vaxtda bu hərəkətin dayanması daha da anlaşılmaqdadır. Keşişlər, krallar və cəngavərlər xalqı müqəddəs torpağı xilas etməyə ruhlandırıldı. Xalq işə getmək istəmirdi, çünki əvvəlcə onları hərəkətə ruhlandıran naməlum səbəb indi artıq yox idi. Görünür ki, Qotfridlərin və Minnezenqerlərin tarixi xalqların həyatını özündə əks etdirə bilməz. Buna görə də, Qotfridlərin və Minnezenqerlərin tarixi Qotfridlərin və Minnezenqerlərin tarixi olaraq qaldı, amma xalqların həyatının və onların təşəbbüsünün tarixi hələ də naməlumdur.

Yazıçıların və islahatçıların tarixi bizə xalqların həyatını daha az izah edə bilər.

Mədəniyyət tarixi bizə yazıçıların və ya islahatçıların təşəbbüslərini, həyat şərtlərini və fikirlərini izah edə bilər. Biz öyrənirik ki,

Lüter tündməzəc imiş və filan–filan cürə danışmış. Biz öyrənirik ki, Russo heç kəsə inanmamış və filan–filan kitabları yazmış, lakin biz öyrənə bilmirik ki, nə üçün islahatdan sonra adamlar bir-birlərini qırırlarmış, nə üçün fransız inqilabı zamanı adamlar bir-birlərini edam edirləmiş.

Əgər yeni tarixçilər kimi bu iki tarixi bir yerdə birləşdirsək, o zaman bu, xalqların həyat tarixi olmaz, ancaq padşahların və yazıçıların tarixi olar.

V

Xalqların həyatı bir neçə adamın həyatına yerləşə bilməz, çünki bu bir neçə adamla xalqlar arasındakı əlaqə tapılmamışdır. Bu əlaqəni iradənin məcmusunun tarixi şəxsiyyətə keçməsinə əsaslanması məsələsi hələ tarixin təcrübəsi ilə təsdiq olunmamış bir fərziyyədir.

Kütlələrin iradələrinin tarixi şəxsiyyətlərə keçməsi nəzəriyyəsi, bəlkə də, hüquq elmi sahəsində çox şeyi izah edir. Bəlkə də, bu, öz məqsədləri üçün zəruridir, lakin tarixə tətbiq etdikdə inqilablar, müharibələr və fəthlər meydana gəldikdə, yəni tarix başladığında, bu nəzəriyyə heç bir şeyi izah edə bilmir.

Xalqların iradəsinin bir adama keçməsi aktı yoxlanıla bilmədiyi üçün adama elə gəlir ki, bu nəzəriyyə sarsılmazdır.

Nə cür hadisə baş verirsə versin, hadisənin başında kim durursa dursun, bu nəzəriyyə həmişə deyər bilər ki, iradələrin hamısı bu adama keçdiyi üçün o da hadisənin başında durmuşdur.

Bu nəzəriyyənin tarixi suallara verdiyi cavablar elə bir adamın cavablarına oxşayır ki, otlağın bəzi yerdə yaxşı, bəzi yerdə isə pis olmasını və çobanın qoyunları sürməsinə nəzərə almadan, sürünün hərəkətinə baxır və hansı heyvanın qabaqda getməsi ilə sürünün istiqamətinin səbəbini təyin edir.

“Sürü ona görə bu istiqamətdə gedir ki, qabaqda gedən heyvan onu aparır və qalan heyvanların hamısının iradəsinin cəmi bu sürü aparana keçmişdir”. Hakimiyyətin keçməsinə mütəlak hesab edən tarixçilərin bir qismi belə cavab verir.

“Sürünün qabağında gedən heyvanlar dəyişirlərsə, bu, ondan əmələ gəlir ki, bütün heyvanların iradəsinin cəmi bir başçıdan o birinə keçir (burada heyvanın, sürünü özünün seçdiyi istiqamətdə aparıb–aparmaması nəzərə alınır)”. Kütlə iradəsinin cəminin, onların məlum

hesab etdiyi şərtlərlə, hökmdarlara keçməsinə təsdiq edən tarixçilər belə cavab verirlər. (Belə bir müşahidə üsulunda çox vaxt elə olur ki, müşahidəçi seçdiyi istiqaməti nəzərə alaraq, elə adamları başçı hesab edir ki, onlar istiqamət dəyişdiyi üçün artıq başçı deyillər, yanda və bəzən də dalda gedən adamlardırlar).

“Əgər başda gedən heyvanlar arası kəsilmədən dəyişirlərsə və bütün sürünün istiqaməti də arası kəsilmədən dəyişirsə, bu ondan əmələ gəlir ki, bizə məlum olan istiqaməti əldə etmək üçün heyvanlar öz iradələrini bizim gördüyümüz heyvanlara verirlər. Odur ki, sürünün hərəkətini öyrənmək üçün sürünün hər tərəfindən gedən və bizim gördüyümüz heyvanların hamısını müşahidə etmək lazımdır”. Padşahlardan tutmuş yazıçılardan bütünlü tarixi şəxsiyyətləri öz dövrünün ifadəsi hesab edən tarixçilərin üçüncü qismi belə deyirlər.

Kütlələrin iradəsinin tarixi şəxsiyyətlərə keçməsi nəzəriyyəsi ancaq söz dəyişdirməkdən ibarətdir, ancaq sualın sözlərini başqa sözlərlə ifadə etmək deməkdir.

Tarixi hadisələrə səbəb nədir? – Hakimiyyət. Hakimiyyət nədir? – Hakimiyyət başqa şəxsə verilmiş iradələrin cəmidir. Kütlələrin iradəsi hansı şəraitdə bir şəxsə keçir? – O şəxs bütün adamların iradəsini ifadə etdiyi şəraitdə. Bu, o deməkdir ki, hakimiyyət hakimiyyətdir. Yəni hakimiyyət bir elə sözdür ki, mənası bizə məlum deyildir.

İnsanın bilik sahəsi təkcə mücərrəd təfəkkürlə kifayətlənsə idi, o zaman bəşəriyyət elmin hakimiyyətə verdiyi tərifi tənqid edərək, belə bir nəticəyə gələrdi ki, hakimiyyət ancaq sözdür, həqiqətdə belə bir şey yoxdur. Lakin hadisələri dərk etmək üçün mücərrəd təfəkkürdən başqa insanın əlində bir də təcrübə silahı vardır ki, bunun vasitəsilə o, təfəkkürün nəticələrini yoxlayır. Təcrübə isə deyir ki, hakimiyyət söz deyildir, həqiqətdə mövcud olan bir hadisədir.

Demək artıqdır ki, hakimiyyət məfhumu olmadan insanların heç bir ümumi fəaliyyətini təsvir etmək mümkün deyildir. Hakimiyyətin mövcudluğu tarix tərəfindən isbat edildiyi kimi, müasir hadisələrin müşahidəsi nəticəsində də isbat edilir.

Həmişə bir hadisə baş verdikdə bir və ya bir neçə adam meydana çıxır və bu adamların iradəsi ilə hadisə başa gəlmiş kimi görünür.

III Napoleon ömrü verir, fransızlar da Meksikaya gedirlər. Prussiya kralı və Bismark ömrü edir, qoşunlar da Bohemiyaya gedirlər. I Aleksandr ömrü edir, fransızlar da Burbonlara təslim olurlar. Təcrübədə görürük ki, nə kimi bir hadisə baş verirsə versin, həmişə bu hadisə onun üçün ömrü verən bir və ya bir neçə adamın iradəsi ilə əlaqədardır.

Tarixçilər, bəşəriyyətin işinə Allahın qarışması haqqındakı köhnə adət üzrə, hadisənin səbəbini, əlinə hakimiyyət verilmiş şəxsin iradəsinin ifadəsində görmək istəyirlər, lakin bu nəticə və mühakimə ilə təsdiq olunur, nə də təcrübə ilə.

Bir tərəfdən, mühakimə göstərir ki, insan iradəsinin ifadəsi olan sözlər hadisədə ifadə olunan ümumi fəaliyyətin ancaq bir hissəsidir, məsələn, müharibədə və ya inqilabda olduğu kimi. Buna görə də anlaşılmaz, fəvqəltəbii qüvvəni – möcüzəni – qəbul etməmiş, fərz etmək olmaz ki, milyonların hərəkətinin bilavasitə səbəbi sözlərdir. O biri tərəfdən, sözlərin hadisəyə səbəb olduğunu fərz eləsək də, tarix göstərir ki, tarixi şəxsiyyətlərin iradəsinin ifadəsi bir çox hallarda heç bir hərəkət əmələ gətirmir, yəni nəinki onların əməlləri çox zaman yerinə yetirilmir, hətta bəzən onların əməllərinin tamamilə ziddinə işlər olur.

Bəşəriyyətin işlərinə Allahın qarışması fikrini qəbul etməmiş, biz hakimiyyəti hadisələrin səbəbi kimi qəbul edə bilmərik.

Təcrübə nöqtəyi-nəzərdən, hakimiyyət – bir şəxsin iradəsinin ifadəsi ilə bu iradənin başqa adamlar tərəfindən yerinə yetirilməsi arasındakı əlaqədən ibarətdir.

Bu əlaqənin şərtlərini özümüzdə aydınlaşdırmaq üçün biz, hər şeydən əvvəl, iradə ifadəsi məfhumunu, həm də onu Allaha yox, insana aid edərək aydınlaşdırmalıyıq.

Qədim tarixin göstərdiyi kimi, əgər Allah ömrü verir və öz iradəsini ifadə edirsə, bu iradə ifadəsi zamandan asılı deyildir və buna heç bir səbəb yoxdur, çünki Allah heç bir cəhətdən hadisə ilə bağlı deyildir. Lakin əməllərdən, yəni zaman daxilində hərəkət edən və bir-birilə bağlı olan insanların iradəsinin ifadəsindən danışarkən, biz əməllərin hadisələrlə bağlılığını izah etmək üçün: 1) bütün baş verən hadisələrin şərtlərini: istər hadisələrin və istərsə də ömrü verən adamın zaman daxilində arası kəsilməyən hərəkətini və 2) ömrü verən şəxslə bu ömrü yerinə yetirən adamların arasındakı zəruri əlaqənin şərtlərini aydınlaşdırmalıyıq.

Ancaq zamandan asılı olmayan Allahın iradəsinin ifadəsini bir neçə il və ya bir neçə əsr bundan sonra baş verəcək bir sıra hadisələrə aid etmək olar, ancaq meydana çıxmasına heç bir səbəb olmayan Allah təkcə öz iradəsilə bəşəriyyətin hərəkətinin istiqamətini təyin edə bilər. İnsan isə zaman daxilində hərəkət edir və özü də hadisədə iştirak edir.

Buraxılmış birinci şərti, yəni zaman şərtini aydınlaşdırdıqdan sonra biz görə biləyik ki, sonrakı əmrin yerinə yetirilməsini mümkün edən birinci əmr olmadan, heç bir əmr yerinə yetirilə bilməz.

Heç vaxt bir əmr öz-özünə meydana çıxmır və bir çox hadisələri öz içərisinə daxil etmir, amma hər bir əmr o birisindən doğur və heç vaxt bir çox hadisələrə yox, ancaq həmişə hadisənin bir anına aid olur.

Məsələn, biz deyəndə ki, Napoleon qoşunlara müharibəyə getməyi əmr etdi, o zaman biz burada eyni zamanda ifadə olunmuş və bir-birindən asılı olan ardıcıl əmrləri bir-birinə birləşdiririk. Napoleon heç vaxt Rusiyaya hücum əmri verə bilməzdi və heç bir zaman da əmr verməmişdi. O ancaq Venaya, Berlinə və Peterburqa bu gün bəzi kağızlar yazmağı əmr etmişdi, sabah isə ordu, hərbi dəniz qüvvələri, intendantlıq və i.ə. və i.a., bəzi dekretlər və əmrlər yazmağı əmr etmişdi, beləliklə milyonlarla əmrlər əmələ gəlmişdi ki, bunlardan da fransızları Rusiyaya gətirib çıxaran hadisələrə müvafiq əmrlər sırası əmələ gəlmişdi.

Əgər Napoleon bütün padşahlıq etdiyi müddətdə İngiltərəyə səfər haqqında əmr verirdisə, başladığı təşəbbüslərin hamısından çox buna qüvvə və vaxt sərf edirdisə və buna baxmayaraq, bütün padşahlığı müddətində bir dəfə də olsun öz niyyətini yerinə yetirməyə təşəbbüs etməzdisə, bunun əvəzində isə özünün dəfələri dediyinə görə, mütləq olmağı daha əlverişli hesab etdiyi Rusiyaya səfər edirdisə, bunun səbəbi odur ki, birinci əmrlər hadisələr sırasına müvafiq gəlmirdi, ikincilər isə müvafiq gəlirdi.

Əmrin mütləq yerinə yetirilməsi üçün adam yerinə yetirilə biləcək əmrlər verməlidir. Lakin hansı əmrin yerinə yetirilməli və hansı əmrin yerinə yetirilməməli olduğunu bilmək mümkün deyildir. Bu nəinki milyonlarla adamların iştirak etdiyi Rusiyaya Napoleon yürüşü üçün mümkün deyildir, hətta ən bəsit bir hadisə üçün də qeyri-

mümkündür, çünki bu və ya başqa bir əmri yerinə yetirərkən, qarşıya milyonlarla əngəllər çıxma bilər. Hər bir yerinə yetirilən əmrin dalınca bir çox yerinə yetirilməyən əmrlər gəlir. Bütün qeyri-mümkün əmrlər hadisə ilə bağlanmır və yerinə yetirilmir. Ancaq mümkün olan əmrlər hadisə sıralarına müvafiq olan ardıcıl əmr sıralarına bağlanır və yerinə yetirilə bilər.

Bizə elə gəlir ki, hadisədən qabaqkı əmr hadisənin səbəbidir. Bu yanlış təsəvvür ondan irəli gəlir ki, hadisə baş verəndə və minlərlə əmrlərdən ancaq hadisə ilə bağlı olanları yerinə yetirildikdə, biz yerinə yetirilə bilmədiyi üçün yerinə yetirilməyən əmrləri yaddan çıxarıyıq. Bundan başqa, bizim bu sahədəki səhvimizin ən mühüm cəhəti ondadır ki, tarixi əsərlərdə bir sıra saysız-hesabsız, müxtəlif, ən xırda, məsələn, fransız qoşunlarını Rusiyaya gətirən hadisələr bir hadisədə ümumiləşdirilir, yəni hadisələr sırasının əldə etdiyi nəticələr ümumiləşdirilir və bu ümumiləşdirməyə müvafiq olaraq, bütün əmrlər sırası bir iradə ifadəsində ümumiləşdirilir.

Biz deyirik ki, Napoleon arzu etdi və Rusiyaya səfər elədi. Həqiqətdə isə, biz Napoleonun bütün fəaliyyətində heç bir vaxt bu iradə ifadəsinə bənzər bir şey tapa bilmirik, biz ancaq müxtəlif və qeyri-müəyyən bir şəkildə istiqamətləndirilmiş iradənin ifadəsini və bir sıra əmrlər görürük. Napoleon əmrlərinin saysız-hesabsız sıralarından 12-ci il üçün bir yerinə yetirilmiş əmrlər sırası düzəlmişdir. Ona görə yox ki, bu əmrlər yerinə yetirilmiş o biri əmrlərdən fərqlənir, ona görə ki, bu əmrlər sırası fransız qoşunlarını Rusiyaya gətirən hadisələr sırasına müvafiq gəlmişdir. Trafaretdə də eynilə belədir, orada bu və ya başqa bir şəkil ona görə çıxmır ki, onun üstündə rənglər hansı tərəfə və necə çəkilmişdir, bu və başqa şəkil ona görə çıxır ki, rənglər həmin trafaretdə kəsilmiş şəkillər üzrə hər tərəfə çəkilir.

Beləliklə, zaman daxilində əmrlərin hadisələrə münasibətini nəzərdən keçirdikdə görürük ki, əmr heç bir vaxt hadisənin səbəbi ola bilməz, amma əmrlə hadisə arasında müəyyən bir əlaqə vardır.

Bu əlaqənin nədən ibarət olduğunu bilmək üçün hər bir əmrin digər buraxılmış şərtini meydana çıxarmalıyıq. Burada biz Allahın buyurduğunu deyil, insandan sadir olan əmri və həm də əmr edən insanın hadisədə iştirak etməsi şərtini nəzərdə tuturuq.

Əmr verənin əmr olunana münasibəti həmişə hakimiyyət deyilən şeyin özüdür. Bu münasibət aşağıdakılardan ibarətdir:

Bir yerdə hərəkət etmək üçün insanlar həmişə müəyyən şəkildə birləşirlər. Birgə hərəkət üçün götürülmüş məqsədin müxtəlifliyinə baxmayaraq, hərəkətdə iştirak edən adamların arasındakı münasibət həmişə bir cür olur.

İnsanlar birləşəndə həmişə bir-birlərinə qarşı elə münasibətdə olurlar ki, onların əksəriyyəti birgə görməyə topladıqları işin yerinə yetirilməsində daha çox müstəqim surətdə iştirak edir, az hissəsi isə daha az müstəqil surətdə iştirak edir.

İnsanların bir yerdə hərəkət üçün topladıqları dəstələrdən ən mühümü və müəyyəni qoşundur.

Hər bir qoşun hərbi rütbə etibarilə aşağı üzvlərdən – sıralılardan (bunların sayı həmişə ən çox olur) bundan sonra hərbi rütbələrdən – onbaşıdan, kiçik zabitdən bunların sayı birincilərdən az olur), daha yüksək rütbələrdən ibarətdir ki, bunların sayı daha da az olur və i.a. Nəhayət, ali hərbi komandanlığa gəlib çıxır ki, bu da bir şəxsin simasında cəmləşir.

Qoşunun quruluşunu tamamilə bir konus formasına oxşatmaq olar, konusun ən böyük bir diametrə malik olan əsası, oturacağı sıralıları, əsadan yuxarı, darlaşan yerlər – getdikcə yüksələn ordu rütbələrinin və i.a., konusun ucu isə sərkərdəni təmsil edə bilər.

Sayca ən çox olan əsgərlər konusun aşağı hissəsini və əsasını təşkil edirlər. Əsgər özü bilavasitə süngüləyir, doğrayır, yandırır, qarət edir və həmişə də gördüyü işlər üçün yuxarıda duran şəxslərdən əmr alır, özü isə heç bir vaxt əmr eləmir. Kiçik zabit (kiçik zabitlərin sayı bir qədər azdır) əsgərə nisbətən bilavasitə iş görür, amma əmr eləyir. Zabıt isə daha az bilavasitə hərəkət edir, amma daha çox əmr verir. General isə qoşuna məqsədi nişan verərək qabağa getməyi əmr edir, özü isə demək olar ki, heç silah işlətmir. Sərkərdə isə hərəkətdə heç bir vaxt bilavasitə iştirak edə bilməz, o ancaq kütlələrin hərəkəti üçün ümumi əmrlər verə bilər. Ümumi bir iş görmək üçün toplaşan (əkinçilikdə, ticarət və hər hansı başqa bir idarədə) adamların arasındakı münasibət də belədir.

Beləliklə, konusun bir-birinə bağlı olan nöqtələrini – ordunun bütün rütbələrini və ya bir idarənin rütbə və dərəcələrini və bir ümumi işin aşağıdan yuxarıya qədər dərəcələrini süni surətdə ayırmamaq şərtilə, biz belə bir qanuna rast gələrik ki, insanlar birlikdə bir iş görmək üçün həmişə bir-birinə qarşı elə bir münasibətdə birlə-

şirlər ki, işin özündə bilavasitə iştirak edən adamlar sayca çox olurlar və həm də özləri az əmr verə bilərlər. İşin, hadisənin özündə bilavasitə az iştirak etdikcə, adamlar sayca az olur və daha çox əmr verirlər, beləliklə, biz aşağı təbəqələrdən yuxarıya qalxaraq, sonuncu tək adama gəlib çatırıq ki, bu adam bilavasitə hadisənin özündə hamıdan az iştirak edir və öz fəaliyyətini hamıdan daha çox əmrlər verməyə sərf edir.

Əmr verən adamların əmr olunan adamlara belə münasibəti hakimiyyət deyilən məfhumun mahiyyətini təşkil edir.

Bütün hadisələrin baş verdiyi vaxtın şərtlərini aydınlaşdırdıqdan sonra, biz görürük ki, verilən əmr ancaq hadisələrin müvafiq sırasına aid olduğu zaman yerinə yetirilə bilər. Əmr verənlər əmri yerinə yetirən arasındakı əlaqənin zəruri şərtlərini aydınlaşdırdıqdan sonra isə, görürük ki, əmr verənlər öz xasiyyətləri etibarilə hadisələrin özündə daha az iştirak edirlər və onların fəaliyyəti ancaq və ancaq əmr verməkdən ibarət olur.

VII

Bir hadisə baş verəndə adamlar bu hadisə haqqında öz rəylərini, öz arzularını ifadə edirlər. Hadisə bir çox adamların birgə işi nəticəsində əmələ gəldiyi üçün, ifadə olunan rəylərdən və ya arzulardan biri təxmini bir şəkildə olsa da, mütləq yerinə yetirilir. İfadə olunmuş rəylərdən biri yerinə yetirildikdə, həmin bu rəy bizim zəhmimizdə hadisə ilə, bu hadisədən əvvəlki əmr kimi bağlanır.

Adamlar tir sürüyürlər. Bu tiri necə və hara sürümək barədə öz rəylərini bildirirlər. Tiri sürüyüb aparandan sonra məlum olur ki, tir onu sürüyənlərdən birinin dediyi kimi sürüldülmüşdür. O adam əmr etmişdir. İbtidai bir şəkildə əmr və hakimiyyət bundan ibarətdir.

Əllərilə çox işləyən adam gördüyü iş barədə az düşünə bilər və ümumi fəaliyyət nəticəsində əmələ gələcək şey haqqında az fikirləşə bilər, yəni az əmr verə bilər. Sözlə fəaliyyət göstərdiyi üçün daha çox əmrlər verən adam, aydındır ki, əlilə daha az işləyə bilər. Adam çox olduqda və bu adamlar öz fəaliyyətlərini bir məqsədə doğru istiqamətləndirdikdə, daha çox əmrlər verməklə fəaliyyət göstərən və buna görə də ümumi işdə daha az iştirak edən adamların zümrəsi daha aydın bir şəkildə nəzərə çarpır.

Adam bir iş görəndə həmişə müəyyən mülahizələrə əsaslanır. Ona elə gəlir ki, bu mülahizələr onun keçmiş fəaliyyətinə rəhbərlik edir, hazırkı fəaliyyətinə bəraət qazandırır və gələcək hərəkətləri haqqındakı fikirlərinə rəhbərlik edir.

Bir yerə toplaşmış işləyən adamlar da belə edirlər, onlar işdə iştirak etməyən adamlara imkan verirlər ki, öz ümumi fəaliyyətləri üçün mülahizələr, bəraətlər və fərziyyələr düşünsünlər.

Bizə məlum olan və ya olmayan səbəblərə görə, fransızlar bir-birlərini suda batırmağa və öldürməyə başladılar. Bu hadisənin özünə müvafiq və onunla yanaşı bəraət qazandırıcı əsası da vardır. Bu iş xalqların iradəsində ifadə olunur, onlar deyirlər ki, bu hadisə Fransanın səadəti üçün, azadlıq üçün, bərabərlik üçün lazım idi. Adamlar bir-birlərini öldürməkdən əl çəkirlər, bu hadisənin də bəraət qazandırıcı əsası öz yanında, bu da hakimiyyətdə vəhdət zərurətindən, Avropaya cavab verməkdən və sairədən ibarətdir. Adamlar bir-birlərini öldürərək qərbdən şərqə hərəkət edirlər, bunun da bəraəti – Fransanın şöhrəti, İngiltərənin alçaqlığı və sairə haqqındakı sözlərdir. Tarix bizə göstərir ki, hadisələrə bəraət qazandıran bu əsasların heç bir ümumi mənası yoxdur, insanın insan öldürmək hüququnu təsdiq etmək nəticəsində adam öldürmək və İngiltərəni alçaltmaq üçün Rusiyada milyonlarla adamı öldürmək kimi öz-özlərinə ziddirlər, lakin bu bəraətlərin müasir mənada zəruri əhəmiyyəti vardır.

Bu bəraətlər hadisəni əmələ gətirən adamları mənəvi məsuliyyətdən azad edirlər. Bu müvəqqəti məqsədlər, qatarın qabağında rəls-ləri təmizləmək üçün qoyulmuş şotkalara oxşayırlar, onları insanların mənəvi məsuliyyət yollarını təmizləyirlər. Bu bəraətlər olmasaydı, hər bir hadisəni müzakirə zamanı meydana çıxan ən sadə bir sualı belə izah etmək olmazdı: məsələn, necə olur ki, milyonlarla adamlar kütləvi surətdə cinayət, müharibə, qətl və sairə ilə məşğul olurlar?

Hazırda Avropada əmələ gəlmiş mürəkkəb dövlət və ictimai həyat formaları şəraitində elə bir hadisə düşünmək olarmı ki, o, padşahlar, nazirlər, parlamentlər, qəzetlər tərəfindən göstərilməmiş, tapşırılmamış, əmr edilməmiş olsun? Elə bir kütləvi hərəkət varmıdır ki, dövlət vəhdəti ilə, milliyət ilə, Avropanın müvazinəti ilə, sivilizasiyası ilə bəraət qazanmamış olsun? Deməli, hər bir baş vermiş hadisə

mütləq ifadə olunmuş bir arzuya müvafiq gəlir və özünə bəraət qazınaraq, bir və ya bir neçə adamın iradəsinin nəticəsi kimi meydana çıxır.

Hərəkət edən gəmi hansı tərəfə gedirsə getsin, onun qabağında həmişə yarılan dalğalar görünəcəkdir. Gəmidəki adamlar üçün bu dalğalar gözə görünən yeganə hərəkətdir.

Ancaq bu dalğaların hərəkətinə daha yaxından baxmaqla, onun anbaan dəyişməsinə fikir verməklə, bu hərəkəti gəminin hərəkəti ilə müqayisə etməklə biz inana bilərik ki, dalğaların hər bir hərəkəti gəminin hərəkəti ilə təyin olunur. Bizi aldadan işə, bizim özümüzün hiss olunmadan hərəkət etməyimizdir.

Tarixi şəxsiyyətlərin hərəkətinə də anbaan izlədikdə (yəni bütün baş verən hadisənin zəruri şərtini – hərəkətin zaman etibarilə fasiləsizliyi şərtini aydınlaşdırdıqda) və tarixi şəxsiyyətlərin kütlələrlə zəruri əlaqəsini nəzərdən qaçırmadıqda eyni halı görə bilərik.

Gəmi bir istiqamətdə gedəndə onun qabağında eyni dalğalar görünür. Gəmi tez-tez istiqamətini dəyişdirdikdə, onun qabağında hərəkət edən dalğalar da tez-tez dəyişirlər, lakin gəmi hansı tərəfə dönürsə dönsün, hər yerdə bu dalğalar onun hərəkətini qabaqlayacaqdır.

Nə kimi hadisə baş verirsə versin, həmişə adama elə gələcəkdir ki, bu hadisə qabaqcadan görülmüş və buna əmr verilmişdir. Gəmi haraya hərəkət edirsən etsin, bu hərəkətə rəhbərlik etməyən, onu artırmayan dalğalar qabaqda köpürəcək və uzaqdan bizə nəinki müstəqil hərəkət edən kimi, hətta gəminin hərəkətini idarə edən kimi görünəcəklər.

Tarixçilər tarixi şəxsiyyətlərin ancaq hadisələrə nisbətli əmr kimi qiymətləndirilən iradə ifadələrini nəzərdən keçirərək, belə güman edə bilərlər ki, bu hadisələr ömrlərdən asılıdırlar.

Biz işə hadisələrin özlərini və tarixi şəxsiyyətlərin kütlələrlə əlaqəsini nəzərdən keçirərək, bu nəticəyə gəlirik ki, tarixi şəxsiyyətlər və onların ömrləri hadisələrdən asılıdırlar. Bu nəticəyə ən yaxşı misal odur ki, nə qədər əmr verilsən verilsin, başqa səbəblərdə olmamış hadisə baş verə bilməz, lakin necə bir hadisə olursa-olsun, baş verdikdən sonra, müxtəlif şəxslərin bütün fasiləsiz ifadə olunmuş

iradələri içərisindən elələri tapılacaq ki, onları mənasına və vaxtına görə hadisənin əmri hesab etmək olar.

Bu nəticəyə gəldikdən sonra biz tarixin iki mühüm sualına açıq müsbət cavab verə bilərik:

1) Hakimiyyət nədir?

2) Xalqları hansı qüvvə hərəkətə gətirir?

1) Hakimiyyət müəyyən bir şəxsin başqa şəxslərlə eyni bir münasibətdir ki, həmin adam kütləvi surətdə icra olunan işin rəylərini, forziyyələrini və bəraətlərini daha çox ifadə edə bilər, bir o qədər də işin özündə az iştirak edir.

2) Tarixçilərin düşündüyü kimi, xalqları hərəkətə gətirən hakimiyyət deyil, zehni fəaliyyət deyil, hətta ikisinin də birləşməsi deyil, hadisədə iştirak edən bütün adamların fəaliyyətidir. Hadisədə iştirak edən adamlar həmişə eyni birləşirlər ki, hadisədə bilavasitə çox iştirak edən adam öz üzərinə daha az məsuliyyət götürür və əksinə.

Mənəvi cəhətdən hadisənin səbəbi hakimiyyətdir. Fiziki cəhətdən isə hakimiyyətə tabe olanlardır. Lakin mənəvi fəaliyyət fiziki fəaliyyətsiz mümkün olmadığı üçün, hadisənin səbəbi nə odur, nə də bu, hadisənin səbəbi ancaq bunların hər ikisinin birləşməsindədir.

Başqa sözlə desək, bizim nəzərdən keçirdiyimiz hadisəyə səbəb məfhumu təbiiq edilə bilməz.

Sonuncu təhlil zamanı biz əbədilik dairəsinə gəlib çıxırıq. Elə bir son həddə çatırıq ki, təfəkkürün bütün sahələrində insan zehni (əgər öz predmeti ilə əylənmiş) gəlib oraya çıxır. Elektrik istilik əmələ gətirir, istilik isə elektrik əmələ gətirir. Atomlar bir-birlərini çəkir, atomlar bir-birlərindən qaçırırlar.

İstiliyin, elektrikin və ya atomların sadə hərəkətlərindən danışdıqda, biz bu hərəkətlərin nədən əmələ gəlməsini deyə bilmirik, ona görə də deyirik ki, hadisələrin təbiəti belədir, bu qanundur. Tarixi hadisələr də belədir. Mühəribə və ya inqilab nədən əmələ gəlir? Biz bilmirik, biz ancaq onu bilirik ki, bu və ya başqa bir hərəkəti icra etmək üçün insanlar müəyyən surətdə birləşir və hamı iştirak edir. Buna görə də biz deyirik ki, insanların təbiəti belədir, bu qanundur.

VIII

Əgər tarix xarici hadisələrlə məşğul olmuş olsaydı, bu sadə və aydın qanunun qoyuluşu bizi qane edərdi və biz öz mühakiməmizi bitirərdik. Amma tarixin qanunu insana aiddir. Materiyanın kiçik bir hissəsi bizə deyə bilməz ki, mən qətiyyətlə yaxınlaşma və uzaqlaşma ehtiyacı hiss etmirəm və bunlar hamısı yalandır. Tarixin predmeti olan insan isə açıqca deyir ki, mən azadam və qanunlara tabe deyiləm.

Tarixin hər bir addımında ifadə olunmamış halda olsa da, insanın iradəsinin azadlığı məsələsinə rast gəlirik.

Bütün ciddi düşünən tarixçilər ixtiyarsız olaraq bu məsələnin üstünə gəlib çıxırlar. Tarixdəki bütün ziddiyyətlər, dumanlılıqlar, bu elmin yanlış yolla getməsi həmin bu məsələnin həll edilməzliyindən irəli gəlir.

Əgər hər bir adamın iradəsi azaddırsa, yəni hər bir adam istədiyi kimi hərəkət edə bilirsə, o zaman bütün tarix bir sıra əlaqəsiz təsadüflərdən ibarətdir.

Əgər milyonlarla adamlardan biri min illər dövründə azad, yəni istədiyi kimi hərəkət edə bilsəydi, aydındır ki, bu adamın birə azad hərəkəti, qanuna zidd olduğu üçün, bütün bəşəriyyət üçün qanun mövcudiyətini də məhv edərdi.

Əgər insanların hərəkətini idarə edən tək bir qanun varsa, o zaman azad iradə ola bilməz, çünki insanların iradəsi bu qanuna tabe olmalıdır.

İradə azadlığı haqqındakı məsələ bu ziddiyyətdən ibarətdir. Bu məsələ qədim zamanlardan bəşəriyyətin ən ağıllı nümayəndələrini məşğul etməkdədir və qədim zamanlardan bu əhəmiyyətli məsələ müzakirəyə qoyulmuşdur.

Məsələ orasındadır ki, insana bir müşahidə predmeti kimi, hər hansı bir nöqtəyi-nəzərdən – dini, tarixi, əxlaqi, fəlsəfi cəhətdən yanaşmış olsaq, ümumi zərurət qanununa rast gələcəyik ki, bu qanuna bütün məxluqat kimi o da tabedir. Ona öz daxilimizdən, dərk etdiyimiz bir şey kimi baxdıqda biz özümüzü azad hiss edirik.

Bu idrak isə ağıldan tamamilə ayrı və müstəqil bir öz-özünü dərk etmə mənbəyidir. Ağıl vasitəsilə insan öz-özünü müşahidə edir, lakin öz-özünü ancaq idrak vasitəsilə öyrənir.

İnsan özünü dərk etməmiş nə müşahidə edə bilər, nə də ağıl işlədə bilər.

Anlamaq, müşahidə etmək, nəticə çıxarmaq üçün insan hər şeydən əvvəl özünün yaşadığını dərk etməlidir. İnsan özünün yaşadığını dərk etmək üçün özünü bir arzu bəsləyən kimi, yəni bir iradə sahibi kimi dərk etməlidir. Həyatının mahiyyətini təşkil edən iradəni isə insan ancaq azad bir halda dərk edə bilər və etməyə bilməz.

Əgər öz-özünü müşahidə edən insan öz iradəsinin həmişə bir qanunla istiqamətləndiyini görürsə (istər yemək ehtiyacını, istər beyninin fəaliyyətini və istərsə də başqa bir şeyi müşahidə etmiş olsun), insan öz iradəsinin beləcə həmişə bir istiqamətdə hərəkət etməsini ancaq onun bir məhdudluğu kimi başa düşə bilər. Lakin azad olmayan şey məhdud da ola bilməz. İnsanın iradəsi ancaq ona görə məhdud görünür ki, insan onu ancaq azad olaraq dərk edir.

Siz deyirsiniz ki, mən azad deyiləm, amma mən əlimi yuxarıya qaldırım və aşağıya salıram. Hamı başa düşür ki, bu qeyri-məntiqi cavab azadlığın rəddedilməz bir sübutudur.

Bu cavab ağıla tabe olmayan şüurun ifadəsidir.

Əgər azadlığın rəddedilməsi ayrıca və ağıldan asılı olmadan öz-özünü dərk etmə mənbəyi olmasaydı, o, mühakiməyə və təcrübəyə tabe olardı, lakin həqiqətdə o tabe olmur və ola da bilməz.

Bir sıra təcrübə və mühakimələrdən sonra insan görmüşdür ki, o, bir müşahidə predmeti olaraq, müəyyən qanunlara tabedir. İnsan bu qanunlara tabe olur və heç bir vaxt bir dəfə öyrəndiyi cazibə və ya nüfuz etməmə qanunları ilə mübarizə aparmır. Lakin həmin bir sıra təcrübə və mühakimə insana göstərir ki, onun özündə dərk etdiyi tam azadlıq mümkün olan şey deyildir, onun hər bir hərəkəti öz vücudundan, xasiyyətindən və ona təsir edən motivlərdən asılıdır, lakin insan heç bir zaman bu təcrübələrin və mühakimələrin nəticəsinə tabe olmur.

Təcrübə və mühakimə nəticəsində daşın aşağıya düşdüyünü bilən insan buna şöksüz inanır və hər hansı bir şəraitdə bildiyi qanunun yerinə yetirilməsini gözləyir.

Lakin öz iradəsinin də qanunlara tabe olduğunu şöksüz olaraq bilən insan buna inanmır və inana da bilməz.

Təcrübə və mühakimə insana göstərir ki, eyni şəraitdə və eyni xasiyyətdə olan insan övələcə etdikləri kimi hərəkət edir, lakin təc-

rübə və mühakimə nə qədər göstərsə göstərsin, insan eyni şəraitdə və eyni xasiyyətdə birinci dəfə hərəkət etdikdə və bu hərəkət eyni nəticə ilə qurtarıqda, o, özünü təcrübədən əvvəl olduğu kimi, istədiyi şəkildə hərəkət etməyə inamlı hiss edir. Təcrübə və mühakimə təsdiq edə bilər ki, eyni şərtlər daxilində iki müxtəlif hərəkət təsəvvür etmək mümkün deyildir, bu sübutlar nə qədər möhkəm olursa-olsun, hər bir adam istər avam olsun, istər mütəfəkkir, hiss edəcək ki, (azadlığın mahiyyətini təşkil edən) bu mənasız təsəvvür olmadan o, həyatı da başa düşə bilməz. O hiss edəcək ki, nə qədər mümkün olmayan bir şey olursa-olsun, hər halda bu, vardır, çünki bu azadlıq təsəvvürü olmadan o nəinki həyatı anlaya bilməzdi, hətta bir an belə yaşaya bilməzdi.

O yaşaya bilməzdi, çünki insanın həyata doğru bütün meyilləri və bütün həvəsi ancaq azadlığı artırmaq meyilindən ibarətdir. Zənginlik – yoxsulluq, şöhrət – tanınmamaq, hakimiyyət – məhkumluq, qüvvət – zəiflik, sağlamlıq – xəstəlik, alimlik – cahillik, əmək – bekarçılıq, toxluq – aclıq, yaxşılıq – pislik – bunlar hamısı ancaq azadlığın böyük və kiçik dərəcələridirlər.

Azadlıqdan məhrum bir adam təsəvvür etmək çətindir, belə bir adam ancaq həyatdan məhrum bir adam ola bilər.

Azadlıq məfhumu ağıl üçün eyni şərtlər daxilində iki müxtəlif hərəkətin mümkün olması və ya səbəbsiz hərəkət kimi, mənasız bir ziddiyyətdirsə, bu o deməkdir ki, şüur ağıla tabe deyildir.

Həmin bu sarsılmaz, rədd olunmaz, təcrübəyə və mühakiməyə tabe olmayan azadlıq, bütün mütəfəkkirlər tərəfindən qəbul olunan və bütün insanlar tərəfindən hiss olunan azadlıq (onsuz insanı təsəvvür etmək mümkün deyildir) məsələnin digər cəhətini təşkil etməkdədir.

İnsan qadir, mərhəmətli və müdrik Allahın yaradıcılığıdır. Bəs insan azadlığı fikrindən doğan günah məfhumu nədir? – İlahiyyatın verdiyi sual bundan ibarətdir.

İnsanların hərəkətləri statistika ilə ifadə olunan ümumi, dəyişməz qanunlara tabedir. Bəs insan azadlığı fikrindən doğan cəmiyyət qarşısında məsuliyyət məfhumu nədir? – Hüquqşünaslığın verdiyi sual bundan ibarətdir.

İnsanın hərəkətləri fitri xasiyyətlərindən və ona təsir edən motivlərdən əmələ gəlir. Bəs elə isə, azadlıq fikrindən doğan vicdan və xeyir-şər işlər nə deməkdir? – Etikənin verdiyi sual bundan ibarətdir.

Bəşəriyyətin ümumi həyatı ilə əlaqədar olaraq, insan bu həyatı təyin edən qanunlara tabedir. Amma eyni adam bu əlaqədən asılı olmadığına azad olur. Bəs xalqların və bəşəriyyətin keçmiş həyatına necə qiymət vermək lazımdır, onu insanların azadını və ya asılılığını fəaliyyətinin nəticəsi hesab etmək lazımdır? – Tarixin verdiyi sual bundan ibarətdir.

Ancaq bizim bu cəsarətli bilik yayma dövrümüzdə, cəhalətin ən qüvvətli silahı olan kitab çapının inkişafı sayəsində iradənin azadlığı məsələsi elə bir vəziyyətə düşmüşdür ki, burada məsələnin özünə belə yer yoxdur. Bizim dövrümüzdə bir çox qabaqcıl deyilən adamlar, yəni bir dəstə cahil, məsələnin bir hissəsilə məşğul olan təbiətşünasların işini bütün məsələnin həlli kimi qəbul etmişdir.

Ruh və azadlıq yoxdur, çünki insanın həyatı əzələlərin hərəkətilə ifadə olunur, əzələlərin hərəkəti isə sinirlərin fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Ruh və azadlıq yoxdur, çünki biz məlum olmayan bir dövrdə meymundan əmələ gəlmişik, – onlar bu sözləri deyirlər, yazırlar və nəşr etdirirlər, lakin heç ağllarına da gəlmir ki, min illər bundan əvvəl bütün dinlər və bütün mütəfəkkirlər, indi onların böyük bir səylə fiziologiya və müqayisəli zoologiya vasitəsilə isbat etməyə çalışdıqları zəruriyyət qanununu nəinki təsdiq edirdilər, hətta onu heç vaxt inkar da etməmişdilər. Onlar görmürlər ki, bu məsələdə təbiət elmlərinin rolu ancaq məsələnin bir cəhətini işıqlandırmağa xidmət etməkdən ibarətdir. Çünki müşahidə nöqtəyi-nəzərindən ağılın və iradənin beyindən ayrılmış olması (secreion) və insanın ümumi qanun əsasında naməlum bir dövrdə aşağı heyvanlardan inkişaf etməsi ancaq min illərdən bəri bütün dinlər və fəlsəfi nəzəriyyələr tərəfindən təsdiq edilmiş bir həqiqəti yeni bir cəhətdən aydınlaşdırır, yəni bir də təsdiq edir ki, insan ağla əsasən, zərurət qanunlarına tabedir, lakin bunu təsdiq edərkən, o, azadlıq fikrinə əsaslanan, başqa, əks cəhətə malik olan məsələnin həllini bir tük qədər də irəliyə aparmır.

Bir halda ki, insan naməlum bir dövrdə meymundan əmələ gəlmişdir, deməli, bu, müəyyən bir dövrdə insanların bir ovuc torpaqdan əmələ gəlməsi kimi aydındır (birinci halda x dövr, ikinci halda isə əmələ gəlmədir). Odur ki, insanın azadlığı fikri ilə insanın tabe olduğu zərurət qanununun necə birləşdiyini müqayisəli fiziologiya və zoologiya ilə həll etmək olmaz, çünki qurbağada, adadovşanında və mey-

munda ancaq əzələ-əmələ fəaliyyəti vardır, amma insanda həm əzələ-əmələ fəaliyyəti, həm də şüur vardır.

Bu məsələni həll etmək fikrində olan təbiətşünaslar və onların pərəstişkarları elə suvaqçılara oxşayırlar ki, kilsənin ancaq bir divarını malalamalı olduqları halda, baş işlər müdirinin orada olmamasından istifadə edərək, canfəşanlıq göstərərək, kilsənin pəncərələrini də, surətlərini də, taxtalarını da, göstərilməmiş divarları da malalayıb, suvaqçılıq nöqtəyi-nəzərlərindən işin çox gözəl çıxdığına baxıb sevinirlər.

IX

Azadlıq və zərurət məsələsinin tarixçilər tərəfindən həll olunmasının, bu məsələni həll edən başqa bilik sahələrindən üstünlüyü ondadır ki, tarixçilər insan iradəsinin əsil mahiyyətini götürürlər. Onlar ancaq keçmişdə və müəyyən şəraitdə bu iradənin necə təzahür etməsi məsələsini götürürlər.

Bu məsələni həll edəndə tarixin başqa elmlərə münasibəti, təcürbi elmin nəzəri elmə münasibəti kimi olur.

Tarix bir fənn olaraq insanın iradəsi ilə yox, bizim bu iradə haqqındakı təsəvvürümüzə məşğul olur.

Buna görə də, dində, etikada və fəlsəfədə olduğu kimi, tarix elmində azadlıq ilə zərurətin birləşməsi kimi həll olunmaz bir sirt yoxdur. Tarix elmi insanın həyatı haqqındakı təsəvvürlə məşğul olur ki, bunun özündə bu iki ziddiyyət çoxdan birləşmişdir.

Hər bir hadisənin qismən azad və qismən də zərurət kimi də meydana çıxmasına baxmayaraq, canlı həyatda hər bir tarixi hadisə, hər bir insan hərəkəti, ziddiyyətsiz, aydın və müəyyən olmuş kimi qəbul olunur.

Azadlıq ilə zərurətin necə birləşməsi məsələsini və bu iki məfhumun mənasının nədən ibarət olması məsələsini həll etmək üçün tarix fəlsəfəsi, başqa elmlərin getdiyi yolun əksini getməlidir. Tarix elmi azadlıq və zərurət haqqındakı məfhumları öz daxilində təyin etmək və həyatın hadisələrini bu təyinlərə görə izah etmək əvəzinə, əlində olan çoxlu miqdarda hadisələrdən (bu hadisələr həmişə azadlıq və zərurətdən asılıdırlar) azadlıq və zərurət haqqındakı məfhumların tərifini çıxarmalıdır.

Bir çox adamların və ya bir adamın hər hansı bir fəaliyyəti götürsək, bu fəaliyyəti biz insanın qismən azadlığının və qismən də zərurət qanunlarının nəticəsi kimi görürük.

İstər xalqların köçməsinə və barbarların basqınına götürək və ya III Napoleonun ömlərini götürək və ya insanın bir saat əvvəlki hərəkətini götürmək (bu hərəkət ondan ibarətdir ki, insan bir sıra gəzinti istiqamətlərindən birini seçmişdir), bu hərəkətlərdə biz azadlıq belə olsun ziddiyyət görmürük. Bu adamların hərəkətinə rəhbərlik edən azadlıq və zərurət ölçüsü bizim üçün aydın bir şəkildə təyin edilmişdir.

Çox vaxt bizim hadisəyə yanaşmamızdan asılı olaraq, çox və az azadlıq haqqındakı təsəvvür müxtəlif olur, lakin insanın hər bir hərəkəti bizə həmişə eyni şəkildə, azadlığın və zərurətin birləşməsi kimi görünür. Nəzərdən keçirdiyimiz hər bir hərəkətdə biz müəyyən dərəcədə azadlıq və müəyyən dərəcədə də zərurət görürük. Həmişə də bir hadisədə çox azadlıq gördükdə, az zərurət görürük, az azadlıq gördükdə isə, çox zərurət görürük.

Hadisəyə yanaşmadan asılı olaraq, azadlığın da zərurətə nisbəti azalır və ya çoxalır, lakin bu nisbət həmişə əks mütənasib bir vəziyyətdə olur.

Boğulan bir adam o biri adamdan yapışıb, onu da suda boğur və ya uşaq əmizdirib taqətdən düşmüş bir ana yemək oğurlayır və ya intizama alışıdırılmış bir adam sırada durduğu zaman komanda ilə müdafiəsiz bir adamı öldürür. Bu adamların necə bir şəraitdə olduğunu bilən adama onlar az təqsirkar, yəni daha az azad və daha çox zərurət qanununa tabe görünülər, amma bu adamların hansı şəraitdə hərəkət etdiyini bilməyən adama, yəni o adamın özünün boğulduğunu, ananın ac olduğunu, əsgərin sırada olduğunu və sairəni bilməyən adama onlar daha azad görünülər. Həmçinin 20 il bundan əvvəl adam öldürüb, ondan sonra cəmiyyətdə dinc və zərərsiz yaşayan bir adam da bizə daha az müqəssir görünür. 20 il keçəndən sonra baxan adama bu hadisə daha çox zərurət qanununa tabe olan bir hadisə kimi, ona bir gün sonra baxan adama isə, daha azad bir hərəkət kimi görünür. Eləcə də dəli, sərxoş və ya çox həyəcanlanmış bir adamın hərəkəti, bu adamların ruhi vəziyyətini bilən adama daha az azad, daha çox həruri görünür. Bu adamların ruhi vəziyyətini bilməyən adama isə daha çox azad, daha az zəruri görünür. Bütün bu hallarda hadisəyə yanaşmadan asılı olaraq, azadlıq haqqındakı məfhum çoxalır və

ya azalır, buna müvafiq olaraq, zərurət haqqındakı məfhum da azalır və ya çoxalır. Belə ki, zərurət çox görüldükcə azadlıq azalır. Və əksinə.

Zərurətlə azadlıq arasındakı bu nisbəti din, insanın sağlam ağılı, hüquq elmləri və tarixin özü bir cür başa düşür.

Azadlıq və zərurət haqqındakı təsəvvürlərimizin artdığı və ya azaldığı bu halların, istisnasız olaraq hamısının üç əsası vardır:

- 1) işi görən adamın xarici ələmə münasibəti,
- 2) zamana, dövrə münasibəti və
- 3) işin səbəblərinə münasibəti.

1) Birinci əsas insanın xarici ələmə çox və ya az dərəcədə bizə görünən münasibətidir. Hər bir adamın onunla bir zamanda yaşayan adamlara nisbətən tutduğu müəyyən yer haqqında çox və ya az dərəcədə aydın bir məfhumdur. Bu həmin əsasdır ki, onun nəticəsində boğulan adamın quruda dayanan adama nisbətən daha az azad olub, daha çox zərurətə tabe olması aydınlaşır. Bu həmin əsasdır ki, onun nəticəsində, əhalisi sıx olan yerlərdə, başqa adamlarla sıx əlaqədə, ailə ilə, xidmətlə, müəssisələrlə bağlı olaraq yaşayan bir adamın hərəkəti tək və tənha yaşayan adamın hərəkətinə nisbətən şübhəsiz daha az azad və daha çox zərurətə tabe kimi görünür.

Hər bir adamı, xarici ələmə münasibətini nəzərə almadan tədqiq etsək, onun hər bir hərəkəti bizə azad görünür. Amma biz o adamın öz mühitinə münasibətini nəzərə alırıqsa, yəni onun bir adamla söhbət etdiyini, bir kitab oxuduğunu, bir işlə məşğul olduğunu, hətta onu əhatə edən havanı, onun ətrafındakı şeyləri işıqlandıran işığı nəzərə alırıqsa, görürük ki, bu şərtlərin hər biri ona təsir edir və onun fəaliyyətinin heç olmasa bir tərəfinə rəhbərlik edir. Biz bu təsirləri gördüyümüz dərəcədə də, o adamın azadlığı haqqındakı təsəvvürümüz azalır, onun tabe olduğu zərurət haqqında isə təsəvvürümüz çoxalır.

2) İkinci əsas insanın zaman etibarilə xarici ələmə çox və ya az dərəcədə gözə görünən münasibətidir. İnsan hərəkətinin zaman etibarilə tutduğu yer haqqında az və ya çox dərəcədə aydın bir anlayışdır. Bu həmin əsasdır ki, onun nəticəsində əsrlərlə bundan əvvəl yaşamış və zaman etibarilə mənimlə bağlı olan adamların həyat və fəaliyyəti mənə, aqibəti hələ məlum olmayan müasir həyat kimi azad görünə bilmir.

Bu münasibət daxilində daha çox və ya daha az azadlıq və zərurət haqqındakı təsəvvürün təcridçiliyi işin görüldüyü vaxtdan ta haqqında mühakimə yürüdüldüyü vaxtadək keçən dövrün az və ya çoxluğundan asılıdır.

Əgər mən bir dəqiqə əvvəl gördüyüm və təxminən indi olduğum şəraitdə gördüyüm bir işi nəzərdən keçirirəmsə, bu iş mənə şübhəsiz azad görünür. Yox, əgər mən bir ay əvvəl görülmüş bir işi nəzərdən keçirirəmsə, başqa bir şəraitdə olduğum üçün, mən ixtiyarsız olaraq bu qərara gəlirəm ki, bu iş baş verməyə idi, bu işdən əmələ gələn bir çox faydalı, gözəl və hətta zəruri şeylər də olmadı. Əgər mən daha uzaq zamanlarda, məsələn, on il və daha artıq bundan əvvəl olmuş bir işi xatırlasam, o zaman mənim hərəkətlərimin nəticəsi mənə daha aydın görünür. Buna görə də, mən təsəvvür edə bilmirəm ki, bu hərəkət olmasaydı, nə olardı. Deməli, mən nə qədər uzağı xatırlasam və ya mühakiməni sonraya keçirsəm, bir o qədər hərəkətin azadlığı haqqındakı mühakiməm şübhəli olar.

Bəşəriyyətin ümumi işlərində azad iradənin iştirakı haqqındakı həmin yəqinlik tənəsübünü tarixdə də görürük. Baş verən müasir bir hadisə bizə şübhəsiz, bütün məşhur adamların işi kimi görünür, lakin bizdən çox uzaq olan hadisələrdə biz artıq onun qaçılmaz aqibətini də görürük və bundan kənar biz heç bir şey təsəvvür edə bilmirik. Deməli, biz hadisələri nəzərdən keçirməkdə nə qədər uzağa getsək, bu hadisələr bizə bir o qədər azad görünə bilərlər.

Avstriya-Prussiya müharibəsi bizə, şübhəsiz, hiyləgər Bismarkın hərəkətinin nəticəsi kimi görünür və i.a.

Napoleon müharibələri, bir qədər şübhəli olsa da, hələlik bizə qəhrəmanların iradəsinin nəticəsi kimi görünürlər. Xaç müharibələrində isə biz özünə müəyyən yer tutmuş və onsuz Avropanın yeni tarixi mümkün olmayan bir hadisə görürük, halbuki xaç müharibələrinin tarixini yazanlara onlar bir zaman ancaq bəzi adamların iradəsinin nəticəsi kimi görünürdü. Xalqların köçməsi məsələsinə gəldikdə, indi daha heç kəsin ağına da gəlmir ki, Avropa dünyasının yenidən qurulması Atillanın özbaşınalığının nəticəsidir. Müşahidə etdiyimiz hadisəni tarixdə nə qədər uzaqlara aparsaq, bir o qədər hadisəni əmələ gətirən insanların azadlığı bizə şübhəli görünür və bir o qədər də zərurət qanunu aydın olar.

3) Üçüncü əsas, ağılın labüd tələb etdiyi sonsuz səbəb əlaqələrinin bizə az və ya çox müəssər olmasıdır. Hər bir hadisənin və insanın hər bir hərəkətinin bu səbəb əlaqələrində öz müəyyən yeri olmasıdır. Bu yer əvvəlki hadisələr üçün bir nəticə, sonrakı hadisələr üçün isə bir səbəb olmalıdır.

Bu həmin əsasdır ki, onun nəticəsində bizim öz hərəkətlərimiz və başqa adamların hərəkətləri bizə bir tərəfdən, insanın tabe olduğu fizioloji, psixoloji və tarixi qanunlar bizə məlum olduqca və hərəkətin fizioloji, psixoloji və ya tarixi səbəbi tərəfimizdən düzgün təyin edildikcə, digər tərəfdən isə müşahidə etdiyimiz hadisə sadə olduqca və hərəkətini nəzərdən keçirdiyimiz adam ağıl və xasiyyəti etibarilə mürəkkəb olmadıqca, daha çox azad və daha az zərurətə tabe kimi görünür.

Heç fərqi yoxdur, istər cinayət olsun, istər yaxşı iş və ya yaxşılığa və pisliliyə etinasız bir hərəkət olsun, hərəkətin səbəbini qətiyyənlə anlamadığımız zaman, belə bir hərəkətdə biz daha çox azadlıq görürük. Cinayət olanda biz çox vaxt cəza tələb edirik, yaxşı iş olanda isə hər şeydən çox belə bir hərəkəti qiymətləndiririk. Yaxşıya və pisliliyə etinasız bir hərəkət olduqca isə daha çox fərdiyyəti, orijinallığı və azadlığı təsdiq edirik. Lakin saysız-hesabsız səbəblərdən biri bizə məlum olduqca, biz zərurətə müəyyən hissəsini təsdiq edirik və cinayət üçün az cəza tələb edirik, yaxşı iş olanda isə bunu kiçik bir xidmət hesab edirik, orijinal kimi görünən bir hərəkətdə isə daha az azadlıq görürük. Caninin pis adamlar içində tərbiyə alması onun taqsırını azaldır. Atanın, ananın fədakarlığı mükafat gözləyən fədakarlıq, hər şeyə qarşı laqeyd olan fədakarlıqdan daha tez anlaşılır, buna görə də o daha az rəğbət qazanır və daha az azad görünür. Fəaliyyətinin necə və nə ilə hazırladığını bildiyimiz zaman bir tərifiqət, partiya banisi və ya ixtiraçı bizi az təəccübləndirir. Əgər əlimizdə çox təcrübə varsa, əgər müşahidəmiz daim insan hərəkətlərinin səbəblə nəticə arasındakı tənəsübünü tapmağa doğru istiqamətləndirilmişsə, o zaman biz səbəblərlə nəticələri nə qədər düzgün əlaqələndirsək, bir o qədər insanların fəaliyyəti bizə daha çox zəruri və daha az azad görünür. Əgər nəzərdən keçirdiyimiz hərəkətlər sadədirsə və müşahidə etmək üçün külli miqdarda belə hərəkətlərimiz varsa, o zaman onların zəruriliyi haqqında təsəvvürümüz daha mükəmməl olar. Namussuz atanın oğlunun namussuz hərəkəti, müəyyən mühitə düşmüş

qadının özünü pis aparması, əyyaşın sərxoşluğa qayıtması və i.a. elə hərəkətlərdir ki, onların səbəbləri bizə aydın olduqca, bizə daha az azad kimi görünürlər. Hərəkətini nəzərdən keçirdiyimiz adam uşaq kimi zehni inkişafın ən aşağı dərəcəsinədirsə, dəlidir, səfehdirsə, bu zaman biz hərəkətin səbəbini, xasiyyətin və aqlın mürəkkəb olmadığını gördüyümüz üçün, o qədər çox zərurət və az azadlıq görürük ki, hərəkəti əmələ gətirən səbəb bizə məlum olan kimi biz hərəkətin özünü qabaqcadan xəbər verə bilirik.

Bütün qanunvericilik aləmindəki cinayət üçün öz əməlinə məsul olmamaq və təqsiri azaldan hallar ancaq bu üç əsas üzərində qurulur. Hərəkəti mühakimə edilən adamın olduğu şəraiti çox və ya az öyrənmək, hərəkətin baş verdiyi zamandan ta mühakimə zamanına qədər keçən vaxtın çox və ya azlığını öyrənmək və həm də hərəkətin səbəblərini çox və ya az anlamaq nəticəsində caninin özünə hakim olması da çox və ya az müəyyən edilir.

X

Bələklə, xarici ələmlə əlaqənin çox və ya azlığı ilə, vaxt uzaqlığının çox və ya azlığı ilə və insan həyatının hadisəsini araşdırdığımız səbəblərdən çox və ya az asılılığı ilə əlaqədar olaraq, bizim də azadlıq və zərurət haqqındakı təsəvvürümüz tədricən azalır və çoxalır.

Bələ ki, nəzərdən keçirdiyimiz hadisədə xarici ələmlə əlaqə daha çox məlum isə, hadisə baş verən vaxt ilə mühakimə olunan vaxt arasında məsafə ən çox isə, hadisənin səbəbləri tamamilə aydın isə, o zaman biz ən çox zərurət və ən az azadlıq haqqında təsəvvür əldə edirik. Yox, əgər hadisəni əmələ gətirən adam xarici şərtlərdən daha az asılı isə, əgər hadisə indiki zamana yaxın bir vaxtda əmələ gəlmişsə və hadisənin səbəbləri bizə aydın deyilsə, o zaman biz ən az zərurət və ən çox azadlıq haqqında təsəvvür əldə edirik.

Lakin istər birinci halda və istərsə də ikinci halda, biz öz nöqtəyini nəzərimizi nə qədər dəyişsək də, insanın xarici ələmlə əlaqəsini nə qədər özümüzlə aydınlaşdırsaq da və bu əlaqə bizə nə qədər aydın görünsə də, vaxtı nə qədər uzatsaq və ya qısalsaq da, səbəblər bizim üçün nə qədər anlaşılmaz və ya tamamilə aydın olsa da, biz heç bir zaman nə tam azadlıq və nə də tam zərurət əldə edə bilmərik.

1) Deməli, biz insanı nə qədər xarici təsirlərdən kənar təsəvvür etsək də, fəzada azadlıq məfhumunun nə olduğunu bilə bilmərik. İnsanın hər bir hərəkəti mütləq onun öz bədəni və onu əhatə edən şeylərlə şərtlənir. Mən əlimi qaldırıram və aşağıya salıram. Mənim bu hərəkətim özümə azad bir hərəkət kimi görünür, lakin mən özümə sual verirəm: Mən əlimi bütün istiqamətlərdə qaldıra bilərdimmi? Bu sualdan sonra görürəm ki, mən əlimi elə bir istiqamətdə qaldırmaşam ki, həmin istiqamətdə əlimin qabağında, istər məni əhatə edən cisimlərdə və istərsə də bədənimin quruluşunda daha az müqavimət olmuşdur. Mümkün olan bir çox istiqamətlərdən mən ancaq birini seçmişəm, deməli, ona görə seçmişəm ki, bu istiqamətdə maneə az olmuşdur. Hərəkətimin azad olması üçün onun qarşısına heç bir maneə çıxmamalıdır. Azad bir adam təsəvvür etmək üçün biz onu fəza xaricində təsəvvür etməliyik ki, bu da aydındır ki, mümkün deyildir.

2) Deməli, biz mühakimə vaxtını hadisə vaxtına nə qədər yaxınlaşdırsaq da, zaman etibarilə azadlıq məfhumunun nə olması barədə bilik əldə edə bilmərik. Çünki mən bir saniyə bundan əvvəlki hadisəni tədqiq edərsəm, etiraf etməliyəm ki, bu hərəkətdə azadlıq yoxdur, çünki hərəkət əmələ gələn vaxtla zəncirlənmişdir. Mən əlimi qaldıra bilərəmmi? Mən əlimi qaldırmaşam, lakin qaldırdıqdan sonra özümə sual verirəm: O keçən anda mən əlimi qaldırmaya bilərdimmi? Buna əmin olmaq üçün mən sonrakı anda əlimi qaldırmıram. Lakin mən əlimi azadlıq barədə öz-özümə sual verdiyim zaman qaldırmaya bilmədim. İlk hərəkət baş verən an qayıtmazdır, mən o anda ancaq bir dəfə hərəkət edə bilərdim, nə cür hərəkət etsə idim, bu hərəkət ancaq bir dəfə hərəkət olacaqdı. Sonrakı dəqiqədə əlimi qaldırmamağım onu göstərmir ki, mən onu qaldırmaya bilərdim. Mənim hərəkətim ancaq bir dəfə hərəkət olduğu üçün və bir anda olduğu üçün, bu hərəkət başqa bir hərəkət ola bilməzdi. Bu hərəkəti azad təsəvvür etmək üçün onu hazırda, keçmişlə gələcəyin həddində, yəni zaman xaricində təsəvvür etmək lazımdır ki, bu da mümkün deyildir.

3) Deməli, səbəbləri dərk etməkdəki çətinliklər nə qədər çoxalması olsa da, biz heç bir zaman tam azadlıq, yəni səbəblərin yoxluğunu təsəvvür edə bilmərik. Öz hərəkətimizdə və ya başqa bir adamın hərəkətində ifadə olunan iradənin səbəbini meydana çıxarmaq nə qədər çətin olsa da, aqlın birinci tələbi səbəbi fərz etmək və axtarıb tapmaqdır, çünki bunsuz heç bir hadisə təsəvvür etmək mümkün

deyildir. Mən heç bir səbəbdən asılı olmayan hərəkət əmələ gətirmək üçün əlimi qaldıraram, lakin mənim səbəbsiz bir hərəkət əmələ gətirmək istəməyim özü mənim hərəkətimin səbəbidir.

Lakin bütün xarici təsirlərdən tamamilə uzaq olan bir adam təsəvvür etsək və onun ancaq hazırkı ani bir hərəkətini alsaq və fərz etsək ki, bu hərəkət tamamilə səbəbsiz əmələ gəlmişdir. O zaman biz sifirə bərabər olan bir sıra sonsuz xırda zərurətlər qalığı nəzərdə tutmuş olarıq, amma belə etdikdə də biz insanın tam azadlığı haqqındakı məfhumla gəlib çıxma bilmərik, çünki xarici aləmin təsirini qəbul etməyən, zaman xaricində olan və səbəblərdən asılı olmayan bir varlıq artıq insan deyildir.

Eyni şəkildə, biz azadlığın iştirak etmədiyi və ancaq zərurət qanununa tabe olan bir insan hərəkəti təsəvvür edə bilmərik.

1) İnsanın mövcud olduğu fəza şərtləri haqqındakı biliyimiz nə qədər çox olursa-olsun, bu bilik heç vaxt tam ola bilməz, çünki fəza sonsuz olduğu kimi, bu şərtlərin də sayı sonsuz dərəcədə çoxdur. Buna görə də, nə qədər ki, insanın bütün şərtləri, ona təsir edən bütün şərtlər təyin edilməmişdir, tam zərurət də yoxdur, ancaq azadlığın müəyyən bir hissəsi vardır.

2) Hadisənin əmələ gəldiyi vaxtla onun mühakiməsi arasındakı müddəti nə qədər uzadırsaq uzadaq, yəni də bu vaxt sonsuzdur, buna görə də bu cəhətdən də heç vaxt tam zərurət ola bilməz.

3) Bir hadisənin səbəbləri arasındakı əlaqələr bizə nə qədər məlum olursa-olsun, biz heç vaxt bu əlaqələrin hamısını öyrənmə bilmərik, çünki bu əlaqələr sonsuzdurlar, deməli, burada da tam zərurət ola bilməz.

Lakin biz sifirə bərabər olan ən az azadlıq qalığını nəzərə aldıqda da, ancaq bir təsadüfdə, məsələn, ölən insanda, rüşeymdə və səfehədə tam azadlığın yoxluğunu təsdiq edə bilərdik və beləliklə də nəzərdən keçirdiyimiz insan haqqındakı məfhumun özünü məhv etmiş olardıq, çünki azadlıq olmayan yerdə insan da yoxdur. Buna görə də, təkə zərurət qanununa tabe olan, heç bir azadlıq qalığında malik olmayan insan hərəkəti təsəvvür etmək mümkün deyildir, necə ki, tam azad bir insan hərəkəti təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Deməli, təkə zərurət qanununa tabe olan, azadlıqdan məhrum bir insan hərəkəti təsəvvür etmək üçün biz, sonsuz miqdarda fəza şərtlə-

rini, sonsuz dərəcədə uzun bir dövrü və sonsuz səbəb sıralarını bilməliyik.

Tamamilə azad və zərurət qanununa tabe olmayan bir adam təsəvvür etmək üçün biz təkə onu fəza xaricində, zaman xaricində və səbəblərdən asılı olmayan bir şəkildə təsəvvür etməliyik.

Birinci halda, əgər azadlıq olmadan təkə zərurət mümkün olsaydı, biz zərurət qanununu həmin zərurətlə təyin edərdik, yəni məzmunşuz formaya gəlib çıxardıq.

İkinci halda, əgər zərurətsiz azadlıq mümkün olsaydı, biz fəza, zaman və səbəb xaricində şərtsiz bir azadlığa gəlib çıxma bilərdik, bu isə şərtsiz olduğu üçün və heç bir şeylə məhdud edilmədiyi üçün, formasız məzmundan başqa bir şey olmazdı.

Beləliklə, biz bütün insan dünyagörüşünü təşkil edən iki əsasa, yəni həyatın mənasının dərk edilməzliyinə və bu mənanı təyin edən qanunlara gəlib çıxardıq.

Ağıl deyir: 1) Fəza ona görkəm verən bütün formaları ilə birlikdə, yəni materiya sonsuzdur və başqa cür də düşünülə bilməz; 2) Zaman bir an belə olsun dayanmayan sonsuz bir hərəkətdir və başqa cür düşünülə bilməz, 3) Səbəblərin və nəticələrin əlaqəsində başlanğıc yoxdur və son da ola bilməz.

Şüür deyir: 1) Mən təkəm, bütün varlıq ancaq mənəm, deməli, fəza da mənim özümdür, 2) Süretilə irəliləyən zamanı mən hazırın hərəkətsiz anı ilə ölçürəm, mən hazırda ancaq özümü yaşayan görürəm, deməli, mən zaman xaricindəyəm, 3) Mən səbəblərdən xaricdəyəm, çünki özümü öz varlığımın bütün təzahürlərinin səbəbi hiss edirəm.

Ağıl zərurət qanunlarını ifadə edir. Şüür isə azadlığın mahiyyətini ifadə edir.

Heç bir şeylə məhdudlaşdırılmamış azadlıq – insan şüurunda həyatın mahiyyətidir. Məzmunşuz zərurət üç formaya malik olan insan ağılıdır.

Azadlıq mühakimə ediləndir. Zərurət isə mühakimə edəndir. Azadlıq məzmundur. Zərurət isə formasıdır.

Forma ilə məzmun kimi bir-birinə tabe olan iki idrak mənbəyinin bir-birindən ayrılıqda, ancaq bu vaxt, azadlıq və zərurət haqqında ayrı-ayrı, bir-birini şərtləndirən, dərk edilməz məfhumlar meydana çıxır.

Bunları birləşdirdikdə isə insanın həyatı haqqında aydın bir təsəvvür əldə edilir.

Forma ilə məzmun kimi birləşərək bir-birini təyin edən bu iki məfhumdan xaricdə həyat haqqında heç bir təsəvvür mümkün deyildir.

İnsanların həyatı haqqında bütün bildiklərimiz ancaq azadlığın zərurətə olan, yəni şüurun ağıl qanunlarına olan müəyyən münasibətindən ibarətdir.

Təbiətin xarici aləmi haqqında bütün bildiklərimiz ancaq təbiət qüvvələrinin zərurətə və ya həyatın mahiyyətinin ağıl qanunlarına müəyyən münasibətindən ibarətdir.

Təbiətin həyat qüvvələri bizim xaricimizdədir, biz onları dərk edə bilmirik və biz bu qüvvələri cazibə, inersiya, elektrik, heyvan qüvvəti və sairə adlandırırıq, amma insan həyatının qüvvəsini biz dərk edə bilirik və biz onu azadlıq adlandırırıq.

Lakin hər bir adamın hiss etdiyi cazibə qüvvəsi öz-özlüyündə dərkəilməz olduğu halda, onun tabe olduğu zərurət qanunlarını (bütün cisimlərin ağır olması barədəki birinci məlumatdan tutmuş Nyutonun qanunlarına qədər) bildiyimiz dərəcədə bizə anlaşıldığı kimi, hər bir adamın dərk etdiyi azadlıq qüvvəti də öz-özlüyündə dərk ediləməz olduğu halda, onun tabe olduğu zərurət qanunlarını (hər bir insanın öldüyünü bilməkdən tutmuş ən mürəkkəb iqtisadi və ya tarixi qanunları bilməyə qədər) bildiyimiz dərəcədə bizə anlaşıdır.

Hər bir bilik ancaq həyatın mahiyyətini ağıl qanunlarına yaxınlaşdırmaqdan ibarətdir.

İnsanın azadlığı başqa qüvvələrdən onunla fərqlənir ki, bu qüvvə insan tərəfindən dərk olunur. Lakin ağıla görə o, bütün başqa qüvvələrdən heç bir şeylə fərqlənmir, o, ağıla görə ancaq həyatın ani, təyin olunmamış bir duyğusudur.

Səma cisimlərini hərəkətə gətirən qüvvənin təyin olunmamış mahiyyəti, istilik, elektrik və ya kimyəvi bənzəyişlər və həyat qüvvələri astronomiyasının, fizikanın, kimyanın, botanikanın, zoologiyanın və sairənin məzmununu təyin etdiyi kimi, azadlıq qüvvəsinin mahiyyəti də, tarixin məzmununu təşkil edir. Lakin hər bir fənnin məzmunu bu məchul həyat mahiyyətinin bir təzahürü olduğu kimi və bu mahiyyətin özü ancaq metafizika predmeti olduğu kimi, eyni şəkildə insanların azadlıq qüvvəsinin fəzada, zaman daxilində və səbəblərdən asılı

olaraq təzahürü də tarixin predmetidir; azadlıq özü isə metafizikanın predmetidir.

Canlı cisimlər haqqındakı elmlərdə bizə məlum olan şeyləri zərurət qanunu adlandırırıq, bizə məlum olmayan şeyləri isə həyat qüvvəsi adlandırırıq. Həyat qüvvəsi ancaq həyatın mahiyyəti haqqında bildiklərimizin məlum qalıqlarının ifadəsidir.

Tarixdə də belədir, bizə məlum olan şeyləri biz zərurət qanunları adlandırırıq, bizə məlum olmayan şeyləri isə azadlıq adlandırırıq. Tarixə görə azadlıq ancaq insanın həyat qanunları haqqında bildiklərimizin məchul qalıqlarının ifadəsidir.

Tarix insanın azadlıq təzahürünü zaman etibarilə xarici aləmlə əlaqədə və səbəbdərdən asılı olaraq öyrənir, yəni bu azadlığı ağıl qanunları ilə təyin edir. Buna görə də, tarix bu azadlıq həmin qanunlarla təyin olunduğu dərəcədə bir elmdir.

Tarix üçün insanların azadlığını, tarixi hadisələrə təsir bağışlayan, yəni qanunlara tabe olmayan bir qüvvə kimi təsdiq etmək kimi bir şeydir.

Bu təsdiq qanunların varlıq imkanını, yəni hər cür bilik imkanını məhv edir. Əgər bircə azad hərəkət edən cisim varsa, deməli, Keplərin və Nyutonun qanunları daha yoxdur və səma cisimlərinin hərəkəti haqqında da daha heç bir təsəvvür yoxdur. Əgər insanın bircə azad hərəkəti varsa, deməli, daha heç bir tarixi qanun yoxdur və tarixi hadisələr haqqında da heç bir təsəvvür yoxdur.

Tarixə görə, insanın iradəsi müəyyən xətlərlə hərəkət edir, bu xətlərin bir ucu məchuliyət içərisində gizlənir, o biri ucunda isə insanların azadlıq şüuru hazırda fəzada, zaman daxilində və səbəblərdən asılı olaraq hərəkət edir.

Bu hərəkət sahəsi bizim gözlərimizin qarşısında nə qədər geniş açılırsa, bu hərəkətin qanunlarını da bir o qədər aydın görürük. Tarixin vəzifəsi bu qanunları görmək və təyin etməkdir.

Elmin öz predmetinə yanaşması nöqtəyi-nəzərindən, hadisələrin səbəbini insanların azad iradəsində axtarmaq yolları nöqtəyi-nəzərindən elm üçün qanunları meydana çıxarmaq mümkün deyildir, çünki biz nə qədər insanların azadlığını məhdudlaşdırsaq da, biz onu qanunlara tabe olmayan bir qüvvə kimi təsdiq etdiyimizdən, qanunların mövcudluğu mümkün deyildir.

Bu azadlığı ancaq sonsuz dərəcədə, yəni sonsuz dərəcədə kiçik bir kəmiyyət kimi aldıqda biz səbəblərin tamamilə qeyri-müəssər olmasına inana bilərik, buna görə də tarix səbəbləri axtarmaq əvəzinə, öz qarşısına qanunları axtarmaq vəzifəsini qoymuşdur.

Bu qanunların axtarılması çoxdan başlanmışdır. Tarix mənimsəməli olduğu yeni təfəkkür üsullarına eyni zamanda özünü məhv etmək yolu ilə yaxınlaşır. Köhnə tarix, hadisələrin səbəbini getdikcə daha çox xırdalayaraq bu üsullara tərəf gedir.

Bəşəriyyətin bütün elmləri bu yol ilə getmişdir. Elmlərin ən dəqiqi olan riyaziyyat sonsuz kiçik rəqəmə gəlib çıxdıqda xırdalama prosesindən əl çəkib, məchulları, sonsuz kiçik rəqəmləri yeni yekunlaşdırmaq prosesinə keçir. Səbəb haqqındakı məfhumdan uzaqlaşan riyaziyyat bütün məchul sonsuz-kiçik ünsürlər üçün ümumi olan bir qanun, yəni xasiyyət axtarır.

Başqa elmlər də başqa formalara olsa da, eyni təfəkkür yolu ilə getmişlər. Nyuton cazibə qüvvəsindən danışanda o, günəşin və ya yerin cazibə qüvvəsinə malik olduğunu söyləməmişdi. O demişdi ki, kiçikdən başlamış böyüyə qədər bütün cisimlər başqa cisimləri özlərinə çəkmək xasiyyətinə malikdirlər, yəni o, cisimlərin hərəkətinin səbəbi məsələsini bir tərəfə qoyaraq, sonsuz-böyükdən tutmuş sonsuz-kiçiyədək bütün cisimlərə aid ümumi xasiyyəti göstərmişdi. Təbiət elmləri də belə edir; səbəb məsələsini bir yana qoyub, qanunları axtarırlar. Tarix də belə edir. Tarix insanların həyatından alınmış epizodları yox, bəşəriyyətin və xalqların hərəkətini tədqiq etməli olduğu üçün, səbəb məfhumunu bir kənara atıb, bir-birinə bərabər olan və bir-birilə ayrılmaz surətdə bağlı olan sonsuz-kiçik azadlıq ünsürləri üçün ümumi qanunlar axtarmalıdır.

XII

Kopernikin sistemi tapılandan və isbat olunandan sonra günəşin deyil, yerin hərəkətinin təsdiq edilməsi qədim dövrün bütün kosmoqrafiyasını məhv etdi. Sistemi rədd edib, cisimlərin hərəkəti haqqındakı köhnə fikri saxlamaq olardı, lakin bunu rədd etməmiş Ptolomey aləminin öyrənilməsini davam etdirmək mümkün olmazdı. Lakin Kopernikin kəşfindən sonra da Ptolomey aləminin öyrənilməsi uzun zaman davam etdi.

Doğum və ya cinayət miqdarının riyazi qanunlara tabe olması, bu və ya başqa idarə üsulunun müəyyən coğrafi və siyasi-iqtisadi şərtlərlə təyin olunması, insanların torpağa olan müəyyən münasibəti ilə xalqların hərəkətə gəlməsi söylənilib, isbat olunandan sonra tarixin əsaslandığı binalar mahiyyət etibarilə məhv edildi.

Yeni qanunları rədd edib, tarixdəki köhnə baxışları saxlamaq olardı, lakin bunları rədd etməmiş tarixi hadisələri insanların azad iradəsinin nəticəsi kimi tədqiq etməyi davam etdirmək olmazdı. Çünki bir halda ki, filan idarə üsulunun əmələ gəlməsi və ya iqtisadi şərtlər nəticəsində olmuşdur, deməli, həmin idarə üsulunu yaradan və xalqları hərəkətə gətirən kimi təsəvvür etdiyimiz adamların iradəsinə daha səbəb kimi baxa bilmərik.

Buna baxmayaraq, köhnə tarix, onun əsaslarına tamamilə zidd olan statistika, coğrafiya, siyasi iqtisad, müqayisəli fiziologiya və geologiya qanunları ilə tədqiq olunmaqda davam edir.

Fiziki fəlsəfədə uzun zaman köhnə görüşlərlə yeni görüşlər arasında qızğın mübarizə getdi. İlahiyyət köhnə görüşləri müdafiə edərək, yenini vəhyi inkar etməkdə taqsırlandırdı. Lakin həqiqət qalib gəldikdən sonra ilahiyyət də yeni zəmin üzərində öz qaydasilə möhkəmləşdi.

Tarixə yeni və köhnə baxış arasında hazırda da eynilə belə uzun və qızğın mübarizə getməkdədir, yəni də ilahiyyət köhnənin tərəfində durub, yenini vəhyi inkar etməkdə taqsırlandırmıqdadır.

Hər iki halda, hər iki tərəfdən mübarizədə ehtiraslar qızıdır və həqiqətin meydana çıxmasına mane olur. Bir tərəfdən adamların əsrlər boyunca yaranmış binaya heyfləri gəlir, onu məhv etməkdən qorxurlar, digər tərəfdən isə dağıtmaq həvəsi meydana çıxır.

Yeni meydana çıxan fiziki fəlsəfənin əsasları ilə mübarizə edənlərə elə gəlirdi ki, onlar bu həqiqəti qəbul edən kimi Allaha, dünyanın yaranmasına, İsa Navinin möcüzələrinə inanmaq da məhv olub gedəcək. Kopernikin və Nyutonun qanunlarını müdafiə edənlərə, məsələn Volterə elə gəlirdi ki, astronomiyanın qanunları dini məhv edir, buna görə də o, cazibə qanunlarından dinə qarşı bir vasitə kimi istifadə edirdi.

İndi də həmçinin, adama elə gəlir ki, zərurət qanununu qəbul edən kimi, ruh, yaxşılıq və pislik haqqındakı anlayışlar və bu anlayışlar üzərində qurulmuş hökumət və kilso müəssisələri məhv olacaqdır.

Vaxtilə Volter etdiyi kimi, indi də zərurət qanunun ləyaqətsiz müdafiəçiləri zərurət qanununu bir silah kimi dinə qarşı işlədirlər, halbuki, Kopernik qanunu astronomiyada etdiyi kimi, zərurət qanunu da tarixdə, üzərində hökumət və kilsə müəssisələri dayanan zəmini nəinki dağıtmır, hətta daha da möhkəmləndirir.

O zaman astronomiyadakı məsələdə və indi də tarixdəki məsələdə görüşlərdəki bütün fərq gözə görünən hadisələr üçün bir meyar olaraq mütləq vahidin qəbul olunmasında və olunmamasındadır. Astronomiyada bu, yerin hərəkətsizliyi, tarixdə isə şəxsiyyətin müstəqilliyi, yəni azadlığıdır.

Astronomiya üçün yerin hərəkətini qəbul etməyin çətinliyi ondan idi ki, o, yerin hərəkətsizliyini bilavasitə hiss etməkdən və həmçinin planetlərin hərəkətini bilavasitə hiss etməkdən də boyun qaçırmalı idi. Tarixçi üçün şəxsiyyətin fəza qanunlarına, zamana və səbəblərə tabe olmasını təsdiq etməyin çətinliyi ondadır ki, o, şəxsiyyətin asılılığı haqqındakı bilavasitə hissədən əl çəkməlidir. Astronomiyada yeni görüş tərəfdarları deyirdilər: “Doğrudur, biz yerin hərəkətini hiss etmirik, lakin onun hərəkət etmədiyini fərz etdikdə biz mənasız bir nəticəyə gəlib çıxırıq, amma hiss etmədiyimiz hərəkətin varlığını fərz etdikdə isə biz qanunlara gəlib çıxırıq”. İndi də tarixdəki yeni görüşlərin tərəfdarları deyirlər: “Doğrudur, biz öz asılılığımızı hiss etmirik, lakin azad olduğumuzu fərz etdikdə mənasız nəticəyə gəlib çıxırıq. Xarici aləmdən, zamandan və səbəblərdən asılı olduğumuzu fərz etdikdə isə gəlib qanunlara çıxırıq”.

Birinci halda, fəzadakı hərəkətsizlik fikrindən əl çəkib, hiss etmədiyimiz hərəkəti təsdiq etməli idik, hazırkı halda da, eynilə, dərk olunan azadlıqdan əl çəkib, hiss etmədiyimiz asılılığı qəbul etməliyik.

MÜNDƏRİCAT

DÖRDÜNCÜ CİLD

Birinci hissə	7
İkinci hissə	70
Üçüncü hissə	121
Dördüncü hissə	173

EPILOQ

Birinci hissə	234
İkinci hissə	296

LEV NİKOLAYEVİÇ TOLSTOY

HƏRB VƏ SÜLH

DÖRD CİLDDƏ
IV CİLD

“ŞƏRQ-QƏRB”
BAKI-2006

Buraxılışa məsul: *Əziz Gülləliyev*
Texniki redaktor: *Rövşən Ağayev*
Tərtibatçı-rəssam: *Nərgiz Əliyeva*
Kompyuter səhifələyicisi: *Azər Rüstəmli*
Korrektor: *İlhami Cəfərsoy*

Yığılmağa verilmişdir 19.05.2006. Çapa imzalanmışdır 21.07.2006.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 21,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 169.

Kitab "PROMAT" mətbəəsində çap olunmuşdur.

W 6(2)

T'72

